

QƏZƏNFƏR PAŞAYEV

**SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ**

YEDDİ CİLDDƏ

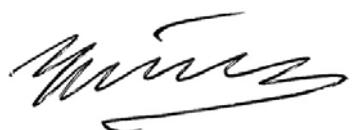
III CİLD

BAKİ–2012

*Elm əvvəli görünən, sonu görünməyən bir aləmdir. Bu
aləmdə hərə bir yolla gedir. Hərə bir nəticəyə gəlir. Yenilik
görülmüş işlərin sayəsində yaranır.*

A handwritten signature in black ink, appearing to read "Heydar Aliyev". The signature is fluid and cursive, with a large, stylized 'H' at the beginning.

QƏZƏNFƏR PAŞAYEV

**SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ**

YEDDİ CİLDDƏ

III CİLD

**«TƏHSİL»
BAKİ–2012**

Redaktorlar:

Bəkir Nəbiyev, akademik
Mahir Naqib, professor, dr.
Suphi Saatçi, professor, dr.

Rəyçilər:

Azad Nəbiyev, professor
Nizaməddin Şəmsizadə, professor
Əbdüllətif Bəndəroğlu, dr.

Paşayev Qəzənfər

P 26 Seçilmiş əsərləri. III cild.

Bakı, «Təhsil», 2012, 496 səh.

Professor Qəzənfər Paşayevin «Seçilmiş əsərləri»nin III cildinə alimin «İraq–türkman folklorunun janrları (İstanbul, 1998; Bakı, 2003; Tehran 2008) monoqrafiyası və «Borcumuzdur bu ehtiram» (Bakı–2010) əsəri daxil edilmişdir. 1-ci əsərdə İraq–türkman folkloru ilk dəfə olaraq elmi-nəzəri cəhətdən araşdırılıraq elm aləminə təqdim edilmişdir. «Borcumuzdur bu ehtiram» əsərində isə dünyasını dəyişmiş, lakin qələblərdə yaşayış tanınmış və xalq qarşısında əlahiddə xidmətləri olan görkəmli şəxsiyyətlərdən bəhs edilir.

QƏZƏNFƏR PAŞAYEV

**KƏRKÜK
folklorunun
janrları**

BAKİ-«Elm»-2003

Elmi redaktorlar: **Bəkir Nəbiyev, akademik**
Mahir Naqib, prof.

Rəyçilər: **Azad Nəbiyev, AMEA-nın**
müxbir üzvü, prof.

Əbdüllətif Bəndəroğlu, dr.

Paşayev Qəzənfər
Kərkük folklorunun janrları.
Bakı, «Elm», 2003. 320 s.

ISBN 5-8066-1556-1

Filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Paşayevin bu monoqrafiyasında Kərkük folkloru janr baxımından təsnif edilir, onun mərasim, epik, lirik növləri məzmun və poetik quruluşuna görə araşdırılır.

P **4604000000**
655(07)-2003

© Q.Paşayev, 2003
© «Elm» nəşriyyatı, 2003

ABİDƏ BİR ƏSƏR

Türkiyə xaricindəki türk xalqlarına mənsub elm və fikir adamlarının Türk dünyası ilə bağlı çalışmalarının həcmi və səviyyəsi danılmazdır.¹ Hətta bəzi sahələrdə aparılan tədqiqatların dərinliyinə nəzər salındıqda, onların Türkiyənin özündə belə bənzəri çətin tapılar. Ancaq 1990-ci ilə qədər siyasi azadlıqların olmamasını göz önünə gətirsək görərik ki, bu ölkələrdəki tədqiqatçıların çoxu əsərlərini içində yaşadığı siyasi rejimin ideologiyasına uyğun yaratmaq məcburiyyəti altında qalmışlar. Çünkü burada Türk dünyasının mədəniyyət baxımından eyniliyini isbatlamaq belə suç hesab olunurdu. Ancaq bunun az istisnaları da olmuşdur. Bu istisnalardan biri, bəlkə də, ən önəmlisi dəyərli elm adamı Qəzənfər Paşayevin göstərdiyi xidmətlərdir. Q.Paşayev XX əsrin 60–70-ci illərində altı il İraqda bir rus firmasında ingilis dili üzrə mütərcim işlədiyi vaxt, gecəsini gündüzünə qataraq İraq türkləri barədə folklor materialları toplamış, İraq türklərinin şair, ədəbiyyatçı və araşdırmaçları ilə tanış olmuş, yazılı və şifahi qaynaqlara nüfuz etmiş, çox zəngin bir kolleksiya² ilə məmləkəti Azərbaycana dönmüşdü. Həmin tarixdən sonra bir ipligə inci dənələri düzən kimi, qiymətli kitablarını sıralamağa başlamışdır:

1. *Kərkük bayatıları (Rəsul Rza ilə birlikdə)*, 1968
2. «Arzu-Qəmbər» dastanı, 1971
3. *Kərkük mahnıları*, 1973
4. *İraq-Kərkük atalar sözləri*, 1978
5. *İraq-Kərkük bayatıları*, 1984
6. *Kərkük tapmacaları*, 1984
7. *Altı il Dəclə-Fərat sahillərində*, 1985

¹ Q.Paşayevin «İraq-Türkman folkloru» (İstanbul, 1998) kitabına yazdığı giriş məqaləsini ixtisar və düzəlişlərlə burada verməyə ehtiyac duyдум (Mahir Naqib).

² Elmi, bədii və tarixi əhəmiyyəti olan materialların müəyyən sistem üzrə toplanması.

8. *Kərkük folkloru antologiyası*, 1987
9. *İraq-türkman folkloru*, 1992

Bu kitablar Quzey Azərbaycanda illər ərzində, həm də siyasi rejimin ən sıx olduğu dönəmdə ənənəyə çevrilən bir cığır açmışdır. Kitabların azəri ziyalılara təsiri özlüyündə bir tədqiqat mövzusudur.

Hər oxumuş insanın kitabxanasında bu kitabların ən azı birinə rast gəlmək mümkündür. Bu kitablar haqqında yayınlanan tanıtma yazıları, təhlillər olduqca çoxdur. Ayrıca bu əsərlər, azəri türkcəsiylə və rusca yayınlanmış bir çox kitabda qaynaq olaraq göstərilmişdir. Qısası, XX yüzilin Azərbaycanı İraq türkünü Qəzənfər Paşayevlə yenidən kəşf etmişdir. Əslində, Azərbaycan ziyalısı İraq türklərini 1959-cu ildə bir təsadüf nəticəsində Kərkükü ziyarət edən azəri şair və ədəbiyyatçıları Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə və Qasim Qasimzadə ilə tanımışdır.

Ayrıca XX əsrin 60-cı illərində Bakıda yaşayan kərküklü Sinan Səidin də bu tanışlıqda böyük rolü olmuşdur. Amma onların heç birinin Q.Paşayevin çalışmaları qədər dərin iz buraxmadığı aydınlaşdır.

Türkiyədə İraq türkləri barədə kitab yazanların hamisinin kərküklü olduğuna baxıllarsa, Qəzənfər Paşayevin iki məsələdə müstəsna bir araşdırmacı olduğu ortaya çıxır:

1. *Qəzənfər Paşayev İraq xaricində, İraq türklərinin folkloru barədə kitab nəşr edən və iraqlı olmayan ilk elm adamıdır.*
2. *Qəzənfər Paşayev İraq xaricində, İraq türklərinin folkloru mövzusunda doqquz kitab nəşr edən ilk və tək elm adamıdır.*

Azərbaycanlı araşdırmaçı prof. Əzizə Cəfərzadənin dediyi kimi, Qəzənfər Paşayev ömrünü tam olaraq İraq-türkman folkloruna həsr etmiş, ağır çalışmalar nəticəsində böyük başarılar qazanmışdır. Gerçəkdən də, Q.Paşayevi bu milli amala təhrik edən elə güclü bir milli hiss olmaliydi ki, az bir zamanda bu qədər əsər ortaya qoya bilsin. Hələ 1988-ci ildə Bəxtiyar Vahabzadə Q.Paşayevə üz tutaraq yazmışdı: «Sən İraqda 6 il

Kərkük folklorunun janrları

rəsmi vəzifədə işləyərkən, bu sahədə öz vəzifə borcunu yerinə yetirməklə də kifayətlənə bilərdin. Lakin içində qımıldanan vətəndaşlıq hissi səni daha başqa bir borca səslədi. Bu səs damalarında axan qan yaddaşının səsi idi. Sənin damalarında dillənən səs, kərküklü qardaşlarının əsrlərdən bəri qanlarında qoruyub saxladıqları əcdadın – kökün səsi ilə həmahəng səsləndi və səni mənəvi borcunu ödəməyə çağırıldı. Sən bu mənəvi vəzifəni şərəflə yerinə yetirdin».¹

Qəzənfər Paşayev İraq türklərinin folklorunu qələmə alaraq tədqiq etməklə kifayətlənməmişdir. O, ailəsi ilə birlikdə Kərkük folklorunu ömürlük yaşamaqdadır.

1991-ci ilin mart ayında Azərbaycana birinci ziyarətimdə ilk işim Q.Paşayevi aramaq olmuşdu. İlk görüşdə bir-birimizə o qədər tez yaxınlaşdıq ki, sanki illər idи bir-birimizi tanıyırdıq. İlk diqqətimi çəkən xüsusiyyət Kərkük folklorunun Paşayevin ailəsində də yaşamasıydı. O zaman yeddi yaşında olan oğlu Muradın Kərkük tapmacalarını, sanamalar və çəşitmələrini əzbər bildiyini görünçə sevincdən göz yaşlarını saxlaya bilməmişdim. Heyrətlə öz-özümdən sormuşdum: «Əcəba, bu gün Kərkük də neçə türk uşağı Murad kimi bu tapmacaları əzbər bilir?»

Q.Paşayev ayrıca olaraq maddi-mədəniyyət abidələrini yaşıdan bir adamdır. O, sadəcə Kərkük folklorunu tədqiq etməklə kifayətlənməmiş, silinməyə üz tutan bu abidələri toplayaraq yaşatmağa da əzmlı və qərarlı davranmışdır. Bakının folklor qoxuyan İçərişəhərində əski bir ev təmir etdirərək onu «İraq-Türkman Ocağı» adı altında muzeyə çevirmişdir. İçinə də bu günə qədər İraq türkləri haqqında İraqda, Türkiyədə və Azərbaycanda yayınlanmış bütün kitab və dərgiləri şüşəli vitrinlərdə sərgiləmişdir. Bu muzeyin bir otağını da prof. İhsan Doğramacıya ayıraraq, onun, Əta Tərzibaşının, Sinan Səidin və Əbdüllətif Bəndəroğlunun yağlı boyalı portretlərini

¹ Bəxtiyar Vahabzadə. O qədər uzaq, bu qədər yaxın. Bax: «Gəlin açıq danışaq» kitabı, Bakı, 1988, səh. 147–152.

Qəzənfər Paşayev

asmışdır. Bu Ocağı 1995-ci ilin aprelində hörmətli İhsan Doğramacı açmışdır.¹

Q.Paşayevin indi əlinizdə olan «İraq-türkman folkloru» monoqrafiyası barədə söz açarkən deməliyəm ki, folklorla bağlı çalışmalar bir-birini tamamlayan üç mərhələdən ibarət olur. Birinci mərhələ material toplamaq, ikinci mərhələ materialı təhlil süzgəcindən keçirmək, üçüncü mərhələ isə faktlarla bağlı müqayisələr aparmaqdır. Müqayisələr zamanı tədqiqatçının hökmərinin dəqiqliyi, onun elmi qabiliyyəti və mövzuya nə səviyyədə vaqif olduğu da ortaya çıxır. «İraq-türkman folkloru» kitabı göstərir ki, bu baxımdan Q.Paşayevi alqışlamaq gərəkdir.

Rəhmətlik Abbas Zamanovun qeyd etdiyi kimi, bu əsərdə Q.Paşayev faktları sadəcə sadalamamış, dərin təhlilləriylə kitabında elmi və inkarolunmaz nəticələrə gəlmış, qənaətlərini məntiqi cəhətdən təsbit etmişdir. Q.Paşayevin «İraq-türkman folkloru» kitabı səbətlər dolu meyvənin böyük bir vəzada yiğilmasına bənzər. Bu kitabda toplanan bilgi və örnəklər, müqayisəli təhlillər, Azad Nəbiyevin dediyi kimi, təkcə folklorşunaslar üçün deyil, eyni zamanda tarixçilər, etnoqraflar üçün də yeni və önemlidir.

Burada oxucunun diqqətini bir cəhətə çəkmək zəruriyyəti də ortaya çıxır. Əsər oxunarkən görünəcək ki, hörmətli Q.Paşayev «Türkmən»i «Türkman»dan ayırmadadır. Hətta kitabın azəri çapında kitaba «İraq-türkman folkloru» adı vermişdir. Q.Paşayevin çeşidli qaynaqlara dayanaraq müdafiə etdiyi qənaəti dəstəkləmək gərəkdir. Ancaq Türkiyədə «Türkman» kəlməsinin işlənməməsi və İraq türklərinin «Türkmənlər» olaraq tanınması, bizi «Türkman» yerinə «Türkmən» kəlməsini işlət-

¹ Sonralar «İraq-Türkman Ocağı»nın eksponatları MEA-nın Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinə verildi. Q.Paşayevin İraqdan gətirdiyi yeni eksponatlarla zənginləşdirildi və 2001-ci il iyunun 20-də muzeydə 100 kv.m sahəsi olan zalda «İraq-türkman ədəbiyyatı və mədəniyyəti daimi ekspozisiyası» yaradıldı (elmi redaktordan).

Kərkük folklorunun janrları

məyə məcbur etmişdir. Tədqiqatçının əngin ürək genişliyinə arxalanaraq bizdən inciməyəcəyinə əminik.

Əsərin başqa bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, çox sayda ərəbcə, rusca, ingiliscə və türkcə qaynağın yanında tədqiqatçının bir çox folklor örnəklərini yazılı qaynaqdan almaması, Kərkük və yörəsini addım-addım, kənd-kənd dolaşması və yaşlıların söylədiklərini kağıza köçürərək şəxsi arxivə çevirməsidir.

Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşmasından sonra bir çox azəri yazarı Türkiyədə dəyərli kitablar yayınlamışdır. Ancaq bu kitabların çoxu Azərbaycan haqqındadır. Q.Paşayevin əsəri bunlardan önəmli bir nöqtədə fərqlənir və bu fərq onun dəyərini artırmaqdadır. Ayrıca bu əsərin Türkiyədə İraq türklərinin mədəni məsələləri ilə əlaqədar bir vəqf tərəfindən yayılanmasının mənali ifadələri vardır. Azəri bir araşdırmacının İraq türkləri mövzusunda qələmə aldığı bir əsəri Türkiyədə yayanlanmaqdadır. Bu hadisə türk dünyasının müştərəkliyini, böyüklüyünü və zənginliyini göstərməkdədir. Siyaset və ideologiyalar iki qardaşı bir-birindən ayıra bilir. Amma milli-mədəni dəyərlər qaldıqca qardaşlığı yox etmək mümkün deyildir.

Bir zamanlar tək torpaq parçası halında olan Kərkük və Azərbaycan, XX yüzilin başlarında iki ayrı ada halına gəlmışdır. Bu gün iki adanı bir-birinə bağlayan körpünün memarı Q.Paşayevdir. Şübhə yoxdur ki, günümüzdə adacıqlar halına gələn Türk dünyasını bir-birinə bağlayan mədəni körpülərin ağırlığını Q.Paşayev kimi şüurlu elm adamları ciyinlərində daşıyacaq və gələcəkdə də yüksək tutacaqdır. Möhtərəm Qəzənfər Paşayevin məna və ciddiyyət dolu, əhatəli və birləşdirici çalışmalarını, sadəcə, Kərkük və Azərbaycanda deyil, bütün Türk dünyası minnətdarlıq və şükranlıqla anacaqdır.

Prof., dr. Mahir Naqib,
Türkiyə, Erciyes Universiteti, Kayseri

GİRİŞ

Xalqın ən böyük milli sərvəti onun folklorudur. Folklor sözün həqiqi mənasında xalqın ruhu, psixologiyası, tarixidir. Onun istək və arzularının, təsəvvür və təfəkkürünün, mənəvi aləminin güzgüsü, bitib-tükənməyən incilər xəzinəsidir. Hələ bu az imiş kimi, «folklor Şərqi müdriklərinə öz sərrastlığı və dəqiqliyi ilə seçilən elə bir hikmət bəxş etmişdir ki, eşidənlər bu yandan mat qalır, digər tərəfdən də ona pərəstiş edirlər» (267, 13).*

Folkloru bilmədən xalqın psixologiyasını, onun əsl tarixini, bəşər tarixində məxsusi yerini, inkişaf mərhələlərini, həyat tərzini, dünyabaxışını, inam və etiqadını, adət-ənənəsini və s. dərk etmək, anlamaq çətin olur.

Əsatir və bayatıda, nağıl və dastanda əbədiləşən, canlı yaddaşa çevrilən, heç kəsin soyunu, əslini, zatını unutmağa qoymayan, onu parçalanmaqdan xilas edən, şüurda, düşüncədə, mənəviyyatda xalqın bütövlüyünü təmin edən də folklorudur (70, 3–4).

Bu baxımdan, müəyyən ictimai-siyasi səbəblər üzündən soykökündən ayrı düşmüş, təcrid olunaraq ərəb və kurd xalqları əhatəsində, İraqın şimalında, əsasən Kərkük vilayətində toplu halda yaşayan, XX əsrin 60-cı illərində sayı 600 min (166, 60), indi isə iki milyon yarıma yaxın olan (358^a, 8, 362, 36, 53) elatın – azərbaycanca danışan xalqın folkloru xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Biz «azərbaycanca danışan xalq» terminini təsadüfi işlətmirik. Başda «Böyük Sovet Ensiklopediyası» (178, 277), «Sovet Ensiklopediya lüğəti» (296, 26) olmaqla, keçmiş sovet və əcnəbi mənbələr İraqda azərbaycanlıların yaşadığını göstərirlər.

*Çıxarışlar əlifba sırası ilə əsərin sonunda «Qaynaqlar»da verilmişdir. Qaynaqlar bir-birindən nöqtəli vergüllə, səhifələrdən isə vergüllə ayrılmışdır.

Kərkük folklorunun janrları

Görkəmli türkoloq Karl Menques «Türk dilləri və türk xalqları» kitabında yazar: «Azərbaycanlılar həmçinin İraqın şimalında da yaşayırlar. Sayları 100 mindən artıqdır» (351, 12–13).

Türkiyəli tədqiqatçı, prof. Cəlal Ərtuq isə bu münasibətlə yazmışdır: «Ərbil və Kərkük vilayətlərində bu gün iki milyon yarımtürkmən – azəri yaşamaqdadır (358^a, 8). Demək lazımdır ki, onlar toplu halda, əsasən, Kərkük vilayətində: Kərkük şəhərində, Tuz Xurmatu (qəza), Altun Körpü (nahiyə), Təzə Xurmatu (nahiyə), Badava, Bəşir, Böyük Hasar, Bilava Qarabulaq, Qızılıyar, Yayıcı, Yarvəli, Yengicə, Kərküz, Kümbətlər, Leylan, Ömər Məndən, Tərcil, Gögtəppə, Tisin, Toxmaxlı, Türkalan, Çardaxlı və eləcə də «Bayat köyləri» sahəsi adlanan və 64 kəndi əhatə edən Kifri (qəza), Qərətəppə (nahiyə), Daquq (nahiyə), Abud, Cambur, Birauçılı, Bastamlı, Qalxanlı, Qaranaz, Əmirli, Əski Kifri, Zəngili, Yeşiltəpə, Kəhriz, Kingirban, Kötəburun, Laqum, Aştökən, Pirəhməd, Səyyad, Süleyman bəg (Murathlı), Tel Mənzil, Üstəpə, Xasadərli, Hasarlı, Cabarlı kimi şəhər, rayon, qəsəbə və kəndlərdə yaşayır. Bundan əlavə, Diyala vilayətinin Xanaqin (qəza), Şahraban (qəza), Dəlli Abbas (nahiyə), Məndəli (nahiyə), Qarağan, Qızlarbat, Qızılca, Susuzbulaq kəndlərində, Ərbil vilayətinin mərkəzi Ərbil şəhərində, Mosul vilayətinin Tiləfər qəzasında, Mosul şəhərində və ölkənin paytaxtı Bağdad şəhərində yaşayırlar.

Demək lazımdır ki, vaxtaşırı ölkədə inzibati-ərazi bölgüsündə dəyişikliklər edilir. Məsələn, əvvəller Kərkük vilayətinə daxil olan Tuz Xurmatu qəzası indi yeni təşkil edilmiş Salahəddin vilayətinə, Kifri qəzası isə Diyalə vilayətinə qatılmışdır. Bir qisim kəndlər isə ya ləğv olunub, ya da başqa kəndlərlə birləşdirilib.

Bəzi tədqiqatçılar türkmanlar yaşayan ərazilərin ərəblər yaşayan ərazilərə qatılmasının siyasi məqsəd güddüyünü qeyd edirlər (356^a, 17).

Keçmişdə olduğu kimi, onlar özlərini də, bizi də «türkman» adlandırırlar (73, 27; 74, 8; 211, 6).

Demək vacibdir ki, Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər dövründə və sonralar da geniş mənada işlənən «türkman» etnonimi indiki mənadanın fərqlənir. Məhz buna görədir ki, prof. Ə.Dəmirçizadə «Azəri ədəbi dili tarixi» kitabında yazmışdır: «O dövrlərdə «türkman» etnonimi indiki mənadanın bir qədər fərqli işlənmiş, hətta indiki Bağdad ətrafindakı azərilərin türkman adlanmaları da bu sözün əvvəlki mənası ilə əlaqədardır» (89, 72).

Başqa məxəzlərə nəzər saldıqda professor Ə.Dəmirçizadənin bu fikrinin tamamilə doğru olduğu aşkarı çıxır.

V.Bartold «Kitabi-Dədə Qorqud»un «Qafqaz türkmləri»na – azərbaycanlılara məxsus olduğundan söz açır (136, 6).

Tarixdən məlumdur ki, Şəmsəddin Eldəniz Azərbaycan və İraqın taxt-tacına sahib olduqdan sonra «bütün böyük hökmədarları əzdi və çoxlarını özünə tabe etdi. Türkmenlərin qiyamçı başçılarını tamamilə darmadağın etdi» (186, 17; 59, 45).

Şairlərimizdən Nəsimi və Xətainin yaradıcılığında da bu terminə təsadüf edilir:

*Ərəbin nitqi bağlandı dilindən
Səni kimdir deyən kim, türkmansan?
(Nəsimi)*

*Getdikcə tükənir ərəbin kuhi-məskəni
Bağdad içrə hər necə kim türkman qonar.
(Xətai)*

İngilis tarixçisi S.Lonqriq isə göstərir ki, Şah İsmayıllı Şirvanı tutduqdan sonra Naxçıvan yaxınlığındakı vuruşda türkmanları birdəfəlik darmadağın etdi (349, 16).

Kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşının araşdırımalarında da «türkman» etnoniminə sıx-sıx rast gəlirik. Görkəmli folklorşunas alim yazar ki, xoyratın (bayati) kökləri İraqda türkmanların yaşadığı bölgələrdə meydana çıxmış, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu Türkman dövlətləri zamanı inkişaf edərək son-

Kərkük folklorunun janrları

ralar İraqdan Türkiyəyə, İranın quzeyinə, xüsusən də əhalisi türkman olan Təbrizə və eləcə də Azəri və ya Azərbaycan deyə adlandırılan və türkmanlardan ibarət Azərbaycan torpaqlarına yayılmışdır (74, 8; 197, 203).

Ziya Bünyadovun «Azərbaycan Atabəylər dövləti» kitabında da «türkman» etnonimi ilə bağlı bir çox bilgilər vardır. Kitabda göstərilir ki, III Toğrul dayısı Qızıl Arslana qarşı çıxır. Qızıl Arslan III Toğrulun və İzzəddin Həsənin türkmanlardan ibarət ordusunu darmadağın edir. Onlar döyük meydandan qaçır, İzzəddin Həsənin Kərkük yaxınlığındakı Kərxın qalasına gəlirlər (59, 84).

Kərküklü alim Hidayət Kamal Bayatlı da bu məsələyə öz münasibətini bildirir: «Əslən Azərbaycan türklərindən olan İraq türkmənlərinin bir qismi də miladi 1505–1524 tarixlərində Şah İsmayıł tərəfindən İraqa yerləşdirilmişdir» (356^a, 20).

Adı çəkilən tədqiqatçıların «türkman» adı altında azərbaycanlıları və İraq türkmanlarını nəzərdə tutduqları şübhə doğurmur. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın Prezidenti cənab Heydər Əliyev «Qardaşlıq» dərgisinə verdiyi müsahibədə bu məsələ ilə bağlı demişdir: «Tarixi araşdıranda gördüm ki, Güney Azərbaycan, Quzey Azərbaycan və İraq türkmanları bir bütövün parçalarıdır» (77^a, 4).

Burada diqqəti cəlb edən bir məsələni xüsusi qeyd etmək zərurəti meydana çıxır. Məsələ burasındadır ki, bəzi tədqiqatçılar «türkman», bəziləri isə «türkmən» etnonimini işlətmışlar. Görkəmli İraq türkman tədqiqatçılarından Əta Tərzibaşı, Şakir Sabir Zabit, İbrahim Daquqi, Rza Dəmirçi, Sinan Səid, Mövlud Taha Qayaçı və bir çox başqaları da «türkman» etnonimini işlətdiyi halda, Ə.Bəndəroğlu son vaxtlar «türkmən» etnoniminə üstünlük vermişdir. Onun redaktor olduğu «Yurd» qəzeti və rəhbərlik etdiyi «Türkmən mədəniyyət müdirlüyü» xətti ilə buraxılan kitablarda da bu söz «türkmən» şəklində yazılır. Əvvəllər, hətta «İraq–türkman ədəbiyyatı yolunda bir addım» (92) və «Türkmanlar inqilabi İraqda» (336) kitablarının adında

belə «türkman» etnonimini işlədən tədqiqatçı «İraq-Türkman folkloru» (180) adlı əsərimizi redaktə edərkən bildirdi ki, ərəblərin də bu sözü «türkman» kimi işlətdiklərinə görə fərqlənmək naminə, son vaxtlar «Türkmən» etnoniminə üstünlük vermişdir. Həqiqətən də, ərəblərin də bu sözü «türkman» şəklində yazdığını qeyd etməklə, Ə.Bəndəroğlunun nöqteyi-nəzərinin yanlış və ziyanlı olduğunu göstərmək lazımdır. Çünkü «Kitabi-Dədə Qorqud» dövründən formalaşan «türkman» etnonimini beləcə dəyişmək heç cür məqbul sayla bilməz.

Təsadüfi deyildir ki, «Dədə Qorqud» tədqiqatçıları F.Zeynalov və S.Əlizadə yazmışlar: «Drezden nüsxəsində aydınlaşkar əliflə yazılan sözün «türkman» oxunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, türkmanlar, İraqdakı azərbaycanlılar – kərküklülərdir» (136, 250).

Kərküklü tədqiqatçı Mahir Naqib Osmanlı türkcəsinə çevirdiyi və İstanbulda çıxan «İraq-türkman folkloru» kitabımına yazdığı «Abidə bir əsər» adlı məqaləsində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmişdir: «Əsər oxunarkən görünəcək ki, hörmətli Q.Paşayev «Türkmən»i «türkman»dan ayırmadadır. Hətta kitabın azəri çapında ona «İraq-türkman folkloru» adı vermişdir. Q.Paşayevin çeşidli qaynaqlara dayanaraq müdafia etdiyi qənaəti dəstəkləmək gərəkdir. Ancaq Türkiyədə «türkman» kəlməsinin heç işlənməməsi və İraq türklərinin «Türkmənlər» olaraq tanınması bizi «türkman» yerinə «türkmən» kəlməsini işlətmək zorunda qoydu» (180^a, 12).

Göründüyü kimi, prof. Mahir Naqib də «türkman» etnoniminin işlənməsini dəstəkləyir.

Xoşbəxtlikdən Ə.Bəndəroğlu qənaətində yanıldığını dərk edərək 2003-cü ildən «Yurd» qəzetində və başqa mətbü orqanlarda «türkman» etnonimini işlədir.

Onu da deyək ki, «türkman» etnoniminin etimologiyası barədə də tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı vardır. XI əsr-dən başlayaraq bu söz fars mənbələrində «türk-manənd» biçi-

Kərkük folklorunun janları

mində işlənmişdir ki, bu da türkcə «türk», farsca «manənd» bənzər, yəni «türkəbənzər» deməkdir (255, 176–177; 359, 24).

Başqa bir məxəzdə göstərilir ki, ərəb dilini bilməyən türklərlə ərəblər arasında tərcümanlıq etdiklərinə görə «tərcüman» adı verilmiş, vaxt keçdikcə «tərcüman» kəlməsi «Türkman» kimi işlənmişdir (357, 9).

Bir qisim tədqiqatçılar isə qeyd edirlər ki, türk+man – türk+mən – «türk adamı», «türk əsgəri» mənasında işlənmişdir (83, 18–19).

Məlumdur ki, yarımköçəri həyat keçirən türkmanlar tərəkəmə adlanmışlar. «Oğuz» və «Türkman» anlayışlarının bir etnik topluma daxil olduğundan, «Dədə Qorqud» boyalarından ilk söz açanlardan biri – Əbülgəz Xan Xivəli «Şəcəreyitərəkəmə» – Tərəkəmələrin şəcərəsi – soykökü əsərində bu məsələyə də toxunmuşdur (136, 5).

«Türkman» etnoniminin «tərəkəmə» sözünün cəmi «tərəkəmun»dan olması və «Türkman» şəklinə düşərək sabitləşməsini də düşünmək olar.

Lakin biz «man» sözünün əzəmət, ululuq, xalis, əsl, böyük, qüdrətli mənasında işləndiyini bildirən tədqiqatçılara (357, 10) haqq qazandırırıq. Türkman sözünün lap qədim zamanlardan məlum olduğunu nəzərə alsaq, onun «ulu türk», «əzəmətli türk», «qüdrətli türk», «xalis türk», «əsl türk» anamlarında işlənməsi şübhə doğurmur.

Azərbaycan dilində və Kərkük dialektində indi də işlənən qocaman, azman, ataman, keçəman (böyük kərtənkələ), şisman və s. kimi sözlərdə «man»ın böyük, ulu, əzəmətli mənasında işlənməsi deyilənlərə dayaq olur.

Onu da deyək ki, İraq-türkman ləhcəsi ilə Orta Asiya türkmənlərinin dili arasında əsaslı fərqlər vardır. Türkən dilində ilkin uzanan saitlər geniş yayılıraq sözün mənasını dəyişir. Məsələn: baş – baş; baaş – yara; qör – gör; qöör – gor və s. Bu xüsusiyyət nə Azərbaycan dilində, nə də Kərkük dialektilə özünü göstərir. Ərəb və ingilis dillərində yer alan dişarasi

Qəzənfər Paşayev

s, z səslərinə eynilə türkmən dilində də rast gəlinir. Bu səslər də nə Azərbaycan dilində, nə də ərəb dili əhatəsində olan İraq türkmanlarının dialektində müşahidə olunur.

Azərbaycan dilində də, İraq türkmanları arasında da geniş yayılan g səsinə də türkmən dilində təsadüf edilmir. Bir çox başqa xüsusiyyətlərdə də türkmən dili tamamilə fərqləndiyi halda, İraq-türkman ləhcəsinin fonetik quruluşu Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə üst-üstə düşür (174, 14–16; 115, 355).

Təsadüfi deyildir ki, iraqlı tədqiqatçı Ə.Bəndəroğlu yazmışdır: «İraq türkmanlarının ləhcəsi Azərbaycan dilindən fərqlənmir. Lakin İraq türkmanlarının ləhcəsində bəzi xırda fərqlər nəzərə çarpır. Onlar çox cüzdirdir və qeyri-adi bir şey kimi sayılmamalıdır» (338, 14).

Maraqlıdır ki, əslən Ərbildən olan dünya şöhrətli alim, professor İhsan Doğramacı 1995-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasında davamlı olaraq Ərbil ləhcəsində, daha doğrusu, azərbaycanca danışanda Türkiyədən gələn qonaqların onu yaxşı anlamadığını hiss etdi və birdən Akademianın prezidentinə tərəf çevrilərək dedi: «İcazə versəniz, Akademianızın fəaliyyətini Türkiyədən gələn qonaqlarımıza onların öz ləhcələri ilə anladaram» (358^a, 149).

Televiziya müxbirinin: «İkinci vətəniniz Azərbaycanda 80 illik doğum gününüzün bayram edilməsini necə qarşılıyarsınız?» – sualına Doğramacı coxmənalı və düşündürücü cavab verdi: «Azərbaycan mənim ikinci vətənim deyildir. O mənim iki vətənimdən biridir. Öz vətənimdə doğum ilimi keçirmək qədər də real və təbii bir şey ola bilməz» (358^a, 153).

Göründüyü kimi, İhsan Doğramacı haqlı olaraq Azərbaycanı doğma vətəni, Azərbaycan dilini öz doğma dili hesab edir. Heç şübhəsiz, bir bütövün parçaları olduğumuzdan ki, onlar haqlı olaraq Nəsimi və Füzulini İraq-türkman şairi, biz isə Azərbaycan şairi kimi tanıyır, buna təbii baxır, bir-birimizə etiraz səsimizi ucaltmırıq.

Bəlkə, elə buna görədir ki, XX əsrin I yarısında Nizaminin Tehranda farsca çap olunan və Nizami Gəncəvi adına Azə-

Kərkük folklorunun janrları

baycan Ədəbiyyatı Muzeyinin Nizami daimi ekspozisiyasını bəzəyən «Xosrov və Şirin» (1934), «Sirlər xəzinəsi» (1934), «Yeddi gözəl» (1937), «İqbalnamə» (1939) kitablarının üzərində Nizami İraq şairi kimi təqdim olunmuş, yalnız «Leyli və Məcnun» (1939) əsərinin üzərində İraqi-əcəm şairi kimi göstərilmişdir.

Bütün bunlar o deməkdir ki, söhbət tarixin burulğanlarında parçalanmağa məruz qalmış bir xalqdan gedir. Kərkük-lü tədqiqatçılarından Fazıl Hüseyn və Sinan Səid qeyd edirlər ki, bu elatın türkman olması və azərbaycanca danışması məsələsi XX əsrin birinci rübündə İraqda Osmanlı hakimiyyətinə son verildiyi, İraqın İngiltərənin müstəmləkəsinə çevrildiyi vaxt Mosul vilayətinin müqəddərəti həll olunanda ortaya çıxdı. Türkiyə hökuməti onları türk sayır, İngiltərə hökuməti isə türkman olduqlarını göstərirdi. İngiltərə hökuməti onların Osmanlı olmadıqlarını, dillərinin İstanbul ləhcəsinə deyil, Azərbaycan ləhcəsinə oxşar olduğunu, onların, əslində, türkman olub, Osmanlı İmperatorluğu quruluşundan çox-çox əvvəl İrandan köçürülrək burada məskən salmalarını sübut edirdi (356, 93–99; 197, 35).

Bu baxımdan «Şərqi-Hind» şirkətinin nümayəndəsi Edmondzun 1820-ci ildə türkmanların yaşadığı əraziyə səyahəti də maraq doğurur: «Saat 8.20-də Quruçaya çatdıq. Burada Bayat türkmanlarının çadırları vardi. Əşirətin başçısı, bəzən «Qaraquş bəy» adlanan Həsən bəy gəlib məni yeməyə dəvət etdi. O, Xorasanda Böyük Bayat əşirətinin mövcudiyyətindən yaxşı xəbərdar idi. Lakin əşirət qollarının ilk dəfə olaraq nə vaxt bu ölkəyə gəldikləri tarixi müəyyənləşdirə bilmədi» (343, 267).

İraq türkmanlarının nə zaman və haradan köçərək burada məskən salmaları barədə müxtəlif tarixi faktlara rast gəlirik. Əksər tədqiqatçılar onların, əsasən, Azərbaycandan köçüb getdiklərini qeyd edirlər.

Biz o fikirdəyik ki, erkən orta əsrlərdən başlamış XVI əsrin ortalarına qədər və sonralar da müəyyən dövrlərdə İraq türkmanları ilə bütöv bir ərazidə, bir bayraq altında yaşamış, son-

ralar müəyyən ictimai-siyasi səbəblər üzündən parçalanmağa məruz qalmışdır. Son zamanlar İraq-türkman və Azərbaycan tarixinə dair sanballı tədqiqatlar işiq üzü gördükcə bu qənaətimiz daha da möhkəmlənmişdir (27; 59; 141; 305; 357).

Bununla belə, qanlı müharibələr, siyasi məqsədlər və başqa səbəblər üzündən müəyyən axınların olduğunu da inkar etmirik.

Ərəb tarixçisi Təbəri və prof. Sübhi Saatçı türklərin İraqa ilk gəlişinin hicri 54-cü ilinə təsadüf etdiyini göstərir (356, 167; 201^a, 20).

Türk alimi, professor S. Buluç da bu məsələyə öz münasibətini bildirir: «Hicrətin ilk yüzillərində Azərbaycan türkləri Təbriz-Sultaniyyədən keçib Kərkük yörəsinə yerləşirlər» (353, 109).

Kərküklü tədqiqatçı Şakir Sabir bu xalqın İraqda məskən salmasının VII əsrdə başladığını və miladi 745-ci ildə Bağdadda artıq onların məhəllələrinin yarandığını göstərir (360, 37, 39).

XII–XIII əsrlərdə yaşamış ərəb tarixçisi İbn-əl-Əsir yazmışdır: «1045-ci ildə çoxlu Azərbaycan türkləri Əbu Mənsur Bəktaş və Əbu Əli ibn Dəhqanın rəhbərliyi ilə İraqa köçərək Tiləfər, Mosul və ona bitişik bölgələrdə məskən salmışlar» (345, 136).

Tanınmış iraqlı tədqiqatçı Mustafa Cavad «İraqda türklərin tarixi» adlı əsərində türklərin İraqa axınının başlangıcını hicri 32-ci ilə aid edir və bu axınları yeddi mərhələyə böлür. Əməvilər, xüsusən də Abbasilər dövründə İraqda türklərin nüfuzunun artdığını, mövqelərinin möhkəmləndiyini qeyd edərək onların atıcılıqda məharətli, müharibədə cəsarətli, çətinliklərdə səbirli olduqlarına görə orduda əsas qüvvəyə çevrilidiklərini göstərir. Mustafa Cavad dördüncü mərhələ hesab etdiyi Səlcuqlar dövründə İraqa minlərcə oğuz türklərinin daxil olduğunu, İraqda köklü halda yerləşərək Türkman xanlıqlarını, o cümlədən Mardin ətrafında Artıqlılar, Mosul Atabəyləri, Ərbildə Zeynalabdinlilər, Kərkükdə Qıpçaqlar, Diyar-

Kərkük folklorunun janrları

bəkrdə Qara Aslanlılar – Dağıstan və Azərbaycan xanlıqları qurduqlarını qeyd edir. Tədqiqatçının fikrincə, Qara Təpə və Daquq tərəflərdə məskən salan Bayatlar İraqa dördüncü mərhələdə daxil olmuşlar. Cəlairilər və Teymurilər zamanındakı axın beşinci mərhələyə aid edilir. Mustafa Cavad Qaraqoyullular və Ağqoyunlular dövrünü altıncı mərhələyə daxil edir. Yeddinci mərhələ isə Səfəvilər dövrü hesab olunur (352, 59–61, 279–282).

Prof. Sübhi Saatçi bu axınları səkkiz mərhələyə bölür və sonuncu mərhələni «Osmanlı dönəmi» adlandırır (201^a, 31–106).

Kərküklü tədqiqatçı Erşad Hürmüzlünün göstərdiyinə görə ən böyük türkman dalgaları İraqa Toğrul bəyin vaxtında (1040–1063) girmişdir. Miladi 1055-ci ildə onların sayı lap çox idi. Bu vaxt və sonralar türkmanların İraqa davam edən köçləri ölkənin quzey bölgəsini türk vətəni halına gətirmişdi (357, 25).

Onu da inkar etmək olmaz ki, 1136-ci ildə Şəmsəddin Eldəniz Azərbaycanda hakimiyyəti ələ aldıdan sonra və sonralar onun oğulları Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslanın hakimiyyəti dövründə İraqla əlaqə çox qüvvətləndi (256, 53, 58; 59, 51).

Şəmsəddin Eldənizin vaxtında İraq və Azərbaycan ordusu da, dövlət də bir bayraq altında birləşmiş, xalq əmin-amanlıqla yaşamağa başlamışdı (27, 127). O, vaxtaşırı gah İraqda, gah da Azərbaycanda olurdu. 1175-ci ildə İraqdan Azərbaycana gələn və az sonra Naxçıvanda vəfat edən (27, 127, 133) Eldənizin oğlanları Cahan Pəhləvan da, Qızıl Arslan da İraqın, Azərbaycanın, Arranın, Reyin, İsfahanın, Həmədanın və başqa vilayətlərin mütləq hakimi idilər (59, 74). İndi türkmanlar yaşayan Daquq, Ərbil, Kərkük və s. daxil olmaqla Atabəylər dövründə Gəncə, Naxçıvan, Təbriz və başqa şəhərlər də bir bayraq altında birləşirdi (59, 234, 238; 27, 134).

Son Abbasi xəlifəsinin 1258-ci ildə edam edilməsindən sonra Bağdad başda olmaqla bütün ətraf şəhər və kəndlər

Qəzənfər Paşayev

Azərbaycanın əyalətinə çevrilərək onun tabeliyinə keçmişdi (38, 73). O vaxtdan Bağdad ətrafında Kərkük, Mosul, Ərbil və s. şəhər və qəsəbələrdə yaşayan azərbaycanlılarla Güney və Quzey azərbaycanlıları arasında əlaqə daha da genişlənir. Bu əlaqə XIV əsrд Cəlairilər, XV əsrд Qaraqoyunlular və Ağqoyunluların dövründə daha da qüvvətlənmişdi. Qaraqoyunlu dövləti Azərbaycan, Ermənistan, Qərbi İran, İraq, Kürdüstən və s. əraziləri əhatə edirdi. Paytaxtı Təbriz idi. Əsas şəhərləri Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Naxçıvan, Gəncə, Bağdad, Ərzincan və s. idi (24, 54). Ağqoyunlular, xüsusən də Uzun Həsənin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın Kür çayına qədər bütün torpaqları, Qarabağ mahalı, Ərəb İraqı, Əcəm İraqı, Fars və Xorasan sərhədlərinə qədər bütün torpaqlar, Ərzincan və s. daxil olmaqla ona tabe idi (15, 221; 120, 81; 121, 62; 350, 3; 141, 97, 172).

Təsadüfi deyildir ki, Uzun Həsən Avropa dövlət başçılarına göndərdiyi məktubda xüsusi qeyd edirdi: «...İraq, Hindistanın qapılarına qədər bütün Fars, ... Mazandaran, Gilan, ... Azərbaycan, Bağdad – hamısı mənim torpaqlarımdır. Mən bu yerlərin hökmədarıyam» (141, 103).

Maraqlıdır ki, ingilis tədqiqatçısı S. Lonqriq Uzun Həsənin vaxtında ölkənin paytaxtının yayda Təbriz, qışda Bağdad olduğunu göstərir (349, 20).

Babası Uzun Həsənin vaxtında olduğu kimi, Şah İsmayıл Xətai dövründə də İraqla Azərbaycanın bir bayraq altında birləşməsi və vahid Azərbaycan yaratmaq məqsədilə 1506-ci ildə Şah İsmayılin Bağdadı tutması Osmanlı sultanlığını çox narahat edirdi. Osmanlı sultanlığı Səfəvi dövlətinin qüvvət-lənməsindən çəkinirdi. Odur ki, böyük qüvvə toplayıb Səfəvilərə qarşı müharibəyə girişdi və tarixdə məşhur olan Çaldırın vuruşunda qalib gəldi (305, 143). Məğlubiyyət Səfəvi dövlətini böyük itkilər vermək məcburiyyətində qoydu. Həmin itkilərdən biri də Bağdadın əldən getməsi idi.

Kərkük folklorunun janrları

Bundan sonra da Azərbaycan hakimləri hər vasitə ilə Bağdadı geri almağa çalışırlar (305, 143; 260, 11). Bu baxımdan, kərküklü tədqiqatçı Şakir Sabir və Azərbaycan alimi Ə.Məmmədovun göstərdiyi faktlar diqqəti cəlb edir. Şahzadə Bayəzid atası Sultan Süleyman və qardaşı II Səlimə qarşı qiyamda iştirak edir. Qiyam uğursuzluqla nəticələnir. Bayəzid Səfəvilərə pənah gətirir. Sultan Süleyman Səfəvilərə böyük miqdarda hədiyyələr vəd edərək oğlunu edam etmək üçün geri tələb edir. Şah Təhmasib Sultan Süleymanın təklifini bir şərtlə qəbul etməyə hazır olduğunu bildirir ki, Bağdad yenidən Azərbaycana ilhaq edilsin (145, 78). Lakin Sultan Süleyman bu şərti qəbul etmir.

Azərbaycanla Türkiyə arasında baş verən 1533–1535-ci illər müharibəsində Azərbaycan Bağdad da daxil olmaqla bütün İraqı itirdi (305, 161, 162).

Lakin Şah Abbasın vaxtından başlayaraq 1623–1638-ci illər arası Bağdad, Kərkük və s. yenidən Səfəvi idarəsinə bağlanmış, 1638-ci ildən bir daha Osmanlı idarəsində olmuş (255, 85; 350, 3; 357, 30), 1732-ci ildən 1743-cü ilə qədər yenidən gah osmanlıların, gah azərbaycanlıların təbəəliyində olmuş, 1743–1746-ci illərdə tamamilə Azərbaycanın əlində olsa da, 1746-ci ildən, ingilis tarixçisi Stefan Lonqriqin təbirincə desək, Bağdad, Mosul, Kərkük və s. şəhərlər birdəfəlik xan itirib paşa qazandı (349, 20).

Bundan sonra İraqla olan əlaqələrimiz kəsilmək dərəcəsinə qədər gəlib çatdı. Məhz buna görə də Azərbaycan hakimləri İraqda məskən tutmuş qəbilələri geri qaytarmağa təşəbbüs göstərdilər. Mirzə Camal Cavanşir bu münasibətlə yazır: «1747-ci ildə Nadir şah öldürüldükdən sonra Pənah xan yanında olan adamlarla birlikdə Qarabağ ellərini qarşılıamaq üçün İraq və Azərbaycan sərhədlərinə qədər getdi... Onların bu səfəri bir nəticə vermədi» (247, 14–15).

Demək lazımdır ki, burada təkcə Qarabağ elləri deyil, güneyli-quzeyli bütün Azərbaycandan qəbilələr məskən salmışdır.

Ara kəsildikdən sonra həsrət çəkən, kəsilən yollardan şikayətlənən xalq ürək siziltisini, ələmini izhar etdiyi:

*Əslim qarabağlıdı,
Sinəm çarpaz dağlıdı.
Kəsilib gəlib-gedən
Demə yollar bağlıdı.*

*Bağdad yolu Gəncədi,
Gülü pəncə-pəncədi.
Demə sizdən irağam,
Bu sevda ölüncədi.*

və s. kimi onlarca xoyrat (bayatı) meydana gəlmişdir.

Lakin nə kəsilən yollar, nə də ayrıliga gətirib çıxaran illər bu elatın dilinə və folkloruna təsir edə bilməmişdir. O vaxtdan yazı dili Osmanlı türkcəsi kimi qəbul olunsa da, danışq dili və folkloru Azərbaycan türkcəsini təmsil etmişdir (201, 14; 356^a, 329).

Biz türk dilləri ailəsində bir-birinə çox yaxın olan dilləri qarşı-qarşıya qoymaq fikrindən uzağıq. Bununla belə, etiraf etməliyik ki, Kərkük dialektinə, onun folkloruna və xalq havalarına bələd olan, bu sahədə tədqiqat aparan türk, Azərbaycan və eləcə də iraqlı alımlər bu elatın ləhcəsinin Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşdüğünü, eyni kökdən olduğunu, folklor və xalq havalarının fərqlənmədiyini qeyd edirlər (60, 147–152; 73, 26; 131, 56–66; 149, 6; 150, 86–96; 178, 64–68; 178, 3–26; 201, 11–14; 215, 203; 338, 14; 350, 11; 356^a–329).

«İraq türkmanları, yəni oğuzcanın azəri ləhcəsini qonuşan türklər» – deyə türk alimi Fuad Köprülü qəti qənaətə gəlir.

Türk Dil Qurumu başqanı Əmir Asım Kərküklü tədqiqatçı Molla Sabirin 1951-ci ildə Bağdadda çap olunmuş «Kərkük müntəxəb xoryatları» kitabını (I hissə) oxuyaraq, həmin kitabın 1953-cü ildə çıxan II hissəsinə yazdığı müqəddimədə göstərir: «Azəri ləhcəsində gözəl örnəkləri olan bu

Kərkük folklorunun janrları

xalq şeirlərində bizim dərləmələrə sıqısıqıya bağlı olan kəlmələr, təbirlər vardır» (131, 57).

Türk alimi Vahabi Aşqun Molla Sabirin II kitabına yazdığı müqəddimədə haqlı olaraq qeyd edir ki, «ilk kitabda olduğu kimi, bu kitabdakılar da azəri ləhcəsindədir» (131, 147).

Türkiyənin Belqraddakı səfirliyinin müşaviri Mir oğlu Cəmil də Molla Sabirin kitabını oxuyaraq yazmışdır: «Sabir bəg əfəndinin «Kərkük müntəxəb xoyratları» kitabından görünür ki, dil, Türkiyə, yəni qərb türkcəsinə ən yaxın türk ləhcəsi olan azəri ləhcəsindən həmən-həmən fərqsizdir» (131, 140).

Bu baxımdan, kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşının da fikri böyük əhəmiyyət kəsb edir: «Bizim türkman ləhcəsi azəri ləhcəsinə türk ləhcəsindən daha yaxın, bəlkə də, əkiz qardaşlar olmaqla bərabər, bütün bu ləhcələr uzun bir tarix boyunca çəsidi səbəblərin təsiri ilə bir-birindən xəbərsiz olaraq gəlişdikləri halda aralarında görkəmli fərqlər bilinməmişdir» (210, 26).

Prof. Hidayət Kamal Bayatlı da «İraq türkman türkcəsi» adlı kitabında çox doğru qənaətə gəlmişdir: «İraq türkmanlarının qonuşduğu ağız, türkcənin azəri ağızı sahəsi içində girməkdədir. Azəri ağızı dil coğrafiyası baxımdından: Doğu Anadolu, Güney Qafqaziya, Qafqaz Azərbaycanı, İran Azərbaycanı, Kərkük (İraq) və Suriya türkləri bölgələrini qapsar. Folklor dəgəri baxımdan da türkcənin çox zəngin və çəşitli məlzəməsini daşıyan yenə də azəri ağızlarıdır» (356^a, 329).

Azərbaycan dili tarixi üzrə görkəmli mütəxəssis H. Mirzəzadə də «İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr» adlı sanballı məqaləsində bu fikri təsdiq edir (150, 86, 96).

Maraqlıdır ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixindən danışarkən XV–XVI əsr ədəbi dilimizdə Cənubi Azərbaycan və Bağdad (Kərkük) şivə xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyi göstərilmiş, Kərkük dialekti Azərbaycan dilinin Cənub qrupu dialekt və şivələri sırasına daxil edilmişdir (87, 37; 88, 43; 187, 17; 150, 85).

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, dili fonetik və leksik göstəricilərinə görə, Azərbaycan dilinin Cənub və Şərqi qrupu dialekt və şivələrinin xüsusiyyətləri ilə səsləşdiyinə görə «Kitabi-Dədə Qorqud» tədqiqatçılarından V.Bartold, F.Köprülü, A.Dilaçar, M.Ergin onun azərbaycanlılara, V.Bartoldun təbirincə desək, «Qafqaz türkmanlarına» məxsus olduğunu (136, 6, 10, 13), O.Gögyay, M.Ergin, Y.Yakubovski, H.Arasılı, M.Təhmasib, Ə.Dəmirçizadə, Ş.Cəmşidov, X.Koroğlu və başqaları isə əsərin Drezden nüsxəsinin, ümumiyyətlə, Azərbaycanda qələmə alındığını təsdiq edirlər (136, 10, 19).

Çəkinmədən demək olar ki, əsrlərlə başqa xalqlar əhatəsində qalan, məhz buna görə də qədim leksik və fonetik xüsusiyyətlərini daha çox saxlayan İraq türkmanlarının dili «Kitabi-Dədə Qorqud»un dil özəlliklərini tamamilə eks etdirir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da yer alan onlarca sözün indinin özündə belə Kərkük dolaylarında işlək olması, daha doğrusu, yalnız həmin sözlərin və həmin mənada işlənməsi buna tutarlı dəlil-sübuditdur. Məsələn: kəpənək (yapınçı), xerxız (oğru), əkmək (çörək), ənsə (arxa), qalavuz (bələdçi), qısraq (at, madyan), yayan (piyada), nəsnə (əşya, alət), səmiz (kök), sığır (buğa, cöngə), mavlamaq (huşunu itirmək), qanara (çarmıx), bori çalmaq (şeypur çalmaq), davul dögmək (təbil çalmaq), ismarlamaq (tapşırmaq), yarın (sabah), ög (ön), xoymad (qaba, kobud, nadan), yağmalamaq (talamaq), qavat (alçaq, əskik adam), oda (otaq), imdi (indi), baş üzərinə (baş üstə!), qaum-qardaş (qohum-qardaş), kəlisa (kilsə), eyi (gözəl), kəndi (özü) və s.

Təsadüfi deyildir ki, azərbaycanlı tədqiqatçılar «Kitabi-Dədə Qorqud»u «Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının babası» (136, 5), kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşı isə onu İraq türkmanlarının «ana kitabı» adlandırmışdır.

Deyilənlərə onu da əlavə etmək olar ki, dilçilərdən P.Meliioranski (307, 16, 18), M.Şirəliyev (334, 11), N.Baskakov (272, 9, 56), A.Şerbak (337, 27), H.Mirzəzadə (151, 20),

Kərkük folklorunun janrları

E.Nəcip (312, 30), Ə.Orucov (169, 9), Y.Şirvani (257, 16) və başqaları təxminən XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəllərində yazılmış «İbn-Mühənnə lügəti»ndən danışarkən, əsər qədim Azərbaycan dilində olduğuna görə, onun ya İraq ərazisində, ya da Azərbaycanda yazılıdığını qeyd edirlər.

İraq türkman tədqiqatçısı Mahir Naqib isə «Kərkük türk xalq musiqisinin təsnif və təhlili» adlı kitabında musiqi baxımından da kök birliyini təsdiqləyir: «Sinirlərin (sərhəd) bir-birindən uzaqlığı Kərkük türk xalq musiqisi ilə Azərbaycan türk musiqisi arasındaki kök bərabərligini yox edəməmişdir» (350, 11).

Bu doğmaliq, bu yaxınlıq təbii olaraq toponimlərdə də öz əksini qabarıq şəkildə tapmışdır: Ağdam, Ağdaş, Ağsu, Bil lava, Boyat, Quruçay, Qarabulaq, Qaraqoyunlu, Qaradağ, Qarabağlı, Əmirli, Yəyçi, Yengicə, Mandılı, Mərdinli, Üctəpə, Xasa, Xəsədərli, Çardaqlı və s. adlara eynilə Kərkük dolaylarında da, Şimali Azərbaycanda da təsadüf edilir. Bakıda olduğu kimi, Kifri yaxınlığında da «Şirvan qalası» vardır. «Şirvan qalası» İraq türkmanlarının tarixi abidəsi kimi İraq Respublikasının 1961-ci ildə Bağdadda çap olunan xəritəsində öz əksini tapmışdır. Kərkükdə «Qarabağlı» məhəlləsi indi də qalır. İraqlı alımlar İraq türkmanları arasında məşhur olan «Qarabağlı» və ya «Qarabağı» havasının Azərbaycan-dan – Qarabağ ellərindən gətirildiyini qeyd edirlər. Bütün əsər boyu görəcəyimiz kimi, belə faktlar folklorda daha çoxdur.

Kərküklü alim Sinan Səid İraq türkmanları arasında şöhrət tapmış «Arzu-Qəmbər» dastanı üzərində tədqiqat apara-raq göstərir ki, bu dastan İraq türkmanlarının ləhcələrini öyrənmək üçün istinad ediləcək bir sənəd, onların kimliyini aydınlaşdırın əhəmiyyətli bir abidədir. Tədqiqatçı

*Arzum əndi bulağă,
Səsi gəldi qulağa.
Arziya peşkəş olsun,
Şirvan, Təbriz, Marağ —*

Qəzənfər Paşayev

bəndini misal gətirərək yazar: «Bu misralar dastanın harada və kimin tərəfindən yarandığını aydın surətdə göstərməyə kifayət edəcək dəlildir» (197^a).

Dastanın Tuz Xurmatu variantında isə hadisələr Araz çayı sahillərində cərəyan edir:

*Quruyasan, ey Araz,
Əlimizdən düşdü saz.
Qəmbəri çay apardı,
Yetiş, ey Xızır İlyaz.* (28^a, 376)

Bu bənd özü də birliyimizi göstərən tutarlı faktdır.

İraq türkman mənəvi dəyərlərinin tədqiqi və təbliği yolunda böyük işlər görən prof. Sübhi Saatçi da bu tarixi məsələyə öz vətəndaş münasibətini bildirmişdir: «Kərkükdə qarşımıza çıxan çoxrəngli folklor və xalq ədəbiyyatı incələnərsə, Kərkük ağzının azəri türkcəsinin motivlərini daşıdığı qolaylıqla anlaşılır. İstər Quzey Azərbaycan, istər Güney Azərbaycan olsun, bu bölgələrdəki azərilərin kultur veriləri incələnərsə, Kərkükdəki sözlü ədəbiyyat ürünlerinin (məhsul) də eyni qaynaqdan bəslənmiş olduqları kəndilərindən anlaşılır. Laylalardan tutub ta tapmaca və matallara qədər bu birlik və bərabərliyi görmək mümkündür» (201, 11, 13–14).

Yuxarıda deyildiyi kimi, bir çox türk, Azərbaycan və İraq türkman alim və yazarları da eyni fikirdəirlər. Belə olan halda İraq–türkman folklorunu ayrıca tədqiq etməyə ehtiyac varmı? XVI əsrin birinci rübünnün sonuna qədər Kərkükün Azərbaycanın təbəəliyində olduğunu və bu səbəbdən də iraqli tədqiqatçı Sübhi Saatçinin göstərdiyi kimi, «İraqda XVI yüzilə qədər ortaya çıxan türkcə ədəbi ürünlerin azəri türkcəsində olduğunu» (201, 14) nəzərə alsaq, görərik ki, əsrlərlə öz soykökündən ayrı düşmüş bu elatın folklorunun hərtərəfli öyrənilməsinə zərurət böyükdür.

Yeri gəlmışkən, qeyd edək ki, Kərkük dolaylarında həm Kərkük folkloru, həm də İraq–türkman folkloru terminləri iş-

Kərkük folklorunun janrları

lənir. İraq-türkman folkloru və ya Kərkük folkloru dedikdə toplu halda yaşayan bütün İraq türkmanlarının şifahi xalq ədəbiyyatı nəzərdə tutulur. Bu, təbii sayılmalıdır. Dərbənd və ya Naxçıvan folkloru dedikdə Dərbənd və Naxçıvan şəhərləri ilə bərabər, ətraf kəndlərdə yaşayan bütün azərbaycanlıların folkloru, Kərkük folkloru dedikdə İraq türkmanlarının toplu halda yaşadığı Kərkük vilayətinin mərkəzi Kərkük şəhəri ilə bərabər, bütün ətraf kənd və rayonlarının əhalisinin folkloru göz öünüə gəlir. Buna görədir ki, oxucular əsər boyu müxtəlif məqamlarda hər iki terminə rast gələcəklər.

İraq-Türkman folklorunun toplanması, nəşri və qismən də tədqiqinə XX əsrin ortalarından başlanılmışdır. Xalqın əsrlərlə yaradıb nəsildən-nəslə töhfə etdiyi bu mənəvi inciləri toplayaraq bəşəriyyətin ən böyük kəşfi olan kitablarda yaşadanlardan danışarkən göz öünüə ilk olaraq Əta Tərzibaşı, Molla Sabir, Şakir Sabir Zabit, Məhəmməd Xurşid, Əbdül-lətif Bəndəroğlu, İbrahim Daquqi, İhsan Vəsfı, Sübhi Saatçi, Mahir Naqib və başqaları gəlirlər. Onların min cür əzab-əziyyətə qatlaşaraq toplayıb əsasən öz hesablarına çap etdir-dikləri kitabları vərəqlədikcə V.Belinskinin sözləri yada düşür: «Böyük zəhmət və fədakarlıqla xalq ədəbiyyatının qiymətli gövhərlərini toplayan və onları unudulub tələf olmaqdan qoruyan təvazökar və qərəzsiz adamların zəhməti hər cür təqdir və təşəkkürə layiqdir» (57, 109).

Onların topladığı şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri ilk vaxtlar «Kərkük», «Afaq», «Bəşir», «İraq», «Yurd» qəzetləri, «Qardaşlıq» və «Yeni İraq» dərgilərində çap olunmuş və indi hər hansı bir tədqiqat işində etimad edə biləcəyimiz zəngin material əldə edilmişdir. Atalar sözləri və məsəllər, xoyrat və manilər, xalq mahnıları, mərasim və nəgmələr, lətifələr, inanc-lar, dualar, bəddualar və s. nümunələr sonralar Molla Sabirin «Kərkük müntəxəb xoyratlari» (131), Həbib Sevimlinin «Kərkük xoyratlari və maniləri» (134), Şakir Sabirin «Kərkükdedə ictimai həyat» (255), «İraq türkmanları ağzında atalar sözü»

(122), Əta Tərzibaşının «Kərkük xoyratları və maniləri» (205; 206; 207), «Kərkük havaları» (208), «Kərkük əskilər sözü» (209), İbrahim Daquqinin «İraq türkmanları, dilləri, tarixləri və ədəbiyyatları» (117), Əbdüllətif Bəndəroğlunun «İraq-türkman ədəbiyyatı yolunda bir addım» (92) və «Ata sözlərimiz» (93), Sübhi Saatçinın «Kərkük çocuq folkloru» (201), «Kərkükdən dərlənən olay türküləri» (201b), İhsan Vəsfinin «İraq türkmanlarında deyimlər və ata sözləri» (128), Məhəmməd Xurşidin «Əski sözlər bağçası» (149), Mahir Naqibin «Kərkük xalq musiqisinin təsnif və təhlili» (350) və s. kitablarda toplanmışdır. Görülən işlər folklor nümunələrini toplama və nəşretmə çərçivəsində qalmamış, eyni zamanda İraq-türkman folklorunun bəzi janrlarının elmi əsaslar üzrə tədqiqi yolunda da müəyyən addımlar atılmışdır. Bu baxımdan Əta Tərzibaşının xoyratlar, manilər və xalq havalarına dair araşdırımları xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Bununla belə, İraq-türkman şifahi xalq yaradıcılığı hərtərəfli öyrənilməmiş, onun sistemli təhlilinə ilk olaraq bizim tərəfimizdən təşəbbüs göstərilmişdir. «İraq-türkman folkloru» adlı monoqrafiyamıza ön söz yazan iraqlı tədqiqatçı Ə.Bəndəroğlunun fikri deyilənlərə dayaq olur: «Bu günə qədər bizdə – İraq türkmanlarında, Türkiyədə, Azərbaycanda folklorumuzun bu biçimdə tədqiqi, incələnməsi və araşdırılması olmamışdır» (180, 4).

Həqiqətən də, İraq-türkman folklorunun əksər növ və janrları ilk dəfədir tədqiqat obyektinə çevrilir. Tədqiqat üçün İraq-türkman folkloruna dair kitablar, yuxarıda söhbət açdıǵımız qəzet və dərgilər, eləcə də 1962–1966, 1972–1975-ci illər arası İraqa uzunmüddətli ezamiyyətlərimiz zamanı hər biri bir saat yarım davam edən beş lentdə və min səhifədən artıq olan bir neçə böyük dəftərxana dəftərində topladığımız nümunələr əsas mənbə kimi götürülmüşdür.

İlkin janrlar, xalq mərasim və nəgmələri, bayatı-tapmacalar, beşik nəgmələri, nağıllar, lətifələr, tapmacalar, atalar söz-

Kərkük folklorunun janrları

ləri və s. demək olar ki, İraq-türkman folklorunda elmi-nəzəri cəhətdən ilk dəfədir tədqiq olunur. Bu janrlardan bayatıtapmacalar bütövlükdə, beşik nəğmələri isə qismən, ümumiyyətlə, folklorşunaslığımızda indiyə qədər müstəqil janr kimi tədqiq olunmamışdır.

Monoqrafiyada İraq-türkman folklorunun Azərbaycan folkloru ilə bağlılığı, eyni soykökün yaradıcılıq məhsulu olduğu müqayisələr, paralellər, tutuşdurmalar yolu ilə üzə çıxarılmış, mövcud janrların təsnifatı müasir folklorşunaslığın nailiy-yətləri fonunda aparılmışdır (61; 162; 273; 299; 300; 317; 318).

Tədqiqatın əhəmiyyətindən danışarkən demək lazımdır ki, İraq-türkman folklorunun hərtərəfli tədqiqi tarixi keçmişimiz, dil tariximiz, dialektologiyamız, xalq poeziyamız, estetik fikir tariximiz və s. kimi zəruri məsələlərin tam və əhatəli öyrənilməsi baxımından böyük dəyər kəsb edir.

Xalq dilini bütün incəlikləri ilə özündə yaşıdan İraq-türkman folkloru elə bir xəzinədir ki, burada xalqını sevən hər kəs əvəzsiz incilər tapar. Bu xalq müdrikliyi xəzinəsinin hər qatında Azərbaycan folkloruna bir doğmaliq, əkizlik vardır. Nə yaxşı ki, şüurda, düşüncədə, mənəviyyatda xalq parçalanmayıb! Axı daşlar ovula-ovula, qayalar söküлə-sökülə, bulaqlar quruya-quruya, çaylar çəkile-çəkile məhv olur. Millət isə unuda-unuda (70, 4).

Lakin insana təsəlli olan gün kimi aydın bir həqiqət də vardır. Kərküklü İrmağın doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, «Vətən torpağı kiçilib-genişlənə bilər, sərhədləri tükənə bilər, tarixi təhrif edilə bilər, hətta şan və şərəfi tapdalana bilər, dini dəyişdirilə bilər. Lakin bir şey dəyişmir. Qalan bu tək varlıq ana dilidir» (74).

Göründüyü kimi, dil və folklor adlandırılın iki ümdə varlıq vardır ki, həyat yaşadıqca yaşayır, xalqın keçmişİraq-türkman folklorunun ədəbi-tarixi qiyməti, bizcə, hər şeydən əvvəl, bundadır.

MƏRASİM FOLKLORU

İnsanın həyatını mərasimsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Odur ki, xalqın qədim yaradıcılıq məhsulu kimi, cəmiyyətin gərdişində öz yeri, sanbalı olan mərasim folkloru xalqın düşüncə tərzini, həyata baxış və münasibətini, etik, estetik, etnoqrafik görüşlərini – adət-ənənəsini, mərasimlərini sistemli tərzdə izləmək baxımından böyük dəyər və əhəmiyyət kəsb edir.

Mərasim folklorunu iki yerə bölmək olar:

- ilkin janrlar;
- xalq mərasim və nəgmələri.

İLKİN JANRLAR

İlkin janrlara, əsasən, inanclar, yemindlər (andlar), dualar (alqışlar), bəddualar (qarğışlar), fallar daxildir. İnsanın real həyat hadisələrinə inam və etiqadlarının bir növ bədii əksi bu janrların əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərini təşkil edir. Bunlar müşahidə, inam nəticəsində sınaq və təcrübədən keçirilərək qətiləşmiş, xalq yaradıcılığının ilkin janrlarına çevrilmişlər. Nəticədə həyata ömürlük vəsiqə qazanmış, xalqın hafızəsində, gündəlik məişətində, dilində əbədiləşmiş, zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışlar (164, 6).

Qeyd etmək lazımdır ki, İraq-Türkman folklorunda ilkin janr örnəkləri toplanıb çap olunsalar da (71; 256; 133; 92) tədqiq olunmamışlar.

İNANCLAR. Azərbaycanda xalq arasında sınama, yozum, yozma, inanc, inam adları ilə tanınan bu janr İraq-türkman folklorunda inanc kimi tanınır (149, 96; 197, 191).

Professor A.Nəbiyev inanclara İraq-türkman folkloru üçün də məqbul sayıla biləcək tərif vermişdir:

«Inanclar sınamalar nəticəsində qətiləşən hökmlərin bədii ifadəsidir» (162, 49, 162^a, 312).

Kərkük folklorunun janrları

İnancları İraq-türkman folklorunda aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: Məisət və mərasimlərlə, təbiət hadisələri, bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı inanclar, astral təsəvvürlər və əsatiri görüşlərlə bağlı inanclar.

Astral təsəvvürlər və əsatiri görüşlərlə əlaqədar olan inanclar, əsasən, Ay, ulduz, digər səma cisimlərinə inamın nəticəsində yaranmışdır. Məsələn, bir ulduz axanda yer üzündə kiminsə ömrünün sona yetdiyini düşünürlər. Çünkü insan ruhlarının ulduzlarla bağlı olduğuna inanırlar. İraq-türkman folklorunda geniş yayılan «Leyli və Məcnun» əfsanəsi də bu mətləbdən xəbər verir. Əfsanədə deyilir ki, Leyli və Məcnun öldükdən sonra onların ruhları uçur və səmada iki parlaq ulduza çevrilir. Bu ulduzlara xalq arasında «Leyli və Məcnun» deyirlər. Etiqada görə bu ulduzlar ildə bir dəfə bir-birinə yaxınlaşır və qovuşurlar. Kim onların qovuşmasının şahidi ola bilsə mal, dövlət, mənsəb sahibi olar, arzusuna qovuşar (117, 81–82).

Maraqlıdır ki, buna bənzər əfsanəyə Azərbaycan folklorunda da təsadüf edilir. Əfsanədə göstərilir ki, bir-birini dərin məhəbbətlə sevən iki gənc – Venera ilə Mars ulduza dönmüş, taleyin qisməti ilə ayrı düşmüşlər. Klassik ədəbiyyatımızda Zöhrə və Müştəri kimi tanınan bu əfsanə qəhrəmanları ildə bir dəfə Novruz bayramında, gecə saat 12-də görüşürlər. Yaradana itaət edən, ona sidq-qəlblə qulluq göstərən mömin bəndələrdən kim onların görüşdüyüünü şahidi olsa, bütün arzularına çatır (271; 61, 122^b).

Ayla bağlı inanclar da maraq doğurur. Məsələn, əgər bir şəxs əvvəl hilal, sonra gözəl sıfət görərsə, bütün ay boyu xeyir-bərəkət tapacağına inanırlar. Ayın hilal vaxtı dua oxuyur və deyirlər: «Səni gördük, xeyir-bərəkət tapacağıq». Əgər hilal açıq-aydın olsa, o ayın bütün insanlar üçün xeyirli olacağına inanırlar.

İraq-türkman folklorunda suyun müqəddəsliyinə inam da geniş yayılıbdır. Onlar da suya and içirlər. Azərbaycanda olduğu kimi, Kərkük dolaylarında da su kultu ilə əlaqədar yaranmış inam və etiqadlar çoxdur. Səfərə çıxanın arxasında su

atırlar ki, yolu uğurlu olsun. Burada da su aydınlıq rəmzi sayılır. Eləcə də birinin günahını yumaq üçün başına qırx çanaq su tökürlər. Onda günahından keçiləcəyinə inanılır (72). Qırxi çıxan körpə və ana da su ilə pak edilir. Bu adətə «qırx çıxarmaq» deyilir. Sudan qırx ovuc götürülür, ana və körpənin başından tökülür və bununla da onların pak olduğuna inanılır.

Məisət və mərasimlərlə bağlı inanclar daha coxdur.

Səfərə çıxarkən və ya görülməsi düşünülən bir iş barədə danışarkən birisi bir kərə asqırasa, «Səbir gəldi, gözlənilsin, səbir edilsin», iki kərə asqırlarsa: «Cağat gəldi, xeyirlidir» – deyə yola çıxarlar. Sevmədikləri adam yola çıxanda arxasınca daş atarlar. Belə olan halda onun bir daha dönməyəcəyinə inanırlar. Yəqin ki, «Arxasınca sapand daşı» və ya «Arxasınca qara daş» ifadəsi də elə bu inanla əlaqədar yaranmışdır.

Maraqlıdır ki, göz səyriyəndə bir fənalıq baş verəcəyinə inam da qədimdən qalmadır. Buna hələ «Kitabi-Dədə Qorqud»da təsadüf edilir. Burada Dirsə xanın arvadı, oğlu Büğacın ovda başına bir hadisə gəldiyini, daha doğrusu, ölümcül yaralandığını duyaraq deyir:

*İki vardın, bir gəlürsən, yavrum qani?
Qara gərdunda bulduğum oğul qani?
Çıxsın bənim kor gözüm, a Dirsə xan, yaman səgrir
(136, 36).*

Kərkük dolaylarında məisət və mərasimlərlə bağlı yaranan inancların bir qismi nikah, ev-eşik, səfərdən dönmə və s. ilə əlaqədar meydana gəlmişdir.

Burada insanların ilkin təsəvvürlərində uğur və uğursuzluq anlayışları ilə bağlı inamlar da geniş yayılmışdır: salı (şənbə) günü taraş olmaq (bu gün yəhudilərin günü hesab edilir), uşağın beşiyini boş yırğalamaq (uşağın başı və ya qarnı ağrıyar), qırxlı uşağın yanında ağlamaq (fəna iş baş verər), birinin libasının düymələrini əynində olarkən tikmək (böhtan atarlar), gecə güzgüyə baxmaq (qəribliyə düşər), gecə vaxtı ev süpürmək və s. uğursuz sayılır.

Kərkük folklorunun janrları

Eləcə də axşam vaxtı qonşudan qazan gətirmək uğursuz hesab edilərmiş. Bu inancın yaranması, qədimdən gecə vaxtı qazanın, əksər hallarda ölü yumağa lazım olan suyu qızdırmaq üçün gətirildiyi adətilə əlaqələndirilir (197, 191).

Ümumiyyətlə, qədimdən bəri qara rəng şər qüvvələrlə bağlı hesab edilmişdir. Nağıllarda qara qoç, qara ilan, Qara vəzir, dastanlarda Qara keşiş, qara sevda (axın ölümlə nəticələnən məhəbbət) və s. Qara rənglə bağlı məsələ öz əksini «Kitabi-Dədə Qorqud»da da tapmışdır. Ziyafət vaxtı oğlu olanı ağ otaqda, qızı olanı qızıl otaqda, uşağı olmayanı isə Allahın qarğısına tuş olmuş, şər işlərinə görə cəza almağa layiq adamlar hesab edərək qara otaqda əyləşdirib, altına qara keçə salıblar (136, 34, 132).

Maraqlıdır ki, Kərkük dolaylarında axşamlar qonşuya ağ rəngli bir nəsnə verilməzdi. Bu, şər qüvvələri sevindirmək demək olardı. Odur ki, ağ nəsnə göndərən evin fənalığa uğrayacağına inanırdılar. Bu səbəbdəndir ki, qonşuya verilən südün içində bir parça kömür atılar, yumurta azacıq qaralanıb sonra verilərmiş (255, 14).

Doğuşla bağlı «A1 aparmaq» inamı da Kərkük dolaylarında çox güclü olmuşdur.

Azərbaycanda Al, Hal, Al arvadı, Hal arvadı, Al anası, Al qarısı, başqa türkdilli xalqlarda Al, Albis, Almis, Albas, Albus, Alas, Almiz, Albassı, Albarstı və s. adlarla tanınan (273, 107) bu mifik obraza Kərkük dolaylarında Al, Al nənəsi deyirlər (255, 55, 197, 190).

Kərkük dolaylarında xalqın bu qədim inam və etiqadının izinə atalar sözündə də düşürük: «Talesiz uşağın nənəsini Al aparar».

Xalqın bu qədim inamı ilə bağlı folklorşunas İ.İbrahimo-vun gəldiyi nəticə də diqqəti cəlb edir: «Tədqiqat göstərir ki, ibtidai azərbaycanlıının təsəvvüründə kainat gözə Görünməz xeyir və şər qüvvələrlə dolu imiş. Guya ki, bu qüvvələr arasında daimi bir mübarizə gedirmiş. Belə şər qüvvələrdən biri də guya ki, «Hal», yaxud «Hal arvadı» imiş. Etiqada görə

«Hal» insan nəslinin artmasına mane olur, yeni doğmuş zahi qadınların ürəyini, ciyərini çıxarıb suya atır, bununla da qadının və yeni doğulmuş uşağın ölümünə səbəb olurmuş... Xalq içərisində yaşayan adətlərdən anlaşılır ki, «Hal» ilə mübarizədə metaldan bir vasitə kimi istifadə edilir. Doğuş zamanı qadının ətrafında icra edilən mərasimə bənzər adətlər, «Hal»ları qovmaq və bununla da doğumumu asanlaşdırmaq məqsədi ilə mis qabları bir-birinə döymək, suyu qılınclamaq, qadının yanına metal alətlər qoymaq və sairədən ibarət olur. Şübhəsiz, bunlar yeni kəşf edilmiş metalın qüdrətinə sığınmağın və ona ehtiramın nəticəsidir. Hətta rəvayətə görə, «Hal»ı ram etmək üçün onun paltarına bir iynə sancmaq kifayət edərmiş» (119, 134).

Bu sözlərə qüvvət kimi onu da qeyd etmək olar ki, həmin etiqad başqa yerlərdə olduğu kimi, Azərbaycanın qərb zonasında yerləşən Tovuz rayonunun Düzqırıxlı kəndində də XX əsrin 40-ci illərində çox güclü idi. Qonum-qonşuda hamilə qadının doğuşu başlayanda biz uşaqlar əlimizdə iynə-sancaq, dəmir parçaları o həndəvərdə olan çay, göl və hovuzun yanına toplaşar, hərdən suyu dəmirlə döyəcləyərək iynə-sancağı hazır tutardıq ki, «Hal» zahi qadının ürək və ya ciyərini çıxarıb suda yuya və yeyə bilməsin. Bununla inanırdıq ki, zahi qadının ölümdən qurtarmasında bizim də «əməyimiz» vardır. Bir çoxları kimi, biz də «əlbəttə patoloji proseslə bağlı olan bu məsələnin tibbi mahiyyətini dərk edə bilmədiyimizdən doğan qadının çoxlu qan itirməklə halsızlaşmasına, huşunu itirməsinə Alın səbəb olduğuna inanardıq» (2, 78).

Kərkük dolaylarında doğuş zamanı halsızlaşan, huşunu itirməkdə olan qadının ağızına dəmir qaşıq soxardılar ki, Al nənəsi dəmir nəsnədən qorxub yaxın gəlməsin. Bundan əlavə onun saçını dartışdırar, kürəklərinin arxasına bərk əşyalar qoyardılar. Al nənəsi qadının ciyərini yuyub yeməsin deyə evdə olan üç ocaq daşından birini su quyusuna və ya hovuza atar, qadının ərinin və övladlarının adını çekərdilər. Filankəs gəldi – deyə qışqırardılar. İnanardılar ki, Al nənəsi bunu eşi-

Kərkük folklorunun janrları

dib suya yaxınlaşmaqdan qorxacaq və ananın ciyərini qaytaracaq (255, 56).

Maraqlıdır ki, şər qüvvələrin dəmir və ondan düzəldilmiş nəsnələrdən qorxması inamı o qədər güclü olmuşdur ki, indinin özündə belə bir çoxları uşaq yatanda balıncın altına bıçaq, xəncər qoyur ki, şər qüvvələr qorxub nə uşağa yaxın gələ bilsin, nə də ona xətər yetirsin (197, 191).

Bundan başqa, uşağı bədnəzərdən qorumaq və gözdəymənin qarşısını almaq üçün boynuna gözmuncuğu asardılar. Bununla belə, uşaq narahat yatsa, tez-tez səksənib yuxudan ayılsa, ağlasa, xəstələnsə, uşağı göz nəfsinin vurduğuna inanar, üzərliklə bağlı mərasim keçirərdilər. İraq-türkman folklorunda da ovsun kimi tanınan bu mərasimi yerinə yetirmək üçün bir dəstə üzərlik götürülür, uşağıın başına dolandırılır, sonra yandırılırdı. Üzərliyin tüstüsü uşaga dəydikcə üzərliklə bağlı ayin-mahnı oxuyar və uşağıın sağalacağına inanarlar:

*Üzərliksən, havasan
Yeddi dərdə davasan.
Allahdan istəmişəm
Bu dərdi sən qovasan.*

*Üzərliksən, məzəsən,
Damar-damar gözə sən.
O günə qurban olum
Evimizdə gəzəsən.*

Folklorşunas M.Hatəmi qeyd edir ki, üzərliyi uşağıın başına dolandırıb oda atmaq, uşağı onun tüstüsünə tutmaq və zərərli ruhu uşaqdan qovmaq üçün Azərbaycanda təkcə üzərliyin deyil, həm də odun gücünə inanılardı (229, 39). Bu inam İraq-türkman folklorunda da eynilə belədir.

Professor M.Seyidov isə göstərir ki, inama görə üzərlik yalnız gözdəymənin qarşısını almaqla qalmır, ümumiyyətlə, qada-baləni qovur (190, 95).

Üzərliklə bağlı İraq-türkman folklorundan verdiyimiz nümunələr də alimin fikrini təsdiqləyir.

Onu da demək lazımdır ki, yeni doğulmuş uşaqa qırx gün ərzində şər qüvvələrin xətər toxundura biləcəyinə inanır və uşağı ciddi nəzarət altında saxlayırlar. Bütün ailənin qayğısı dünyaya yeni gələn körpənin salamatlığıdır. Bəzən elə də olur ki, müəyyən bir ailədə uşaqlar doğulduğdan sonra çox yaşamırlar. Bu dərdin əlacını xalq arasında geniş yayılmış inancda görürlər. Belə ailədə uşaq dünyaya gələndən sonra bir qara toyuq kəsərək kəfənə bükür və qəbiristanda basdırırlar.

Buna bənzər inanca Azərbaycanın bəzi bölgələrində də təsadüf edilir. Belə ki, uşağı yaşamayan ailə bu dərdə çarə qılmaq üçün onun başına bir erkək quzu dolandırıb kəsir, soyduqdan sonra parçalamadan bütöv şəkildə qazanda o qədər qaynadır ki, ət öz-özünə sümükdən ayrılır. Əti yeyir, sümükləri isə ağa büküb qəbiristanlıqda basdırırlar (2, 82).

O da maraqlıdır ki, ay başında doğulan uşağı ay basmasın deyə gün batmadan əvvəl dam başına bir çıraq, bir güzgü, bir sürmədan, bir daraq qoyar və gün batana qədər saxlardılar (255, 45).

Ta qədim zamandan nəsil artırmaq, övlad sahibi olmaq, soykökü davam etdirmək, ata-ananın ona çəkdiyi əvəzsiz zəhmətin müqabilində övladların zəhmət çəkərək həyata borcunu qaytarmaq arzusu daimi və nəhayətsiz olmuşdur.

Əbədi və əzəli olan sonsuzluq-soysuzluq dərdi bəşəridir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da övladsızlıqla bağlı qəlb parçalayan bir hadisənin şahidi oluruq: «Xanlar xanı xan Bayandır yıldə bir kərə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib, atdan ayqır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq qurdırmışdı. «Kimün ki, oğlu-qızı yoq, qara otağa qondurın, qara keçə altına döşən, qara qoyun yəxnisindən öginə götürün, yersə yesün, yeməzsə tursun-getsün», – demişdi. «Oğlı olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun. Oğlı-qızı olmıyani Allah-təala qarqayıbdır, biz dəxi qarqarız, bəllü, bilsün» – demiş idi» (136, 34).

Kərkük folklorunun janrları

Şübhəsiz, oğul-uşaq sahibi olmaq arzusu insanları qədim zamanlardan müəyyən çarələrə əl atmağa məcbur etmişdir ki, bunların bəziləri inanclarda zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır. Hələ «Kitabi-Dədə Qorqud»dan görünür ki, oğlu olmayan Dirsə xan qurban kəsmiş, acları doydurmuş, yetim-yesiri geydirmiş, əl tutmuş, borcu olanları borcdan qurtarmış, hamiya yaxşılıq etmiş, bir ağızı dualının alqısı ilə Allah-taala ona bir övlad vermişdir (136, 35).

Demək olar ki, bu ənənə Kərkük dolaylarında övladı olmayan kişilər arasında indi də yaşayır. Övladı olmayan qadınlar isə indinin özündə belə müqəddəs hesab edilən qəbirləri ziyarət edir, dərviş və seyidlərə nəzirlər verirlər. Dilək tuturlar, əhd edirlər: «Bir oğlum və ya qızım olsun, yeddi qapı dilənərəm» və ya «Bir oğlum olsun, yeddi yaşına qədər əlbəsə almışım» (133, 55).

Təbiət hadisələri, bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı inam və etiqadlar da çoxdur. Dolu yağanda onun bir dənəsini bıçaqla iki yerə bölsən, dolunun kəsəcəyinə inanırlar.

Bu eynilə Azərbaycan folklorunda da belədir: «Uşağın dolu dənələrini dişləməsi, yaralayanda isə «mən kəsdim, sən də kəs!» – söyləməsi dediklərimizə dayaq olur (2, 134).

Evlərdə qapının astanasında divara ceyran kəlləsi vururlar. Bununla o evi göz nəfsinin vurmayağına etiqad bəsləyirlər.

Kərkük dolaylarında üzərliyin gözdəyməni götürən, dağdağanın gözdəymənin qarşısını alan, çinarın müqəddəs sayılan bitki və ağaclar hesab olunması da bu inam və etiqada tapınmanın nəticəsidir.

Maraqlıdır ki, «xeyir xəbər» adlanan sağsağan evin üzərindən uçanda qarıldısa, yeni xəbər eşidəcəklərinə inanırlar. Bu xəbərin xeyirli olması üçün üç dəfə «xeyirli xəbər» – deyə təkrar edir və deyirlər:

*Xeyir isən gəl bəri,
Şər isən dön geri (149, 96).*

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövrlərdən bu yana insanların həyatı, əmək fəaliyyəti, real və mifik təsəvvürləri, astral görüşləri İraq-türkman folklorunda da inam və etiqadların yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Çünkü «insanlar ilkin təfəkkür çağlarında əhatə edildikləri mühitdə əksər mövcud məsələlərin mahiyyətinə dair cavab tapmaqda, nəticə çıxarmaqda çətinlik çəkmişlər. Onlar həyatda üzləşdikləri maneələrin səbəbini təbiətdə axtarmış, müxtəlif hadisə, nəsnələr arasında, hətta azacıq, cüzi bənzəyişə müəyyən daxili əlaqənin, bağlılığın əlaməti kimi baxmışlar. Bunun üçün də mürəkkəb təbiət aləminə təsir etmək cəhdi, bununla da arzu, istəyə qovuşmaq meyili sınacların yaranıb yayılmasına, bir janrı kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur» (2, 4).

İlkin mərhələdə real həyat gerçekliyi və şəraiti ilə bağlı olan inanclar böyük mətləblərdən söz açır, yuxarıda göstəriyimiz kimi, xalqın düşüncə tərzini, həyata baxış və münasibətini sistemli tərzdə izləmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan folklorunda da özünü göstərən bir çox inanclar dediklərimizə dayaq olur. Məsələn, İraq-türkman folklorunda sağ əlin içi qaşınarsa, para gələcəyinə inanar, əli üç dəfə öpər və başlarına qoyarlar. Eləcə də hamilə qadının bətnində uşaq sağ tərəfə meyil etsə oğlan, sol tərəfə meyil etsə qız olacağına inanılmış.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan folklorşunaslığında «sağ» və «sol»la bağlı gəlinən qənaət də İraq-türkman folklorundakı inançla səsləşir. İraq-türkman nağıllarından məlum olur ki, padşahın, adətən, iki vəziri olarmış. Onlara sağ vəzir, sol vəzir deyərdilər. Padşahın sağ tərəfində oturan vəzir baş vəzir olarmış (133, 312). Bu vəzirə, «Ərsalan» nağılından göründüyü kimi, Xeyir vəziri və ya xeyir-bərəkət gətirən, günəşin simvolu kimi Şəms (Günəş) vəziri, sol tərəfdə əyləşən vəzirə şər vəziri və ya Qəmər (Ay) vəziri də deyərdilər. İraq-türkman folklorunda təsadüf edilən bu hadisə «Kitabi-Dədə Qorqud»da da öz əksini tapmışdır. Əsatiri inamlara görə Bozoklar Oğuz xanın səmavi qadınından olan Gün xan, Ay xan, Ulduz xanın

Kərkük folklorunun janrları

nəslindən, Uçoklar isə Oğuz xanın ağacın oyuğunda görüb evləndiyi qadından olan Gök xan, Dağ xan, Dəniz xanın nəslindəndir. Səmavi qadından olan övladlar daha çox hörmətli, nüfuzlu sayılmışlar. Odur ki, Oğuz xan onları bir qayda olaraq sağ tərəfdə, o birilərini isə sol tərəfdə əyləşdirərmiş. Beləliklə, «sağ» və «sol»la bağlı məsələnin mahiyyəti aydın olur (296, 163).

İraq-Türkman və eləcə də Azərbaycan folkloru üçün səciyyəvi olan və xoruzla bağlı inanc da çox qədim dövrlərdən xəbər verir.

Firdovsinin «Şahnamə»sində göstərilir ki, hökmdar Kəyumərsin oğlu Səyaməki divlər öldürür. Kəyumərs oğlunun intiqamını almağa gedərkən bir xoruzla ilanın vuruşduğunu və xoruzun tez-tez banladığının şahidi olur. Xoruzun banlamasını uğurlu hesab edir və ilanı öldürür. Xoruzu iqamətgahına gətirir. Xoruz sübh çağı banlayıb səhərin açılmasını xəbər verir. Səhərin açılması günəşin, işığın qaranlıq üzərində – xeyirin şər üzərində qələbəsi demək idi. Qələbəni xalqa çatdırıran xoruz müqəddəs hesab olunurdu. Lakin bir gün Kəyumərs xəstələnir. Onun xəstə yatdığı axşamların birində xoruz banlayır. Xoruzun vaxtsız banlaması hamını mat qoyur. Gəlib görürlər ki, Kəyumərs ölüb. O vaxtdan xoruzun axşam banlaması fəna hesab olunmuş və belə bir inancın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur (5, 38).

Kərkük dolaylarında indinin özündə belə axşamçağı xoruz banlasa, «O, baş yeyər» və ya «Bu şumdar baş yeyər» – deyir və xoruzun başını kəsirlər.

Demək lazımdır ki, İraq-türkman folklorunda atəşpərəstliklə bağlı bir çox başqa inanclar da yaşamaqdadır. Zərdüşt fəlsəfəsinə görə kainatın işıq və zülmətin mübarizəsindən ibarət olduğu məlumdur. Xalq işığın toran düşən vaxt qaranlıqla mübarizədə məğlub olmasını şər kimi qəbul etmişdir. Odur ki, şər qüvvələri sevindirməmək üçün gecə vaxtı güzgüyə baxmaq, gün sarıda (qürubçağı) işləmək, məğribdə (şər vaxtı) ev süpürmək, yerə qaynar su tökmək və s. uğursuz hesab olunarmış.

Qəzənfər Paşayev

Eləcə də odla bağlı inam və etiqadlar, həmçinin oda sitayış zərdüştiliklə əlaqədar yaranmışdır. Oda xoşbəxtlik, uğur bağışlayan hamı kimi baxmış, ona and içmişlər. Xristian dininə etiqad edən ingilislərdə də od-ocağı xoşbəxtlik bəxş edən hamı kimi tanır, evin, ailənin şər qüvvələrdən qorunması üçün hər evdə buxarı olmasını vacib hesab edirlər. Buxarı – ocaq ailə xoşbəxtliyinin rəmzi kimi qəbul edilir.

Kərkük dolaylarında ocağa inamlı əlaqədar mərasimlər də yaranmışdır. Uşaqlar bayram vaxtı tonqal qalayırlar ki, ətraf işığa qərq olsun, şər qüvvələr qorxaraq evə yaxınlaşıb bir fənalıq törətməsinlər. Eyni zamanda mahnı oxuyurlar:

*Oğlan, oğlan od gəti,
Oda salavat (etiqad) gəti.
Nənən plov edibdi,
Yoldaşların yiğ gəti (133, 302).*

Xalq arasında oda, ocağa inam Azərbaycanda da çox güclü olmuş və bu gün də qalır.

Demək lazımdır ki, od bütün türk xalqlarında yamanı qovan, məhv edən sayılırmış (192, 13).

Bununla belə xüsusi qeyd etməyə dəyər ki, atəşpərəstliyin, o cümlədən də zərdüştiliyin geniş yayıldığı ölkələrdən Azərbaycan və Kərkük dolayları onunla fərqlənir ki, bu ölkələrdə neft və yanmış qaz oda, günəşə sitayış kultunun başqa yerlərlə müqayisədə daha böyük vüsət almasına gətirib çıxarmışdır.

Atəşpərəstlik bu gün də xalq arasında yaşayır.

*Hələ də, hələ də bizim yerlərdə
Sadə insanların andı çiraqdır.
Xalqın arasında, kənddə, şəhərdə
Müqəddəs yerlərin adı ocaqdır.*

deyən Cənubi Azərbaycan şairi Səhənd bunu bir daha təsdiq etmişdir.

Kərkük folklorunun janrları

Od, işiq, güzgü, parıltı və s. ilə əlaqədar inancların atəşpərəstliklə bağlı yarandığı göz qabağındadır. Atəşpərəstlik dininə görə dünya, guya, iki qüvvə tərəfindən idarə olunur. Onlardan biri xeyir, digəri şər qüvvələrdir. Guya, Hörmüzd işığın, Günəşin, Ayın, odun, həqiqətin, xeyirxahlığın, Əhri-mən isə şər qüvvələrin, yəni zülmətin, şərin bədbəxt hadisələrin tanrısı imiş. Elə, əslində, atəşpərəstlik bir din kimi öz başlangıcını buradan alır. Deməli, dünya xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsi üzərində bərqərar olmuşdur. Şübhəsiz, buna görədir ki, Kərkük dolaylarında da, Azərbaycanda olduğu kimi, Ay və Gün tutulanda müəyyən mərasimlər keçirilir. Ay və Gün tutulanda fəlakət olacağına, müharibə baş verəcəyinə, bahalıq və acliq olacağına inanırlar. Odur ki, «Div Ay nənəni tutub», «Div Gün nənəni tutub» – deyər, haray-həşir salar, evlərdə, həyətlərdə, məhəllələrdə tənəkə calar, güllə atar, səsküy salarlar (255, 13). Bununla şər qüvvələri qorxudub qaçıraçaqlarına inanarlar.

Saçla bağlı inam da maraq doğurur. «Kəsilmiş saçı tapdayanın başı ağrıyar». Eləcə də kəsilən saç və dırnaqlar gömülülməsə günah hesab olunur və qiyamətdə cavab verməli olacaqları inancı xalq arasında geniş yayılmışdır. Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, bir çox xalqlarda belə bir etiqad özünü göstərir ki, guya bütün bədxah qüvvələrin sehr etmək bacarığı saçları ilə bağlıdır. Deməli, saçlara toxunmaq, saçları kəsmək, onlara ziyan vurmaq, sehr qüvvəsindən məhrum etmək deməkdir.

Başağısı da, guya, saçları ayaq altına atıb tapdalamağa, yastığın üstünə tayaq basıldığına görə bədxah ruhların narahatlığı ilə əlaqədar yaranır. Odur ki, kəsilmiş saçların gömülülməməsi böyük günah hesab olunur, başağısı bir yana, hətta buna yol verən adamın qiyamətdə cavab verməli olacağı inamı meydana gəlməsidir. Hətta körpənin bir yaşı tamam olana qədər, bir az böyüüb, ətə-qana gələnə qədər onun ilk saçının qırxiılmaması da bununla əlaqədardır. O da maraqlıdır ki, ilk saç qırxiłarkən onu tapdamaga, yerə tökülməyinə

imkan vermir, hətta körpənin ilk saçını qoruyub saxlayırlar. Güman edirlər ki, belə olmasa saç ruhları acıqlana və körpəni incidə bilərlər. Eləcə də dırnaqlar. İnanca görə uşağın dırnaqları da bir yaşı tamam olanda kəsilərmış. Dırnaqları da atmaz, təmiz bir şeyə büküb evin divarlarındakı yarıqlara və s. qoyarlarmış. Azərbaycanda olduğu kimi, İraq-türkman folklorunda da, guya, adamın sağlamlığı, gücü, zehni və s. saç və dırnaqları, xüsusən də ilk saç və dırnaqlarla əlaqədardır. Xalq arasında belə bir inam var ki, körpənin ilk saçını və dırnaqları atılsa, o tez-tez xəstələnər, huşsuz, zəif və gücsüz olar.

Ümumiyyətlə, bütün bu deyilənlər bir daha sübut edir ki, xalqın keçmişini, adət-ənənələrini, həyat tərzini öyrənməkdə inam və etiqadların əhəmiyyəti az deyil.

YEMİNDLƏR. Kərkük folklorunda bu qədim janr gah «and», gah «yemind», gah da «qəsəm» kimi tanınır. Bunu «Arzu-Qəmbər» dastanından da görmək olur: «Yox, vallah nənə, bunca and, bunca yemind tez gəlləm» (133, 164).

Tədqiqatlardan belə qənaətə gəlmək olur ki, «and» sözü «qan qardaşı» mənasında işlənən monqolca «anda» sözündəndir. Məsələ burasındadır ki, qədim türk və monqollarda adətə görə başqa-başqa qəbilədən olan kişi və gənclər dostlaşmaq və qardaşlaşmaq üçün damarlarını kəsib axan qanı bir qaba yiğar, südə qatıb yaribayarı içərlərmiş. Beləliklə, qardaş olarlarmış. «And» sözü, əslində, buradan yaranıbdır (5, 26).

Bununla belə, İraq-türkman folklorunda mənşəcə ərəb kəlməsi «yəmin»dən olan «yemind»lər daha çox işlənir. Maraqlıdır ki, bu sözə Azərbaycan ədəbiyyatında da təsadüf edilir: «Oxları sindırmaq yəmin etmək deməkdir: hər kəs özünü xaqanın yolunda qurban edəcəyinə and içirdi» (245, 94).

Qeyd etmək lazımdır ki, andlar ilk dövrlərdən indiyə kimi müqəddəs sayılmış, andı pozan adama alçaq nəzərlə baxmış, yalançı kimi tanımış, belə adamların xalq arasında hörməti olmamışdır. Buna görədir ki, andı namus, qeyrət, şərəflə bərabər tutmuş, onu pozmaqdansa ölümü üstün saymışlar. Aşağıdakı misallar dediklərimizi təsdiqləyir: «Ölümüm görəsən», «İki gö-

Kərkük folklorunun janrları

züm kor olsun», «Toppuğum yerə dəymış olsun» – yəni yalan desəm, ölüm, «Əsgər qaçağı olum» – yəni yalan desəm, çöllərə düşüm, ömrüm boyu qorxu, əzab-əziyyət içində yaşayım.

Hətta əziz və müqəddəslərin də canına, məzarına and içirlər ki, andımı pozsam, qoy mənə qənim olsunlar.

Professor A.Nəbiyev andlardan danışarkən haqlı olaraq göstərmişdir: «Şifahi nitqdə yaşamaqda olan hər bir andın özünəməxsus tarixi, etimoloji kökü, əsası vardır. Onların hər birinin arxasında xalqımızın müəyyən tarixi inkişaf mərhələsindəki həyatı, məişəti, əxlaq və təfəkkür tərzi dayanır. Büyük yüzilliklər arxasından süzülüb gələn bu şölələrin, şəfəqlərin hər birində bir əsrin, bir qərinənin sırları gizlənməkdədir...» (165, 22, 23).

Azərbaycan folklorunun çox zəngin və qüdrətli qolu olan İraq-türkan folklorunda da bu belədir. Demək lazımdır ki, İraq-türkman folklorunda da andların ilkin olanları zərdüştilik və insanın hələ dərindən dərk edə bilmədiyi təsəvvürlərlə bağlı yarananlardır. İnsan Aya, Günəşə, oda, suya, göyə, yerə müqəddəs varlıqlar kimi baxmış və nəticədə andlar meydana gəlmişdir: «Bu Günəş haqqıçı», «Bu Günəşə kor baxım», «Ocaq haqqıçı», «Pirə yemind edirəm» və s.

İkinci qisim yemindlər islam dini ilə əlaqədar yaranmışlar: «Allah haqqıçı», «Peyğəmbərin başıçı», «Quran haqqıçı», «İmam haqqıçı», «Dinimdə», «İmanımda» və s.

Sonrakı qisim yemindlər Azərbaycan folklorunda olduğu kimi, bərəkət və qüdsiyyətlə bağlı yaranmışlar: «Duz-əkmək haqqıçı», «Nemət haqqıçı», «Bərəkət haqqıçı».

Nisbətən sonralar isə insan təsəvvürləri dəyişdikcə köhnə andlarla bərabər yeniləri də meydana gəlməyə başladı. Bunnaların arasında ata-ana, qardaş-bacı, övlad, əmi, dayı, xala, bibi və bu kimi əziz və yaxın adamlarla, namus, qeyrət, şərəf və s. ilə bağlı andlar daha çoxdur: «Mərd başıçın», «Namusumda», «Şərəfimdə», «Canıva yemind olsun», «Adına qəsəm olsun», «Babamın canıçın», «Qardaşımın canıçın» və s.

Göründüyü kimi, İraq-türkman folklorunda xalq ədəbiyyatının ilkin janrlarından olan yemindlər qədim zamanlardan

müqəddəs, sonralar isə qismən də əziz saydıqları insan və varlıqlarla əlaqəli yaranmışlar.

DUALAR VƏ BƏDDUALAR

Dualar və bəddualar İraq-Türkman folklorunda ən geniş yayılan qədim janrlardandır. İndinin özündə belə onları hər an xalq arasında danışıq əsnasında eşitmək olur. Ta qədim zamanlardan dua (alqış) və bəddualar (qarğış) xalqın həyatında mühüm rol oynamış, onların mənası böyük olmuşdur. Şübhəsiz, buna görədir ki, dua və bəddualar folklorun bayatı, nağıl, dastan, oxşama, ağı və s. kimi janrlarında geniş yer almışdır. İnsanlarda belə bir inam yaranmışdır ki, qarğış adamı tutur, onun başına pis hadisə gəlməsinə səbəb olur. Bu baxımdan hal-hazırda da qarğışlardan çəkinərək pis əməllərə yol verməməyə çalışırlar. Xeyirxah işlərə can atırlar ki, onlara dua etsinlər.

Kərkük dolaylarında xalq pisə nifrətini, yaxşıya rəğbətini ifadə etmək üçün alqış və qarğışlardan geniş istifadə edir. Başqa sözlə desək, insanlar alqış və qarğışlarda sözün əfsun-kar qüvvəsinin təsiri ilə istəklərinə nail olmağa can atırlar.

Bir çox türkdilli xalqlarda arxaik hesab edilən, lakin Kərkük dialektində bu gün də işlədilən sözləri mühafizə edib saxlayan «Kitabi-Dədə Qorqud»dan məlum olur ki, dua və bəddualar lap qədimdən mövcud imiş və onlara inam da möhkəm olmuşdur. Məsələn, Basatın Təpəgözü öldürüdüyü boydan görünür ki, Təpəgözün Pəri anası Oğuz elinə bədbəxtlik, bəla gətirmək üçün onun barmağına bir üzük keçirib: «Oğul, sana ox batmasun, tənünü qılıc kəsməsün» – deyə xeyir-dua etdi-yindən onun bədəninə nə ox batır, nə qılınc kəsir. Basat Təpəgözün bədənidəki «Axilles dabanı»nın yeganə gözü ilə əlaqədar olduğunu aydınlaşdırır və eli bələdan qurtarmaq üçün onun gözünə odda qızdırılmış süngü soxur.

Təpəgöz yeganə gözünü itirdikdə bunu elədiyi pis əməllərin nəticəsində ona edilən qarğışda görür və inanır ki, onu qarğış tutub. Öz-özünə deyir:

Kərkük folklorunun janrları

*Ağsaqqallı qocalan çoq ağlatmışam,
Ağsaqqallı qarğışı tutdu ola, gözüm, səni?
Ağbirçəkli qarıcuqları çoq ağlatmışam,
Gözi yaşı tutdi ola, gözüm, səni?
Bığcığı qararmış yigitcikləri çoq yemişəm
Yigitlikləri tutdi ola, gözüm, səni?*

Sonra isə Təpəgöz Basata qarğış edir:

*Ala gözdən ayırdın yigit, məni!!
Tatlu candan ayırsun qadir səni! –*

deyir və Basatı aldatmaq istəyir: «Mağarada iki qılinc var, biri qınlı, biri qınsuz. Ol qınsuz kəsər mənim başımı. Var, götür, mənim başımı kəs» (136, 102).

Basat qılincın sehrini öyrəndikdən sonra onu əldə edir. Təpəgöz inanır ki, qarğışı Basatı ona görə tutmadı ki, öz günahları böyük olub.

DUALAR. Dualar xeyir-dua vermək, alqışlamaq, uğur arzulamaq məramı ilə bağlı yaranmış, ayrı-ayrı erkən inamları ifadə etmişdir. Duanın əsasında dayanan alqışda başlıca cəhət yaxşılıq və uğur diləməkdir (164, 79).

Dualar İraq-türkman folklorunda da eynilə bu amala xidmət edir. Eyni zamanda onu da qeyd edək ki, insana yaxşı keyfiyyətlər aşılamaq, onu xeyirxah işlərə sövq etmək, pis əməllərdən çəkindirməkdə alqış və qarğışların əhəmiyyəti böyükdür. İndinin özündə belə, insan ağır bir işdən, bəladan, faciədən qurtaranda inanır ki, hər hansı bir xeyirxah əməlinə görəsə bu bəladan qurtardı. Odur ki, kiminsə duasının müstəcab olduğunu göz önünə gətirir. Bundan başqa xeyir-dua insanlar arasında müəyyən münasibətlərin yaranmasında və eləcə də onların əhvallarının yaxşı olmasına müsbət rol oynayır. Xeyir-dua, demək olar ki, İraq türkmanlarının danışıqlarının bəzəyidir. Hər hansı iş üçün birinin yanına gedən qadının danışığında təqrübən aşağıdakı sözləri eşitmək olar:

*Qurbanın olum, başına dolanım.
Gözünə heyran, boyuna qurban.
Allah sağ olasan, dünya durduqca durasan.
Qadani alım, önungə ölüm.
Sözünü şəkərnən kəsim.
Qan etdim, qapına gəldim.
Böyüyümsən, ağamsan.
Məni əliboş qaytarma.*

İlk baxışda adı görünən «Qurbanın olum», «Başına dolanım», «Önungə ölüm», «Böyüyümsən, ağamsan» və eləcə də «Sənə fəda olum», «Ayağının altında ölüm, ağamsan» ifadələrinin hər birinin arxasında bir dünya məna durur.

Xalqın keçmişinin çox dərin qatları ilə sıx bağlı olan bu ifadələrin məna tutumu adamı heyrətə gətirir. «Qurbanın olum» ifadəsi xəstələnən adamın, xüsusən də uşağın başına qurbanlıq heyvan dolandırıb kəsməklə, bununla da şər qüvvəyə əvəz verdiklərinə, uşağın sağalacağına, qada-bəlanın, ağrı-acının qurban deyilən heyvana keçməsinə inamlı əlaqədar yaranmışdır. İndinin özündə belə Azərbaycanda olduğu kimi, övlad-uşaqla bağlı müəyyən arzu-diləyin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar qurban deyilmiş toğlu və ya qoçu kəsərkən mütləq onu uşağın başına dolandırıb kəsirlər. İraqlı tədqiqatçı İbrahim Daquqi bu münasibətlə yazmışdır: «Türkmanlar çocuq xəstələndiyi zaman və ya başına bir hadisə gəldiyi zaman ortaya əti yeyilən bir heyvan qoyurlar. Uşağın ətrafında dolandırıb kəsirlər. Sonra ətini fəqir-füqəraya, qonşulara paylayırlar. Beləliklə, xəstə şəfa tapır» (117, 81).

Azərbaycanda olduğu kimi, Kərkük dolaylarında da bir adam xəstənin başına dolansa, xəstənin sağalacağına, onun isə öləcəyinə, kiməsə qurban və ya fəda olacağına inanırmış. Beləliklə, «başına dolanım», «qurbanın olum», «sənə fəda olum» kimi ifadələrin ilk mənasının müəyyən inanc və etiqadlarla əlaqədar yarandığı aydın olur.

Hətta kiçik uşaqlardan kimsə oturan bir şəxsin ətrafında oynayarkən, onun dövrəsinə fırlansa, uşağın başına bir hadisə

Kərkük folklorunun janrları

gələcəyini zənn edərək, onun hərəkəti əks istiqamətdə yerinə yetirməsini məsləhət görərdilər. Beləliklə, uşağın xəta-bəladan sovuşduğuna inanardılar.

O ki qaldı «Ayağının altında ölüm, ağamsan», «Önündə ölüm, böyüyümsən, ağamsan» dualarına, qeyd etmək lazımdır ki, onlar daha qədim zamanlarda özünü göstərən mərasimlə əlaqədar yaranmışdır. Təəssüf ki, son əsrdə müəyyən tarixi, ic-timai-siyasi səbəblər üzündən Azərbaycanda bu dualara xüsusi məna verən «ağamsan», «böyüyümsən» sözləri dualardan atılmış, nəticədə duaların ilkin yaranışının araşdırılmasında müəyyən çətinliklərə gətirib çıxarmışdır. Məsələ burasındadır ki, dua mənasında işlənən bu ifadələr «ağa», «böyük», «başçı» sözləri ilə sıx əlaqədə yaranmışdır.

Şifahi və yazılı ədəbiyyatdan görünür ki, qədimlərdə əşirət başçısı və ya çox mötəbər bir şəxs vəfat etdikdə qul və xid-mətçilərindən öldürüb onun ayaq ucunda basdırılarlarmış.

Azərbaycan yazıçısı Y.V.Çəmənzəminlinin «Keçmişlə bağlı olan adət və ayinlərin təsvirini... keçmişimizə aid müəyyən fikirləri bədiiliklə və yəqinliklə verən» (244, 7) «Qız-lar bulağı» romanında belə bir mənzərənin şahidi olurraq:

«O biri gün şahzadənin dəfn mərasimini keçirdik. Qullar iyirmi addım uzunu və iyirmi addım enliyində iki adam boyu bir yer qazdilar. Dibinə söyüd yarpaqları döşəndi. Şahzadənin çadırı bütün müxəlləfatı ilə buraya yerləşdirildi. Meyidi geyin-dirib, silahlarla bərabər yatağına uzatdilar, çadırı gətirdilər. İrəliki gün diz çökən on səkkiz qız Aliatay adlı çopur bir cəllad tərəfindən bir-bir boğulub öldürülmüşdü. Bunları da şah-zadənin ətrafına düzdülər» (245, 90).

Əsərin başqa bir yerində oxuyuruq: «Vəliəhd xüsusi bir təntənə ilə dəfn olundu və doqquz bakırə qız boğulub qəbirə qoyuldu» (245, 99).

Demək lazımdır ki, «bunlar ölü admanın yenidən dirilməsi etiqadına inamın nəticəsidir və bu səbəbdən öldürülüb basdırılanlar guya dirilib öz ağalarının qulluğunda duracaq, ona xidmət edəcəklər» (2, 59).

Qəzənfər Paşayev

Bu inam qədim misirlilərdə də mövcud olmuşdur (245, 27).

Qeyd edək ki, dua və bəddualar xeyir və şər təsəvvürlərlə, inamlarla əlaqədar meydana gəlmışdır. İnsanlar inanmışlar ki, dua uğura, bəddua isə uğursuzluğa səbəb olur. Bu gün belə işlənən duaların əksəriyyəti insanların arzu və istəklərini əks etdirmək baxımından maraq doğurur:

Evindən ev törəsin! (Oğul-qız toyu görəsən!)

Yeddi oğlan babası olasan!

Cigərin yanmasın! (Övlad dağı görməyəsən!)

Ömründən doyasan! (Ürəyincə, doyunca yaşayasan!)

Dualar bir çox hallarda bir neçə duanın birləşməsindən ibarət olur. Arzu-dilək ifadə edən, anaların qız və oğluna müraciətlə söylədiyi dualar bu baxımdan səciyyəvidir:

*Ağ baxt,
Altın taxt;
Şəri şeytannan,
Quru böhtannan;
Qara xəlayiq,
Bayaz əkməkçi;
Siyah kölə
Dilərəm qızıma.
Həyasız arvaddan,
At şərinnən;
Od şərinnən,
Ərz və asiman şərinnən;
Yixilmiş divardan,
Qudurmuş köpəkdən;
Bəkliyəsən, saxliyəsan
Oğlumu, ay Allah! (201, 16)*

İraq-türkman folklorunda xoyrat və manilərin böyük bir qismi dualarla bağlı yaranmışdır:

Kərkük folklorunun janrları

*Qurbanam qaşına yar!
Qoy dönüm, başına yar!
Məni bu qəmdən qurtar,
Dolandır başına yar!*

*Oağın;
Daim yansın, oağın;
Övladin qeydinə qal,
Kor olmasın oağın və s.*

Təkcə elə bu fakt duaların xalq arasında nə qədər geniş yayıldığına dəlalət edir.

BƏDDUALAR. Bəddualar da inanc və dualar kimi İraq-türkman folklorunda möhkəm yer alan janrlardandır. Xalqın keçmiş həyat tərzini, adət-ənənəsini, etik və estetik görüşlərini tədqiq etmək baxımından bəddualar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Professor A.Nəbiyev Azərbaycan folklorunda qarşışlar- dan danışarkən onları üç qrupa bölmüşdür: mərasimlərlə, məişətlə, mifoloji və dini təsəvvürlərlə bağlı yaranan qarşışlar (162, 58).

Demək olar ki, Kərkük dolaylarında təsadüf edilən bədduaları da təxminən üç qrupa bölmək olar:

1. Dini təsəvvürlərin təsiri ilə yaranan bəddualar.
2. Mərasimlərlə bağlı yaranan bəddualar.
3. Məişətlə bağlı yaranan bəddualar.

İraq-türkman folklorunda məişətlə bağlı yaranan bəddualar daha çoxdur (133, 63–65).

Bədduaların bir çoxu keçmişdə mövcud olmuş, yavaş-yavaş yaddan çıxmada olan xəstəlikləri xalqın hafizəsində saxlamaq baxımından maraq doğurur. Belsarma olasan! (Belin sınsın); Qırran qırsın (Taun tutsun!); Yaman sancı tutasan; Gözünə qara su ensin; Gözünə mil çəkilsin; Qudurasan; Ələt süpürsün! (Taun aparsın); Pərkəm tutasan! (Partlamaya düşəsən!); Yaman yara çıxarasan! və s.

Qəzənfər Paşayev

Təbii ki, İraq-türkman folklorunda rast gəlinən bədduaların əksəriyyətinə bu və ya başqa deyim tərzində Azərbaycanda da təsadüf edilir. Lakin elə bəddualar da var ki, yalnız İraq-türkman folkloruna aiddir. Məsələn:

«Səni Soğançı Əhməd tükəni önündə görəm, inşallah!» – dedikdə «Səni dar ağacından asılmış görəm» anlamı gözönü nə gəlir. Məsələ burasındadır ki, Kərkük şəhərinin bazar meydانında Soğançı Əhmədin dükanı önündə günahı olanları dar ağacından asarlamış. İfadə bununla əlaqədar yaranmışdır.

Altunuvuz yez (mis) olsun, kətanuvuz bez olsun! – qarğışı isə Kərkükdə Qala və Qorya məhəllələri arasında yarı hənək, yarı gerçək narazılıqlardan ortaya çıxan söyüş, istehza və s. anlamını verən aşağıdakı misradan yaranmışdır:

*Sığır əti yeyən, atlası bez, qalalılar,
Quyu suyu içən, altunu yez, qalalılar (133, 71).*

İraq-türkman folklorunda bəddualarla – qarğışlarla bağlı yaranmış çoxlu xoyrat və manilər də vardır (133, 66–69).

Məsələn:

*Bağcada sərdim kilim,
Gəl əyləş mənim gülüm.
Nə dedim, küsdün yenə,
Lal olsun mənim dilim.*

*Yaman yara;
Yaman dərd, yaman yara.
Yamanlar yaxşı oldu
Biz olduq yaman, yara.
Məni yordan edəni
Çıxartsın yaman yara və s.*

Demək lazımdır ki, təbiətdə baş verən hadisələrdən bir çox hallarda insanların baş aça bilmədiklərindən, onlarda sözün gücünə, sehrinə inam qarğışlarla bağlı güclü olmuşdur.

Kərkük folklorunun janrları

«Kitabi-Dədə Qorqud»dan gəlmə «O zəmanda bəglərin alqışı alqış, qarğışı qarğış idi. Duaları müstəcab olardı» (136, 52) inam və etiqadı İraq-türkman folklorunda da dərin izlər buraxmışdır. Bunu biz astral görüşlərlə dolu olan «Arzu-Qəmbər» dastanında aydınca görürük. Xalq həyata keçirmək istədiyi arzu və diləyini qarğışlar vasitəsilə vermiş, beləliklə, qəhrəmanın məqsədinə çatacağına inanmışdır:

«Gəldilər tatkili qızın diləkçiliginə. Al etdilər, ver etdilər. Qız verildi. Yolu gəldi, kəbini kəsildi. Qızın cehizi alındı, xınlalandı, qız getmək üstə oldu. Arzunun nənəsi dedi: «Getsin boynumnan olsun, Qəmbər qalsın hə belə yana-yana».

Toyun tədarükü bitənnən sonra gəldilər qızı bəzətməğə. Qız ağlayır, oğlan ağlayır. Sağ aşiq olduqlarının gözlərinən qan gəlir. Oğlan da qapıda durub boynun burur. Bir dənə gəldi qızın əsbabın geydirsin, bəzətsin. Oğlan dedi:

*Həy hökülsün, hökülsün,
Qatlı dağlar sökülsün.
Arzunu bəzədənin
On barmağı sökülsün.*

Arvadın on barmağı yuvı-yuvından düşdü. Sağ aşığın duası keçdi. O dedi: «Bu gəlini kim bəzəsin?» Bu dedi: «Bu gəlini kim bəzəsin?» Bir dənə qalxdı: «Yaalla, yaalla, mən bəzədərəm. Qəmbər nədi, sözü belə keçsin?» Qalxdı gəlini bəzətsin. Döndü Qəmbər dedi:

*Mən Qəmbərəm dağ kimin,
Titrərəm yarpaq kimin.
Arzunu bəzədəni
Qərə geysin zağ kimin.*

Xəbər gəldi. Dedilər: «Qalx, damun düşüb, dörd oğlun və kişin altında qalıbdı. Əli belli, dəli belli les çıxardırı». Arvad gəlini yerində qoydu hurbi basdı, qoydu qaçıdı» (40, 19–20; 41, 23).

Təəccüblü olsa da xalq arasında bədduaların gücünə əvvəllər olduğu kimi, indi də inananlar çoxdur. Onu da demək vacibdir ki, bəddualara daha dərindən nəzər saldıqda onların bir çoxunun lap qədim dövrlərlə, açıq-aydın özünü bürüzə verən adət-ənənələrlə bağlı olduğunun şahidi oluruq. Məsələn, «Saçı kəsilmiş», «Saçın kəsilsin» qarğışları qədim inam və adətlərlə əlaqədar yaranmışdır. Keçmişdə Kərkük dolaylarında böyük günah işlətmiş adamların saçını qırxmaqla onu xalq arasında bədnam edərdilər. Məsələn, Azərbaycanda olduğu kimi, bakirə çıxmayan gəlinin saçını kəsib atası evinə qaytarmaq adəti Kərkük dolaylarında da olmuşdur (225, 42).

Tədqiqatçı İbrahim Daquqi bu münasibətlə yazır: «Əski-dən toplumun dilinə düşən, lənətinə uğrayan hər gənc qızın aləmə ibrət olması üçün saçı kəsilirdi» (117, 147).

İndinin özündə belə, ana qızına qəzəblənəndə, acığını soyutmaq üçün «Saçın kəsilsin», «Saçı kəsilmiş» qarğışını edir ki, bu da qədimdən qalma həmin adətlə bağlıdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da məsəl vardır: «Toy gecəsi bakırə ol!» (136, 153). Göründüyü kimi, Oğuzlar dövründə də bu məsələ çox ciddi qoyulmuşdu.

Bundan əlavə, burada günahı və suçu olan adamın başını qırxar üzünə qatıq sürtər, eşşəyə tərsinə mindirib küçələrdə gəzdirər biabır edərlərmiş. Xalq arasında indi də işlənən «Görürəm eşşəyə tərsinə mindirilmək istəyirsən» deyimi həmin adətlə əlaqədar yaranmışdır.

Tədqiqatçılar belə bir fikrə gəlmışlər ki, saçın qırxiılması, yaxud kəsilməsi guya ömrün azalması deməkdir. Məhz buna görədir ki, folklorşunas B.Abdullayev «Dilimizdə qarğış məhiyyətli «Saçı kəsilmiş», «Saçın kəsilsin» ifadələri də bu baxımdan şərh olunmalıdır» (2, 7) qənaətinə gəlmişdir.

Yeri gəlmışkən, qeyd edək ki, İraq-türkman folklorunda yer alan saçın ələk olsun» bədduası – qarğışı tədqiqatçı B.Abdullayevin fikrinə dayaq olur. Məlumdur ki, vaxtilə ələk düzəldərkən at quyuğundan, əsasən də, ölmüş atın quyuğundan istifadə edərmışlər. Çünkü sağlam atın quyuğunu onun

Kərkük folklorunun janrları

sahibindən intiqam almaq, onu xalq arasında rüsvay etmək, hörmətdən salmaq, ona sataşmaq üçün qırxardılar.

Professor B.Abdullayev xalq şairi S.Vurğun yaradıcılığına folklorun dərin təsirindən söz açarkən bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmiş, atalar sözünün poetik konkretliyindən istifadə ilə qəhrəmanın keçirdiyi psixoloji anı, sarsıntıları şairin böyük məharətlə verdiyini qeyd etmişdir (4, 318).

S.Vurğun oxucuya müraciətlə yazmışdı:

*Oxucu, bəlkə, sən
Özün bilirsən
Ki, bizim yerlərdə bir papaq, bir at,
Bir də hər kişinin aldığı arvad
Namusdan sayılır...*

Bunu İ.Sixlinin tarixi faktlar əsasında yazılmış «Dəli Kür» romanında da aydın şəkildə görmək olur. Belə ki, Cahandar ağadan qisas almaq üçün düşmənləri onun atının quyruğunu qırxırlar. Bu hadisə heç vaxt dəyanətini itirməyən bəyi sarsıdır (258, 333).

Odur ki Cahandar ağa sirdası hesab etdiyi dar gününün harayçısı Qəməri qayanın başına çəkib güllə ilə vurur ki, camaatın bu biabırçılıqdan xəbəri olmasın. Elə bilsinlər ki, at qayadan uçub Kürə düşüb, Kür atı aparıb.

Burada diqqəti cəlb edən bir cəhəti – «Xalq yaradıcılığı nümunələrinin müasir ədəbi prosesdə çox fəal iştirak etdiyini» (85, 1) göstərmək də yerində olardı.

O da məlumdur ki, hələ qədim zamanlardan mötəbər bir şəxs, adlı-sanlı cəngavər, əziz övladı oləndə, zəmanəmizdə olduğu kimi, saçını yolmaq adəti olmuşdur ki, əslində, onun özü də «özünə ölüm istəmək» məqsədilə edilmiş. Məsələn, Homerin «İliada» əsərində göstərilir ki, əziz dostu Patrokl oləndə Axilles və başqa cəngavərlər saçlarını yolur, cənazənin üstünə atırdılar (242, 484, 487). Eyni hadisəyə «Şahnamə»də İrəcin ölümü səhnəsində də təsadüf edilir (223, 78).

Bu adətin izlərinə İraq-türkman sazlamaqlarında (ağı) da rast gəlinir. Məsələn:

*Al vala, yaşıl vala
Salacam düşdü yola.
Nə anam var, nə bacım
Ənsəmcə saçın yola* (212, 226).

Qarğış mahiyyətli «Başına daş yağsın» ifadəsi isə Azərbaycanda olduğu kimi, böyük günah işlətmiş bir şəxsin daş-qalaq edilməsi adətindən yaranmışsa, «Başına daş» bədduası qəbrə başdaşı qoymaq adəti ilə bağlıdır. «Başına daş» dedikdə kiməsə qarğış olunur ki, ya özü, ya da əzizi ölsün. «Başına haranın daşını töküm» ifadəsi də bu adətlə əlaqədar yaranmışdır. Hələ lap qədim zamanlardan əzizi ölen adam öz əli ilə başına daş yağıdırarmış. Firdovsinin «Şahnamə»sində nəql edilir ki, qədim dünya padşahlarından Kəyumərsin oğlu Səyaməkin ölüm xəbəri atasına çatanda onun qəlbini parçalandı, ciyərinə dağ çəkildi, göz yaşı tökdü:

*Oğul dərdi düşsə dağa, dağ çəkər
Edib tərk təxti, töküb göz yaşı
Vurub başına öz əliylə daşı və s.* (223, 26).

Qarğış mənalı «başına kül» ifadəsi də qədim inam və adətlə əlaqədar yaranmışdır. İt dişləmiş adamda qırx gün ərzində müəyyən əlamətlər özünü göstərsə (məsələn: su görəndə qorxsa) onun qudurduğunu, sağalmağa güman olmadığını, başqaları üçün təhlükəli olduğunu zənn edərək qaranlıq bir daxmaya salar, bacadan başına kül tökərlərmiş ki, ölsün (255, 74).

Mötəbər və əziz adamların ölümü zamanı başına kül töküb, saç yolmaq adətinin qədimdən mövcud olduğunu Azərbaycan və İraq-türkman şifahi ədəbiyyat nümunələri bir daha təsdiq edir:

Kərkük folklorunun janrları

*Belə bağlar;
Dost başın belə bağlar.
Bülbül ağlar, gül açmaz
Verandı belə bağlar.*

*Can çıxma dost gəlinçə
Görək nə deyib ağlar.
Kül o adam başına
Bedasila bel bağlar.
Çək ayrılıq dərdini,
Gör ürək necə dağlar (123, 88).*

Azərbaycan folklorunda nağıllarda, ağıllarda, aşiq yaradıcılığında bu qədim adətin izlərinə hər an təsadüf edilir:

*Bağça-bağda gül ağlar,
Bülbül ağlar, gül ağlar.
Oğlu ölüən analar
Başa tökər kül ağlar.*

*Adam var dəstinə verəsən güllər,
Adam var, gözünə çəkəsən millər;
Tufarqanlı Abbas, başına küllər,
Nə günə qalıbsan, qarı bəyənməz.*

Qarğış xarakterli «Çamur başuva», «Çamura batasan» ifadələri də çox qədim adətlə əlaqədar yaranmışdır. Hörmətli və əziz bir şəxs oləndə hüzr sahibi, eləcə də yas yerinə gələnlər başlarına, paltarlarına palçıq sürtər, özlərinə ölüm dilərmişlər. Bu adət Kərkük bayatlarında da yer almışdır:

*Kabab köziylə ağlar,
Sürmə gözüylə ağlar.
Çamur onun başına
Xırızı öziyilə ağlar (123, 229).*

Kərkük dolaylarında yas mərasimi ilə bağlı bu adət indi də qalmaqdadır. Kərküklü folklorşunas Şakir Sabir bu münasibətlə yazar: «Ölüyə saygı və sevgi dolayısılə qadınlar acı fəryad qoparır, başlarına çamur sürtür, dırnaqları ilə üzlərini cırmaqlayırlar, qanlar axıdır, saçlarını yolurlar» (255, 53).

Bu adətə Azərbaycan ədəbiyyatında da təsadüf edilir. Y.V.Çəmənzəminlinin «Qızlar bulağı» adlı tarixi əsərində göstərilir ki, şərbaf (toxucu) Kazım Ərdəbildə yağışlı bir gündə bir nəfərlə sözləşir. Paltarı və yerə düşən papağı palçıq olur. Kazım kişi sonra başına gələni belə təsvir edir: «Papağımı bəşima qoyub gedəndə gördüm bir həyətə adamlar girib çıxır. Birindən soruşdum ki, burada nə var, dedi ki, adam ölüb. Fikirləşdim ki, elə yaxşı oldu. Gedib həm başsağlığı verərəm, həm də ehsan plovundan yeyib qarnımı doyduraram. İçəri girib oturdum. Bir də gördüm ki, məclisdən durub gedənlər yanına gəlib mənə başsağlığı verirlər. Lap məəttəl qaldım. Dedim, ya bu şəhərin əhli dəli olub, ya mən... Demə, bu şəhərdə adamı ölünin papağına palçıq sürtərmişlər ki, təziyədar olduğu bilinsin. Papağım palçıqlı olduğundan məni təziyədar biliblər» (245, 237).

Qəribədir ki, İraqın cənubunda yaşayan göl ərəbləri arasında hörmətli və əziz bir adam öləndə başlarına və papaqlarına palçıq yaxmaq adəti indi də qalır: «Çox hörmətli bir adam, deyək ki, şeyx, ya onun oğlu, qardaşı vəfat edəndə bütün tayfalara xəbər göndərirlər. Hər tayfa dəstə-dəstə gəlir. Qabaqda əlində tayfanın bayrağını tutmuş bayraqdar durur. Başlarına və paltarlarına palçıq yaxırlar» (177, 200).

Misallardan göründüyü kimi, məişətdə geniş yer alan dua və bəddualar insan təfəkkürünün hələ kifayət qədər formalaşmadığı qədim zamanlardan qalma ibtidai təsəvvürlərlə, inam və etiqadlarla bağlı adət-ənənələrdə, mərasimlərdə mühafizə olunmuş, dövrümüzə qədər gəlib çıxmışlar.

FALLAR. İraq-türkman folklorunda fallar da geniş yayılmışdır. Demək olar ki, xalq arasında mövcud olan inamlarla, su ilə, ulduzlarla, kitabla və s. fala baxmağa Kərkük

Kərkük folklorunun janrları

dolaylarında da rast gəlinir. Bununla belə, İraq-Türkman folklorunda ən çox özünü göstərən inamlarla bağlı fala baxmadır. Əlimizdə olan folklor materiallarından çıxış edərək, burada yalnız inamlarla bağlı fala baxmadan söz açacaqıq. Bu cür fala baxmanın başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada inamlar əsas götürülür.

Professor M.H.Təhmasib qeyd edir ki, Azərbaycanda fallar, əsasən, iki şəkildə olmuşdur. Bunlardan daha çox ibtidaisi «göz falı», buna nisbətən daha sonrakı dövrlərə aid olan isə «qulaq falı»dır (214, 8).

Bu, İraq-türkman folklorunda da belədir. Folklorşunas B.Abdullayev qeyd edir ki, «Fal qabaqcadan tutulmuş niyyətin, müəyyən ayının icrası ilə həyata keçib-keçməməsinə inam aktıdır» (2, 42).

İraq-türkman folklorunda fallarla bağlı materiallar da bu fikri təsdiqləyir. Burada da falların əksəriyyətini arzu və niyyət tutmaqla bağlı inam və etiqadlar təşkil edir. Məsələn, əski çağlarda bir ailə başçısı başqa bir məmləkətə səfərə çıxsa və dönüşü geciksə, arxasınca qara tüklü toyuq uçurmaqla niyyət tutuları. Toyuq evin damından uçurulurdu. Əgər toyuq evin həyətinə və ya lap yaxınına düşərsə, qurbətdə olan şəxsin yaxın zamanda evinə dönəcəyinə, şayəd uzağa uçsa, səfərin uzanacağına inanırdılar.

Göz falı nümunəsi olan bu inam xoyrat və manilərdə də öz əksini tapmışdır:

*Uçurtdum qara tavuq,
Qondu Ərbilə yavuq.
Həmi gedənlər döndü,
Dönmədi başı savuq (212, 88).*

Göründüyü kimi, göz falının əsas məğzi gözlə görülənə inamlı bağlıdır. Göz falları içərisində lap qədim dövrlərlə, atəşpərəstliklə bağlı yarananları da vardır. Məsələn, Kərkük-də «Baba Gur-Gur» adlı məşhur yer vardır. Buradan daimi

olaraq alov çıxdığına görə müqəddəs hesab edilir və buraya niyyət tutmağa, murad diləməyə gəlirlər. Bir ağac və ya əlləri ilə yeri eşələyirlər. Az sonra alov gəlib buraya çıxsa niyyətlərinin yerinə yetiriləcəyinə inanırlar.

Yeri gəlmışkən, deyək ki, burada «Neft dərəsi» adlanan yer vardır. Qaşıntısı, qoturu olan adamlar neft vannası qəbul edəndə çox vaxt göstərilən fəsadlar yoxa çıxır. «Baba Gur-Gur»un müqəddəsliyinə inamın bir sırrı də «Neft dərə»si ilə bağlıdır.

Göz falından fərqli olaraq qulaq falında tutulmuş niyyətin yerinə yetirilib-yetirilməyəcəyi eşidilən sözlə, onun təsir gücü ilə əlaqələndirilir.

Bu cəhətdən «Cümə daşı atmaq» qulaq falına ən yaxşı nümunə kimi səciyyəvidir.

Hər hansı bir qadın səfərə çıxmış bir yaxını barədə və ya bir xəstənin şəfa tapması barədə niyyət tutaraq cümə namazının azanı oxunarkən bir yol başında yolun hər iki tərəfinə daş atır və namaza gedənlərin danışlığı sözlərdən asılı olaraq tutduğu niyyətin yaxşı və ya pis olacağı barədə nəticə çıxarırdı.

Professor A.Nəbiyevin göstərdiyi: «xalq arasında inamlarla əlaqədar yaranan fallarda inam izi daha çox mühafizə edilmişdir. Onlarda fala çevrilmə prosesi elə bil tam başa çatmamışdır» (162, 71) fikri eyni ilə İraq-türkman folkloruna da aid edilə bilər. Məhz buna görə də inanclarla ikili xarakter daşıyan falları «inanclar» bölməsində verdik.

XALQ MƏRASİM VƏ NƏĞMƏLƏRİ

İraq-türkman folklorunda çox geniş yayılan qədim janrlardan biri də xalq mərasim və nəğmələridir. Biz «nəğmələr» termini altında xalq musiqi folklorunu deyil, daha çox nəğmələrin poetik mətnlərini nəzərdə tuturuq. Mərasim nəğmələrindən, eləcə də xalq mahnılarından danışarkən onu da qeyd etmək zəruridir ki, qədim nəğmələrin musiqisi zaman-zaman itdiyi halda (331, 6), onların poetik mətnləri, demək olar ki,

Kərkük folklorunun janrları

zəmanəmizə qədər gəlib çıxıb. Bununla belə, ümumiyyətlə, unutmaq olmaz ki, «mərasimdən kənardə nəgmə məna kəsb etmədiyi kimi, mərasim də nəgməsiz ənənəvi mahiyyətindən məhrum olur» (322, 167).

İraq-türkman folklorunda mərasim və nəgmələr üç yerə bölünür: Mövsüm mərasim və nəgmələri; Dini mərasim və nəgmələr; Məişət mərasim və nəgmələri. Demək lazımdır ki, mərasim və nəgmələr insanı beşikdən qəbrədək müşayiət edir. İnsan doğulur, nəsil artırır, nəhayət, həyatdan köçür. Bu da folklorada doğum, toy, yas mərasimləri, onlarda oxunulan nəgmələrlə nəsillərin yaddaşında əbədiləşir. Təbii ki, məqamına görə bir qisim mərasim nəgmələri qəm, qüssə, kədər, hüznlə bağlı yaranır. Başqa bir qisim nəgmələr arzu-dilək, şadlıq, sevinc, gözəl əhval-ruhiyyəni əks etdirir. Mövsüm mərasim və nəgmələrində isə ayrı-ayrı təbiət hadisələrinə inam və etiqadlar öz əksini tapır. Burada yağışın yağması, küləyin əsməsi, ümumiyyətlə, oda, suya, küləyə və s. inam və etiqadlarla əlaqədar yaranan mərasim və nəgmələr üstünlük təşkil edir. Bu nəgmələrdə, hər şeydən əvvəl, diqqəti cəlb edən onların qədimliyidir. Məsələn, küləklə bağlı nəgmədə antropomorfik təsəvvürün izinə düşürük:

*Heydər, Heydər, asa gəl,
Xırmanları basa gəl.
Əmin qızı ölübdü
Durmagınan yasa gəl*
(76; 133, 336; 149, 95).

Göründüyü kimi, taxılı xırmando sovurulmamış qalan insan küləyi köməyə çağırır, onu insanıləşdirir və həm də deyərdik ki, Azərbaycan folklorunda olduğu kimi, ilahiləşdirir (162, 32; 10, 6). Eyni zamanda sözün gücü ilə təbii hadisələrə təsir göstərmək istəyir.

Mövsüm mərasim və nəgmələri arasında daha çox yayılanı yağışın yağması ilə əlaqədar olanlardır. Demək olar ki,

Kərkük dolaylarında yağış çox yağmır. Lakin bəzən elə yağışlar olardı ki, çaylar və arxlar daşar, küçələri, evləri su basar, körpülər yixılar, əkinlər məhv olardı. Belə olanda camaat «Allah afətdən saxlasın!», «Ya Səttar, yardım et!» – deyərdilər.

Kərkük dolaylarında belə adətlər heç yaddan çıxarılmazdı. Bununla belə, burada, əsasən, quraqlıq keçərdi. Yayda və payızda quruyub bağrı çat-çat olmuş torpaq payızın sonu və qışın əvvəlində ilk yağışı səbirsizliklə gözləyər, kəndlilər gözlərini səmadan çəkməzdilər. Burada vaxtına görə bahar yağışı, çisə, sis, pələ, çiləmə, qoca börkü, qəri muncuğu, at quyruğu, nəmnəm yağışları olur. Bunların arasında yavaş-yavaş yağaraq torpağın canına hopan pələ ən xeyirli yağış hesab olunur. Gözəl bir pələ düşsə üzlər gülər. «Pələ bərəkətli bir ilin elçisidi, pələ yağıdiysə çörək bol olacaq» – deyərdilər. Yağmur gecikərsə, keçmiş qıtlıq illərini göz öünüə gətirərdilər. Əkin-biçinlə əlaqəsi olmayanlar belə, yağmurdan, əkindən söz salardılar. Torpaqdan ağaclarla, quşlara, insanlara qədər yağış üçün böyük bir intizar olardı. Səmada görünən hər topa bulud yalvaran baxışları özünə çəkərdi. Bəzən günlərlə topa buludlar Kərkükün üstündən çəkilməz, yenə də yağmazdı. Gözlərdə parlayan işıq, ürəklərdə doğan ümid sönərdi. «Yox, yox, bu il də bildirki kimin əkin-biçin olmaz» deyərdilər. Fəqir-füqəra pərişan olar, məmləkətin üstünə bir ümidsizlik çökərdi. Su ağızında bağçası olanlar arasında qovğa düşər, qanlar töküldər. Qıtlıq və aclıq olardı.

Bir yağış arzusu ilə «Kosa gəldi», «Qodu» və eləcə də «Çəmçələ qız» mərasimlərinə hazırlıq görülər, yağmur duaları oxunardı (255, 113–114; 117, 153). Bu mərasimlərdə, demək olar ki, bütün məmləkət iştirak edərdi. Əhali üç gün oruc olardı və hətta üçüncü gün bazar belə bağlanardı. Məmləkət əhli bəlli yerdə yiğisərdi. Qurbanlar kəsilərdi. Böyük qazanlar qurub «Yağmur aşısı» bişirərdilər. Dua mərasimi yenidən başlanardı. Molla və qazı əbasını tərsinə geyərdi. Namaza durduqdan sonra oruclarını «Yağmur aşısı» ilə iftar edərdilər. Hər

Kərkük folklorunun janrları

kəs əvvəlcədən topladığı yüz xırda daşı bir-bir arxa və ya çaya atar, hər daşı atdıqdan sonra ayə oxuyar və axşama yaxın salavat çevirib evə dönərdi (255, 113).

Axşam isə Ulu Tanrıya üz tutaraq «Kosa gəldi», «Qodu», yaxud da «Çəmçələ qız» mərasimi keçirilərdi.

Ərbil şəhəri və ətraflarda yağmurla bağlı keçirilən bu mərasimə xalq «Kosa baba» deyir (149, 95).

Kosa, demək olar ki, Azərbaycanda olduğu kimi, üzünü qaralar, çılgı (keçi dərisi) geyər, keçədən papaq, qulaq, buy-nuz, quyruq düzəldər, boynuna qanqavur (zinqirov) taxar, özünü tanınmaz və əcaib bir hala salardı. Kosa ev-ev gəzər, qapıları döyər, atlanıb-düşər, cürbəcür oyunlar çıxarar, arxa-sınca gedənlər onu Azərbaycanda «Kos-Kosa» və «Yağışçı çağır» mərasimlərində olduğu kimi (126, 66) ənənəvi mərasim nəğmələri ilə müşayiət edərdilər:

*Allah bir yağış elə,
Dam-divarı yaş elə;*

və ya:

*Allah bir yağış elə,
Dam-divarı yaş elə.
Paşa qızı keçəndə
Babucunu yaş elə.
Əmim oğlu keçəndə
Əlbəsəsin yaş elə.
Açın anbar ağızını,
Verin yağış payını;
Verəni xatın olsun,
Verməyən qatır olsun.*
(76, 38; 255, 114)

Kosaya qapı açılar, ona yağ, düyü, pendir və digər nəsnələr verərdilər. Açılan qapılardan və ya damlardan Kosanın başına bol-bol su tökərdilər. Açılmayan qapını döyər: «Kosa gəldi, qapını qırdı» – deyər və oxuyardılar:

*Ha dura-dura yorulduq,
Tütünüvüzdən boğulduq.
Verəni xanım olsun
Verməyən qatır olsun.*

Kosaya pul və hər cür ərzaq verərdilər. Bəzən toplanan ərzaq o qədər çox olardı ki, onu at və ya uzunqulaq üzərində daşıydılar.

Maraqlıdır ki, «İraq-türkman folkloru» (180) adlı monografiyamızı redaktə edərkən iraqlı tədqiqatçı Ə.Bəndəroğlu dedi ki, yağış-yağmurla bağlı yaranan bu mərasimə Kərkük dolaylarının bəzi bölgələrində «Qodu» və ya «Qoduq» adı verilməsi yığılmış ərzağın uzunqulaq üzərində daşınması ilə əla-qədar yaranmışdır.

Professor M.H.Təhmasib isə qeyd edir ki, «Hodu» və ya «Qodu» sözünün etimologiyasını qədim əsatirdə günəş ilahəsi olan «Hindra», yaxud «İndra»da axtarmaq lazımdır (214, 80). Folklorşunas alimin fikrincə, bəzədilmiş gəlinə (kuklaya) Qodu deyirlər (194, 61).

Bəzi başqa məxəzlərdə isə göstərilir ki, «Qodu» büt pərəst-lərin hansısa Allahıdır: kukla isə bu Allahı göstərən bütdür. Qodu yox olunca Günəş də batır (82, 20).

Demək lazımdır ki, yığılan pula bir toğlu və ya erkək alıb Allah rızası üçün qurban kəsər, bişirər və yoxsullara, kimsəsizlərə paylayardılar (117, 153). Yığılmış ərzağa gəlincə qeyd etmək vacibdir ki, sabahısı gün məhəllədə böyük qazan qurular, yığılmış nəsnələrdən «Yağış aşısı» bişirilərdi. Yoldan keçənlər, fəqir-füqəra «Yağış aşısı»ndan yeyib dua oxuyardılar. Dualar məscidlərdə də oxunardı.

«Kosa gəldi» və «Qodu» ilə bərabər, «Çəmçələ qız» mərasimi də keçirilərdi. Bu mərasimdə xaçşəkilli bir ağaca libas geydirib qapı-qapı gəzdirər və mahnı oxuyardılar:

Kərkük folklorunun janrları

*Çəmçələ qızım aş istər,
Allahdan yağış istər.
Açın anbar ağızını,
Verin yağış payını.
Hey Çəmçələ, Çəmçələ,
Çəmçələm yağış istər,
Hüseyni yağlamağa,
Beşigi bağlamağa.
Verənə Allah versin,
Vermiyənə nə versin.
Oğlu kürəkən dursun,
Qızı həlhələ versin.
Ver Allahım, ver, –
Yağmurunna sel; –
Köpəkli xırman,
Qoç-qoyun qurban.*

*Hey Çəmçələ, Çəmçələ!
Çəmçələm yağış istər,
Dam-divarı yaşı istər.*

Ənənəvi mövsüm mərasimləri və onlarla əlaqədar yaranan mərasim nəgmələrinin bir çoxu bu gün də xalq arasında qalmadadır.

Onu da deyək ki, «Çəmçələ qız» termininin etimologiyası barədə professor M.H.Təhmasibin qeydləri xüsusi maraq doğurur: «...kənd cavanları bir çömçəni müxtəlif şeylərlə bəzəyərək ev-ev gəzdirir, nəgmələr oxuyurlar» (214, 60).

Sonralar bu məsələyə professor V.Vəliyev də toxunmuşdur: «Hodu qırmızı parça ilə bəzənmiş kuklaya (adi ağaç parçası, ya da çömçəyə qırmızı parça dolayar, başına qırmızı yaylıq örtərdilər) deyilir» (61, 122^b).

Qeyd etməyə dəyər ki, «Çəmçələ qız» bəzən müqəvvə əvəzinə canlı insan olardı. Onun başını bezlə sariyar, boynunun altında ağız, burun, qas, göz düzəldərdilər. Boynuna bir ip salıb «Çəmçələ qız»ı oynadar və nəgmə oxuyardılar:

Qəzənfər Paşayev

*Çəmçələ qızım yağışdır,
Hər gələnə bağışdır.
Açın xəznə (anbar) qapısın,
Verin Allah borcunu.
Verənlər xatın olsun,
Vermiyən qatır olsun və s.*

və ya:

*Çəmçələ gəldi eşigə,
Oğlanı qoydu beşigə;
Tanrı bir rəhmət versin,
Qoyunlara süt versin.*

*Ha dura-dura yoruldum,
Tütünüvüzdən boğuldum;
Açın anbar ağızını,
Verin Allah borcunu (149, 95).*

Sonra bir qab bugda, bir qab un, düyü, yumurta, çörək, xurma və s. Allah verən nəsnələr istərdilər.

«Çəmçələ qız» və ətrafindakıların başına evlərdən su tökərdilər. Dilənilən nəsnələrdən «Yağmur aşısı» – lətkə (ərik qurusu ilə bişirilən plov) bişirilər, fəqirlərə, imkansızlara paylardılar ki, yeyib dua oxusunlar. Yeri gəlmışkən, qeyd edək ki, Kərkük də son böyük «Yağmur duası» 1952-ci ildə olub (255, 113, 114).

Göründüyü kimi, «Kosa gəldi», «Qodu» və «Çəmçələ qız» tamaşaları iki məqsədlə yerinə yetirilərmiş. Bir tərəfdən intizar keçirən, qəm, qüssə, kədərə qərq olan xalq kütləsinin fikrini dağıtmak, kefini açmaq, başqa bir tərəfdən də imkanlı ailələrdən ərzaq toplayıb ağır vəziyyətə düşmüş kasıblara kömək etmək.

Yağmur mərasimlərini həyata keçirərkən xalq dram və tamaşalarından istifadə edilməsi təbiidir. Çünkü onlar mərasimlərin özündən doğub inkişaf etmişlər. Professor Paşa Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi, mövsüm və məişət mərasimlə-

Kərkük folklorunun janrları

rinin hər birində bu və ya digər dərəcədə dram ünsürləri görə bilərik (112, 100).

Yağış-yağmurla bağlı keçirilən mərasimlər bir tərəfdən Kərkük dolaylarında qədimdən bəri insanların həyatı, məişəti, dünyagörüşü, etiqadları barədə əvəzsiz məlumat verirsə, digər tərəfdən də İraq-türkman folklorunun Azərbaycan folkloru ilə qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu bariz şəkildə eks etdirir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, yağış-yağmurla bağlı qapı-qapı gəzib ərzaq məhsulları toplamaq, onu bişirib camaata paylamaq, «Kosa gəldi» ilə bərabər, «Çəmçələ qız»ın müqabilində bir gəlinciyi bəzəyib qapı-qapı gəzdirmək, qurban kəsmək, dua mərasimlərindən sonra yağmur aşı yemək, çaya daş atmaq ənənəsi və s. dediklərimizə dayaq olur (111, 80–81; 162, 30–33, 2, 123–130).

Qeyd etməyə dəyər ki, daşın köməyi ilə yağış yağıdırılacağına inam təkcə Azərbaycanda və İraq-türkman folklorunda deyil, bəzi başqa xalqlarda da vardır. Yakutlarda «sata», altaylıarda «yada», qıpçaq qrupuna daxil olan bəzi xalqlarda isə «çada» adlı yağış daşı vardır (192, 44).

Yağış daşı türk xalqlarında mifik keyfiyyətli olmuşdur. İnama görə ilkin keyfiyyəti yağış yağıdırmaq olan bu daş at, öküz, keçi, inək, ayı, qoyun və qurdun qarnında olurmuş. «Bu deyilənlər içərisində ən qüdrətli yağış daşının qurdun qarnında olması faktı şübhəsiz, bizi daha çox maraqlandırır. Məlum olduğu üzrə qurd tək bizdə yox, əksər dünya xalqlarında sayılan, seçilən müqəddəs heyvanlar cərgəsində olmuşdur» (2, 129; 192, 44). Qurdun müqəddəsləşdirilməsi, ona bu münasibət, təbii ki, keçmişdə insanların daş vasitəsilə yağış yağıdırmaq inamını artırılmışdır. İbtidai insanlar arasında belə bir inam hökm sürmüştür ki, canavar balalayanda susuzluğunun yatırmaq üçün qarnındakı daşın köməyi ilə yağış yağıdırır. Bu münasibətlə tədqiqatçı B. Abdullayevin gəldiyi nəticə maraq doğurur: «Etiqada görə, canavar balalayanda çox təşnə olur və bu vaxt, guya o, daşın köməyi ilə yağış yağıdırıb, susuzluğunu söndürür. Məlumdur ki, canavarın balalama çağrı aprelin

sonu və may ayıdır. Həmin vaxtlarda arabir, həm də olduqca qısamüddətli, hətta bir anlıq yağışlar olur. Azərbaycanın əksər yerlərində buna «qurd balalayıır» deyir və bəzən bu yağışı doğrudan-doğruya «Qurd yağışı» adlandırırlar» (2, 130–131).

Heç şübhəsiz, Kərkük dolaylarında dua mərasimlərindən sonra oruclarını «Yağmur aşısı» ilə iftar edən adamların hər birinin arxa yüz daş atması və yağış yağanda Altun Köprü və başqa yerlərdə uşaqların birağızdan təkrar-təkrar:

*Yağış yağırı,
Qurd doğuru
Oğlan (çaqqal) nənəsin boğuru
Qıq, qıq, qıq –*

oxumaları da bununla əlaqədar yaranmışdır (133, 53, 55, 301; 255, 21).

Göründüyü kimi, «Mövsüm nəgmələri ibtidai insanların təbiət hadisələrinə və təbii qüvvələrə etiqadından doğmuş, sonrakı mərhələlərdə insanlar təbiət hadisələrini dərk edib öyrəndikcə bu nəgmələr də öz əvvəlki mahiyətini itirmiş, uşaqların əyləncə nəgmələrinə çevrilmişlər» (159, 22). Yağış yağdırmaq məqsədilə Kərkük dolaylarında keçirilən «Çəmçələ qız» mərasiminə bənzər mərasimə serblər və türklərdə də rast gəlinir (2, 124). Serblər yağış yağdırmaq məqsədilə balaca qız uşağını soyundurub bədənini ot, bitki və gullərlə bəzəyir, həyətbəhəyət gəzdirərdilər. Dadol adı verdikləri uşağı hər qapıda dayandırardılar. Qızlar onun ətrafında rəqs edərək, yağış mərasim nəgmələri oxuyardılar.

Türklərdə isə uzun çəkən quraqlıqdan cana gələn kəndlilər bir adama tərsinə çevrilmiş don geydirib, başının üstünə örtük tutarlarmış. «Yağmir gəlini» adlandırılın bu şəxsi həyətbəhəyət gəzdirər, evlərin üstündən onun başına su tökərlərmiş. Sonra hamılıqla bulaq üstünə gedib yağmur duası oxuyarlarmış.

Maraqlıdır ki, türklərdə özünü göstərən bu mərasimə bənzər səhnə bahar bayramı zamanı Kərkük dolaylarında da

Kərkük folklorunun janrları

özünü göstərir. Keçi dərisi geyərək quyruq, buynuz, qulaq düzəltmiş bir şəxs özünü camaatın arasına verir, atlanıb-düşür, gülməli hərəkətlər edərək adamları güldürür. Onun quyruğundan, qulağından dartır, şənlənir, sonra isə üstünə su tökürlər (117, 152).

Kərkük dolaylarında da bahar mərasimləri Azərbaycanda olduğu kimi, silsiləvari xətt təşkil edən, bir-birini tamamlayan zəncirvari nəgmələr və oyunlardır. Bunların arasında «Atlı qarınca» və «Bakla» diqqəti cəlb edir. Bu mərasimlər əsrimizin 40–50-ci illərində Azərbaycanın başqa səmtlərində olduğu kimi, Tovuz rayonunda bahar bayramı ilə bağlı çərşənbə axşamları icra edilən «Keçə papaq» mərasimindən o qədər də fərqlənmir. «Keçə papaq» mərasimində də, «Bakla» və «Atlı qarınca»da da gənc oğlanlar qız paltarı geyərək bəzənər-düzənər, zurna və nağaranın sədaları altında oynayaraq adamları əyləndirərdilər (117, 151–152).

Bununla belə, qeyd etmək vacibdir ki, «Kosa gəldi» və ya «Qodu» xüsusilə fərqlənir. Bu mərasim, hər şeydən əvvəl, qışla yazın qarşılaşmasının rəmzi olmaq baxımından diqqəti cəlb edir. İnam və etiqada görə qışın qoruyucusu olan şər qüvvələri qovmaq üçün türk xalqları və onların qamları keçinin dərisindən, buynuzundan yaranmışlar. Belə ki, «Bayram və mərasimlərdə qamlar – şamanlar üzərlərinə keçi dərisi atar, papağına keçi buynuzu bərkidərmış. Onlar özlərini keçiyə oxşatmaqla Günəşlə mifik ilişgə yaradır və guya, bununla da insanları yamandan, şər qüvvələrdən qoruyurlarmış» (192, 65).

Kosa da, Qodu da mifoloji görüşlər, baxışlar dünyasında boy-a-başa çatdıqlarından onların mifoloji təfəkkürlə səsləşməsi təəccüb doğurmur. Bolluq simvolu olan keçi (310, 663), bir çox xalqların mifik görüşləri ilə səsləşən obrazdır.

Onu da demək yerində olardı ki, Fransa, İtaliya, Hollanda, Belçika və s. kimi ölkələrdə yazın gəlməsini türkdilli xalqlarda olduğu kimi bayram edir, şənlənirlər (293; 174, 26).

Azərbaycan folklorunda «Qodu-qodu» törəni də, hər şeydən əvvəl, yazın gəlməsinə həsr edilir. Burada Qodu Günəşin

rəmzi, onun bəlgəsidir. Günəşin rənginə uyğun qırmızı parçadan düzəldilən gəlincik Qodu adlanır. O da maraqlıdır ki, Qodu ikili səciyyə daşıyır, Günəşi çağırmaq, aramsız yağış kəsmək, başqa bir tərəfdən də yağışı çağırmaq. Professor M.Seyidov bu münasibətlə yazır:

«Qodu» əksliklərlə, istiliklə, nəmişliklə ilişgəli olduğundan o, güləndə gün çıxır, ağlayanda yağış yağır, soyuq olur. Buradan apaydın görünür ki, Qodu iki əksliyin başlangıcıdır. Axı bir də Günəş hər iki təbiət hadisəsinin, istinin də, soyuğun da, quraqlığın da, yağışın da yaradıcısıdır» (192, 18).

Bu, Kərkük folklorunda da elə belədir. Yazın gəlməsini arzulayanda da, yağışın yağmasını istəyəndə də «Kosa gəldi», «Qodu» və ya «Çəmçələ qız»a müraciət edilir. Lakin Kərkük dolaylarında vaxtilə əkin daha çox dəmyə yetişdiyinə görə, yəni su qılığından yağış-yağmura böyük ehtiyac olduğundan, yağmur mövsüm mərasimi daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Odur ki, yağmur mərasim nəgmələri həm keyfiyyət, həm də kəmiyyətcə fərqlənirlər.

İraq-türkman folklorunda özünü göstərən mövsüm mərasimlərdən biri də hər il sentyabr ayının 14-ü gecəsi qeyd edilən «Saya» mərasimidir. Bu şənlik vaxtı köhnə cürdək, küpə və s. saxsı qablar damdan atılıb sindirilmiş, fişəng atılar, tonqal qalanarmış. Bununla da damda yatmaq vaxtının, bir sözlə, yayın qurtardığını göstərirlərmiş. Uşaqlar arasında indi də qalan «Sayadan, ilan çıxmaz qayadan» bununla əlaqədar yaranmışdır (255, 18; 133, 56).

Azərbaycan folklorunda geniş yayılan sayalar – sayaçı sözlər isə müxtəlif mərasimlərlə, məsələn, döl, qırxın, yaylağa köçmə, arana dönmə və s. vaxtlarda özünü göstərmişdir (111, 76). F.Köçərli qeyd edir ki, bu sözü nemət, yaxşılıq, xeyirxahlıq mənasında işlədirlər. Buradan da sayaçı nemət gətirən, bolluq gətirən mənasına gəlib çıxır (137, 1–10).

Kərkük dolaylarında keçirilən «Saya» mərasimi bir çox cəhətdən Azərbaycan folklorunda yer alan «Saya» mərasim və nəgmələri ilə səsləşir. Kərkük dolaylarında da payızın ev-

Kərkük folklorunun janrları

vəli nemətin bolluğu dövrüdür. Burada da sentyabrın ortaları qırxım dövrüdür. İraqda, ümumiyyətlə, havalar çox isti keçdiyindən yazda və yayda qoyunları qırxmaq olmaz. Əksinə, yayda qoyunları tüklü saxlayırlar ki, qızmar günəş onları məhv etməsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kərkük dolaylarında Novruz bayramı az keçirilir. Bunu Novruzla bağlı nəgmələrin, demək olar ki, olmaması da təsdiqləyir. Ə.Bəndəroğlu qeyd edir ki, Novruz bayramının əvəzinə indi «İyd-əş-Şəcərə» – Ağac əkmə bayramı keçirilir (180, 40). Bununla belə bir çox bölgələrdə indi də qeyri-rəsmi şəkildə Novruz qeyd edilir.

Bəllidir, Azərbaycan, Tacikistan, İran, Əfqanıstan və s. ölkələrdə bahar bayramı mart ayının 21-də keçirilir. Bu vaxt təbiət oyanmağa, ağaclar puçurlamağa, ot göyərməyə başlayır. Kərkük dolaylarında isə bu vaxt artıq yazın qızığın çığı olur. Hərarət bəzən 30–35 dərəcəyə qalxır. Folklorşünas Şakir Sabir Zabit Kərkük dolaylarında baharın gəlməsini fevralın ortalarından hesablayır və yazır: «1957-ci ildə gözəl bir bahar günü yüz metrə qədər az bir parça yerdə rəngləri ayrı, qoxulu-qoxusuz, 25 çeşid gül və çiçəyi mən saymışdım» (255, 23).

Tədqiqatçı sözünə dayaq olsun deyə məşhur kərküklü şair Abdulla Safinin bahara həsr etdiyi və fevral ayının 16-da Kərkük dolaylarında gül gülü, çiçək çiçəyi çağirdığını göstərən şeirindən bir parçası nümunə vermişdir (255, 23).

DİNİ BAYRAM VƏ NƏĞMƏLƏR. Dini mərasimlərdən danışarkən, ilk növbədə göz önünə Qurban bayramı, Aşura, Peyğəmbərin ad günü və Ramazan bayramı gəlir. Bunların arasında ən çox yayılanı Ramazan bayramıdır. Ramazan bayramını uşaqlar böyük səbirsizliklə gözləyir və nəgmələr oxuyurlar:

*Gənə gəldi Ramazan,
Mollalar oxur azan,
Barmaqların tökülsün
Yarı əsgərə yazan.*

Qəzənfər Paşayev =

eləcə də:

*Ramazan, qarnı bir qazan, –
Əlində kəfgir, qapılar gəzən.*

və ya:

*Gənə gəldi Ramazan,
Əlində kəfgir-qazan,
Hər gecə bir ev gəzər,
Hani nemətim yazan.*

Demək lazımdır ki, Kərkük də dini bayramların yaddaşlarda qalması üçün bir sıra tədbirlərə əl atılır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Ramazan və Qurban bayramlarının hər biri dövlət tərəfindən üç-dörd gün istirahət günü elan edilib.

Azərbaycanda Novruz bayramında olduğu kimi, Kərkük dolaylarında da, xüsusən adları çəkilən bayramlara böyük hazırlıq işləri aparılır. Evlərdə şərbətlər hazırlanır, xurmali, şəkərli, cövüzlü, badamlı külçə bişirilir. Azərbaycanda Novruz bayramı zamanı bişirilən halvaya qara istiot, darçın, mixək, razyana, cövüz, zəncəfil, hil və s. qatıldığı kimi, Kərkük dolaylarında da bişirilən yeməklərə, xüsusən də külçəyə müxtəlif ədviyyələr qatılır. Bunu uşaqların oxuduqları nəğmələrdən də görmək olur:

*Bayrama qaldı bir həftə, –
Hilli, bibərli küftə.*

Bayramda növbənöv yeməklər hazırlanır. Süfrənin şahi hesab edilən, ərik qurusu ilə hazırlanan lətkə aşının (plov) süfrədə olması isə mütləqdir.

Maraqlıdır ki, bütün İraqda olduğu kimi, Kərkük dolaylarında da adamlar bayram ərəfəsində deyil, bayram sabahı bir-birlərini təbrik edirlər. Qadınlar bəzənir, düzənir, daha gözəl görünməyə çalışırlar. Bayram vaxtı böyüklər uşaqları öpür, onlara hədiyyələr verirlər; uşaqlar onlara alınan təzə

Kərkük folklorunun janrları

paltarı geyir və böyüklərin əllərini öpürlər. Uşaq-böyük üç gün seyrana çıxır, bir-birləri ilə bayramlaşırlar.

Kərkük də keçmişdə Cıdır meydanına yiğisib yarışa baxar, zurna və nağaraların sədaları altında seyrəngahlarda rəqs edərlərmiş. Hər yan bugda və qarğıdalı qovurğası, qovurulmuş qabaq, qovun və qarpız çərdəkləri ilə dolu olardı.

Bayram axşamı indinin özündə belə, qadınlar qəbiristanlığı və müqəddəs yerləri ziyarət edirlər. Qurban bayramında ikinci və üçüncü gün qoç və cöngələri qurban kəsər, ətini qonşu və kasıblara paylarlarmış. Bayram xeyirli və şən olsun deyə mövludlar keçirəmişlər. Ən yaxşı müğənnilər gecədən xeyli keçənə qədər oxuyardılar. Axırda xoyrat və mahnilər da oxuyardılar. Bir sözlə, dini bayramların yaddaqalan səviyyədə keçirilməsi Kərkük dolaylarında ənənəvi xarakter almışdır.

MƏİŞƏT MƏRASİM VƏ NƏĞMƏLƏRİ. İraq-türkman folklorunda məişətlə bağlı mərasim və nəgmələr xalqın mənəvi həyatının ayrılmaz hissəsi olmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada da məişət mərasim və nəgmələri «xalqın məişət həyatında mühüm yer tutmuş, onlarda xalqın çoxəsrlik adət-ənənəsi, dünyabaxışı ifadə olunmuşdur» (162, 48).

Xalqın həyat təcrübəsi, adət-ənənəsi, inam və etiqadları əsasında yaranan, insan həyatının hər bir mərhələsini özünə-məxsus bir tərzdə əks etdirən məişət mərasim və nəgmələri, hər şeydən əvvəl, qədimliyi ilə seçilir. İraq-türkman folklorunda da məişət mərasim və nəgmələri xalqın keçdiyi tarixi yolu, onun poetik təfəkkür tərzini, irəliləyişinin səmtini aydınlaşdırmaqdə böyük əhəmiyyət daşıyır (2, 66).

Bununla belə, M.H.Təhmasibin göstərdiyi kimi, toy və yas adətləri, eləcə də onlarla əlaqədar olan məişət nəgmələri mərasim və mövsüm nəgmələrinə nisbətən daha sonrakı dövrə aid olan bir növdür.

Məişət mərasim və nəgmələrindən danışarkən göz önünə ilk olaraq yas və toy mərasim və nəgmələri gəlir.

YAS MƏRASİM VƏ NƏĞMƏLƏRİ. Kərkük dolaylarında kimsə vəfat edəndə təziyə qurulur və ölüünün üçünə qədər davam edir. Məclisi tərk edərkən təziyə sahibinə «Başın sağ olsun», «Qalanlar sağ olsun», «Allah əfv etsin» kimi sözlərlə təsəlli verirlər.

Kişilər kimi qadınlar da üç gün ərzində yas saxlayır. Azərbaycanda olduğu kimi, qadınlar avaz ilə mərhuma münasib ağı deyir və acı-acı ağlayırlar. Azərbaycanda ağı, Türkiyədə ağıt adlanan bu mərasimə Kərkük dolaylarında sazlamaq deyirlər ki, bu da sızlamaq sözündən yaranmışdır (212, 90).

Əzizi, çox yaxını ölmüş qadınlar sifətlərini cırmaqlayırlar, sinə yırtır, saçlarını yolar, başlarına çamur sürtürlər (255, 53). Saçını yolmaq, başına çamur yaxmaq adətlərinin çox qədim inam və etiqadlarla əlaqədar olduğu barədə yuxarıda ətraflı danışdığımızdan, burada onların üzərində xüsusi dayanmağa lüzum görmürük. Lakin onu da qeyd etmək yerində olar ki, başa döymək, sinə yırtmaq, dizlərini döymək, sifəti cırmaq, saç yolmaq və s. adətlər Azərbaycanda da özünü göstərir (221, 23).

Onu da demək vacibdir ki, yas məclislərinə Azərbaycanda ağıçı (111, 82), Kərkük dolaylarında sazlayan (205, 90) adlanan peşəkar qadınlar dəvət olunurlar. Çoxlu ağı və sazlamaq bilən bu qadınlar yanıqlı səslə məclisdə əyləşənlərin qəlbiniə od salır, fəryadla xalqın təskinlik taplığı nəğmələri oxuyurlar. Yeri gəlmışkən, deyək ki, əziz bir şəxs öləndə yas məclisinə peşəkar «yuğçu» – «yiğçi»ların dəvət olunması, onların dedikləri ağıların təsiri altında göz yaşı töküb ağlamaq qədim-dənqalma adətdir (228, 392).

Bununla əlaqədar qeyd etmək əhəmiyyətlidir ki, İraq-türkman folklorunda indinin özündə belə, «ağlamaq» sözünün yalnız qədim «yiğlamaq» forması özünü göstərir ki, «yuğçu» və ya «yiğçi» da həmin sözdən yaranmışdır.

Əslində, «ağı» sözü də «yuğ» sözündən yaranmışdır (228, 392; 304, 391).

Kərkük folklorunun janrları

Demək lazımdır ki, sizlamaq sözündən yaranan sazlamaqlar (212, 90) ailənin məruz qaldığı fəlakəti, az öncə sönən həyatı, ailənin çəkdiyi ələm və acıları canlandırır.

Qadınlar ailəyə baş vermiş kədərlə bağlı sinələrini yırtır, saçlarını yolar, üzlərini cırır, «Vay balam, vay» deyərək sazlamaya başlayırlar. Sazlamaqdan əvvəl rəhmətə gedənin yaşına, peşəsinə, həyatda tutduğu mövqeyinə, mənsəbinə, əxlaq və gözəlliyyinə, boy-buxununa, qəhrəmanlığına, səxavətinə, şan-söhrətinə və s. uyğun sözlər sadalanır, sonra sazlamaqlara keçilir.

Məhz buna görədir ki, sazlamaqlar İraq-türkman folklorunda həm nəsr, həm də nəzm şəklində olur. Nəzm şəklində olanlar əksəriyyət təşkil edir.

Demək lazımdır ki, rəhmətə gedənin məziyyətlərini sadalayıb ağı demək adəti Azərbaycanda və başqa xalqlarda (319, 272–273) da olmuş və indi də qalır. Məsələn, «Açılmayan tüfəngin, siyrilməyən xəncərin öz canına qurban. Ay kimi doğdun, gün kimi batdır, minəndə at bağırı yardımın, düşəndə yer bağırı yardımın, saydığına salam verdin, saymadığına yan verdin, düşməninə dirsək göstərdin, qəniminə qan uddurdun. Altının bədöv atına, ciyninin sözən tüfənginə, tərkinin dolu xurcununa, ağızının kəsərli sözünə anan qurban ay...» (39, 3; 18, 17).

Kərkük dolaylarında da buna bənzər təsirli sözlərdən sonra zəmanədən, gərdişdən, fələkdən, ictimai həyatdan, ayrıldıqdan və s. bəhs edən, qəm üstə qəm gətirən, yasa yiğilan qadınları haldan-hala salan, ürəklərinə od salıb dil-dil ağladan sazlamaqları avazla söyləyirlər.

*Burda ölüb bir cavan,
Gəlsin cavamı yuyan,
Necə kəfən tikərlər?
Necə qəbrə qoyarlar?
Barmaqların tökülsün,
Cavan gözünü yuman.*

Qəzənfər Paşayev =====

Bundan sonra mütləq bir neçə yanıqlı xoyrat deyilir:

*Bala, vay,
Bal yemədim, bala, vay,
Çöp yiğdim, yuva qurdum,
Uçurtmadım, bala, vay.
Verən sən,
Alan sənsən, verən sən.
Gah evlər bəzədir sən,
Gah edirsən veran sən.*

Sazlamaq davam edir. Dünyadan köçmüş övladın anasıının dilindən təqribən belə söylənilir:

*Musallanın (məzar) cim daşı,
Yandı ürəgim başı.
Bir yoldaşın görəndə
Tökərəm gözüm yaşı.*

*Qənşərdə bütxana var,
Ləli, yaqutxana var.
Gedirsən işiq apar, –
Orda zülmətxana var.*

Yenə xoyratlar deyilir və dünyasını dəyişmiş gəncin arvadının adından sazlamaqlar deyilir:

*Mən ölürləm bir cavan,
Gəlsin cavani yuyan.
Yetim balası qalan,
Doğluşu heyrət olan:
Xanası bərbəd olan,
Barmaqların tökülsün
Cavan gözünü yuman.*

Kərkük folklorunun janrları

*Çiriq qura bilmədim,
Qurub bura bilmədim.
Ayrılıq çox güclüyümüş,
Qarşı dura bilmədim.*

Vəfat etmiş gənc gəlinin anasının dilindən söylənilən sazlamalar əsasən belədir:

*Dəvələr düzdə qaldı
Yükü Təbrizdə qaldı.
Balam baş aldı getdi,
Balası bizdə qaldı.
Düzülü yataqları,
Cehiz dolu boğçası,
Qiymətli əlbəsəsi,
Tərk etdi, bizdə qaldı.*

*Gül üzüvə:
Səpərəm gül üzüvə
Yalvarram qarincaya
O gözəl gözlərivə,
O uzun kiprigivə,
O qaytan dodağıva,
Uzun çinar boyuva,
Düşməsin gül üzüvə (331, 23).*

Bəzən də sazlamaqlar həm ananın, həm də Azərbaycanda olduğu kimi mərhumun dilindən deyilir. İnsanın gözü qarsısında onun yetim qalan körpəsi, həyat yoldaşı, onun ağrısı-acısı canlanır:

*Bağçamız heyva verdi,
Nar verdi, heyva verdi.
Sən mənnən itap etmə
Balani yetim edən,
Gənc ömrüvü kəm edən*

Qəzənfər Paşayev =====

*Fələkdən itap elə
Bəlaları o verdi.
Bağcada barım qaldı,
Heyvvayla narım qaldı.
Ey zalim, qəddar fələk,
Mən sənə nə etmişdim?
Beşikdə körpə balam,
Yataqda yarım qaldı (117, 141).*

Evlənməmiş gənc dünyadan köçəndə onun taleyinə uyğun sazlamaqlar seçilir:

*Öz nənəm;
Qarnı dolu köz nənəm.
El ağlar, yalan ağlar,
Qoy ağlasın öz nənəm (197, 226).*

*Mən getdim, anam qaldı,
Oduma yanın qaldı.
Nə dünyadan xeyir gördüm,
Nə bir nişanam qaldı (133, 8) və s.*

Göründüyü kimi, sazlamaqlar yas mərasimlərində ağrı, qəm, qüssə, kədəri ifadə etmək üçün istifadə olunan, yalnız qadınların yaradıcılığının məhsulu olan bir janrdır.

Kərkük dolaylarında geniş yayılan bu janr təəssüf ki, sovet həyat tərzinin nöqsanları üzündən Azərbaycanda və keçmiş Sovet İttifaqının başqa xalqları arasında yavaş-yavaş aradan çıxırdı (270, 429).

Professor P.Əfəndiyev Azərbaycanda yas və dəfn mərasimlərindən danışarkən mərasim nəğmələrinin sayca çox, məzmunca rəngarəng olduğunu qeyd edir və bunu yas mərasimlərinin bütün ölürlər üçün keçirildiyi ilə əlaqələndirir (111, 82).

Kərkük folklorunun janrları

İraq-türkman folklorunda da sazlamaqlar sayca çox, məzmunca rəngarəngdir. Məhz buna görə də yuxarıda verdiyimiz nümunələr təqribi xarakter daşıyır.

Etiraf etmək lazımlı gəlir ki, öz poetik tutumuna görə sazlamaqlar xoyrat və manilərlə müqayisədə bir az sönük görünsələr də, qəm, qüssə, kədər, göz yaşı, dərin həsrət motivləri, bədbinlik əhvali-ruhiyyəsi bu janrda məqamına görə çox təsirli olur. Məhz buna görə də sazlamaqlar Kərkük dolaylarında da bayatılar, laylalar, oxşamalar qədər geniş yayılmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox sazlamaqlar formaca xoyrat və manilərə oxşasalar da məzmununa, icra yeri, oxunuş tərzinə görə onlardan fərqlənirlər. Kərkük folklorunda sazlamaqlar «Segah» muğamından yaranıb.¹

Müxalif xoyrat havasına da oxşayır (208, 38; 212, 90, 226). Çünkü müxalif xoyrat üsulu öz qəmgin və həzin havacatına görə sazlamaqları andırır. Odur ki, qadınlar yas məclislərində sazlamaqları «Segah» və «Müxalif» üstə oxuyurlar. Bu, musiqişünasların göstərdiyinə görə elə Azərbaycanda da belədir. Azərbaycanda ağrılar «Şikəstə» kimi, «Segah» muğamı pərdələrində improvisə olunduğu halda, bayatılar «Qatar» muğamı üstə, «Rast» ladında improvisə edilir, axırıncı kəlməsi uzadılır. Ağrı isə reçitativ deklamasiya üslubunda oxunur (126, 58).

Yeri gəlmışkən, deyək ki, bəzən yas mərasimlərində kədər ifadə edən layla və oxşamalardan da istifadə olunur. Bununla belə, layla və oxşamalar, eləcə də xoyrat və manilər formaca sazlamaqlara bənzəsələr də bu bənzəyiş zahiridir. Məzmunca oxşama və laylalarda sevinc, şadlıq, arzu-dilək, ümid üstünlük təşkil etdiyi halda, sazlamaqlarda qəm, qüssə, kədər, həsrət motivləri güclü olur.

¹ Tuz Xurmatuda sazlamaqlar Ə.Bəndəroğlunun anlatlığına görə, əsasən, «Qarabağı» muğamı üstündə oxunur.

TOY MƏRASİM VƏ NƏĞMƏLƏRİ. İraq-türkman folklorunda qədim ənənəvi mərasimlər arasında ən geniş ya-yılan, rəngarəngliyi ilə seçilən, böyük intizarla gözlənilən, xalqa ən çox nəşə verən toy mərasim və nəğmələridir. Onun rəngarəngliyi qədimliyi ilə izah olunmur. İctimai formasiyalar, ailə münasibətləri, iqtisadi münasibətlər və s. dəyişdikcə toyla bağlı mərasim və nəğmələrdə də dəyişikliklər olmuş, yeni-yeni nəğmələr və onların poetik mətnləri meydana gəlmişdir.

Toy mərasimi Kərkük dolaylarında da «nişan»la başlayır. Lakin nişana qədər «qızgörmə», «elçilik», «şərbət içmə» və bir həftə sonra «nişan» olur. Bundan sonra «nikah» kəsilir. Əvvəllər nikah çox vaxt gizli keçirilərdi. Bu, qədim inam və etiqadlarla bağlıdır. Məsələ burasındadır ki, nikah mərasimi vaxtı kimsə düşmənciliklə bıçaq, qaşıq və ya qayçı sindirsa, toy gecəsi bəyin hərəkətdən düşəcəyinə, yəni bağlanacağına inanırdılar. Eləcə də kəbin kəsilərkən kiminsə barmaqları çar-pazlaşmış olsa, toy gecəsi bəyin bağlama biləcəyi düşünülərmiş. Odur ki, hamının barmaqlarının açıq, qollarının yanında olması gözlənilərmiş. Bundan başqa, inanılmış ki, bədxah-ları üstələmək üçün nikah vaxtı, hər ehtimala qarşı, bəyin yaxın qohumlarından biri sap və ya ipdən düyünlər salsa, toy gecəsi həmin düyünlər açılsa, bəy hərəkətdən düşməz və bununla da sehr batıl olar.

Bəzən də gənclər bağlanmasın deyə nikahı bir həftə əvvəl gizli keçirir, bundan sonra nikah mərasiminin icrasını aşkar elan edirdilər (97, 189–190).

Nikahdan sonra toya hazırlıq görülür. Gəlinin cehizi bəy evinə gətirilir. Toydan iki gün əvvəl «Xına günü»dür. «Xına günü»ndən başlamış toyun bütün mərhələləri münasib nəğ-mərlə müşayiət olunardı.

Toy mərasimi ilə əlaqədar nəğmələri aşağıdakı kimi qrup-laşdırmaq olar:

a) toyun müxtəlif anlarında gəlinin tərifinə həsr olunmuş nəğmələr;

Kərkük folklorunun janrları

- b) müxtəlif mərasimlər zamanı, məsələn, hamama gedilən zaman və ya xınayaxdı keçirilərkən oxunan mahnilər;
- c) halay vaxtı iki qrup tərəfindən icra olunan mahnilər;
- ç) toy ərəfəsində gəlinə müraciətlə oxunan nəsihətvari nəğmələr.

«Xınayaxdı» mərasimi hamamla başlayır. Gəlinlə rəfiqələri Azərbaycanda olduğu kimi hamama gedər, gəlinin sabunuyla yuyunar, meyvə, şirniyyat və s. yeyər, əylənər, mahnilər oxuyardılar (217, 62). Onlar mahniləri ya birgə oxuyar, ya da hərə bir mahnidan istədiyi bəndi seçib oxuyardı:

*Evlərində ipəkdən bir xalı var,
Şəkərlənmiş dodağında balı var.
Hər kəsin də münasib bir yarı var,
Qönçə gülüñ xərmanisan, xərmani,
Bu könlüümün dərmanisan, dərmani.*

Döndərmə:

*Öldürüñ manı
Sevmışəm səni
Bülbül dilinə qurban
İncə belinə qurban.*

*Hər gözəldən yar olmaz
Sevən bəxtiyar olmaz.
Yarı gözəl olanın
Könlü ixtiyar olmaz.*

*Su saldım bağa neynim
Dəyməz yarpağı neynim.
Yarım ceyran olubdu
Gəlməz yatağı neynim və s.*

O da maraqlıdır ki, üzündə xal olmayan qız gəlin gedəndə üzünə xal döydürər və ona münasib mahnilər oxuyardılar.

Məsələn:

*Yanağın xalı gözəl,
Dodağın ali gözəl
Sənnən ayrı düşənin
Nolacaq hali, gözəl?!*

*Bu xal nə xaldi?
Xanım, nə xaldi?
Gözüm, nə xaldi?
Canım, nə xaldi?
Yanaqda döydürübsən
Aləmi yandırıbsan.*

Hamamdan sonra gəlin süslənərdi. Əskidə gəlin çatmaqaş edilib, üzünə kirşan sürtülərdi. Bu işi çox oğlan doğmuş, yaxşı günlər, xoşbəxtliklər görmüş bir qadın icra edərdi. Gəlini əy-nində «xinalıq əlbəsəsi» bir ağac üstündə oturdardılar. Ayaqları altına bir teşt su qoyardılar, üzünə güzgü tutardılar. Bu da aydınlıq demək idi. Qızın bir ovcuna şəkər qoyulardı. Bu da şirinlik demək idi. Onun əlinin içi, əl və ayaq barmaqları xınalanardı. Gəlini xınalayandan sonra hamı barmağını xınaya basardı. Bu da murad üçün idi. Sonra gəlin ayağa qalxıb hamının əlini öpərdi.

Gəlinin əl və ayaq barmaqlarının xınalanması, belini qırmızı bağla sarımıası, ayağının altında qoç kəsilməsi, qoçun qanından bir damla onun alına sürtmək, gəlinin cehizinin qırmızı lentlə bağlanması, yorğan-dösəyinin üzünü qırmızı ipəkdən olması, gərdəyinin qırmızı qumaşla bəzədilməsi və s. qədim inam və etiqadla bağlıdır.

Bu, xeyir-bərəkət gətirən Günəşə işaretə idi. İnanardılar ki, beləliklə, şər qüvvələrin qarşısı alınır. Gecəyarısına qədər qız evində musiqi çalınar, gəlin rəfiqələri ilə əylənər, nəşələnərdi. Evdə şamlar yandırılırdı. Bu da gəlinin həyatı ər evində işiqli olsun deyə edilərdi. Toyun əvvəlki günü axşam qız evində «həsrət gecəsi» deyilən şənlik keçirilərdi. Qızın rəfiqələri «həsrət gecəsi»ndə gəlinlə bağlı nəğmələr oxuyar, halay təpərdilər:

Kərkük folklorunun janrları

*Həlhələ verin gəlinə,
Dəstə gül verin əlinə.
Altun kəmər bağlaşın
Gəlin incə belinə.*

*Bir tabur gögərçinim,
Xərməndədi, xərmənda.
Hər kimin yarı yoxdu,
Dərd ondədi, qəm onda və s.*

Qızlar iki yerə bölünər, şən yumorlu, dialoq şəkilli «Ay havar dəyirmənci», «Hacı Fərəcinqızı, boyun görməli», «Oğlan yaylığın hanı», «Çayır-çəmənnən gəlir», «O yana döndər məni», «Həlhələ verin gəlinə», «Söyləyin seyid qızına», «Gözələ bax, gözələ», «Gedib gəlin gətirməyə oğlan anası» və s. kimi «Halay» silsiləsindən olan mahnilər oxuyur, rəqs edirlər. İki qrupa bölünən qızlar nəğməni çox vaxt döndərmə ilə – nə-qarətlə başlayırlar. Yəqin, bu ona görə edilir ki, oyuna girənlər eyni ritmlə oxumağa başlasınlar. Sonra isə bir qrup döndərməni oxuyur, o biri qrup isə mahnının özünü. Məsələn, «O yana döndər məni» mahnisindən verdiyimiz nümunədə olduğu kimi:

Döndərmə:

*O yana döndər məni,
Bu yana döndər məni.
Sağ yanım yaralıdı,
Sol yana döndər məni.
Ürəgimdə yara var,
Təbibə göndər məni.*

Mahnıdan bir bənd:

*Çayır qısa biçilməz,
Su dərindi keçilməz.
Mənə derlər: yerdən keç!
Yar şirindi keçilməz.*

Qəzənfər Paşayev

«Həsrət gecəsi»ndə nəsihətvəri nəğmələr də oxunardı:

*Bu gəlin mayalıdı,
Yük-yükə dayalıdı.
Böylə dur, böylə otu,
Desinlər həyalıdı və s.*

*Bu gəlin, mama gəlin,
Gedər hamama gəlin.
Qayınbaban önündə
Dişin ağartma, gəlin,
Qonşudan ət gələndə
Ətin çıxartma, gəlin.
Al-yaşıl tapmayanda
Göy, qara yama, gəlin və s.*

Azərbaycanda qızın ata evində qaldığı son gecə ilə bağlı «Bu gecə» mahnisindəkə kimi (126, 60), bu mahnilarda qızın ata evində qonaq olmasından, səhərisi gün gəlin gedəcəyindən və ona verilən xeyir-duadan söhbət açılır.

Kərkük dolaylarında toyda zurna, nağara sədaları altında halay təpir, bəzən at çapır, qurşaq tutur, tüfəng, tapança atır, nişan qurur, yarış keçirirlər. Bunlar bir tərəfdən toyu yaddançıxmaz və maraqlı edir, digər tərəfdən də qədim inam və etiqadlar gözlənilir. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycanda olduğu kimi, İraq-türkman folklorunda da atəşpərəstliklə bağlı inanclar gərəyincədir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Aya, Günə, ocağa, çırağa and içirlər. Toy vaxtı zurna, nağara çalınır, sevinclə «lulululu» deyə qışqırır, səs-küy salır, gəlinin ətrafında oynayır, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tapança və tüfəngdən atəş açırlar ki, şər qüvvələr gəlinə yaxın düşüb bir fənalıq törətməsinlər. Şübhəsiz, toy vaxtı «sərrast nişan alma» yarışlarının keçirilməsi də öz ilkin başlangıcını elə bu etiqaddan almışdır.

Kərkük dolaylarında da toy ərəfəsində və eləcə də toy vaxtı gəlinin yanında güzgü, yanar çıraq və ya şam olur. Gəlin bəy evində də güzgü və şamlarla qarşılanır (133, 42).

Kərkük folklorunun janrları

Bütün bunlar ona görə edilir ki, gənclərin həyatları həm nurlu, işıqlı olsun, həm də şər qüvvələr oddan, parıltıdan, işıqdan, işığı əks etdirən vasitələrdən, silah və onun səsindən qorxub gəlinə yaxın düşməsin, ona xətər yetirə bilməsin. Yeri gəlmışkən, deyək ki, indinin özündə belə «toy güzgüsü» göz bəbəyi kimi qorunur, sonralar da bu güzgü sınsa, evdə bədbəxtlik olacağına, kiminsə başına bir hadisə gələcəyinə inanılır. Bu, təxminən Azərbaycanda da belədir. «Güzgü sınsa, evdə ölən olar» – deyirlər.

Demək lazımdır ki, bəy evində toy olanda gəlin evində də boş durmazlar. Axşama doğru gəlin evi dəvət olunmuş qadınlarla dolar. Gəlinə «toy paltarı» geydirilər və bəzədilər. Halaylar qurular, şərbətlər içilər. Gəlinin üzünə «duvaq» salınarkən, yəni «Duvaq çəkmə» mərasimi başlayarkən «Kilavoğlu» gələr və gəlinə nəsihətlər verərmiş. Bu nəsihətli nəğmələrin məğzini, aşağıdakı nümunədən göründüyü kimi, gəlinin ər evində özünü necə aparmalı olduğu təşkil edir:

*Ey gözəl mama, gəlin,
Gedək imama, gəlin.
Əsbabin yurtılanda
Sən özün yama, gəlin.
Qonşudan aş gələndə
Öncə sən yemə, gəlin.
Qayınbaban önungdə
Uzanıb yatma, gəlin.
Qayinnənənin sözünə
Sən heç söz qatma, gəlin.
Kişivin sözlərinə
İnadlıq etmə, gəlin.
Kişindən də xəbərsiz,
Evdən sey satma, gəlin.
Kişin səni vurduyaşa,
Nənənə getmə, gəlin.
Evinin sırlarını*

*Kimsəyə satma, gəlin.
İki qonşu döyüssə,
Duvardan baxma, gəlin.
Heç kimsədən izinsiz,
Nənəvə getmə, gəlin.
Evinin işlərində
Tənbəllik etmə, gəlin.
Qərib qonaq öniündə
Yüngüllük etmə, gəlin.
Soqaqda səs gəldiyəsə,
Qapıya getmə, gəlin.
Fitnə qonşu sözünə
Heç qulaq tutma, gəlin və s.*

«Kilavoğlu»nun nəsihətlərindən sonra bəyin adamları gəlini aparmağa hazırlaşırlar. Bu vaxt ağ gün görmüş, oğulluqızlı, xətirli-hörmətli bir qadın gəlinə xeyir-dua verər, ona ağ baxt, altun taxt, qara xalayıq, bəyaz əkməkçi, siyah kölə diləyərdi. Bundan sonra gəlini yola salardılar. Bəyin yaxın qohum və dostları gəlini apararkən qız evi tərəfdən, Azərbaycanda olduğu kimi, «yengə» də gedərdi. Gəlinin önünce güzgü ilə bərabər, Quran da aparmaq adət imiş.

Əskidən gəlini bəy evinə at üstündə apararmışlar. Gəlinin arxasında bir oğlan uşağını ağ ata mindirib cilovunu tutaraq çəkə-çəkə gedərdilər.

Buna bənzər hadisəyə Azərbaycanda da təsadüf edilir. Bu baxımdan tədqiqatçı B. Abdullayevin məlumatı maraqlı doğurur: «Ekspedisiya zamanı Göyçənin Ağbulaq kəndində toy mərasimində iştirak etdik. Burada gəlinin oğlan evinə aparılması məqamı xüsusilə diqqəti cəlb etdi. Mərasim iştirakçılardan ondə kənd cavanlarından iki nəfər ağ və qırmızı rəngli at çapırıldilar. Məlum oldu ki, burada at səadət, xoşbəxtlik rəmziidir. Qırmızı rəngli at Günəşə işarədir. Yəni gəlinin yolu aydın, işıqlı, parlaq olsun. Ağ rəngli at isə uğur simvolu olub, gəlinə yeni həyatda ağ gün arzulamaq deməkdir» (2, 42).

Kərkük folklorunun janrları

O da maraqlıdır ki, gəlin bəy evinə gələndə bəy və arxadaşları onun başına, Azərbaycanda olduğu kimi (217, 87), şirniyyat və dəmir pul səpərdilər. Bu da gəlinin ömrünün şirin və parlaq keçməsi üçün edilirdi.

Gəlini onun üçün ayrılmış otağa apardıqdan bir az sonra bəy dostlarının müşayiəti ilə otağa daxil olur.

Yengə gəlinin əlini bəyin əlinə verir. «Al amanatı» – deyir.

Toy, zurna və davul-meytərlə (nağara, təbil, dəf) aparılırdı. Zurna və nağaranın sədaları altında halay təpərdilər. Davulçu toya gələnləri şabaş verməyə təhrik etmək məqsədilə müxtəlif şeir parçaları oxuyardı. Məsələn:

*Bostanın su basmasın,
Yarın sənnən küsməsin.
Di qoy əlin cibinə
Haqq kisənnən kəsməsin* (149, 92–93).

Onu da deməyi əhəmiyyətli sayırıq ki, toy məclislərində «Qılinc-qalxan» və «Atlı qarınca» səhnəcikləri də göstərilir. «Qılinc-qalxan» iki gənc və ya kişi tərəfindən ifa olunur. Hər ikisi əlinə qılinc və qalxan alır və oyun davul və zurnanın çaldığı ritmə uyğun keçirilir. Tamaşa beş hissədən ibarət olur. Hər hissədə musiqi də, vuruş da fərqlənir. Bu oyun bayramlarda da, şənliklərdə də, mərasimlərdə də yerinə yetirilir. «Qılinc-qalxan» halay başlanmadan əvvəl başlayır və iyirmi dəqiqəyə qədər davam edir (149, 182).

«Atlı qarınca» isə yalnız toylarda özünü göstərir. Bu tamaşa da iki gənc və ya kişi tərəfindən icra olunur. Onlardan biri qırmızı bir kəmər bağlayır. Allı-pullu paltar geyir. Buna Qarınca xanım deyirlər. Xalq arasında «Bu iş təmiz və namuslu qadınların işi deyildir» inamı qəbul olunduğuuna görə Kərkük dolaylarında xalq tamaşaları göstərilərkən qadın ro-lunu da kişilər oynayırlar. Qarınca xanımın tərəf-müqabili başına böyük bir papaq qoyur. Uzun big və pambıqdan böyük saqqal düzəldir. Yekə şalvarını boğazına qədər çəkib bağlayır.

Qəzənfər Paşayev

Kiçik uşaqlar kimi uzun qamış ağaç iki paçası arasında əlin-dəki qamçı ilə tamaşaçıları hədələyir ki, Qarınca xanımın sərbəst oynaması üçün yer versinlər. Qarınca xanım nağara-zurnanın müşayiəti ilə müxtəlif rəqslər ifa edir. Rəqsin şirin yerində özünü incimiş kimi göstərib oynamır, nazlanır. Pam-bıq saqqallı camaatdan pul yığır ki, Qarınca xanım oyunu davam etdirsin.

Göründüyü kimi, Kərkük dolaylarında da «toy adı ev-lənmə mərasimi çərçivəsindən çıxaraq, xüsusilə kənd yerlə-rində ictimai-mədəni bir əyləncəyə çevrilir» (39, 4).

Keçmişdə gəlin evə girərkən qayınana bir əlinə çömçə, bir əlinə kəfgir alıb:

*Ev sənin, eşik sənin,
Dördəki beşik sənin.*

deyərək gəlinin önündə oynayarmış. Səhərisi gün isə gəlin eh-tiram və itaətini bildirmək üçün qayınata və qayınınənəsinin əlini öpərmiş. Bəy də, öz növbəsində gedib qayınatasının və qayınınənəsinin əlini öpərmiş.

Əskidə toydan sonra üç gün qız evindən yeməklərlə dolu «sini» göndərilərdi. Birinci gün gələn yeməklər arasında duzlu yeməklər olmazdı. Toyun yeddinci günü qohum-əqrəba qa-dınları hədiyyələrlə gəlini görməyə gələrdilər. Ortaya cecim salınardı. Bir tərəfdə oğlan anası, üzbüüzdə qız anası oturardı. İlk olaraq öz hədiyyəsini oğlan anası cecim üzərinə qoyardı, sonra qız anası. Sonra isə qızə hədiyyə vermək istəyənlər qız anasının hədiyyəsinin üstünə öz hədiyyələrini, oğlana hədiyyə vermək istəyənlər oğlanın anasının hədiyyəsinin üstünə hə-diyyə qoyardılar. Verilən hədiyyələr adbaad dəftərə yazılırdı. Qız üçün toplananlar qızə verilir, oğlan üçün toplanan hədiyyələr borca sərf edilərdi.

Kərkük dolaylarında da gəlin ata evinə, Azərbaycandakı kimi bir il sonra gedərmiş. Orada da buna «ayaqaçı» və ya «ayağı açıldı» deyərdilər.

Kərkük folklorunun janrları

Əgər qismətində varsa, bir il sonra gəlin beşik sallamağa başlar. Laylalar oxunar:

*Leyla edim yatinca,
Gözlərəm ay batınca;
Gözümə şış batırram
Sən hasılə yetincə.
Leyla, balam, leyla,
Leyla, quzum, leyla.*

*Leyla edim yatasan,
Qönçə gülə batasan.
Qönçə gül daldan olsun,
Kənarında yatasan.
Leyla, gülüm, leyla,
Leyla, ömrüm, leyla.*

Laylalar bəzən kədərli olurlar:

*Qız idim, sultan idim,
Adaxlandım, budaxlandım;
Gəlin oldum, məlum oldum,
Beşik qurdum, zəlil oldum.*

Deməli, gəlin qara günə düşmüş, aradığını tapmamış, qayınanası ilə dolana bilməmişdir. Bu məsələyə cüzi fərqlə Azərbaycan folklorunda da təsadüf edilir:

*Qız idim, sultan idim,
Nişanlandım, xan oldum,
Ərə getdim, qul oldum
Tazılara çul oldum (43, 76).*

və ya:

*Qız idim, geydirdilər əhdü vəfa köynəyini,
Nişanlandım, geydirdilər zövqü səfa köynəyini;
Gəlin oldum, geydirdilər cövrü cəfa köynəyini
(110, 30).*

Qəzənfər Paşayev

Demək lazımdır ki, İraq-türkman folklorunda qayınanagəlin münasibətləri özünü qəribə bir tərzdə göstərir. Burada həm dərin humor, həm də gözəl şeriyət vardır. Gəlin evə təzə gələndə:

*Ev sənin, eşik sənin,
Dördəki beşik sənin –*

deyən qayınana aradan bir müddət keçəndən sonra söz-söhbətə, dedi-qoduya başlar. Gəlin də tərbiyədən kasadsa, ondan geri qalmaz. Bununla belə, qayınınənə nəvəsini hamıdan çox istər. Uşağı əzizlər və öz-özünə oxuyar:

*Sarımsağım, soğanım,
Yad qızınnan doğanım,
Babana canım qurbanı,
Nənən olsun qurbanım.*

və ya:

*Yarısı balam balası,
Yarısı ilan balası və s.*

Gəlin də öz növbəsində:

*Qayınınənə ilandı,
Hər nə desə yalandı.
Gəlin çöldə çıçəkdi,
Hər dediyi gerçəkdi –*

deyə ağız qovğasına girişər. Qayınana həddini aşmış gəlini təhnizlər:

*Afərin, nazlı gəlin,
Gərdəni sazlı, gəlin.
Top-tüfəngin doludu,
Baridin azdı, gəlin.*

Kərkük folklorunun janrları

Gəlin darılar, yanıb-yaxılar:

*Damdan düşəsən, qayınnənə
Təpəyəcən şışəsən, qayınnənə.
Oğlun gələnə qədər
Dildən düşəsən, qayınnənə.*

Lakin qayınnənə nə dildən düşər, nə də dili şisərdi. Qayın-baba gəlinin tərəfini saxlar, qarısını təhnizlər:

*Kirli, pasak, pis pintl,
Arvadların qəhəti –*

sözləri ilə «ömrümdən bir gün də qalibsa, vallah gərək üstünə arvad alıb, səni yandırıb-yaxam» – deyər.

Qayınnənənin dili şah arşını tək uzanar, kişisinə deyər:

*Boyun boylardan uzun,
Nə dadın var, nə duzun
Üzün döndər bir baxım
Əzrayıl yumsun gözün və s.*

Qız və oğlan tərəfin adamları məsələdən hali olarlar. Qızın zavallı, qayınnənənin günahkar və ya əksinə, olduğunu göstərmək üçün «nə gəlində dil var, nə də qayınnənədə iman», «Qayınnənə pambıq iplik olsa, rəfdən düşsə, gəlinin başını yarar», «Sarımsağı gəlin ediblər, qırx gün qoxusu çıxmayıb» və s. kimi deyimlər ortaya çıxır.

İraq-türkman folklorunda qayınnənə-gəlin münasibətlərindən bəhs edən «Can, oğul» və «Bibi su» kimi əfsanələr də vardır ki, onlara eyni ilə Azərbaycan folklorunda da təsadüf edilir.

Təbii ki, söhbət açdığımız qayınnənə-gəlin deyişmələri daha çox xalq humoru xarakteri daşıyır. Kərkük dolaylarında nikahın pozulmasına, demək olar ki, rast gəlinmir. Burada

Qəzənfər Paşayev

kişi arvadını sevər, qadın ərinə bağlı olar, qayınnənə-gəlin arasında pərdə götürülməz. Qayınnənə gözəl rəftarı, gəlin isə oturuşu-duruşu ilə özünü saydırar.

Nəhayət, onu da qeyd etmək yerində olardı ki, toy mərasimlərinin müxtəlif anları ilə bağlı bir çox başqa mahnilər da vardır. Toy mərasiminin müxtəlif anlarına, psixoloji və səciyyəvi cəhətlərinə həsr olunan nəğmələr, onların poetik mətnləri İraq-türkman folklorunu yaradıb-yaşadan xalqın bədii təfəkkürünü və rəngarəng adət-ənənələrini əhatəli şəkildə əks etdirir. Toy mərasimlərini rövnəqləndirən mahnilər İraq-türkman folklorunun və eləcə də onun folklor musiqisinin tədqiqində əvəzsiz xəzinəyə çevrilir.

Göründüyü kimi, mərasim folkloru xalqın düşüncə tərzini, həyata baxış və münasibətini, etik, estetik, etnoqrafik görüşlərini, adət-ənənəsini, mərasimlərini sistemli tərzdə izləmək və qədim adət-ənənələrin yaranışı və keçdiyi qatlarda nə kimi keyfiyyət dəyişikliyinə uğradığını aydınlaşdırmaq baxımından misilsiz dəyər və elmi əhəmiyyət kəsb edir.

II FƏSİL**LİRİK NÖV**

XOYRATLAR VƏ MANİLƏR. Heyrətamız poetik gücү və zənginliyi ilə seçilən xoyratlar və manilər İraq-türkman folklorunun lirik növünün ən geniş yayılmış və bədii cəhətdən ən kamil janrıdır. Təsadüfi deyildir ki, kərküklü folklorşunas Əta Tərzibaşı yazmışdır: «Kərkük anıldıgı zaman xatırə ilk olaraq xoyrat gəlir və xoyrat adını duyduğumuz vaxt xəyalımızda Kərkük eli canlanır» (212, 42).

XX əsrin əvvəllərində İraqı ziyarət etmiş türkiyəli tədqiqatçı Haşim Nahid xoyratların İraq-türkman folklorunda geniş yayıldığının şahidi olmuşdur: «Dörd misradan ibarət olan bu şeirlər o qədər boldur ki, əgər toplatdırıb bir araya gətirsələr, cildlər təşkil edər» (234, 65).

Demək lazımdır ki, əsrin əvvəlində olduğu kimi, xoyrat və manilər öz mövqeyini bu gün də möhkəm saxlamışdır. Bunun səbəbini, hər şeydən əvvəl, onların xəlqiliyində, xalq dilindən cövhərlənərək ürəklərə asanlıqla yol tapmasında, fikir zənginliyində, yiğcamlığında, təbiiliyində, mövzu rəngarəngliliyində və s. axtarmaq lazımdır.

Bu baxımdan, Rejioğlunun fikri maraq doğurur: «Xalqımızın vicdanı və dilinə dayandığı və güvəndiyi üçün xoyratlarımız sonsuzluğadək eyni sevgi haləsi içində yaşayacaqdır. Çünkü onlar ulusal varlığımızın bir simvolu, xalqımızın və yurdumuzun ta kendisidir» (182, 38).

Ölməz sənət əsərləri səviyyəsinə yüksələn, xalqın dünənini, bu gününü, adət-ənənəsini, həyat tərzini öyrənməkdə əvəzsiz xəzinə olan xoyrat və manilər cinası və adı qafiyəli olmaqla iki yerə bölünür. Cinaslılar xoyrat, cinassızlar isə mani və ya maani adlanır. Xalq arasında «sağ sikkə», «xalis altun» kimi tanınan, Əta Tərzibaşının «könlüllərdən fişqıran içli duyguları min bir sədaqətlə eks etdirən parlaq güzgü» adlandırdığı xoymatlar da tam və naqis cinası olmaqla iki yerə bölünür. Tam cinası xoymatlarda cinaslar hərfi-hərfinə uyğun gəlir:

Qəzənfər Paşayev

*Necə dağlar;
Qarşıda neçə dağlar,
Yetim yanağı bilir
Göz yaşı necə dağlar.*

Naqis cinası xoyratlarda isə bəzən cinas əmələ gətirən sözə bir-iki hərf əlavə olunur, bəzən hərf düşür, bəzən hərf dəyişir, bəzən də hərf özündən əvvəlki sözün sonuna və ya özündən sonrakı sözün əvvəlinə əlavə edilir:

*Durdu qəm;
Açıdı yaram, durdu qəm,
Mən miskin olduğumčün
Üstümə qudurdu qəm.*

*Qanad ağlar;
Ox titrər, qanad ağlar,
Ovum yaralı getdi,
Boyandı qana dağlar.*

*Yüz yol var;
Yüz təpə var, yüz yol var.
Xudam bildigin eylər, –
Sən fələkə yüz yalvar.*

Doğrudur, Əta Tərzibaşı tam cinası xoyratları bəsit və mürəkkəb deyə iki yerə bölür və nümunələr verir:

*Yaz belə;
Bahar belə, yaz belə.
Katibin nə suçu var, –
Xudam demiş yaz belə.*

*Yara məni;
Dərd məni, yara məni.
Ya al, yaradan, canım,
Ya yetir yara məni.*

Kərkük folklorunun janrları

Tədqiqatçı birinci xoyeratı bəsit tam cinaslı, ikinci xoyeratı isə «yar» sözü yönlük halda verildiyinə görə mürəkkəb tam cinaslı xoyerat kimi göstərmişdir (205, 34; 212, 66–67).

Bizcə, hər iki nümunə tam cinaslı xoyerat sayıla bilər.

Xoyeratlarda 1, 2, 4-cü misralar həmqafiyə, 3-cü misra isə sərbəst olur. Göründüyü kimi, qafiyə quruluşu cəhətdən xoyerat və bayatılar fərqlənmirlər. Hecaların sayı cəhətdən isə əksər xoyeratların 1-ci misrası 3, 4 və ya 5 hecalı olduğuna görə Kərkük xoyeratları Bakıda ilk dəfə çap olunanda onların Azərbaycanda işlənmədiyi və bu cəhətdən bayatıların xoyeratlardan fərqləndiyi qeyd edilmişdi (183, 18). Lakin sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, Azərbaycanın müxtəlif guşələrində folklorşünaslarımızın xoyeratvari və ya kəsik bayatılar adlandırdıqları xoyeratlar istənilən qədərdir (53; 62; 224; 236; 31; 54; 55). Hətta indinin özündə belə aşıqlarımız xoyerat yazırlar (46, 170).

Heç şübhəsiz, buna görədir ki, folklorşünas İ.Abbasov «Azərbaycan bayatıları» kitabına yazdığı əhatəli giriş məqaləsində qeyd etmişdir: «Kəsik bayatıların – xoyeratların ayrıca bölmədə verilməsi isə təsdiq edir ki, İraq türkmanları arasında geniş yayılan bu forma Azərbaycanda da şöhrət qazanmışdır» (31, 12).

Belə olmasaydı, professor B.Vahabzadə «Bayatı-xoyerat janının eyniliyi yalnız bizimlə kərküklülərə xasdır» (60, 151) hökmünü verməzdı.

Xoyerat və bayatılara geniş məqalə həsr edən A.Vəfəli da bu məsələyə öz münasibətini bildirir: «Xoyerat və manilərin böyük bir qismi azacıq fərqlə bizdə də yaşayır. Bu son dərəcə səmimi, ahəngdar parçalar sadəliyi, zərifliyi və eyni zamanda güclü təsiri ilə oxucunu sarsıdır» (69, 161). Bu baxımdan professor V.Vəliyevin fikri də maraq doğurur: «İndiyə qədər Azərbaycanda çap olunan bayatılar kitabında xoyeratvari bayatılardan nümunə verilməmişdir. Lakin xalq arasında bu şəkilli nümunələrə tez-tez təsadüf olunur. İyirmi il ərzində dəfələrlə folklor ekspedisiyasında olduğumuz zaman Azərbaycanın bir neçə rayonunda xoyeratvari bayatı söyləyənlərin şahidi olmuşuq. Bu nümunələrin mövcud olduğunu təsdiq et-

dikdən sonra bu nəticəyə gəlmişik ki, bayatı toplayanlar birinci misrada yalnız qafiyənin verilməsini həmin bayatının «kəsiri» hesab etmiş və ona «əziziyəm», «eləmi», «mən aşiq» sözləri əlavə etmişlər» (64, 127).

Həqiqət naminə demək lazımdır ki, tədqiqatçı ilk yazılarında özünün də yanlış yolla getdiyini göstərərək «Vaxtilə bu sətirlərin müəllifi də Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin tələbələrilə folklor ekspedisiyasında olarkən, həmin səhvə yol vermiş, birinci misralarda buraxılan sözləri «islah» etmişdir» (63, 19) – deyir.

Həmin yanlışlıqdan imtina edən V. Vəliyev sonralar «Bayatılar» kitabında 187 ədəd bayatını «xoyratvari bayatıları» başlığı altında ayrıca bölmədə vermişdir (54, 185–198).

Xoyratların bizdə olmasını folklorşunas M.H.Təhmasib də etiraf edir: «Kərkük xoyratları üçün səciyyəvi olan, bizdə də vaxtilə olub, sonra unudulmuş kəm sətirlərini, kəm yerlərini təxəllüsə doldurmaq ənənəsi əmələ gəlmişdir. Bunu biz Xətaidə, Sarı Aşıqda, Əzizidə, Əmanidə və onlarca başqalarında görürük. Lakin bu, kəm misralardan istifadə təcrübəsində yeganə yol olmamışdır. Bayatını deyən əgər uşağını yatırmağa çalışan anadırsa – bu kəm yeri «balam» və ya «laylay», xodaqdırısa «qara kəl», ağı deyəndirsə «haray» sözləri ilə doldurmuşdur. Beləliklə də, kəm sətir ənənəsi getdikcə pozulmuş, yerini dolu misralı bayatılara tərk etmişdir» (215, 201).

Eyni fikrə başqa folklorşunaslarımızın tədqiqatlarında da rast gəlinir. P. Əfəndiyev göstərir ki, bütün «aşiq» sözü ilə başlayan bayatları təkcə Sarı Aşıqa aid etmək doğru deyil. Onlar xalq içərisindən çıxmış ayrı-ayrı sənətkarlar tərəfindən yaradılmışdır. Deməli, «mən aşiq», «aşiq» bayatının birinci misrasına sonradan əlavə olunub (111, 62).

Xoyratlarla bağlı professor M. Həkimovun gəldiyi nəticə həm inandırıcı, həm də maraqlıdır: «Bayatıların əvvəlində işlənən «Əzizinəm», «Mən aşiq», «Eləmi» sözlərinə istinadən həmin bayatları Əzizinin, Sarı Aşığın ünvanına təsdiq şəkildə vermək də düzgün deyil. Hələ bu bir yana, «Eləmi» adlı aşiqşairin nə yazılı və nə də şifahi ədəbiyyatda olması heç bir

Kərkük folklorunun janrları

yerdə, heç bir tədqiqatçı tərəfindən yazılmadığı halda, belə bir sənətkarın olmasından danışmaq olmaz» (238, 17).

Azərbaycanda və Kərkük dolaylarında hərfi-hərfinə eyni olan xoyratların əvvəlinə Azərbaycanda bir çox hallarda «Əziziyəm», «mən aşiq», «eləmi» sözlərini artıraraq bir-iki nəfərin adına çıxmaqla bütöv bir xalqın ağıl və zəkasının məhsulu olan bu ümməna bənzər xalq yaradıcılığının dəyərini istəsək də, istəməsək də azaltmış oluruq. Sadəcə olaraq unuduruq ki, bu, xoyratların forma xüsusiyyətidir. Ən acıacaqlısı isə odur ki, bunu başqa xalqlara da beləcə çatdırmağa çalışmışışq. Bütün bu deyilənlər, folklorşunaslarımızın son illərdə gəldiyi qənaət – bayatiya əvvəllər verilən tərifə başqa münasibət tələb edir. Bizcə, bayati və xoyratlara: «Hər misrası yeddi hecadan ibarət olan, a a b a şəklində qafiyələnən dördlüklərə bayati, birinci misrası üç-beş arası, qalan misraları yeddi hecalı olan cinaslı dördlüklərə xoyratlar deyilir» – tərifini vermək doğru olardı.

Bayatıların tədqiqinə başlanan ilk vaxtlardan xoyrat və bayatılar arasında formaca fərq olduğu göstərildiyi halda, bu çox ciddi məsələyə sonralar lazımı diqqət yetirilməmişdir. S.Mümtaz hələ 1927-ci ildə yazırıdı: «Bəzi mühərrirlər bayatıları tanınmayan tək bir məchul şairin malı, əsəri hesab edirlər. Onlar oxuyanda, yazanda «əziziyəm» və ya dərk etmədən «mən aşiq» deyə başlayırlar. Bu, səhvdir» (188, 8).

Doğrudur, elə oradaca tədqiqatçı: «Bayatıları çağıran şəxsin təxəllüsü və yainki adı olmalıdır» hökmünü verməklə həqiqətdən uzaqlaşır. Məhz buna görədir ki, 1930-cu ildə folklorşunas Əmin Abid «Türk xalqları ədəbiyyatında mani növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti» adlı sanballı məqaləsində Salman Mümtazı və Kərkük xoyratlarına məqalə həsr edən türkiyəli tədqiqatçı Haşim Nahidi «birinci misranın qısa olması manini çağıran adamın adını söyləmək üçündür» fikrinə görə haqlı tənqid etmiş, «mən aşiq», «əzizim ey», «eləmi» kimi kəlmələrin oyandırma xarakterində olduğunu göstərmişdir (12, 10–11, 25).

Əta Tərzibaşı isə «mən aşiq», «aşiqəm» və sairəyə «doldurma sözlər» adı verir və xoyratlarla mahni oxunarkən xoyratlarda müəyyən sözlərin işləndiyini qeyd edir: «...boşluqlar isə xoyratın nəğməylə söylənişi əsnasında «baba, baba, bu gün», «ağam-agam», «dədəm-dədəm», «gözüm» və başqa bir taqım basmaqəlib sözlərlə doldurulmaqdadır» (212, 115).

Əmin Abid və Əta Tərzibaşı göstərirlər ki, Türkiyədə də birinci misrası kəmhecalı olan xoyratlarla – kəsik bayatılarla nəğmə oxunarkən «keç könül», «könül çağlar», «çağlar sular», «ötər bülbül», «gəl aman» və s. işlənir (108, 25; 212, 115).

Maraqlıdır ki, Əta Tərzibaşı altı, səkkiz, on və daha artıq misralı xoyratlardan da söz açır və onların Kərkük dolaylarında geniş yayıldığını qeyd edir (212, 61).

Demək lazımdır ki, 8, 10, 12, 14 misralı şeir parçaları sayca çox az, eyni zamanda cinassız olur. Deməli, onları xoyrat adlandırmaq da doğru olmazdı.

Əta Tərzibaşı cəmisi 6 ədəd 8 misralı, 5 ədəd 10 misralı, 2 ədəd 12 misralı, 3 ədəd 14 misralı şeir parçası üzə çıxara bilmişdir. Bizcə, burada türk folklorunun təsirini axtarmaq lazımdır. Bu baxımdan Əmin Abidin fikri maraq doğurur. Tədqiqatçı türk manilərinin Azərbaycan və eləcə də Kərkük cinası xoyratlarından fərqləndiyini göstərərək qeyd edir: «Türk maniləri istər qafiyəcə, istərsə də misraların ədədicə, bizim cinası manilərdən çox fərqlidir. Bu parçalar dörd misradan səkkiz misraya qədər böyüklükdə mənzuməciklərdən ibarətdir» (108, 27).

Onu da qeyd edək ki, səkkiz, on və s. misralı bayatılara Cənubi Azərbaycanda da təsadüf edilmir (52; 27).

Bizə qalırsa, Əta Tərzibaşının söhbət açdığı səkkiz, on, on iki, on dörd misralı şeir parçaları İraq-türkman folkloru üçün səciyyəvi deyildir. Tədqiqatçı özü yazır ki, xoyratın başlıca xüsusiyyətlərindən biri də maninin əksinə olaraq, hər zaman cinasın olmasıdır (212, 66). Belə olan halda tədqiqatçının «Kərkük xoyratları və maniləri» kitabının 320, 324, 336, 337, 338, 353, 369, 370, 385, 402, 406 və s. səhifələrində gedən 8,

Kərkük folklorunun janrları

10, 12, 14 misralı manıləri xoyrat adı altında verməsi doğru deyildir. Doğrudur, onların bəzilərində əvvəlki dörd misrada cinas özünü göstərir, lakin qalan misralar yalnız qafiyələndiklərinə görə, nümunələrdən göründüyü kimi, onları xoyrat hesab etmək olmaz:

*Gözə dəyər;
Gümüş mil gözə dəyər.
Zülfün Əcəm ipəyi
Telin Təbrizə dəyər.
Yanağın lalə dağı
Xalın nərgizə dəyər,
Dostum, müxənnat olma, –
Labüd üz-üzə dəyər.*

*Belə bağlar;
Dost başın belə bağlar.
Bülbül ağlar, gül açmaz,
Verandı belə bağlar.*

*Can, çıxma dost gəlinçə
Görək nə deyər ağlar.
Çamur onun başına
Bedasila bel bağlar
Gəl, çək bu ayrılığı
Gör ürək necə dağlar.*

*Naşı gül;
Naşı bülbül,-naşı gül.
Bir güldün ağlım aldın,
Bir də belə-naşı gül.*

*Sən gülsən aləm gülər,
Ömrüümün yoldaşı gül.
Oturub gül qoxuyur,
Kirpiyi gül, qaşı gül.
Otuz iki çıçayın
Hamisinin başı gül.*

Qəzənfər Paşayev

Demək lazımdır ki, 8, 10 misralı manilər xoyrat üsulunda oxunur. On iki və on dörd misralı manilər isə həm xoyrat üsulunda, həm də mani kimi oxunur. On dörd misralı manidə 1, 2 və 14-cü misralar cinas təşkil edirlər. Nümunədən görünüyü kimi, başqa misralar yalnız həmqafiyə olur:

*Ya sinnən;
Mim əlifnən, ya sinnən.
Yaqut Yəmənnən gəlir,
Dür Nəcəf dəryasınınan.
Bu gün bir şərbət içdim
Ərənlərin tasınınan;
Yarım libasa girib
Cənnətin libasınınan.
Məmələr seyran edər,
Çıxıbdı yaxasınınan;
Dünya mənim deyənin
İndi gəldim yasınınan.*

*Gözə yar;
Sürmə çəkib gözə yar.
Ceyran quzusu təkin
Yayılıydiq düzə yar.
Ərəb atlısı təkin
Qonaq olaq sizə, yar.
Hələb kirşəni təkin
Üz sürtəydiq üzə, yar.
Küsmüşəm, incimışəm, –
Daha gəlməm sizə yar.
Bir toy olsun, bir bayram, –
Bəlkə, gələ bizə yar.
Oturağın dizbədiz
Göz tikəğin gözə yar.*

Altı misralı şeir parçaları isə xoyratlardan ibarət olmaqla sayca çoxdur. İraq türkmanları arasında yayılan 6 misralı xoyratlar, son tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda da yox deyildir (37, 46).

Kərkük folklorunun janrları

Təkcə onu demək kifayətdir ki, uzun illər Azərbaycan MEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda axtarış aparan tədqiqatçı A.Məmmədova ağızdan-ağıza, nəsildən-nəslə keçərək 92 cüng, əlyazma və şəxsi arxiv materiallarına yol tapan və zəmanəmizə qədər gəlib çıxan bayatılarımızın bir çox qədim nümunələrini aşkar etmişdir. Kərkük dolaylarında – İraq türkmanları arasında indi də məşhur olan həmin bayatıların bir çoxuna çap olunmuş kitablarınızda rast gəlinmir. Bundan əlavə, tədqiqatçı cüng və əlyazmalarda 21 ədəd altı misralı bayati üzə çıxarmışdır. Maraqlıdır ki, istər xoyratlarda, istərsə də bayatılarda axırıncı iki misra başqa məna çaları yaradır və əvvəlki misralarda verilmiş fikri daha da qüvvətləndirir:

*Oda yandı;
Ürəgim oda yandı.
Ahım dəryaya düşdü,
Balıqlar suda yandı.
Su səpdim oda sönsün
Səpdiyim su da yandı.*
(Kərkük)

*Əziziyəm xan gərək,
Can oda yaxan gərək.
Açıldı köksün bəndi
Göründü yaxan gərək.
Sənin bu sallanışın
Ya sultan, ya xan gərək.*
(Azərbaycan)

Onu da deyək ki, XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan Azərbaycan şairlərindən Məhəmməd Əmani və Əzizi altı misralı bayatılar da yazmışlar (35, 229; 36, 169–170; 107^a, 331).

Təəssüf ki, tədqiqatçılar bu məlum həqiqətin fərqinə var-mamış, hətta folklorşünas H.Qasımov Əmaninin:

Qəzənfər Paşayev

*Bağça barın arzular,
Aşıq, yarın arzular.
Hər nə kim dünyada var
Öz miqdarın arzular.
Məhəbbət meydanında
Mənsur darın arzular.*

*Cananım tək can az var,
Aramızda min raz var.
Onda ərkü naz varsa,
Məndə iczü niyaz var.
Həzər et, könlüm quşu
Kəmində şahbaz var –*

kimi bayatlarını H.Araslının «XIII–XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabından götürmiş, hər iki bayatıdan son iki misrani ataraq tədqiq etmişdir (81, 82–83).

Maraqlıdır ki, Salman Mümtaz vaxtilə Əzizi ilə Şili Aşıq arasında altı misralı bayatılarla deyişmə olduğunu göstərmış və hətta nümunə də vermişdir (189, 166).

Yuxarıda deyilənlərə onu da əlavə etmək olar ki, Miskin Bürcünün İrəvanda Ədəbiyyat və İncəsənət Muzeyində saxlanılan 1832-ci il tarixli əlyazma nüsxəsində xeyli miqdarda altı misralı bayatılar vardır (116, 25–27).

Maraqlıdır ki, indinin özündə belə İraq ərazisində yaşayan və azərbaycanca danışan İraq-türkman şairləri altı misralı xoyratlar yazırlar ki, bu nümunələrdə də axırıncı iki misra başqa məna çaları yaradır və əvvəlki misralarda verilmiş fikri rövnəqləndirir:

*Gülüñü;
Yalan sözə gülüñü.
Əsli bağban olmayan
Yada verər gülüñü.
Bülbül fəğan eyləyir,
Qoparıblar gülüñü.
(Musa Bəkdaş)*

Kərkük folklorunun janrları

*Yaş qurudu;
Gün doğar, yaş qurudu,
Bu sinəm köz-köz oldu,
İçində yaş qurudu.
Gerçəyi inkar edən
Ha deyər yaş qurudu.*
(Ə.Bəndəroğlu)

Altı misralı xoyratlar a a b a b a şəklində qafiyələnir və cinas qafiyəli olur.

Göründüyü kimi, dörtlük xoyrat və mani janrı üç son hədd deyildir. Sənətkar sözün məna tutumundan, sinonimik mənasından gərəyincə istifadə etmək, fikrini tam vermək üçün altilıqlara da müraciət edir.

Əta Tərzibaşı Kərkük xoyratları arasında bəzən beş misralı olanlarına da rast gəlindiyini göstərir:

*Bağın ərənə qalsın,
Gülin dərənə qalsın
Mən çıxdım bağbanlıqdan
(İstər avadan olsun)
İstər verana qalsın (212, 61–62).*

Demək lazımdır ki, beş misralı xoyratlara nə xalq arasında, nə də İraq–Türkman xoyratlarına həsr olunmuş başqa kitablarda təsadüf etmədik.

Əta Tərzibaşının «Kərkük xoyratları və maniləri» kitabında verdiyi 2490 xoyrat və mani arasında isə yuxarıdakı nümunədən başqa yalnız aşağıdakı iki xoyrat və maniyə rast gəlinir:

*Yüz istə məni:
Gəlməm, yüz istə məni.
Mən o yar köləsiyəm
(Öpər, qoxlar, qucaqlar)
Qoyar diz üstə məni.*

*Ay çıxdı bata qaldı;
Cütkarlar yata qaldı
Bir evlikli sağımda
(Bir evlikli solumda)
Bir Kərkük mata qaldı.*

Beş misralı şeir parçaları İraq–türkman xoyrat və maniləri üçün səciyyəvi deyildir. Cox güman ki, onlar xoyrat çağırınlar oxuyan vaxt əlavə ediblər.

Azərbaycan bayatıları arasında da beş misralı nümunəyə rast gəlinir. Əmin Abid aşağıdakı bayatını misal göstərərək yazar: «Ümumiyyətlə, 4-cü misralar vəzncə «yeddi» hecalı olduğu halda, bəzən bunlarda bir vəzn daşqınlığına təsadüf edilir. Bunun da musiqi sayəsində meydana gəldiyinə qane olmaq olar» (108, 31).

*Əzizinəm yaxşı dur,
Yaxşı danış, yaxşı dur.
Yaxşı igid yurdunda
Pis oğul qaldığından
Qalmadığı yaxşıdır.*

Şair R.Rza «Qızılgül olmayıydı» poemasında dörd misralıq bayatiya bir misra artırmaqla öz daxili hislərini daha dolğun verə bilmışdır:

*Qızılgül olmayıydı,
Saralıb solmayıydı.
Bir ayrılıq, bir ölüm,
Bir də yaralı könlüm,
Heç biri olmayıydı (184, 271).*

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Kərkük dolaylarında da manilərin ən çox təsadüf edilənləri dörd misradan ibarət olanlardır. Ümumiyyətlə, dörd sətirlik şeir formasına dünyanın bir çox xalqlarının, xüsusən də Şərqi xalqlarının folklorunda rast gəlirik.

Kərkük folklorunun janrları

Tədqiqatçıların fikrincə, öz quruluşuna, simmetriyasına və böyük imkanlarına görə ən münasib şeir forması dörd sətirlik bədii parçalardır (335, 275; 329, 446).

Bayatıların bədii xüsusiyyətlərinə dair tədqiqat aparan A.Əliyev 3, 4, 5, 6, 7, 8, hətta 9 hecalı bayatıların olduğunu da göstərir və misal olaraq tapmacalar verir ki, onların bayatılara heç bir dəxli yoxdur (264, 176–177).

Doğrudur, xoysratlar arasında da, bayatılarımızda da Əmin Abid və Əta Tərzibaşından gətirdiyimiz misallardan göründüyü kimi bəzən müəyyən misrada heca artıqlığına təsadüf edilir:

*O yaram:
Köz-köz olub o yaram
Bir göz bir gözə xain baxsa
Barmaq sallam oyaram* (212, 63).

*Əzizinəm, gözü yandı,
Kababin közü yandı,
Oğul öldü, göz çıxdı
Qız öldü, elin bir üzü yandı* (108, 31).

Əta Tərzibaşı bunu oxuyanın naşılığının nəticəsi kimi qiymətləndirir və əslində, üçüncü misra «Bir göz yara xor baxsa» şəklində olmalıdır – deyir.

Bizcə, burada oxuyanın naşılığından daha çox ifa məqamında musiqi qəlibinin əsas poetik qəlibin hüdudlarını pozaraq mətni öz qəlibinə tabe etməsindən danışmaq yerində olardı.

Əmin Abid maraqlı bir məsələdən də söhbət açır və göstərir ki, dördüncü misranın əvvəlinə «ay bivəfa» artırılır:

*Sən gedəli il oldu,
Yandı bağrim kül oldu.
Sən ilən uçan quşlar
Ay bivəfa, oxudu bülbül oldu* (108, 31).

Görkəmli bəstəkar Ü.Hacıbəyovun fikri Əmin Abidin sözlərini təsdiqləyir: «Aşıqlar dəxi sıkəstə və bayatının başında «əzizim, a balam» və axırında da «ay nənəm qurban», «ay olurəm» və qeyri kimi sözlər artırırlar» (230, 188).

Bu xüsusiyyətə mətni xoyrat və mani olan İraq-türkman xalq mahnılarda da təsadüf edilir.

İraq-türkman xoyratlarından söz düşəndə ən çox mübahisəyə səbəb olan məsələlərdən biri, bəlkə də, birincisi xoyrat sözünün etimologiyasıdır. Türkəlli xalqlardan azərbaycanlılarda – bayatı; qaqaузlarda – mani; özbəklərdə – aşulə, kuşik; türklərdə – hoyrat, ayaqlı mani, kəsik mani və s. adlarla tanınan xoyratlar (108, 12; 205, 22; 212, 38–39; 160, 92) İraq-türkman folklorunda dörd cür tələffüz edilir; xoyrat-xoryat; qoyrat-qoryat. Əta Tərzibaşının yazdığını görə bunlardan xalq arasında ən çox tutulanı «xoyratdır» (205, 20; 212, 47). Xoyrat sözünün etimologiyasından danışarkən qeyd edilməlidir ki, Osman Məzлum 1951-ci ildə Bağdadda çap etdirdiyi «Kərkük xoyratları» adlı kitabının girişində qocaman Kərkük şairi Hicri Dədənin eşitdiyi məlumatı çap etmişdir. Hicri Dədənin də keçmiş ağsaqqallardan eşitdiyinə görə nə vaxtsa bəzi gənclər Kərkük küçələrində boş-boşuna gəzib mahnı oxuyarlarmış. Onlara pis nəzərlə baxar, «xor» adlanmışlar. Bu gün belə İraq türkləri arasında boş-boşuna, avara, sərsəri gəzən adama «xori» deyirlər. Xoryat və xoyrat sözləri də bununla əlaqədar yaranmışdır (135, 3–4).

Tədqiqatçı İbrahim Daquqlu da bu fikrə tərəfdar çıxır: «Xoryat ləfzi isə qərib, fəqir, başıboş mənalarına gələn türkmenca «xori – xor» kəlməsindən alınmışdır. Zira sərxoşlar və əyyaşlar gecə məhəllələrində bu rübai'ləri oxuyar və gecənin gec saatlarında insanları rahatsız edərlərdi» (117, 97).

Bir qisim yazarlar isə bu sözün Kərkükün Qorya (Koriya) məhəlləsinin adı ilə əlaqədar yarandığını isbata çalışırlar. Əta Tərzibaşı göstərir ki, İraqın tanınmış dilçi alimi Tofiq Vəhbi «Altun köprü» məqaləsində «xoryat» (qoryat) sözünə toxunur və bu sözün uyğurca «kor», başqa türk ləhcələrində «xor» –

Kərkük folklorunun janrları

aşağı, alçaq, dəyərsiz mənasına gəldiyini yazar ki, buradan da «xor baxmaq» – aşağı nəzərlə baxmaq və «xoryat» sözləri meydana gəlmişdir (212, 50).

İraqlı yazarlardan Siddiq əl-Qadiri göstərir ki, uyğurlar karvan gedərkən xoyrata bənzər «xiravat» – mahnı oxuyurlar. Qazan tatarları və başqırdılarda da rübai biçimində «xor» adlı mahnının olduğunu qeyd edir (131, 154–155).

Türkiyə Etnoqrafiya Muzeyinin direktoru Həmid Zubeyr Qoşa Ay Molla Sabirin «Kərkük müntəxəb xoyratları» kitabına yazdığı «Ön söz»də V.Radlovun «xoryad-xoyrad»ın «köylü» və «qaba» mənasında işlənərək, əslində, yunanca «xoyratus» sözündən olduğu fikrinə qarşı çıxır və xoryad sözünün türk mənşəli olduğu fikrini irəli sürür (131, 61).

Həmid Zubeyr Qoşa Ayın bu fikri ilə əlaqədar demək lazımdır ki, qədim kitabəmiz «Dədə Qorqud»un Drezden nüsxəsində xoyrad, Vatikan nüsxəsində – xoryad kimi işlənən (212, 53) və qaba, namərd, tərbiyəsiz mənasını verən bu söz bütün türk dillərində özünü göstərir. O da maraqlıdır ki, V.Radlov xoryad sözünü Osmanlı türklərinə, xoyrat sözünü isə ümumiyyətlə, türkdilli xalqlara aid etdiyi halda (323, 1705), Kərkük folklorunda olduğu kimi, Azərbaycan folklorunda da bu sözün hər iki variantına təsadüf edilir:

*Qızıl üzük qinanmaz,
Bu qədər yar sinanmaz.
Əhdimə vəfadaram,
Xoyrat ona inanmaz.
(Azərbaycan bayatısı)*

*Tərk eyləyib zimistani,
Çıxıbsan bahara, bülbül.
Nə yanırsan, ay biçarə,
Nə ölkəyə səs salırsan.
Gül gəzir xoryad qolunda,
Bu hicranda sən qalırsan (155, 158).*

Folklorşunas Əta Tərzibaşı «xoyrat» sözünün etimologiyasından danışarkən bu sözün bayatılara sonradan verilən ad kimi işləndiyini göstərir (212, 54).

Bizcə, Əta Tərzibaşının bu fikrinə və «xoyrat» sözünün İraq-türkman folklorunda etimologiyası barədə Hicri Dədə, Osman Məzlum və İbrahim Daquqinin gəldiyi qənaətə haqq qazandırmaq doğru olardı. Məlumdur ki, feodal-patriarxal din xadimləri insanları şeir, nəğmə, rəqs kimi mənəvi qidadan məhrum etməyə çalışmış, mahnını, rəqsi, şeiri, o cümlədən də xoyrat və bayatıları günah saymış, bunların tərcümanı olan el sənətkarlarını təqib etmişlər. Şübhə yoxdur ki, neçə-neçə yüziliklər boyu ən kiçik daşına, uzaq ulduzuna qədər dinlə bağlı olan İraqda və eləcə də Kərkük dolaylarında da bu belə olmuşdur. Burada mahni oxuyan, xoyrat çağırın adama keçmişdə bizdə olduğu kimi (227, 11), aşağı nəzərlə baxmış, özlərini «xori» – avara, sərsəri adlandırmış, oxuduqları xoryat mahnilarına «xoryat» adı vermiş, özlərini günahlandırmışlar ki, o dünyada onları ağır cəza gözləyir. Məhz bu səbəbdən çoxları bu sənətə qədəm qoymağə cəsarət etməmiş, bəziləri isə bu sənət aləmindən ayrılmışlar. Əta Tərzibaşı Muçala, Yolçu və Müxalif xoyrat üsullarını oxumaqda şöhrət qazanan məşhur kərküklü müğənni Məhəmməd Gülbəydan söz açır. O, 1964-cü ildə Həccə gedərək tövbə edir ki, bir daha xoyrat və mahni oxumayacaq. Beləliklə, Kərkükün məşhur müğənnisi sənətdən ayrıılır. 1965-ci ildə isə Bəşiri, Yetimi, Nobatçı, Dəllihəsəni xoyrat üsullarının və azəri mənşəli «Qarabağı» havasının ən usta oxuyucusu Rəşid Kölə Raza Həccə gedərək bir daha xoyrat və mahni oxumayaçağı barədə tövbə edir ki, günahından keçilsin. Beləliklə, o da bu gözəl sənət aləmindən ayrıılır (212, 61–62).

Üzeyir bəy Hacıbəyovun yazdığını görə keçmişdə Azərbaycanda da «xanəndə və sazəndələr belə «haram» bir əməli özlərinə peşə etdiklərinə görə, kəffareyi-günah üçün məhərrəmlik zamanı məscidlərdə növhə və mərsiyə oxuyarlar, yaxud ziyarətə gedib hacı və məşədi olarlardı ki, günahlarından keçilsin» (230, 185).

Kərkük folklorunun janrları

Əta Tərzibaşının «Kərkük xoyeratları və maniləri» kitabında tədqiqatçının özünün nədənsə dərinliyinə varmadığı, lakin nəzəri cəlb edən vacib bir cəhət də vardır ki, «xoyerat» sözünün etimologiyasının dəqiqləşdirilməsində müəyyən qənaətə gəlməkdə gərəkli ola bilər. Tədqiqatçı göstərir ki, əski şairlər xoyerat və mani yazarkən az-çox təxəllüslerini göstərmışlər. Lakin sonralar xoyerat və mani yazmaq ayıb hesab olunduğuna, istehza və təhqirə məruz qaldıqlarına görə təxəllüslerini göstərməkdən çəkinmişlər. Çünkü onlara da, mani oxuyan, xoyerat çağırılanlar kimi alçaq nəzərlə baxır, onları düşük bir zümrə sayır, xori – deyərək təhqir və istehzaya məruz qoyurdular (212, 13).

XX əsrin ikinci yarısında xoyerat oxuyanlar tövbə edirsə, nədənsə, kimdənsə çəkinirsə, qaranlıq əsrlərdə gözəl səsi və fitri istedadı olan adamlar ürəklərinin səsi ilə hərəkət edərək tutduqları yoldan dönməyəndə, bəzi din xadimlərinin onlara qarşı necə amansız mübarizə aparmalarını, onlara alçaq nəzərlə baxmalarını, onlara hər cür damğa vuraraq xalqın gözündən salmağa çalışmalarını təsəvvür etmək çətin deyil. Bütün bunlar Hicri Dədə kimi müdrik və mütəfəkkirin dediklərini təsdiq edən, təkzib olunmaz tutarlı dəlillərdir.

Xoyerat-xoryat sözünün «xori» sözündən yaranması və yeni məna çaları kəsb etməsi, yəni bayatı mənasında işlənməsi həm mümkün, həm də ağlabatandır.

Dilçilik elmindən məlumdur ki, hər hansı bir dildə məxsusi mənani ifadə etmək üçün yaranan söz vaxt keçdikcə başqa mənalar da kəsb edir.

Kərkük dolaylarında xoyerat yerinə «qoşma» və ya «beyt-beyit» termini də işlənir. Əta Tərzibaşı bu münasibətlə yazır:

«Bəzi yazma məcmuələrdə (cüng) xoyerat və mani qarşılığında «həqiqət» sözü keçdiyi kimi, bəzi şairlərimiz bunun yerinə «qoşma» terminini qullanmışdır. Ayrıca, xalq arasında əskidən bəzən «beyt» sözü keçirdi. Bunu, xalqın, ümumiyyətlə, şeir qarşılığında hələ də qullandığını bilməkdəyiz» (212, 40).

Bu, alımlərimizin fikrini doğruldur. Onlar iddia edirlər ki, qoşma, gəraylı, təcnis bayatından yaranmışdır. İlk vaxtlar ba-

yatı kimi bir bənd olan bu şeir formaları təkamül yolu keçərək sonralar üç bənd olmuşlar (158, 40).

Elə bunu təcnislərin eyni ilə xoyratlar kimi cinas qafiyəli olması da təsdiq edir.

Mani sözünün etimologiyasına gəlincə, hər şeydən əvvəl demək lazımdır ki, bu söz həm mani, həm də maani kimi tələffüz edilir.

Bir çox tədqiqatçılar maninin ərəbcə «man» sözünün cəmi «məani»dən alındığını söyləmişlər (212, 55).

Əmin Abid türk və qaqauzlarda da bayatı əvəzinə «mani» işləndiyini və ərəb sözü «məani»dən alındığını qeyd edir (108, 12, 13).

Maraqlıdır ki, «mani» termini vaxtilə bizdə də işlənmişdir. 1925-ci ildə Bakıda çap olunan «Bayatılar» kitabındaki fikirlər dediklərimizi təsdiq edir: «Toplamış olduğumuz nümunələrin «bayatı və mani» qismindən sadə material olaraq bu kitabçanı nəşrinə qərar verdik... Kitabçada bulunan bayatı və manilər mərhum Mirzə Məhəmməd, şair Abdulla Şaiq və müəllimə Şəfiqə xanım Əfəndizadə yoldaşların toplamış olduğu materiallardan götürülmüşdür (50, 3-4).

Tədqiqatçı Salman Mümtaz «mani» sözünün etimologyasını müəyyən bir ulusla, ellə bağlayır: «Şeirlərin xüsusi adlarına gəldikdə, onlar da, mani, varsağı, türkmani, gəraylı, ovşarı, bayatı və başqalarından ibarətdir. Türki – türk, mani – mahan, varsağı – varsaq, türkmani – türkman, gəraylı – gəray, ovşarı – afşar, bayatı – bayat. Bu adlar ulusların, ellərin hünərləri, bacarıqları sayəsində yaradılmış şeirlərə, mənzumələrə verilən adlardır ki, bunların vasitəsilə hansı şeirin hansı ulusa, elə nisbəti olduğu meydana çıxır... Gəray elinin yaratdığı mənzuməyə «gəraylı» deyildiyi kimi, əfşarların qoşqularına əfşarı deyilir. Yalnız mani təhrif olunmuşdur ki, o da mahan elinin düzdüyü düzəmdir» (188, 7).

Professor M.Seyidov da «Manilər əski türkdilli qəbilələrdən olmuşlar» hökmünü verir (190, 312).

Manilər bir çox xüsusiyyətlərinə görə xoyratlardan fərqlənlərlər. Əsas fərqləndirici cəhət odur ki, xoyrat və manilər

Kərkük folklorunun janrları

həm forma, həm də məzmunca fərqlənirlər. Forma baxımından manilərin bütün misraları yeddi hecalı olduğu halda, xoyratların birinci misrası kəmhecalı, yəni üç, dörd və ya beş hecalı olur.

Yeri gəlmışkən, deyək ki, iraqlı tədqiqatçısı Əbdüllətif Bəndəroğlu «Xoyrat-bayıtı» məqaləsində xoyratların birinci sətrinin ancaq üç və ya dörd hecadan ibarət olduğu fikrini irəli sürmüdüür (96^a). Həqiqət naminə demək lazımdır ki, İraq-türkman folklorunda birinci sətri üç və ya dörd hecadan ibarət olan xoyratlar əksəriyyət təşkil edir. Bununla belə, Kərkük dolaylarında birinci sətri beş hecadan ibarət olan xoyratlar da gərəyincədir. Məsələn:

*Yüz aya dəgər,
Hüsnüv yüz aya dəgər.
Ay var, bir günə dəgməz,
Gün var yüz aya dəgər (212, 406).*

Təkcə onu demək kifayətdir ki, Əta Tərzibaşının kitabına daxil edilən 950 cinaslı xoyratın 60-dan çoxunun birinci sətri beş hecalıdır (212, 297–410).

Birinci sətri beş hecadan ibarət olan cinaslı xoyratlara İzzəddin Əbdül Bayatlı, Mustafa Kəməqaya, Rəşid Əli Daquqlu və s. kimi müasir şairlərin də yaradıcılığında təsadüf edilir (212, 414–420).

Yeri gəlmışkən, qeyd etmək olar ki, Ə.Bəndəroğlunu siyasi lirikanın yaradıcısı kimi tanıdan (95, 136), onun məşhur:

*Oyanan istər,
Millət oyanan istər.
Bu çağ atom çağıdır,
Güçə dayanan istər.*

xoyratının birinci misrası da beş hecadan ibarətdir.

Xoyerat və manilər məzmuna görə də fərqlənirlər. Bu baxımdan Əta Tərzibaşının fikri maraq doğurur: «Gəncliyin ehtiraslarını tərənnüm edən bəsit dördlüklərə mani, sənət qavramı olqun və üstün olanlara da xoyerat adı vermək yerdə olur» (212, 60).

Xoyeratlardan fərqli olaraq manilərə musiqi bəstələnir və onlar müəyyən döndərmələrlə – nəqarətlə birlikdə xorla oxuna bilir.

Xoyeratla manini fərqləndirən başlıca amillərdən biri də xoyeratların həmişə cinaslı, manilərin isə adı qafiyəli olmasıdır. Lakin bu o demək deyildir ki, manilər arasında cinaslılara təsadüf edilmir. Az da olsa cinaslı manilərə də rast gəlinir:

*Sona göldə bir üzdü,
Bir çalxandı, bir üzdü,
Üzün qoy üzüm üstə
Görən desin bir üzdü.*

Manilər vəzn etibarilə də xoyeratlardan fərqlənirlər. Əmin Abidin göstərdiyinə görə Tadeuš Kovalski «Mani» növünün vəznində dörd tip ayırd etmişdir. Misrası 4+3; 3+4; 2+5; 2+3+2 hecalı olanlar. Bu bölgüyə əsaslanan Əmin Abid vəzn etibarilə Azərbaycan bayatılarının on dörd şəklini üzə çıxardığını qeyd edərək misallar versə də, misal gətirdiyi üç, dörd və on ikinci nümunələr tədqiqatçının irəli sürdüyü bölgüyə cavab vermir (108, 28–29).

Bayatıların 1, 2 və 4-cü misralarının heca bölgüsünə görə qruplaşdırılmasına sonralar da cəhd edilmiş (81, 199; 103, 62), hətta tədqiqatçı H.Qasımov bayatıların misralar üzrə heca bölgüsünə görə 17 növdə olduğunu qeyd etmişdir (81, 199).

Kərkük manilərində hecaları misralar üzrə daxili bölgü, ritm və ölçü baxımından nəzərdən keçirərək on üç şəklini üzə çıxartdıq.

Misraları 3+2+2; 2+2+3; 2+3+2; 3+1+3; 3+4; 1+2+2+2; 2+2+1+2; 2+1+4; 1+2+4; 2+1+2+2; 4+2+1; 2+2+2+1;

Kərkük folklorunun janrları

1+2+3+1 olanlar. Əvvəlki yeddi bölgüyə aid manilər lap çoxdur. Misralarda hecaların bölgüsü 1+2+3+1 olan isə təkcə aşağıdakı manidir:

*Sən mənim mürşüdüm, yar,
Aç qoynun, üşüdüm, yar.
Dərd söylə, can deyim mən,
Bir səsin eşidim, yar.*

Burada hecaların bölgüsü, daha doğrusu, qruplaşması etibarı ilə fərqlənən hər bir maniyə aid bir misal verməklə kifayətlənəcəyik.

Misraları 3+2+2 və 2+2+3 şəklində olanlar:

*Bağçayam, baram sənə,
Heyvayam, naram sənə.
Könlün fikir çəkməsin,
Ölüncə yaram sənə.*

*Yağış yağar göllərə,
Bülbül qonar güllərə.
Mənim vəfasız yarım,
Salıb məni çöllərə.*

Misraları 3+1+3 və 3+4 şəklində olanlar:

*Divara daş qoymuşam,
Uğrunda baş qoymuşam.
Gözlərimdən qan gəlir,
Adını yaşı qoymuşam.*

*Əkinim əkiliri,
Sünbülm tökülüürü.
Zülfündən bir tel göndər,
Kəfənim tikiliri.*

Qəzənfər Paşayev =====

Misraları 1+2+2+2 və 2+2+1+2 şəklində olanlar:

*Ay çıxdı bədir Allah,
Can dosta nəzir, Allah.
Ya canım cana yetir,
Ya cana səbir, Allah.*

*Qaşın-gözün zil kimin,
Titrər qızılgül kimin.
Qapında abdal oldum,
Alib-satma qul kimin.*

Misraları 2+1+4 və 1+2+4 şəklində olanlar:

*Bağça bar üstünədi
Heyva nar üstünədi.
Bu zamanın xoyratı
Hansi yar üstünədi.*

*Çöl yerin seyraniyam
Yar boyun heyraniyam.
Hansi yoldan gəlibən
O yolun qurbaniyam.*

Misraları 2+3+2 və 4+2+1 şəklində olanlar:

*Oğlan yaylığın hanı?
Durmaz barmağım qanı.
Mənim sevdigim sənsən
Sənin sevdigin hanı?*

*Bülbülümüñ bağı yox,
Kəkligimin dağı yox.
O gündən sən gedibsən
Ürəgimin yağı yox.*

Kərkük folklorunun janrları

Misraları $2+2+2+1$ və $2+1+2+2$ şəklində olanlar:

*Dağlar duman oldu, gəl,
Halım yaman oldu, gəl.
Aylara vədə verdin,
İllər tamam oldu, gəl.*

*Kabab köz evin yıxar,
Sürmə göz evin yıxar.
Bir can, bir canı sevsə,
Axır öz evin yıxar.*

Əta Tərzibaşı da bu məsələyə öz münasibətini bildirmiştir: «Xoyrat və manilərin vəzni, ümumiyyətlə, $4+3=7$ və $3+4=7$ düzülüşünə girməklə bərabər, bəzən $2+5=7$ və $5+2=7$ biçimində də bilinməkdədir» (212, 63).

Tədqiqatçının birinci misrası kəmhecalı olan xoyratları misralar üzrə heca bölgüsünə görə qruplaşdırmağa təşəbbüs göstərməsinin yanlış olduğunu qeyd etməklə bərabər, manilər üzrə yuxarıda verdiyimiz bölgünü musiqiyə yatımlılıq, musiqi ahənginə uyğunluq baxımından nəzərdən keçirsək, manilərdəki bu daxili bölgü, ritm və ölçünün mahni yaradıcılığında böyük əhəmiyyəti olduğunu görmək o qədər də çətin olmaz. Çünkü əksər turkdilli xalqların şifahi xalq poeziyasında olduğu kimi (103, 16), İraq-türkman şifahi xalq poeziyasında da şeir misralarının bölgülərə ayrılması, alliterasiya, qafiyə və musiqili vurgu ritm yaradan əsas vasitədir.

Azərbaycan, o cümlədən də İraq-türkman xalq poeziyasında işlənən heca bölgüləri zəngin və rəngarəngdir.

Tədqiqatçı A.Əliyev namizədlik dissertasiyasında bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmiş və doğru nəticəyə gəlmışdır: «Bayatılardakı daxili bölgü, ritm, ölçü və s. fərqlənir: $3+4$; $4+3$; $5+2$ və s. olur ki, onlara müxtəlif musiqi yazmaq çox asan olur» (264, 162).

Bundan əlavə, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı M.Adilovun göstərdiyi kimi (6, 53), bayatı və manilərin birinci beyti-

Qəzənfər Paşayev

nin hər iki misrasında paralel tərkiblərin, bölüşdürücü bağlayıcıların və ya bağlayıcı funksiyasında işlənən say və əvəzliklərin çox mühüm ritmik rol və emosional təsirindən də söz açmaq olar:

*Bağçayam, baram sənə,
Heyvayam, naram sənə.*

*Nə qardaş ol, nə sirdaş,
Özün ögənə könül.*

*Bu günün adamınnan,
Nə küs, nə inci, baba.*

*Həyatın sonu ölüm,
İstər ağla, istər gül.*

*Həm təbibdi, həm məlhəm,
Şirin əhbab, şirin dil.*

*Bir sabah gəl, bir axşam,
Bir də günorta çağrı.*

*Nə balda, nə şəkərdə,
Bulunmaz bala dadi.*

*Bülbül gülün itirib,
Gah çağırar, gah ağlar.*

*Kim əkdi, kim becərdi,
Kim oldu bağ sahibi və s.*

Heç şübhəsiz, bu səbəbdəndir ki, Azərbaycanda da, Kərkük dolaylarında da bəstəkarlar böyük məmnuniyyətlə bayatılara musiqi bəstələyir, müğənnilər onları böyük həvəslə ifa edirlər. O da maraqlıdır ki, hər hansı bir xalq mahnisini nəzərdən keçirsek, Azərbaycanda olduğu kimi, o mahnının ya özünün, ya da döndərməsinin ancaq manidən – bayatıdan

Kərkük folklorunun janrları

ibarət olduğunu görəcəyik. Beləliklə, bayatılar bir yandan milli musiqinin, poeziyanın inkişafına təkan verir, digər tərəfdən də musiqi bayatının sözləri ilə birləşərək onun təsir gücünü artırır. Musiqi qoşularaq oxunan bayatılar xalq poeziya xəzinəsinin ən qiymətli incilərinə çevrilirlər.

Hamı tərəfindən sevilən xalq arasında geniş yayılan manilər İraq-türkman folklorunda dastan yaradıcılığına da təkan vermişdir. Manilər üzərində qurulan «Arzu-Qəmbər» dastanı dediklərimizə sübutdur.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, xoyratlar və manilər Kərkük dolaylarında yalnız XX əsrin ortalarından toplanıb sistematik çap olunmağa başlanılmışdır (134; 135; 131; 205; 206; 207; 212).

Son vaxtlar İraq-türkman xoyrat və maniləri Azərbaycanda da dönə-dönə çap olunmuş, onların tədqiqinə meyil artmışdır (129; 123; 133; 183; 215; 68).

Xoyrat və manilər üzərində tədqiqat apararkən bir yandan bu kamil sənət abidəsinin, onu yaradanların adət-ənənəsini, dünənini, bu gününü məişətini etnoqrafiyasını, dünyagörüşünü, bədii təfəkkürünü öyrənmək yolunda əvəzsiz xəzinə olduğu qənaətinə gəlirsən, digər tərəfdən də M.H.Təhmasibin «Xoyratlar bizim bayatılarla tamamilə eyniyyət təşkil edir, onlardan heç nə ilə fərqlənmir... bunların hamısı eyni təxəyyülün eyni təfəkkürün məhsuludur» fikrinə şərik çıxırsan (214, 201–202). Folklorşunas Əmin Abidin bayatı və xoyratların müəyyən tarixi, siyasi-ictimai səbəblər üzündən ayrı düşmüş eyni xalqın yaradıcılıq məhsulu olduğu barədə fikrini göz önünə gətirirsən: «İraq türkü nümunələri Azərbaycan bayatlarının bütün xüsusiyyətləri ilə oralarda yaşadıqlarını göstərir» (108, 24).

Bu baxımdan folklorşunas İ.Abbasovun gəldiyi nəticə də maraq doğurur: «İraq-türkman qadınının dilində səsləşən layla Azərbaycan qadını üçün də doğma və əzizdir... Bu həm də o deməkdir ki, bayatı-mani-xoyrat xəzinəsinə malik olan xalqlar doğma olmuş, eyni çeşmədən su içmiş, eyni qaynaqdan barınmışlar» (31, 7).

Qəzənfər Paşayev

Tədqiqatçıların təkzib olunmaz fikirlərini nəzərdən keçirdikcə istər-istəməz «Nə yaxşı ki, xalqın ellikcə yaratdığı mənəvi sərvət üçün bağlı yollar yoxdur» (90) – deyə fikirləşir və təskinlik tapırsan. Həqiqətən də, nə bağlı yollar, nə illər mənəvi ayrılığa gətirib çıxara bilməmiş, cismani ayrılıqla kifayətlənməli olmuşlar. İndinin özündə belə bu yaxınlıq, bu doğmalıq yaddaşlardan silinməyib. M.Həkimovun Azərbaycanın Qazax rayon sakinləri, ərəb dilini yaxşı bilən yüz on yaşlı Bəhmən baba və yüz beş yaşlı Ayişə nənədən topladığı bayatılar dediyimizə dayaq olur:

*Ta İraqa,
Yol gedir ta İraqa.
Dost dostun qədrin bilməz,
Düşməsə ta iraq (235, 23).*

*Rum mənəm, İraq mənəm,
Bu yanın cıraq mənəm.
Qul tək əllərə düşdüm,
Vətəndən iraq mənəm (236, 167).*

İraq türkmanlarının yaşadığı Məndəli qəsəbəsi ilə bağlı bayatı və xoyratların səsləşməsi də bu doğmalıqdan söz açır:

*Əzizim Məndəlidən,
Mən Məcnun, Məndəlidən.
Ay ellər, Leylimə bax,
Küsübdü mən dəlidən (235, 23).*

*Məndəlidən,
Gül gələr Məndəlidən.
Bu vəfasız yara bax,
Küsübdü mən dəlidən (212, 365).*

Bir çox xoyrat və bayatılar eyni dastanlardan, eyni qəhrəmanlardan, eyni toponimlərdən söhbət açır:

Kərkük folklorunun janrları

*Bağdad yolu Gəncədi,
Gülü pəncə-pəncədi.
Demə sizdən irağam,
Bu sevda ölüncədi (212, 453).*

*Gənc Əlidi,
Bir qolu qönçəlidi.
Harda bir qərib görsən,
Elə bil gəncəlidi (212, 114).*

Saysız-hesabsız bayatılarda Bağdad, Fərat, İraq, Məndəli, xoyratlarda isə Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan və s. kimi coğrafi adlara rast gəldikcə yazılı Elçinin sözleri göz önünə gəlir: «Bu coğrafi adlar bu gün xalq ədəbiyyatında rəmzi məna daşımağa başlayıb. Nisgillə dolu olan bu sözlərdə əlçatmazlıq, ünyetməzlik var. Ayrılığın ağrısı, acısı var» (90).

Kərküklü folklorşunas Əta Tərzibaşı da bu məsələyə öz münasibətini bildirmiştir: «Bizim xoyrat və manilərimizin ilgisi, ən yaxın olanı mühəqqəq ki, azəri olanlardır» (205, 140; 212, 40).

Professor M.Quluzadə İraqda yazüb-yaradan dahi şairimizin yaradıcılığı ilə məşğul olarkən, təbii ki, Füzulini yetirən, ona qol-qanad verən xalqın, İraqda yaşayan azərbaycanlıların – türkmanların folklorunu da izləmiş və yazmışdır:

«Xoyratlar öz dil xüsusiyyətləri, üslub və ifadə tərzləri, obraz və bədii təfəkkürün xarakteri etibarilə Azərbaycan bayatılarının ayrılmaz bir hissəsi, müəyyən variantlarıdır» (86, 9).

Uzun müddət Azərbaycanda tədqiqat aparan kərküklü alim Sinan Səid də xoyrat və bayatıların bir xalqa mənsub olduğunu, fərqlənmədiyini qeyd edir: «Xoyrat və bayatıların kökü və əсли birdir, daha dəqiq desək, bunlar iki ayrı isim daşıyan bir ədəbi vahiddir» (197, 209). Xoyratlar üzrə tədqiqat aparan Məhəmməd Mehdi Bayat da, təbii ki, bu məsələyə öz münasibətini bildirmiş, haqlı olaraq onların eyni xalqın ədəbi məhsulu olduğunu göstərmişdir: «Əcəba, xoyratlar azəri və

Qəzənfər Paşayev

ya bizimdir? ... iştə hər iki ölkədə xoyratlar baba malı kimi ortaqlı bulunur» (80, 189).

Bu baxımdan Mustafa Ziya ilə birgə xoyratlarla bayatları müqayisəli şəkildə 382 səhifədən ibarət kitab halında çap edən, vaxtilə Azərbaycanda aspiranturani qurtararaq elmlər namizədi adına layiq görülən iraqlı tədqiqatçı Əli Bəndəroğluun gəldiyi nəticə də maraq doğurur: «Görünür ki, bayati, xoyrat və mani elliklə yapı və mövzu baxımından ortaqdır, hətta eynidir» (56, 7).

Xoyratlar və manilər, ümumiyyətlə, İraq-türkman folkloru və eləcə də dialekti barədə türk alımlarının də rəyi maraq doğurur. Kərküklü folklorşunas Molla Sabirin üç hissədən ibarət «Kərkük müntəxəb xoyratları» kitabının əlyazması ilə tanış olan türk alımları Kərkük dialektinin Azərbaycan dialekti olduğunu, xoyratların isə bayatılardan heç cür fərqlənmədiyini göstərmişlər (129, 176–178).

Mir oğlu Cəmil yazır: «Molla Sabirin «Kərkük müntəxəb xoyratları»ndan görünür ki, dilləri Türkiyə, yəni qərb türkcəsinə ən yaxın türk ləhcəsi olan azəri ləhcəsindən həmən-həmən fərqsizdir» (131, 140).

Türkiyənin Əskişəhər institutunda müəllim işləyən Wahabi Aşqun Molla Sabirin kitabının II və III qismini oxuyaraq, İstanbulda çıxan «Dünya» qəzetinin 1954-cü il 5 mart tarixli nömrəsində və kitabda yazırı: «İlk kitabda olduğu kimi, bu kitabdakılar da azəri ləhcəsindədir» (131, 67).

Vahabi:

*Axşam arada qaldı
Xəncər yarada qaldı
Mənim bedəsil yarım
Bilməm harada qaldı –*

bayatısını göstərir və «Şu deyişlər azəri ləhcəsinin özlüğünü taşımaqdadır» (131, 67) hökmünü verir.

Türkiyə Dil Qurumunun direktoru Ömər Asimin fikri də xoyratlar barədə gəldiyimiz qənaətə dayaq olur: «Böyük bir

Kərkük folklorunun janrları

diqqət və uzun bir səbir və əmək məhsulu olan kitabını bən və arqadaşlarım zövq və istifadə ilə oxuduq. Azəri ləhcəsində gözəl örnəkləri olan bu xalq şeirlərində bizim dövrləmələrə sıqı-sıqıya bağlı kəlimələr, təbirlər vardır» (131, 57).

Doğrudur, Əta Tərzibaşı xoyratın Qaraqoyunu və Ağqoyunu türkman dövlətləri zamanı İraqın türkman bölgələrində yaranıb Türkiyə və İranın şimalında əhalisi türkman olan Təbriz və Rusiyada əhalisinin eksəriyyəti türkman olub, azəri və ya azərbaycanlı adlanan Azərbaycana yayıldığını qeyd edir (74, 8).

Kərküklü tədqiqatçı Sinan Səid və folklorşunas Ayaz Vəfali Əta bəyin bu qənaətinə etiraz edirlər (197, 206; 68, 12–13).

Həqiqət naminə demək lazımdır ki, Əta Tərzibaşı da, Sinan Səid, Əli Bəndəroğlu, Məhəmməd Mehdi Bayat və başqa İraq-türkman tədqiqatçıları kimi, xoyrat, bayatı və maniləri ortaqlı sayır. Məhz buna görə də Azərbaycan bayatılara dair təsnifatı bütövlükdə xoyrat və manilərə də aid etməyi məqbul hesab etdik. Mövzuya görə xoyrat və maniləri: təbiət və təbiət gözəlliklərini tərənnüm edən, əmək-zəhmət, sevgi-məhəbbət, ictimai məzmunlu və möişət xoyrat və maniləri ümumi başlıqları altında qruplaşdırmaq olar.

Xalqın ictimai həyatının bütün sahələrinə sirayət edən, onun mənəviyyatını, dünyagörüşünü, bəşəri duyğularını göstərən, hiss və həyəcanını, sevinc və möhnətini, gərdişə münasibətini, sevgi-məhəbbət və nifrətini, həyat və mühitə münasibətini, arzu və istəyini, həyat eşqi – yaşamaq həvəsini, intizar və həsrətini, daxili aləmini, mübarizə və dözümünü, xoşbəxtlik və ləyaqətini, inam və etiqadını, ar-namus və qeyrətini, hünər və şücaətini, saf əməl və vicdanını, təmiz adını, zülm-zorakılıq və haqsızlığa qarşı mübarizəsini, ah-nalə, üzüntü-nigarançılıq və iztirabını, vəfa-sədaqət və etibarını, əzab-əziyyətini, vətənə, xalqa bağlılığını, vətən torpağının toxunulmazlığını, müqəddəsliyini, vətən həsrətini, ayrılıq-hicran və fəraigini, yad el – qurban hislərini, mərdlik və igidliyini, insanpərvərliyini, insana münasibətini, şikayət və narazılığını, qəzəb və hiddətini, ümidi və ar-

Qəzənfər Paşayev

zularını, əməyə-zəhmətə münasibətini, sayıb-sayılmağıını, gün-güzəranını, bəxt-tale, yoxsulluq və ehtiyacdən umu-küsü və giley-güzarını, iftixar, məğrurluq, dostluq, iradə, nikbinlik his-lərini, təsəlli və nisgilini, ağrı-acılarını, sıxıntısını, tənə-qaxac, məzəmmət və töhmətini, öyünd-nəsihət və hikmətini, həyat təcrübəsini, ailə-məişət münasibətlərini və s. poeziyanın seh-rkar dililə ifadə edən ölümsüz xoyrat və manilər İraq-türkman folklorunun çələngidir.

Göründüyü kimi, həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, xoyrat-larda öz əksini tapmasın. Bu təbiidir. Təsadüfi deyildir ki, V.Q.Belinski yazırıdı: «Poeziya həyatın təcəssümüdür, daha doğrusu, həyatın özüdür. Hələ bu harasıdır. Poeziyada həyat həqiqətdə olduğundan daha həyatıdır» (274, 169).

Demək lazımdır ki, epik növdə xalqın dilək və arzuları müəyyən əfsanəvi ünsürlərlə qarışlığı halda, lirik növdə, xüsüsən də bayatı, xoyrat və manilərdə bu dilək və arzular tama-mılə real ünsürlərdən ibarət olur. Buradakı sevgi də, nifrət də, kədər və ələm də həyatiliyi ilə seçilir (51, 14).

Xoyratları fərqləndirən ən başlıca cəhət hər birində bir dünya fikir olan, hər misrasına bir dünya ürək döyüntüsü sığan, hər biri ayrı/ayrılıqda bitkin bədii əsər olan bu kiçik parçalarda məna ilə bərabər, fəlsəfi fikrin yiğcamlığı, əxlaqi və ictimai anlamların dərinliyidir. Hələ bu az imiş kimi, xalq yeri gəldikcə öz ürək sözünü daha dəqiq, daha tutarlı, daha inandırıcı demək üçün xoyratlarda çoxlu atalar sözündən də istifadə edir. Bu da təbiidir. Xoyrat və manilər, eləcə də bayatılar şifahi xalq ədəbiyyatının başqa növ və janrları, xüsüsən də qafiyələnmənin ilk baş verdiyi janrlardan olan atalar sözü və məsəllərlə sıx bağlıdır.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, bayatı ilə işlənən atalar söz-ləri və məsəlləri qədim bayatılarda axtarmaq lazımdır (264, 170).

Rus folklorşunaslığında da bəzi atalar sözlərinin xalq mahnılarından yarandığını göstərənlər vardır (296, 220; 301, 161). Bunun əksinə olaraq M.Ştokmar qeyd edir ki, «Ənənəvi

Kərkük folklorunun janrları

mahnılardan yaranan bir dənə də atalar sözü yoxdur...» Atalar sözləri qafiyələnən xalq yaradıcılığının ilk poetik janrıdır (336, 151, 163).

Göründüyü kimi, tədqiqatçı atalar sözlərinin daha qədim olması fikrini ortaya atır.

Buraya onu da əlavə edək ki, Kərkük dolaylarında təzə yazmağa başlayan gənc şairlər də, orta və yaşılı nəsil də xoymatlarda hər addimbaşı atalar sözü və məsəllərdən istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, xoymatlarda işlənən atalar sözləri çoxdur: Əyri ağaç düz olmaz, rəndə vursan yüz yerdən; Dəyirman işin görər, çaqçağı baş ağrıdar; Qılınc kəsməyən əri bir quru söz öldürər; Divarı nəm yıxar, insanı qəm; Dəryaca ağlın olsa, yoxsul olsan gülərlər; Düşənin dostu olmaz; Bilənə bir söz yetər, bilməyənə yüz oxu; Tərəzin əyiləndə, hər gələn bir daş atar; Ayağını yorğanına görə uzat və s. kimi onlarca atalar sözü göstərmək olar. Atalar sözləri xoymatlarda böyük ustalıqla işlədir. Məsələn:

*Bir daş atar;
Bir larəc, bir daş atar.
Tərəzin əyiləndə
Hər gələn bir daş atar.*

*Arzular gedər;
Qəmbər-arzular gedər
Bəsləmə yad ördəgin
Vətən arzular gedər.*

Göründüyü kimi, bir tərəfdən atalar sözləri və məsəllərdə müdrikliklə, yiğcam şəkildə deyilmiş ifadələr xoymatların bədii dəyərini artırır, digər tərəfdən də xoymatlar atalar sözü və məsəllər kimi bədii söz xəzinəsini zənginləşdirir, onların daha geniş yayılmasına kömək edir.

İraq-türkman xoymatlarının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də əksər xoymatlarda misralar arasında məna bağlılığının

Qəzənfər Paşayev =====

olmasıdır. Əta Tərzibaşı bu münasibətlə yazır: «Xoyrat və manilərimizin başlıca vəzifələrindən biri də bunların ən çox qanadları arasında məna bağlılığının mövcudluğudur» (212, 41).

Tədqiqatçının müqayisə üçün verdiyi xoyrat və manilərdə misralar arasındaki bağlılıq göz qabağındadır:

*Dolandı gün;
Döndü gün, dolandı gün.
Mən sənə daldalandım
Sənə də dolandı gün.*

*Avçilar av tutmasın
Çaxmağı qav tutmasın.
Səni vuran avçının
Qolları yay tutmasın.*

Əta Tərzibaşı xoyrat, mani və bayatıları misralalararası məna bağlılığı baxımından müqayisə edərək başqa bir münasibətlə yazmışdır: «Xoyrat qanadları arasında məna bağlılığının mövcudiyyəti haqqında ilk dəfə olaraq tərəfimizdən irəli sürülən görüşü doğru bulan azərbaycanlı professor M.H.Təhmasib azəri bayatıları üçün də bunu eynən qəbul etməkdədir ki, bu baxımdan Kərkük xoyratları Azərbaycan bayatılarının bir-birindən ayrılmadığını önə sürür» (212, 74).

Həqiqət naminə demək lazımdır ki, bayatılarda sətirlər arasında məna bağlılığının olduğunu biz hələ 1943-cü ildə M.H.Təhmasibin çapına müvəffəq olduğu «Bayatılar» kitabına yazıçı M.Hüseynin yazdığı sanballı giriş məqaləsində təsadüf edirik: «Elə bayatılar var ki, yaradıcının məharətindən asılı olaraq sətirlər arasındaki əlaqə son dərəcə sənətkarano gözlənilmişdir:

*Əzizim, aydın olsun,
Ay doğsun, aydın olsun.
Gəl yordan xəbər verim,
Gözlərin aydın olsun –*

Kərkük folklorunun janrları

deyərkən, Ayın doğması ilə şad xəbər arasındaki əlaqə ol-
duqca üzvi və təbiidir. Lakin hər vaxt belə olmur:

*Mən aşiqəm, ya xannan,
Ya sultannan, ya xannan.
Bir dəstə gül olaydım,
Asilaydım yaxannan.*

Burada birinci hissə ilə ikinci hissə arasındaki əlaqə çox uzaqdır. Lakin ən yaxşı bayatılar üçün birinci təsadüf daha xarakterikdir» (51, 16).

Doğrudur, Əta Tərzibaşı da bütün xoymat və manilərin misraları arasında məna bağlılığı olduğunu təsdiq etmir. Əksinə, tədqiqatçı «bununla bərabər qanadları arasında məna bağlılığı bulunmayan xoymat və manilərimiz də yox deyildir» (212, 41) qənaətinə gəlir.

Təəssüflə qeyd etməli oluruq ki, son vaxtlara qədər əksər tədqiqatçılarımız bayati-xoymat və manilərin birinci və ikinci misralarının, ümumiyyətlə, formal xarakter daşıdığını və sonrakı iki misradakı fikir üçün bir növ zəmin hazırladığını qeyd edirdilər.

Tədqiqatçı Ayaz Vəfəli bunun çox zərərli olmasını ürək ağrısı ilə qeyd edir: «Bu səyin az qala ümumi bir şəkil alması bununla nəticələnmişdir ki, bayatılarım ciddi zəhmət bahasına ümumittifaq miqyasına çıxarıllarkən kitabın müqəddiməsində elə o cür də təqdim edilmişdir. Beləliklə, xalq şeirinin bu əvəzsiz nümunələri, folklorumuzu orijinaldan öyrənmək imkanı olmayan oxuculara istəsək də, istəməsək də, bədii cəhətdən qeyri-mükəmməl kimi nişan verilmişdir. İndi bu «ənə-nəvi» fikrin əleyhinə çıxanların səsi daha ucadan eşidilməkdədir» (69, 173).

Elə buradaca göstərmək lazımdır ki, bəzi bayatıların çap variantında misralar arasında məna bağlılığının olmamasında, onların qeyri-mükəmməl səviyyəyə endirilməsində tədqiqatçıların diqqətsizliyi və eləcə də bəzilərinin naşlılığı az rol

oynamamışdır. Təcnislərlə cinaslı bayatıları qarışdırılmışlar. Bayatılarda işlənən cinas qafiyələr şeirə xüsusi gözəllik, oynaqlıq və musiqi ahəngi verir (78, 27). Odur ki, bayatılardan cığalı təcnislərdə də istifadə edilmiş, yəni təcnis yaradan sənətkar qoşmanın, müxəmməsin və s. arasına dörd və hətta altı misralı bayatı şəklində incilər – cığalar daxil etmişdir (250, 83). Bu, həm melodiyani, həm də poetik tutumu gücləndirmişdir.

Bayatılarda olduğu kimi, təcnislərdə də cinas qafiyələr işlənir. Məsələn:

*Lazım olur yoxsul üçün bircə mal,
Leyli isən göstər mənə bir camal.
Laf eyləmə, var saqidən bir cam al,
Leysan çeşmim məni eylər sənə mal.*

Lakin göründüyü kimi, bütün misralarda cinaslar mürəkkəb formadadır. Təcnislərdən fərqli olaraq xoyratlarda birinci misra ilə ikinci misradakı cinas sözlərdə daxili bölgü hərfi-hərfinə uyğun gəlməlidir.

Professor Musa Adilov və iraqlı tədqiqatçı Qasım Sarı Kəhiyənin haqlı olaraq göstərdikləri kimi, birinci misradakı qafiyə əmələ gətirən söz ikinci misradada mütləq təkrar olunur (6, 52–53; 80, 27). Bu bir yandan qafiyə ilə əlaqədar olub, eyni zamanda ritmi saxlamağa, daha doğrusu, misralara müəyyən ritm verməyə kömək edir. Həmin tip təkrarların bir cəhəti də ondan ibarətdir ki, birinci misradada ümumi şəkildə işlənmiş və müxtəlif mənalarda anlaşıla bilən söz, ikinci misradada təkrarlanarkən dəqiqləşdirilir, konkret mənada üzə çıxır.

Təəssüf ki, tədqiqatçılarımız bəzən bu həqiqətdən yan keçirlər:

*Əzizi, gör düğünü,
Sinəmdə gör düğünü.
Könül sevdigin istər
Göz istər gördüğünü.
Namərddə söz əglənməz,
Mərd deməz gördüğünü –*

altılığının ilk iki misrasını

*Əzizi gördü günü
Sinəmdə gör dügüünü –*

kimi vermişlər (53, 33: 56, 42) ki, bu da əslində müəllifin: «Əzizi, düyüñə bax, sinəmdəki düyüñə bax» fikrinin təhrif edilməsinə, misralar arasında məna bağlılığının pozulmasına gətirib çıxarmışdır.

Maraqlıdır ki, Məhəmməd Əmani, Əzizi və s. kimi bayatı ustalarının yaradıcılığında belə təhriflərə təsadüf edilmir.

Demək lazımdır ki, əvvəller bayatılarda misralar arasında məna bağlılığından danışarkən «çox hallarda birinci və ikinci misralarda fikir bəsit olur, sanki sonra gələn üçüncü və dördüncü misralar üçün hazırlıq rolü oynayır» (61, 160) deyən professor V. Vəliyev sonralar bu fikrindən dönür və qeyd edir ki, sonuncu misraları bayatıdan ayrıca götürərək əvvəlki misralara qarşı qoymaq düzgün deyildir. Əgər əvvəlki misra olmasa, sonuncu misraların özlüyündə mənası o qədər də təsirli olmaz. Bayatının üçüncü və dördüncü misralarının məna kəsəri və siqləti birinci və ikinci misradan asılıdır (64, 129).

Bu, xoyrat və manilərdə də belədir. Bu kamil sənət əsərlərinin bir çoxunda ilk iki misra, sonrakı iki misrada veriləcək poetik fikri fəlsəfi və məna cəhətdən qüvvətləndirmək üçün zəmin yaradırsa da, misralar arasında bağlılıq aydınca hiss edilir:

*Qanad ağlar;
Ox titrər, qanad ağlar.
Ovum yaralı getdi
Boyandı qana dağlar.*

*Fələyin işi düşsün,
Yaydan kirişi düşsün
Fələyin də bizim tək
Namərdə işi düşsün.*

Başqa qisim xoyrat və manilərdə isə bütün misralar ayrıca məzmuna malik olur. Üçüncü manidən göründüyü kimi, hətta birinci və ikinci misralar sonrakı misralardan daha dərin fəlsəfi əhəmiyyət kəsb edir:

*Əkmə bitmiyən yerə,
Can ver itmiyən yerə.
Ayaqlar necə varsın,
Könül getmiyən yerə.*

*Səhərin vaxtı keşdi
Bir ulduz axdı keşdi.
Dünya bir pəncərədi
Hər gələn baxdı, keşdi.*

Çox geniş əhatə qüvvəsinə malik olan dördüncü nümunədə isə xalqın əsrlərlə topladığı həyat təcrübəsinin nəticəsi «Bir ulduz axdı, keşdi», yəni ulduzun axması ilə «dünyadan bir nəfər köçdü» inamı və dərin fəlsəfi məna – «Dünya bir pəncərədi, hər gələn baxdı, keşdi» çulğasıdır. Burada misralar bir-biri ilə sıx vəhdət təşkil edir ki, onu yaradan sənətkarın ecazkar qüdrəti sayəsində kamil sənət nümunəsi səviyyəsinə qalxır.

Misralar arasında məna əlaqəsi məsələsində folklorşunas Q.Namazovun fikri də maraq doğurur. Onun fikrincə, xoyrat və bayatıda hər misranın öz vəzifəsi, öz adı vardır. Tədqiqatçı

*Belə bax;
Kəmər düşdü, belə bax.
Qocaldım, günüm keşdi
Pünhan oldum, belə bax –*

kəsik bayatını misal göstərir və qeyd edir ki, bayatının ilk başlangıç misrası imla, ona həmqafiyə qurulan ikinci misra inşa, mətləbi-ideyanı ifadə edən üçüncü misra – məlum, şeiri tamlayan dördüncü misra məxrəc adlanır (158, 40–41).

Kərkük folklorunun janrları

Maraqlıdır ki, professor Cəfər Xəndan misralar arasında qarşılıqlı əlaqə məsələsinə tamam başqa cəhətdən yanaşmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşunasın fikrincə, «iki əvvəlinci misrada çox zaman həyat, təbiət və yaşayış haqqında təsəvvür verilir. Son misralarda isə lirika, hiss, həyəcan, bir şəxsiyyətin daxili vəziyyəti verilir» (254, 165).

Demək olar ki, eyni fikrə professor Musa Adilovda da təsadüf edilir. Tədqiqatçının fikrincə, hər bir bitkin, kamil bayati iki paralel hissədən ibarətdir. Birinci hissə əvvəlki iki misranı əhatə edir və burada cansız aləmdən söhbət gedir, ikinci hissə isə iki son misranı əhatə edir və burada canlı aləmdən söhbət gedir (260, 617).

Tədqiqatçı sonralar bu fikrini daha da inkişaf etdirərək yazar: «Müstəqil və bütöv bir əsər olan hər hansı bayatı iki paralel hissədən təşkil edilir. Həmin paralel tərkiblərin biri cansızlardır, ikincisi isə canlılardan bəhs edir, cansızlara aid hissə ilə sonra gələn canlılara aid hissə bayatıda ardıcıl gəlir, yanaşı yaşayır, paralel şəkildə mövcud olur. Hər hansı bir bayatıda bu ümumi cəhəti görmək mümkündür» – deyir və doğru olaraq: «İkinci misralar əsas fikri məna və ritmik cəhətdən qymətləndirməyə xidmət edir» qənaətinə gəlir (6, 51, 52).

Həcmcə kiçik, mənaca böyük olan, xalqın yaradıcı dühəsindən xəbər verən, əsl sənət nümunələri olan xoyrat və manilər qonşu xalqlar arasında da geniş yayılmışdır.

Bu baxımdan da xoyratlar və bayatılar fərqlənmirlər. Doğrudan da, «hər birində bir mənzumədəki qədər fikir və duyğu ifadə edilən» Azərbaycan bayatlarının da sehri qonşu xalqları ram etmişdir (70, 6; 67, 65–84). Bayatları istər yaşı, istərsə də cavanlar olsun, hamı sevir. Adamlar qəm, qüssə, kədər, hüzn, sevgi-məhəbbət, istək, dilək, arzu, həsrət, nərazılıq və s. hislərini bayatılar vasitəsilə bildirirlər. Matəm mərasimində onlardan istifadə edirlər. Nəhayət, fikir və duyğularını bayatılarla izhar edirlər. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan dili Qafqazda ümumi folklor dili olub (70, 6).

Qəzənfər Paşayev

Azərbaycan folklorundan qidalanan, onu «zəngin xəzinə» adlandıran qonşu xalqların ədəbiyyat klassiklərinin xoyrat və manilərə müraciət etməsi də deyilənləri təsdiqləyir. Məsələn:

*Keşdi ömrüm;
Gör necə keşdi ömrüm.
Harayladım dönəmədi,
Elə bil heşdi ömrüm.* (69, 175)

*Oda düşən mənmişəm,
Yanıb oda dönəmüssəm.
Od olub işıq verdim
İşıq verib sönmüşəm.*

İraq-türkman folklorunda, sözün həqiqi mənasında, xalq poeziyasının zirvəsi, onun şah əsəri hesab olunan xoyrat və manilər xalqın bədii-estetik tərbiyəsində müstəsna rol oynayır, mənəvi qidaya çevrilir. Təkcə onu demək lazımdır ki, əsl ilham məhsulu olan bu incilərə münasibət əsrlər öncə olduğu kimi qalır. Şeir yazmağa başlayan gəncin ilk qələm təcrübəsi xoyrat və mani olduğu kimi, yaşlı şairlər də fəlsəfi fikirlərini izhar etmək üçün bu janra müraciət edirlər. Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatına bu mövqedən yanaşma onların əsl sənətkar olmalarına dəlalət edir. Bunu biz Şeyx Əbdülqadir Tələbanidə də, Abdulla Safidə də, Hicri Dədədə, Məhəmməd Sadiq, Mustafa Gögqaya, Osman Məzlum və başqa şairlərdə də görürük.

Osman Məzlumun yazdığı 359 xoyratın ayrıca kitab şəklində buraxılması dediklərimizi təsdiqləyir (171).

Bu baxımdan tədqiqatçı Əta Tərzibaşının sözləri də yerinə düşür: «Bu tərzdə şeirlər yazan əski xalq şairləri bulunduğu kimi, bu gün daha xoyrat və mani dördlükləri biçimində şeir yazan çoxdur. Hətta yeni nəsil – gənc türkman şairlərinin şeire mani yazmaqla başladıqlarını söyləmək yerində olur» (212, 14).

Bizcə, xoyrat və manilər şairlər üçün gözəl sənət məktəbinə çevrilir. Xalq yazıçısı Mehdi Hüseynin yarım əsr əvvəl bu münasibətlə dediyi sözlər bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir: «Yalnız məzmun dərinliyi və fikir zənginliyi cəhətdən

Kərkük folklorunun janrları

deyil, söz sənətkarlığı, obrazlar, müqayisələr və bədii ustalığın bütün başqa ifadə vasitələri cəhətindən də bayatılarda öyrəniləcək xüsusiyyətlər az deyildir. Təqlid və təkrar üçün yox, yeni şeirin bədii qüdrətini artırmaq üçün, zəngin fikirləri belə aydın və parlaq ifadə etmək üçün» (51, 14).

Demək lazımdır ki, gənc şairi əsl və geniş poeziya aləminə aparan yeganə yol «xoyrat və mani» yoludur. Bu yoldan yan keçib poeziya aləminə gələn, demək olar ki, yoxdur. İndinin özündə belə İraq-türkmanlarının həftəlik «Yurd» qəzetində hər nömrənin iki səhifəsi şairlərin xoyrat və manilərinə ayrıılır. Adlı-sanlı şairlər belə fəlsəfi və siyasi məzmunlu şeirlər yazır, bununla fəxr edirlər. Maraqlıdır ki,

*Gülə naz;
Bülbül eylər gülə naz.
Girdim dost bağçasına
Ağlayan çox, gülən az –*

bayatisını Azərbaycan şairi dahi Füzuliyə aid edirlər (212, 112).

Əta Tərzibaşı Nəsimi, Füzuli, Xətai, Yunis Əmrə, Abdul Qadir Marağayı və başqa klassik şairlərin də bayatı yazdıqlarını və onların bu baxımdan da özlərindən sonra gələn bir çox şair və el sənətkarlarına qüvvətli təsirindən söz açır (212, 78–81).

Hələ Nəsimidən də əvvəl yazış-yaratmış Cəlaləddin Ruminin:

*Keçginən oğlan, hey biza gəlgil,
Dağdan en, dağdan hey, düzə gəlgil.
Ay bəgi sənsən, Gün bəgi sənsən
Biməzə gəlmə, baməzə gəlgil –*

şeir parçasının Kərkük dolaylarında məşhur olan:

*Səhər olsun bizə gə,
Qırmızı gey, gözə gə.
Bir əlin dolu badə,
Bir əlində məzə gə –*

Qəzənfər Paşayev

dördlüyü ilə yaxınlığından da danışmaq olar. Kim bilir, bəlkə də, şairin yuxarıda göstərdiyimiz unudulmaz şeir parçasının yaranmasına bu gözəl bayatı təsir etmişdir. Unutmaq olmaz ki, dünyanın bütün qüdrətli sənətkarlarının əbədi yaşamaq hüququ qazanmış elə bir əsəri tapılmaz ki, qidasını xalq yaradıcılığının qaynar çeşməsindən almasın (1, 1).

M.C.Cəfərov təsadüfi yazmamışdır ki, istər klassik, istərsə də müasir şeirimizin ən yaxşı nümunələrinin sənətkarlıq baxımından hansı xəzinədən gəldiyini araşdırıldıqda yenə gedib müdrik xalq yaradıcılığı xəzinəsinə çıxırıq (251, 145).

Kərkük dolaylarında müasir şairlərin yaradıcılığında da xoymatların təsiri açıq-aydın görünməkdədir. Hətta cəsarətlə axtarışlar yolu ilə gedən şairlər belə, xoymatlara laqeyd və biganə qalmamışlar; ondan Azərbaycanda olduğu kimi, faydalananmışlar. Lakin yaşılı şairlər ictimai-siyasi məzmunlu xoymatlara üstünlük verdikləri halda, gənclər eşq-məhəbbəti tərənnüm edən xoymatlara daha çox meyil edirlər. Demək lazımdır ki, ictimai-siyasi məzmunlu xoymatlar poetik baxımdan ədəbi nümunələr səviyyəsinə yüksələ bilməş, onların çoxu siyasi lirika adını qazanmışdır. Siyasi lirikanın səfərbəredici imkanlarından məharətlə istifadə edən Ə.Bəndəroğlu bu janrın ilk yaradıcısı hesab olunur (95, 136).

Kərkük dolaylarında şairlərin ellikcə xoymat və mani yazdığını nəzərə alaraq onları müəllifi məlum və naməlum olması baxımından iki yerə bölmək olar. Əta Tərzibaşı onların «Anonim cinası xoymatlar», yəni müəllifi naməlum cinası xoymatlar, «Çağdaş cinası xoymatlar», yəni müəllifi məlum müasir cinası xoymatlar və eləcə də «Anonim cinassız manilər» və «Çağdaş cinassız manilər» adı altında qruplaşdırılmışdır. Xoymat və manilər arasında ən geniş yayılanları eşq-məhəbbətlə bağlı olanlardır. Divan ədəbiyyatında olduğu kimi, xoymat və manilərdə də gözəlin boyu, gərdəni, köksü, qaşı, gözü, kirpiyi, üzü, beli, biləyi, yanağı, zülfü, dodağı və s. təşbih və bənzətmələrlə vəsf olunur. Xoymat və manilərdə gözəl aşağıdakı sözlərlə vəsf olunur: ağa, paşa, bəy, bəylər-

Kərkük folklorunun janrları

bəyi, pəri, sənəm, ceyran, gül, açılmış nar gülü, könül quşu, qönçə ay, maral, qumru, göyərçin, cəllad, dini tərsə, gözəllər xəzinədarı, gözəllər sultanı, baba dövləti, ocaqda bir dənə.

Aşıq isə özünü «miskin, məcnun, abdal, dərviş, qul, yetim, xəstə, yoxsul, düşkün, əsas (gecə qarovulçusu), boynu buruq qaz, bağbançı, bağgir, xidmətkar, bütərəst» və s. sözlərlə təqdim edir. Gözlərini «bahar buludu»na bənzədir, könlünü «fənar», şüşə, kabab, illər xəstəsi, yetimlər əyləncəsi, miskinlər yurdu və s. adlandırır.

Gözəlin əzaları xoyrat və manilərdə belə təsvir edilir:

Boy – çinar, səlh ağacı (sərv), dal (budaq), əlif (qamətli) və s.

Üz (hüsn və camal da beləcə) – Ay, Gün, gül, güzgü və s.

Göz – şahin, ceyran, xumar, qaneedən, cadugər və s.

Qaş – qələm, xəncər, cəllad, yay, kaman, mil və s.

Kirpik – ox, neştər, qiyamət qoparan və s.

Yanaq – alma, gül şərabı, lalə, lalə dağı, qaymaq və s.

Sinə – cənnət bağı, bostan, qar, nişan (hədəf), taxt və s.

Zülf – kəmənd, şahmar, üz hasarı, əcəm ipəyi, sünbül və s.

Məmə – turunc, narıncı, şamama, şəftəli, cənnət narı və s.

Ağız – bal, gül, gül şərabı.

Dil – xurma, nabat şəkəri, badam içi və s.

Gözəlin qəmzə və baxışı: maxmur, can alan, eşq qırğısı, yerişi də bəstə-asta qaz, yaltana-yaltana, yayxana-yayxana (sallana-sallana) gedən kimi sözlərlə vəsf edilir (212, 83–84).

Çəkinmədən demək olar ki, xoyrat və manilər canlı poetik salnamə olmaq baxımından İraq-türkman folklorunu yaradıb-yaşadanların dünəni, bu günü, sabahıdır. Xalqın əbədi arzusunu ifadə edən lirik növün bu heyrətamız inciləri bələkdən ömrünün sonuna qədər İraq türkmanlarının həmdəmi olur. Şübhəsiz buna görədir ki, vaxtilə Azərbaycanda olduğu kimi (230, 188), Kərkük dolaylarında da hər münasibətdə, xüsusən də əyləncələrdə, toylarda, çöllərdə, xırmanlarda, yollarda, bazarda mal satarkən, dini bayramlarda, çayxanalarda, sini-zərf

Qəzənfər Paşayev

yununda, yaslarda, uşağa layla çalarkən, sənət işlərini yerinə yetirərkən xoyerat və mani oxunur. Burada görkəmli xoyerat ustaları yetişirlər. Xoyerat çağırınlar tez-tez xoyerat mərəkələrində qarşılaşırlar. Belə qarşılaşma «qənşərbəqənşər çağırma» və ya «qənşərin vermək» adlanır (212, 197). Bu cür məclislərə çox vaxt çalğılı və içkili xoyerat məclisləri deyirlər. Məclislər saatlarla, bəzən də axşamdan səhərə kimi davam edir. «Qənşərbəqənşər çağırma» məclislərində çox vaxt bir neçə xoyerat çağırın müğənni iştirak edir. Müğənnilərin belə məclislərdə iştirak etməsi üçün bir neçə şərt vardır. Birinci şərt odur ki, müğənni deyişmə üçün şərt olan müxalif, kürdü, bəşiri, muçala, yetimi, yolçu, nobatçı, dəllihəsəni və s. xoyerat üslullarını bilsin. İkinci şərt odur ki, külli miqdarda xoyerat bilsin ki, rəqibin çağırıldığı xoyerata müqabil xoyerat oxuya bilsin və tez məglub olmasın. Elə xoyeratlar seçə bilsin ki, təhqiranə olmasın. Hətta namərd, alçaq, düşkün və s. sözlər işlənən xoyeratları oxumamağa çalışmalıdır ki, rəqib ondan da təhqiramız xoyerat seçməsin. Doğrudur, hərdən dava düşür, təhqiredici xoyeratlar çağırılır və hətta qarşısındakını tam susdurmaq üçün bədahətən xoyeratlar da deyirlər. Bununla belə, məclisin başlaması, gedişi və nəhayəti, adətən, eyni olur. Məclisə toplaşanlar ondan mənəvi zövq alırlar. Məclis təqribən belə başlayır. Müğənnilərdən kimsə bu xoyeratla özünə rəqib axtarır:

*Kabab yandı, köz istər,
Sürmə yandı, göz istər.
Göz gözə, gözüm gözə,
Usta durub söz istər.*

Müğənnilərdən biri onun cavabını verir:

*Kabab yandı, közün seç,
Sürmə yandı, gözün seç.
Göz gözə, gözüm gözə,
Ustan gəldi, özün seç.*

Kərkük folklorunun janrları

Ara get-gedə qızışır. Xoyerat çağırınlar arasında pərtləşmə – bir-birini bərkə-boşa salma dövrü yaxınlaşır. Bu vaxt məclisdə iştirak edən başqa xoyerat çağırınlar hamısı birdən nəşəli bir bəstə – mahnı oxumağa başlayırlar. Xeyli beləcə davam edir, ayrı-ayrı müğənnilər qəlbə yatan bəstələr oxuyurlar. Sonra müğənnilərdən biri əlini qulağının dibinə qoyub uca səslə:

*Ağır-agır:
Addim at ağır-agır.
Bəstəydən gecə bitməz,
İgid ol xoyerat çağır –*

oxuyur və yenidən məclisin ahəngi dəyişir. Xoyeratlaşma zamanı əməl olunması zəruri olan bir şərt də vardır. Məna bir yana, gərək cinaslar da bir-birinə uyğun gəlsin, məsələn:

*Günahımı:
Bağışla günahımı.
Deyirlər gün tutulub,
Eşidib gün ahımı.*

*Günahımnan:
Xudam, keç günahımnan.
Cigərdən bir ah çəksəm
Tutular gün ahımnan.*

Təəssüf ki, xoyerat və manilərin xalq arasında daha geniş yayılmasına kömək edən bu adət yavaş-yavaş unudulmağa və əvəzində səhnə və ya radiodan xoyerat söyləmək adətinə keçilməkdədir.

Kəsik bayatılarla – xoyeratlarla belə deyişmə məclislərinin vaxtilə Azərbaycanda da geniş yayıldığından söz açmaq olar. «Kəmmisralı (kəmhecalı – Q.P.) bayatı ənənəsi, bizcə təkcə bayatılarla deyişmə məclislərində uzun müddət yaşamışdır ki, bundan da məqsəd öz qafiyəsini – mövzusunu rəqibinə xəbər

verməkdən, deyəcəyi bağlama bayatıları hansı qafiyə, hansı cinas üzərində quracağı barədə xəbərdarlıq etməkdən ibarət olmuşdur» (215, 201).

Xalq kütləsinin bədii zövqünü oxşayan, təşbih və məcazlara zəngin olan, nəsildən nəslə keçən, yaşayan, onu yaranan xalqı əbədi yaşıdan, xalq istedadının bu yığcam və müdrik nümunələri elə sənət abidəsi, elə təfəkkür məhsuludur ki, zaman keçdikcə dəyər-qiyəmti daha da artacaq, «həssas qulaq onlarda qəlbimizə munis olan çox şey duyacaq, həssas ürək bu nadir inciləri yaranan xalqın dühəsinə dərin minnətdarlıq hissilə çırpınacaqdır» (129, 24).

Məlumdur ki, xalq poeziyasının məzmunu xalq həyatının məzmunu ilə müəyyən olunur. Harada ki, xalq poeziyasının məzmunu yoxsuldur, deməli, orada xalq həyatının özü də yoxsuldur. Və əksinə, xalq poeziyası ürəyi yaşamaq eşqilə döyünen, nəcib hislərlə yaşayan, səmimiyyəti, alicənablılığı, ləyaqəti ilə seçilən xalqlarda daha güclü olur (332, 52). Ümumiyyətlə, hər bir xalqın şifahi ədəbiyyatının zənginliyi, onun ifadə etdiyi fəlsəfi dərinlik, müdriklik, həmin xalqın mənəvi dühəsini, yüksək düşüncə qabiliyyətini, təfəkkür və təxəyyülünün inkişaf səviyyəsini göstərən ən ümdə amillərdəndir (3, 44).

İraq-türkman folklorunun çələngi hesab olunan mani və xoysratlar öz zənginliyi ilə seçilir. Bu, təsadüfi deyildir. Lirik növün ən geniş yayılan bu janrı üzərində xalq yaradıcılığı can qoymuş, «bu əsərlərin üzərində əsrlər boyunca müstərək olaraq bir el çalışmışdır» (116, 7).

Xoysrat və manilərin sənətkarlıq və üslub xüsusiyyətlərini, dilinin səlisliyini, dərin mənasını dərk etdikcə onların əsl ilhamın, yüksək bədii təfəkkürün məhsulu olduğunu duymaq asanlaşır... Buradakı zəriflik, incəlik onu yarananların nə qədər incə və zərif zövqə, bəşəri hislərə, duyğulara malik olduğunu əyani şəkildə göstərir.

Əsrlərdən əsrlərə, nəsillərdən nəsillərə yadigar qalan, əmanınət olan, musiqi ilə xalq poeziyasının vəhdətindən yaranan, lirik növün aparıcı janrlarından olan xalq havaları İraq-türk-

Kərkük folklorunun janrları

man folklorunda xalqın mənəvi mədəniyyəti, həyat tərzi, məişəti, keçmiş, bu günü və eləcə də xalq dilinin qorunub saxlanması, zənginləşməsi, gözəlləşməsi yolunda əvəzsiz xəzinədir.

Təəssüf ki, İraq-türkman xalq havaları forma, şəkil, mövzu, məzmun və ideya cəhətdən, konkret xüsusiyyətləri baxımından tədqiq olunmamış, xalq musiqi ənənələrinin rolu və mövqeyi aydınlaşdırılmamışdır. Xalq musiqi folklorunun - xalq havalarının ədəbi, etnoqrafik tarixi, psixoloji təhlili, elmi analizi bir yana, toplanıb yazılması da arzu olunan səviyyədə deyildir.

Hələ XX əsrin əvvəlində Ü.Hacıbəyovun dediyi «El mahnılarımız bizim musiqi sərvətimiz və musiqi mənbəyimizdir. Fəqət biz hələ bu sərvət və mənbədən layiqincə istifadə edə bilməmişik» (230, 201) sözlərini bu gün bütövlükdə İraq-türkman xalq mahnıları və musiqi folkloruna da aid etmək olar. Yeri gəlmışkən, qeyd edək ki, aşiq havaları istisna olmaqla, Azərbaycanda xalq mahnıları nədənsə musiqi folklorunun sahəsi hesab edilmiş, folklorşunaslarımız tərəfindən gərəyincə tədqiq olunmamışdır. Nəticədə folklorşunas P.Əfəndiyev ürək ağrısı ilə yazmışdır: «Ancaq təəssüf ki, indiyə qədər xalq mahnılarına nəinki dissertasiya, monoqrafiya, hətta sanballı bir məqalə belə həsr edilməmiş, geniş tədqiq olunmamışdır» (111, 156).

Halbuki, həm musiqidə, həm də poeziyada ritmin olması onların güclü vəhdətinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da bir daha təsdiq edir ki, mahnı özlüyündə poeziya və musiqinin birləşməsinin məhsuludur (299, 105; 146, 23). «Kim bilir, bəlkə də, mahnı mətnini yaradan qüdrətli bir bəstəkar, yaxud musiqi bəstələyən, eyni zamanda istedadlı bir şairmiş» (252, 196).

Belə olan halda xalq mahnı mətnlərinin tədqiqini folklorşunaslığın ümumi sahəsindən çıxarıb dar çərçivəyə salmağı məqbul saymaq olmaz.

Kərkük dolaylarında xalq mahnılarının toplanması və onların poetik mətnlərinin çapı və tədqiqi yolunda az-çox işlər görülmüşdür (208; 91; 350). Folklorşunas Əta Tərzibaşı

«Kərkük havaları» adlı qiymətli kitabının giriş məqaləsində Kərkük havalarını qırıq və ya qısa havalar və uzun havalar adı altında qruplaşdırılmışdır.

Tədqiqatçı qısa havalar sırasına bəstə (xalq türküsü), tənzilə (dini türkü və şərqi), şərqi (marş və bənzəri); halay və oyun havalarını daxil etmişdir. Uzun havalar sırasına isə mügamlar; xoysrat havaları; divan-urfə; qəzəl; aşiq havaları; Kərəm havası; sazlamaq; laylalar daxil edilmişdir (208).

Göründüyü kimi, yuxarıda göstərilənlərin hamısını xalq havası kimi qəbul etmək doğru olmazdı. Bundan əlavə, Əta Tərzibaşının toxunmadığı, ümumiyyətlə, Kərkük folklorunda tədqiq olunmamış xalq mərasim nəğmələri də Kərkük dolaylarında çoxdur. Lakin bunları «Mərasim folkloru» fəslində tədqiq etdiyimizdən «Xalq mahniları və onların poetik mətnləri» bölməsində yalnız xoysrat üsulları və xalq türkülərini nəzərdən keçirəcəyik.

XOYRAT ÜSULLARI. Xoysratlarla oxunduğuna görə xoysrat havaları və ya xoysrat üsulu adı ilə tanınan, yüngül, sadə və yiğcam olan, musiqi ahənginə uyğun gələn, hamı tərəfindən sevilən, xalq arasında geniş yayılan lirik janrdır.

Kərkük dolaylarında iyirmidən artıq xoysrat üsulu vardır: Bəşiri, Nobatçı, Müxalif, Muçala, Yetimi, Ömrəqələ, Malalla, Şərifə, Yolçu, Əhməd dayı, Kəsük, Ağam-ağam, Qarabağı və ya Qarabağlı, Əydələ, İskəndəri, Bayat, Kürdü, Qızıl, Misgini, Dəllihəsəni, Mazan, Matar, Kəsük Matar, Atıcı və s.

Xalqın musiqi mədəniyyəti ilə sıx bağlı olan xoysrat havalarında bir və ya bir neçə xoysratdan və miyan adlanan əlavə söz, ifadə və misralardan istifadə edilir. Miyanlar xoysratın əvvəlində, ortasında və eləcə də axırında gələ bilər. Miyanlar xoysrat havasının nəğməsinə uyğun olaraq müəyyən tərzdə oxunurlar. Bundan əlavə hər xoysrat üsulunun özünə məxsus başda, ortada və axırda gələn üç çeşid miyanı vardır. Çox zaman onlar vəznli olurlar.

Xoysrat havalarının ən mahir ustalarından biri Əbdül Vahid Kuzəçi oğlunun vala yazdırdığı xoysrat havaları ara-

Kərkük folklorunun janrları

sında xüsusilə seçilən üsullardan verdiyimiz poetik mətn nümunələri yuxarıda deyilənləri daha da aydınlaşdırır. Dırnağa düşməyən misralar xoyrat havasının mətni, dırnaqda verilən söz, ifadə və misralar isə miyandır.

«Bəşiri» xoyrat üsulu:

«*Baba, bu gün*»
Oyan yeri:
Səhərdən oyan yeri.
«*Dönüm, dininə dönüm*»
«*Hə bəs mən özüm*»
«*Ey, ey, ey, öz anam oğlu*»
Yüz il sel gəlsə oymaz
«*Vallah*»
Bir gün qəm oyan yeri,
«*Ey yar... ey yar əlindən*»
«*Aman, aman, aman, yar əlindən*»
«*Heç bilməm hara gedim*».

«Ağam, ağam» xoyrat üsulu:

«*Ağam, ağam, ağam, ağam*»
Oyağam;
Yatmamışam oyağam.
Aləm şirin yuxuda
Mən eşqindən sayığam.
«*Di gəl, ağam, di gəl paşam, di gəl*».
«*Mən özüm ziyləmirəm,*
Dərd dərdə dəyər ziylər»
«*Ağam ziylər, paşam ziylər,*
Di gəl gözəlim».
Çağirdim çağlar oldu,
Didəm qan ağlar oldu.
Hansi yarın eşqinnən
Məskənim dağlar oldu.

Qəzənfər Paşayev

«*Di gəl, ağam, gəl,
Mən qəribəm, yol tanımam».*
«*Özün bəzən, özün düzən, özün gəl»*
«*Mənə zülm edən öz ağam oldu»*
Öz ağam:
*Qəlbin saf et, gəz, ağam,
Məhəbbət ölüncədi,
Dəmə gözdən uzağam.*

Maraqlıdır ki, miyanlar bəzən hər misranın əvvəlində, bəzən isə eyni bayatıda, gah misranın ortasında və ya axırında da gələ bilər.

Aşağıdakı parçalar dediyimizə əyani misaldır.
«Əydənə» üsulu:

«*Gözüm»
«Gənə» bağçayam, baram sənə,
«Mina boylum», heyvayam, naram sənə.
«Evi yanmış», könlün fikir etməsin
«Öz ağam oğlu», ölüncə yaram sənə.
«Hə neynim, gənə evi xarab» və s.*

Göründüyü kimi, miyanlar xoyratın hər bir misrasından əvvəl işlənmişdir.

«Matar» üsulu:

*Bağlamadı, «bağlamadı, qurban»,
Yaramı bağlamadı.
«Dədə mənə», yar məni yaraladı, «hey havar»,
Bir dönüb bağlamadı.
«Oy... oy... oy... oy neynim.
«Billah mənə», hər kəsçin yaş tökən yar
Mənimçin ağlamadı.
«Yara yar», «ay yar» «ay, yar ay»
«Yar əlindən hara gedim».*

Kərkük folklorunun janrları

Bu parçada isə miyan misranın həm əvvəlində, həm ortasında, həm də axırında özünü göstərir.

Başda keçən miyanlar ən çox «Kürdü», «Dəllihəsəni» və «Malalla» üsullarında «A...x», «Kəsük» üsulunda «Da...d», «Müxalif», «Yetimi», «Bəşiri» və «Matarı» üsullarında, «Baba, bu gün», «Dədə, bu gün»; «Şərifə» üsulunda «Dədəm, dədəm, dədəm», «Yolçu» üsulunda «Ağam, ağam, ağam»; «Muçala»da «Zalim Zalim»; «Nobatçı»da «Ulan, ulan, ulan»; «Ömərqələ»də «A belə gənə» və «La billa neynim» işlənir.

Bəzi üsullarda isə xoyrat miyansız, yəni elə belə xoyratın sözləri ilə başlayır.

Ortada isə «Kürdü» üsulunda «Qadan mən alım», «Fədan mən olum»; «İskəndəri» üsulunda «Ay, ay dədəm oğlu», «Mina boylum», «Evi yanmış»; «Bəşiri»də «Musulmanlar», «Gözlərim», «Mənim ağam», «Özünnən bixəbər», «Yeri dininə dönüm», «Dönüm, dininə dönüm», «Bəs mən özüm»; «Muçala»da «Mina boylum, sənəm gözlüm»; «Müxalif»də «Gözlərim ağam, gözlərim paşam», «Mina boylum»; «Dollihəsəni»də «Da...d, ey, da...d, ey, kafir ey», «Yeri dədə, yeri, yıxılsın öz baban evi»; «Kəsük»də «Yuvan dağılsın» kimi söz, ifadə və cümlələr işlənir.

Bəzi görkəmli xoyrat çağırınlar yuxarıda göstərilən sözləri miyan saymamışlar. Onlara görə əsl miyan xoyratın sonunda gələn nəgməli sözlərdir ki, xoyrat üsulu onunla bitir (212, 162).

Onu da demək lazımdır ki, bəzi xoyrat üsulları elə xoyratın özü ilə bitir.

Bu baxımdan musiqişünas alim Ə.İsazadənin fikri maraq doğurur: «Xanəndələr mahnıların bir qismində bayatılarda olduğu kimi, digər qismində isə onların mətninə kiçik bir əlavə ilə istifadə etmişlər. Mətni bayatı olan xalq mahnılarının əvvəlinə və ya sonuna artırılan, «bala neynim», «ay aman», «gülüm ey», «ay balam», «ay gözəl» və s. sözlər, nəqarətlər, şübhəsiz ki, mətnə ifaçıların motivə uyğun etdikləri əlavələrdir» (125, 6).

Burada maraqlı bir məsələ də üzə çıxır. Məlumdur ki, xoyratların birinci misrası üç-beş hecadan ibarət olur. Əta Tərzibaşı buna öz münasibətini belə bildirmişdir:

«...boşluqlar isə xoryatın nəğməylə söyləniş əsnasında «baba, bu gün», «ağam-ağam», «dədəm-dədəm», «gözüm» və başqa bir taqım basmaqəlib sözlərlə doldurulmaqdadır» (212, 115).

Göründüyü kimi, bu məsələdə Əta Tərzibaşı ilə mübahisə etmək olar. Əvvəla, əgər müəyyən sözlər xoyratlarda yalnız boşluğun doldurulması xatirinə işlədilirsə, bəs kəm misrası olmayan bayatı və manilərdə bu sözlər niyə işlənir?

Digər bir tərəfdən də aşiq sənətindən az-çox məlumatı olanlar yaxşı bilirlər ki, aşıqlar qoşma, təcnis və s. havalar oxuyarkən xoyratlar da oxuyurlar. Burada birinci misra kəm hecalı olduğu halda, boşluğu doldurmaq üçün heç bir əlavə sözdən istifadə edilmir. Deməli, bu məsələdə Azərbaycan alımlarının fikri ilə razılaşmaq olar.

Musiqişünas alim, professor M.İsmayılovun fikrincə, bu sözlərin mahnıların daxili inkişafında böyük əhəmiyyəti olmaqla yanaşı, onların mahnının orta hissəsində və yaxud sonunda tamamlayıcı xarakter daşıyan melodik ifadələr də həmin sözlər vasitəsilə əmələ gəlir (127, 31).

İraq-türkman folklorunda miyan adlanan belə sözlərə Azərbaycanda lirik xalq mahnılarında təsadüf edildiyi halda, Kərkük dolaylarında xoyrat havalarında işlənir, lirik xalq havalarında isə əsasən bütöv misralar təşkil edən döndərmələr (nəqarətlər) yer alır (133, 251–296).

Xoyrat havalarının sonunda gələn miyanlar lap çoxdur. Onlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

Bəşiri:

«*Ey yar, ey yar, ey yar, ey yar
Gözün şirindi neynim*».

Kərkük folklorunun janrları

Muçala və Yetimi:

*«Ax mən, yox sən,
Ölürəm bu gündə mən».*
Yetimi:

*«Yengi canbaz olubsan,
Dədənin evi xarab».*
*Yixma dədəm evini,
Dədənin evi xarab.
Dədəm nedim, ömrüm nedim
Uçubdu könlüüm quşu.
Neynən könlüüm şad edim
Cümlə canım xarabdı
Dərmana kimə gedim.*

Matarı:

*Gəhdə bir, həftədə bir
Gözündən öpsəm nə var.
İldə qurban bir olar
Hər gün qurbanın olsam, nə var.*

Atıcı:

*Güvənmə budaga bülbüл
Yel gələr yuvan yixar.
Görsən nə bərbad eylər
Eylər gözün, eylər.*

Nobatçı:

*Hə dedin bağımnan gül dərmək olmaz,
Çamur başına bülbüл,
Mən bağından gül dərdim.*

Malalla və Yolçu:

*Di gəl, ağam, di gəl, paşam
Di gəl, öz bəyim, ağam oğlu.*

Qəzənfər Paşayev =====

Qızıl:

*Mən özüm, özüm, özüm
Dağı əridər sözüm.
Od sənnən, odun mənnən
Yandırıım özüm, özüm.*

Dəllihəsən:

Bağbanım olsun bülbül

Malalla:

Gəl getmə yad bağına

Müxalif:

Hə dolan, bizim bağa gəl

Şərifə:

Aman əlindən, cavan əlindən

Müxalif:

*Aman... aman... aman.
Ağam, Ağam:
Aman, aman əlindən*

Müxalif və başqları:

*Heç bilməm hara gedim.
Mən özüm ziyləmirəm
Dərd dərdə dəyər ziylər.
Qoy ölsün əcələ borclu canım
Qurtulsun vah demədən.
Di gəl o bələli başına dönüm
Di gəl, ağam, ey yar, yar, yar...
Di gəl, heyran olum,
O boyan dönüm.
Hə dedin səninəm, sənin*

Kərkük folklorunun janrları

*Qoynunda bu yad nədi?
Hə dedin bəy mənəm, adil mənəm
Köyündə bu dad nədi?
Hə dedin «malim, mülküm, əmlakım»
Heç demədin ölüm var.
Mən sənə bəyim deyərəm
Bəyim daim bəy olar.
Aman, aman, aman, aman
Qoy dolaşım bir zaman.
Ağa neynim, paşa neynim
A belə neynim.*

Kürdü:

*Bax bu mürvətsiz yara,
Al geyib nə sallanır.
Nə bəzənir, nə düzənir,
Mənə deyir gəl getmə.
Bu gündə qal,
Bu dəmdə qal,
Di gəl ağam, di gəl paşam,
Mən qəribəm yol tanımam.
Özün bəzən, özün düzən, özün gəl,
Mənə zülm edən öz ağam oldu.*

Göründüyü kimi, hər hansı bir miyanın istənilən üsulda oxunması çox vaxt xoyerat çağırnanın arzusundan asılı isə, bəzi miyanlar müəyyən xoyerat üsullarına mənsub olub, yalnız o üsulla oxunur.

Demək lazımdır ki, əski xoyerat çağırnanlar «Kürdü» xoyerat üsulunu xoyerat havası deyil, təcnis sayırlar (208, 34).

Kərkük dolaylarında xoyerat üsullarının hər birinin müəyyən bəstələri var ki, üsulun sonunda oxunur. Hər mani-nin kəsb etdiyi mənasına uyğun nəqarəti – döndərməsi olur. Bəstələrdə döndərmə (nəqarət) xoyerat tərzinin əksinə olaraq, xor tərəfindən yerinə yetirilir. Mani-dördlüklər isə solo halında

Qəzənfər Paşayev

tək bir şəxs tərəfindən – bəstə deyən oxucu tərəfindən söylənir. Döndərmə, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, bu qrup tərəfindən təkrarlanır. «Bu xal nə xaldı, gözəl, nə xaldı, yanaqda dögdürübən. Canım nə xaldı, gözüm nə xaldı, aləmi yandırıbsan» bəstəsində olduğu kimi. Bu döndərmə hər dördlükdən sonra təkrarlanır. Məsələn:

*Evlərində xalı var,
Dodağında balı var.
Mən öz yarım tanıram
Yanağında xalı var.*

Sonra isə xorla yenidən döndərmə oxunur. Azərbaycanda da bir çox xalq mahnalarında bayatı mahnının əsasını təşkil edir. Hər bayatıdan sonra döndərmə təkrar olunur. Məs.:

*Bu dağda maral gəzər
Telini darar gəzər –*

və s. oxunur və bayatı bitən kimi döndərməyə keçilir:

*Dağlarda çiçək, ay Güləbatın,
Hamidan göyçək, ay Güləbatın
Doldur ver içək, ay Güləbatın –*

gəlir və mahnının ritmi dəyişir, rəngarənglik yaranır, dinləyicinin qəlbini oxşayır.

Xalq havaları və onların döndərmələrinin hansı məqamda, necə işlənməsi və s. barədə «Xalq türküləri» bölməsində ətraflı danışılır. Burada isə onu demək yerində olardı ki, xoyrat üsullarını və eləcə də xalq türkülərini oxuyarkən müğənniləri: zurna, zurnaba, meytər (davul), dümbələk, qaşuq, çarpara, dəf, zilli dəf, zil, dumbulbas, ney, bəlül, saz, santur, ud, kaman və s. kimi xalq musiqi alətləri ilə müşayiət edirlər.

Kərkük folklorunun janrları

XALQ TÜRKÜLƏRİ

Kərkük xalq mahniları da xoyerat havaları kimi şifahi xalq ədəbiyyatının həm musiqi, həm də ədəbi janr olmaq baxımından, bədii-estetik gücünə və tez qavranılmasına görə çox geniş yayılmış lirik növüdür. Xalq mahniları son dərəcə rəngarəng və ürək oxşayandır. Bəziləri oynaq, şüx, digərləri melodik və axıcıdırlar.

Təsadüfi deyildir ki, görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Qara Qarayev xalq mahnilarından söz salaraq yazırırdı: «Sadə lirik mahniların məlahəti, muğam strukturunun qəşəngliyi arxasında yalnız estetik yox, həm də məntiqi mahiyyətli həssas bir sistem və gözəllik vardır» (295, 11).

Xalqın ümid və arzularını, keçmişini, bu gününü, məhəbbətini, yaşamaq eşqi və adət-ənənələrini orijinal surətdə əks etdirən, kütlələrin ideya-estetik tərbiyəsində əvəzsiz rol oynayan (29, 3) xalq mahniları Azərbaycanda olduğu kimi (227, 11), şəriət tərəfindən vaxtilə günah hesab edilsə də, xalq tərəfindən həmişə sevilmiş, Kərkük dolaylarında geniş yayılmışdır. Xalq arasında «bəstə», «mahni», «xalq türküsü» kimi tanınan havaların həm sözü, həm də havası xalqa mənsubdur. Odur ki, xalq mahnilarının və bəstələrin əksəriyyətinin mətninin bayatılardan ibarət olması təəccüb doğurmur.

Demək olar ki, bayatıların mayası musiqidən yoğrulmuşdur. Xalq mahniları ilə məşgül olan tədqiqatçılar bunun Azərbaycanda da belə olduğunu qeyd edirlər: «Xalq mahni mətnlərinin əksəriyyəti bayatılardan ibarətdir. Bu da təbiidir. Musiqi ahənginə uyğun gəldiyindən və onun yiğcamlığı musiqiyə daha münasib olduğundan xalq öz mahnilarındakı mətnin, demək olar ki, əksəriyyətini bayatılardan almış və ya yaratdığı hər bir yeni mətndə bayatı formasına əsaslanmışdır» (125, 6).

Bizcə «manı» dedikdə göz öünüə həm bayatı, həm də mahnilının gəlməsi də bununla əlaqədardır. XVIII əsrin ortalarında yaşayan, Kərkük dolaylarında böyük Füzulinin davamçılalarından olan Şeyx oğlunun:

Qəzənfər Paşayev

«*Lam*» – *ləbində limim var,
Sən yox de, mən deyim var.
Mütrib qanun üzrə gəl
Həm mani, həm neyim var –*

dörtlüyündə də, indinin özündə də xalq arasında ağızlarda gəzən:

*Mahni mahnını açar
Mahni bilməyən qaçar.
Mahni bir belə şeydi
Qərib yerdə dərd açar.*

*Mani maniyə tuşdu
Mani bilməyən heşdi.
Mani bir belə şeydi
Qəriblikdə yoldaşdı –*

manilərində (212, 57, 548) də hər şeydən əvvəl diqqəti cəlb edən bu cəhətdir.

Eyni motivə Azərbaycan bayatlarında da rast gəlirik:

*Mahni mahnının başı
Mahni bilməyən naşı.
Mahni bilmək yaxşısı
(Və ya: Gəl bura mahni deyək)
Qərib yerin yoldaşı (108, 12; 53, 166).*

M.Qorkinin xalq mahnıları haqqında dediyi: «Nəğmə yaradıcılığı xalqa çox qədimlərdən bəri dayanmadan və özünəməxsus yoldaşlıq edir» (84, 703) kəlamı eyni ilə yuxarıdakı parçalarla səsləşir.

Həm Azərbaycanda, həm də İraq-türkman folklorunda şifahi poeziya janrının bayatı forması xalq mahnı yaradıcılığında müstəsna rol oynamış və bu funksiyani indi də yerinə yetirməkdədir.

Kərkük folklorunun janrları

Mətni bayatı olan mahnilardan başqa, 8, 11, 13, 14 və s. hecalı, poetik fikir, intonasiya və bölgü baxımından müəyyən simmetriya daxilində olan, bir-birindən fərqlənən bir çox şeir şəkillərinə də təsadüf edilir ki, mahnilarda ürək oxşayan, məftunedici bir rəngarənglik yaradır. Bundan əlavə, M.İsmayılovun göstərdiyi kimi, xalq musiqisi əsas etibarilə birsəsli olduğuna, yəni bir nəfər tərəfindən ifa edildiyinə görə melodiyası çox ifadəli və təsirlidir (127, 26).

Lirik mahniların ən çox özünü göstərəni məhəbbət mahnilarıdır. Onlar məzmunca humorlu, şən və qəmli olurlar. Yumorlu mahnilar, Azərbaycan xalq mahnilarında olduğu kimi, gənc oğlan və qızın deyişməsindən ibarət olur. «Hacı Fərəcin qızı, boyun görməli», «Oğlan yaylığın hanı», «Ay havar dəgirmançı» və s. belə mahnilardandır.

Şən əhvali-ruhiyyəli və ehtiraslı melodiyası olan mahnilarda oğlanla qızın zərif sevgi hislərinin həyata keçməsi, vüsala çatmaq üzrə olması göstərilir, bir-birinə olan saf duyguları tərənnüm edilir. Bəzi sevgi lövhələri təbiət mənzərələri fonunda verilir. Belə hallarda sevgi təbiət obrazları vasitəsilə tərənnüm edilir. Sevgililər bir-birini ceyrana, gülə, bülbüлə, ahuya və s. bənzədirlər, sevgili qızın zahiri gözəlliyi – qaşı, gözü, dişləri, dodaqları, yanaqları, qədd-qaməti, baxışı, saçları, yerişi, danışığı və s. tərif olunur. Və əksinə, məhəbbəti daşa dəyən, ümidləri puça çıxan gəncin qəm, qüssə, kədərini göstərən mahnilar «ah», «vay» və s. nidalarla səciyyələnir (133, 251–294).

Onu da demək lazımdır ki, mahni mətnlərində rast gəlinən «ah», «vay», «ay baba», «aman», «ölləm», «öz ağam», «ay nənəm», «mina boylum, evi yanmış» və s. kimi əlavə sözlərin işlədilməsi mahniların daxili intizarında böyük əhəmiyyəti olmaqla bərabər, mahnının ortasında və yaxud sonunda tamamlayıcı səciyyə daşıyır.

Mahnıdan asılı olaraq misralardakı sözlərdən biri təkrar oluna bilər. Bu zaman həmin sözlərin əvvəlinə «ah yaman», «vah şirin», «vah gözəl» və s. sözlər artırmaqla yeni misra meydana çıxır. Bəzən yaranan misra ortada olur, məsələn:

Qəzənfər Paşayev

*Evlərində şəkərdən bir xalı var,
Şəkərlənmiş dodağında balı var.
Ay yaman balı var, vah şirin balı var,
Hər kəsin də münasib bir yarı var.¹*

Bəzən təkrar vasitəsilə yaranan misra axırda olur. Məsələn:

*Evlərinin önü arpa,
Arpa biçir qırpa-qırpa,
İki bacı, biri körpə,
Nə şirin göyün gözəli,
Ah nə yaman göyün gözəli.*

Bəzi mətni bayatı olan mahnilarda hər misranın birinci sözü təkrar olunmaqla qoşma formada mahni yaranır. Məsələn:

*Gecələr... gecələr zar ağlaram mən,
Heç bilməz... heç bilməz yar, ağlaram mən.
Şahsənəm, Şahsənəm bağ-bağçasında,
Çaldi bir, çaldi bir mar, ağlaram mən.*

Elə mahnilar da vardır ki, döndərmələrində bir neçə söz işlədir. Bu halda həmin sözlər müstəqil nəqarətə çevrilir. Məsələn:

*Boyun boylardan kölə, ağam Süleyman
Bənzisən qönçə gülə, mən sənə qurban,
Yixıbsan babam evin, ağam Süleyman
Üzümə gülə-gülə, doldur ver fincan.*

¹ Burada və bundan sonra xalq mahniları ilə bağlı verəcəyimiz misallara aşağıdakı kitablarda rast gəlinir: Əta Tərzibaşı. Kərkük havaları, Bağdad, 1961; Kərkük mahniları, Bakı, Gənclik, 1973; Kərkük folkloru antologiyası, Bakı, Azərnəşr, 1987; Təkrar nəşr, 1990; Mahir Naqib. Kərkük türk xalq musiqisinin təsnif və təhlili. Ankara, 1991.

Kərkük folklorunun janrları

Döndərmə:

*Ağam Süleyman, paşam Süleyman,
Evləri köprü başında, boyuva qurban.*

Təsadüfi deyildir ki, R.İ.Qruber döndərmələrin – çoxdəfəli təkrarların şən mahnilarda şənliyin, xoş əhval-ruhiyyənin, oynaqlığın daha da artmasına kömək etdiyini qeyd edir (287, 12–13).

Göründüyü kimi, Kərkük dolaylarında mahnilar döndərmə – yəni nəqarətlə oxunur. Bu, mahnını daha da oynaq edir. Mahnını tək bir şəxs oxuduğu halda, döndərməni xorla oxuyurlar. Adətən, hər beyt dən sonra oxunan döndərmə başqa məqamlarda da özünü göstərə bilər.

Mətni bayatı olan bəzi mahniların hər misrasından sonra dörd misralıq döndərmənin bir misrası oxunur. Məsələn:

*Səhərdən oyat məni – Sən söylə bağa gəlirəm,
Sinəvə dayat məni – Boyun görməğə gəlirəm.
Səhər yuxusu şirindi – Sən söylə başa gəlirəm,
Öpüşdən oyat məni – Səhər yatmağa gəlirəm.*

Bəzən də mahni mətninin hər misrasından sonra döndərmənin 1-ci misrasının yarısı gəlir, beyt bitəndən sonra bütöv oxunur:

*Ay çıxdı, batar indi – Ay dolanayıdı,
Yar oxun atar indi – Gün dolanayıdı.
Leyli xəstə düşübdü – Ay dolanayıdı.
Məcnun can satar indi – Gün dolanayıdı.
Ay dolanayıdı, Gün dolanayıdı,
Yarın tək-tək yerişi məndə olaydı.*

Mətni bayatı olan mahniların bəzisində hər misradan sonra iki misralıq döndərmənin bir misrası təkrar olunur, bayatı bitdikdən sonra döndərmənin yalnız ikinci misrası təkrar olunur. Məsələn:

Qəzənfər Paşayev

*Qara çadır xaraldan – Ölləm, ölləm, mən ölləm necə,
Boyun seçdim maraldan – Başuva dolannam mən bu gecə
Nə dərdim var, nə bəlam – Ölləm, ölləm, mən ölləm necə
Sənsən məni saraldan – Başuva dolannam mən bu gecə,
Başuva dolannam bu gecə, yar, bu gecə.*

Mətni bayatı olan mahnilardan başqa yerdə qalan mahniların hər bəndi əsasən üç misradan ibarət olur. Döndərmə isə mütləq iki və ya dörd misralı olur. Belə mahniların hər misrasında hecaların sayı adətən 8, 11, 13 və ya 14 olur. İki misralı döndərməsi olan mahnilara daha çox rast gəlinir. Döndərmədə hecaların sayı fərqlənir. Hər misrası səkkiz hecadan ibarət olan mahniya nümunə:

*Evlərinin önü yonca,
Yonca qalxıb dam boyunca.
Boyu uzun, beli incə*

Döndərmə:

*Ninnə yavrum, ninnə –
Əsmər yavrum, ninnə.*

Hər misrası on bir hecalı olan mahniya nümunə:

*Qalanın dibində üç ağac incir,
Əlimdə biləkcə, qolumda zincir.
Zinciri boş bağla hər yanım incir,
Atma bu daşları mən yaraliyam,
El-aləm al geyib mən qaraliyam.*

Az da olsa hər misrası on üç hecadan ibarət mahnilara da təsadüf edilir. Belə mahnilarda döndərmə olmur. Məsələn:

*Mənim əlvan güllərim var, görməyə gəlin
Gözəllərə mən sataram, almağa gəlin və s.*

Kərkük folklorunun janrları

Bəzi mahnilarda isə mahnının mətni bir şəkildə, döndərmə isə başqa şəkildə olur. Məsələn:

*Rəhm eylə mənə, yarı əlimdən əcəl aldı,
Cananım ilə vəslətimiz məhşərə qaldı,
Yarın fırqəti yaxdı, məni dərdlərə saldı.*

Döndərmə:

*Yazıq-yazıq kölgədən düşdüm günə,
Yazıq-yazıq qocaldım gündən-günə.*

Göründüyü kimi, mətnin hər misrası 14 hecalı, döndərmə isə 11 hecalıdır.

Azərbaycan xalq mahnilarında da istər əsas misralarda, istərsə də nəqarət misralarında müxtəlif şeir şəkillərindən və heca bölgüsündən istifadə edilir (103, 95).

Elə mahnilar da var ki, döndərmə hər beytin ikinci və dördüncü misrasının təkrarı ilə yaranır:

*Əndim yarın bağçasına, güldən keçilməz,
Suları savuqdı, baba, bir diş içilməz.
Sudan keçdim gəldim, baba, yordan keçilməz
Acıdı eşqin şərabi, susuz içilməz,
Suları savuğdı, baba, bir diş içilməz.*

Onu da demək lazımdır ki, mahnilarla döndərmələr məzmunca bir-birini tamamlayırlar. Bu ən çox da hər misrası səkkiz hecadan ibarət olan mahnı və döndərmələrə aiddir:

*Fələk açdı dalda yara,
Kimsəm yoxdu yaram sara.
Xəbər verin nazlı yara,
Dərdim çoxdu, dərmanım yox.*

Döndərmə:

*Mən ölürsəm qürbət eldə,
Ağlayacaq bir kimsəm yox.
Aman-aman, halim yaman,
Heç gülərmi dərdli olan?*

Kərkük dolaylarında xalq mahniları ilə bağlı maraqlı bir cəhət də özünü göstərir. Bayatiya heç vaxt başqa şeir formasının döndərməsi kimi təsadüf edilmir. Ancaq bütün başqa şeir formaları bayatının döndərməsi kimi çıxış edə bilir. Bayatı isə yalnız mətni bayatı olan mahnının döndərməsi kimi özünü göstərir. Məsələn:

*Evlərində süsəni,
Barışdırın küsəni.
Göz açdım, səni gördüm,
Mən istəməm kimsəni.*

Döndərmə:

*Pəncərədən daş gələr,
Xumar gözdən yaş gələr,
Səni mənə versələr,
Allaha da xoş gələr.*

Göründüyü kimi, İraq–Türkman xalq havalarında diqqəti cəlb edən cəhətlər çoxdur. Biz hələ onu demirik ki, İraq–Türkman xalq mahnilarının musiqişünaslarımız tərəfindən tədqiqi bir çox oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarmaqla, bəzi mahnilarımızın da mətnlərinin dəqiqləşməsinə kömək edərdi. Kərkük dolaylarında Azərbaycan mahnısı kimi tanınan bir çox mahnilar var ki, xalqın yaddaşında olduğu kimi qalıb.

Azərbaycanda isə görkəmli bəstəkar Tofiq Quliyevin göstərdiyi kimi, bəzi ifaçıların mətnə yersiz müdaxiləsi onların süjetində ya məntiqsizlik yaratmış, ya da musiqinin ifadə etdiyi bədii-estetik məzmuna xələl gətirmişdir (32, 5).

Kərkük folklorunun janrları

Azərbaycanda «Xumar oldum», İraq-türkman folklorunda isə «Yar bizi qonaq gələcək» kimi tanınan mahnı mətninə diqqət yetirsək, dediklərimiz aydınlaşar.

*Getdim gördüm bağda yatıb,
Ceyran, mənə bax, bax!
Maral mənə bax, bax!
Ay qız, mənə bax, bax!
Qara tellər gülə batıb
Gözəl, mənə bax, bax! (32, 88)*

Kərkük dolaylarında bu mahnının döndərməsi aşağıdakı kimi olur:

Döndərmə:

*Yar bizi qonaq gələcəğ
Bilmirəm nə vaxt gələcəğ
Söz verib sabah gələcəğ.*

Sonra isə mahnı mətni belə davam edir:

*Getdim gördüm bağda yatır,
Ay qız, mənə bax, bax!
Siyah zülfü gülə batır,
Ceyran, mənə bax, bax!
Məni görüüb qaş-göz atır,
Maral, mənə bax, bax!*

Son misra:

*Getdim gördüm bulaxdadı,
Əl-üzünü yumaxdadı və s.*

Göründüyü kimi, mahnının mətnindən Azərbaycan variantında bir misra düşmüştür. Üçlüyün o biri misralarında da beləcə.

Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayevin 1927-ci ildə buraxdıqları və sonralar təkrar nəşr olunan «Azərbaycan el nəgmələri» kitabında da bu mahnının hər bəndi İraq-türkman musiqi folklorunda olduğu kimi üç misradan ibarətdir (231, 58).

Qəzənfər Paşayev

Bu mahnını Azərbaycan bəstəkarı S.Rüstəmov da Kərkük dolaylarında olduğu kimi «Yar bizə qonaq gələcək» adı ilə vermişdir (231, 67).

Onu da deyək ki, Kərkük dolaylarında da, Azərbaycanda da eyni olan bir çox mahnilər vardır. Döndərməsi və ya bir-iki bəndi eyni olanlar da çoxdur. Bu mahnilardan: «O yana dən-dər məni», «Yar bizə qonaq gələcək», «Pəri», «Ay qara xal yar», «Ay qız heyranın ollam», «Niyə gəlməz oldu», «Dam üstədir damımız», «Qalanın dibində bir daş olaydım», «Nərgizi dəstə bağladım», «Kətan köynək dizdən yar», «Evlərinin önü yonca», «Bu gələn yar olaydı», «Yeri, yeri, yeri küsmüşəm sən-nən», «Bu xal nə xaldı», «Gözəllərdən üç gözəl var sevməli», «Samavar almışam silənim yoxdur» və başqalarını göstərmək olar (231, 63; 208; 80; 119; 130; 32). Bu, təbiidir. Bu baxımdan Kərkük xoyrat və mahniləri üzərində tədqiqat aparan Əta Tərzibaşının fikri maraq doğurur: «Əskidən bəri azərilərlə dolu olan Təbriz, Marağa, Qarabağ və daha başqa şəhər və səmtlərdə musiqi həyatı yüksək bir səviyyəyə alınmışdır. O zaman İraq türkləri ilə bu ölkələrdə yaşayan türklər arasında dil, ədəbiyyat və musiqi baxımdan bulunan yaqın bağlılıq qolaylıqla düşünülə bilər. Bu bağlılıq azərilərlə İraqda yaşayan türkmanlar arasında bir dərəcəyə dəgən qüvvətli bir qaynaşma hasilə gətirmişdi. Bununla bərabər, türkmanlar kəndi şivə və musiqilərini az-çox olduğu kimi qoruya bilmislərdir. Bununla bərabər, bir qisim havaların dəyişikliklə bir-birindən alındığını, böyləcə sayız türkülərin meydana gəldigini düşünmək qabildir» (208, 8–9).

Bu baxımdan, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İraq-türkman tədqiqatçısı Mahir Naqibin gəldiyi nəticə də maraq doğurur: «Sinirlərin (sərhəd) bir-birindən uzaqlığı Kərkük türk xalq musiqisi ilə Azərbaycan türk musiqisi arasındaki kök bərabərliyini yox edəməmişdir» (350, 11).

Yeri gəlmışkən, deyək ki, İraq-türkman xalq mahniləri İran, Türkiyə və Azərbaycanda da sevilə-sevilə oxunur və mahni yaradıcılığına öz müsbət təsirini göstərir.

Azərbaycanda İraq-türkman mahnilərinə, eləcə də İraq-türkman folklorunun başqa janrlarına açıq doğmaliq müna-

Kərkük folklorunun janrları

sibəti özünü göstərir. Bu, təbiidir. Öz doğmasını sevməmək mümkün deyil. Azərbaycanda bəstəkarlar İraq-türkman xoyratlarına musiqi bəstələyir, müğənnilər onları və İraq-türkman mahnılarını böyük məhəbbətlə oxuyurlar: «Bayatılar», «Evlərinin önü yonca», «Xalidə», «O yana döndər məni», «Kətan köynək dizdən yar», «Altun üzük, yaşıl qaş», «Mənim ipək yaylığım var, almağa gəlin» və s. Azərbaycan radio və televiziyasında tez-tez səslənir.

Kərkük dolaylarında da Azərbaycan mahnıları oxunur. Şairlərimizin sözlərinə musiqi bəstələyib oxuyur və kitablara daxil edirlər. Məsələn: Əbdül Vahid Kuzəçi oğlu Səməd Vurğunun «Gülə-gülə» və Rəsul Rzanın «Beşik nəgməsi» şeirinə musiqi bəstələyib kitabına daxil etmişdir (91, 47, 52).

Kərküklü müğənni Siddiq Bəndə Qafur isə azərbaycanlı şair Əhməd Cavadın «Çırpinirdi Qara dəniz» şeirinə bəstələnmiş mahnını ümumi bir münasibətdə oxuduğuna görə başı bələlər çəkmişdir (212, 264).

Şairin musiqi bəstələnmiş şeirinin İraq türkmanları arasında oxunması və eləcə də Əhməd Cavadın onlara şeir qoşması (344, 49), iraqlı tədqiqatçıların «Bu gələn yar olaydı», «Samavar almışam silənim yoxdur», «Layla balam, a layla», «Ay qız, mənə bax, bax», «Vəfasız», «Bu xal nə xaldı», «Qarabağı», «Altun üzük yaşıl qaş» və s. Azərbaycan mahnıları olduğunu qeyd etməsi (208, 80; 350, 11) bu sahədə də müştərək olduğumuza dəlalət edir.

Xalqın milli xarakterini, sevinc və kədərini, ən gizli hislərini özündə əks etdirən İraq-türkman xalq mahnıları sonsuz rəngləri, çalarları olan bir aləmdir.

Bununla belə, İraq-türkman xalq mahnılarına yaxşı bələd olmayanlara ilk baxışda elə gələ bilər ki, bu havalarda nəsə bir yeknəsəqlik və monotonluq vardır. Belə mahnılar başqa xalqın nümayəndələrinə bəzən mənasız və anlaşılmaz kimi görünə bilər. Lakin ana dilsiz-ağızsız körpəsini anladığı kimi, xalq da özü yaratdığı mahnıları dərindən duyur və gərəyincə qiymətləndirir.

BEŞİK NƏĞMƏLƏRİ

Beşik nəgmələri İraq-türkman folklorunda lirik növün geniş yayılan janrlarındandır. Buraya layla və oxşamalar daxildir. Onlar formaca xoyrat və manilərə, ağıllara oxşasalar da, bu oxşayış zahiridir, məzmun və oxunuş tərzinə və eləcə də icra yerinə görə fərqlənirlər. Deyək ki, ağıllar hüznlə əlaqədar yaranıb, dərdli-ələmli günlərdə oxunduğu, daim kədərli olduğu halda, beşik nəgmələri zərifliklə, istəklə, məhəbbətlə əlaqədar yaranır, beşik başında oxunur.

Demək olar ki, ana ilə körpə arasında ədəbi məhəbbətin təməli layla və oxşamalarla qoyulur. Bizə qalarsa, uşaqqı incə, ən saf, ən ülvi, müqəddəs duyğular aşlayan ana laylalarını eşitməzsə, onun qəlbini pis əməllər, şər qüvvələr daha tez nüfuz edər, onun qəlbində mərhəmət, şəfqət, məhəbbət, xeyirxahlıq hisləri zəif olar. «Kim bilir, bəlkə də, uşağın təribi yəsində hələ ki, sirri açılmamış bir çox uğursuzluqlar elə buradan başlayır» (226). Axı layla deyə bilən anaları indi barmaqla saymaq olar.

Türkiyədə «nninni» kimi tanınan laylalar, İraq-türkman folklorunda «leyla» və «layla» kimi məlumdur (149, 129). Formaca xoyrat və manilərə oxşayan laylaların axırında «layla balam, layla» ilə bərabər, «leyla, balam, leyla», «leyla, gözüm, leyla», «leyla, ömrüm, leyla» və ya «üllə, balam, üllə», «üllə, ruhum, üllə» kimi iki misralı döndərmələr (nəqarətlər) yer alır (201, 25).

Məsələn:

*Oyaq qallam yatinca,
Bəklərəm ay batınca.
Qolum yastıq edərəm,
Sən hasılə çatınca.
Leyla, balam, leyla,
Leyla, gülüm, leyla.*

Kərkük folklorunun janrları

*Leyla dilər,
Yatıpdı, leyla dilər.
Vurğun yuxu salıpdı,
Mənnən bir leyla dilər.
Üllə balam, üllə,
Üllə ruhum, üllə.*

Bu xüsusiyyətlər Azərbaycan folklorunda da eynilə belədir (61, 177). Bununla belə, tədqiqatçılarımızın çoxu nədənsə buna əhəmiyyət verməmiş, onları ağrılar, oxşamalar, hətta holavar və sayaçı sözlər kimi bayatı adı altında vermişlər. Halbuki, ağrılar, oxşamalar, laylalar, holavarlar və s. məzmun etibarilə bayatılardan fərqlənirlər (111, 146; 103, 87).

İraqlı tədqiqatçı Sübhi Saatçi da layla və oxşamalardan danışarkən bu qənaətə gəlmışdır (201, 19–20).

Beşik nəgmələri musiqi baxımından da fərqlənirlər. Poetik vəzni, musiqi dili aydın və çox sadə olan beşik nəgmələri özü-nəməxsus bir üslubda ifa olunur: «Ana beşik başında oturaraq onu yırğalayır, onun ritminə uyğun halda bəmdən yarı oxuma, yarı deklamasiya halında, bir sözlə, reçitativ deklamasiya üslubunda oxuyur» (126, 67).

Layla və oxşamaları uşaq folkloru ilə qarışdırıb tədqiq edənlər də olmuşdur (303, 93; 82, 66, 89). Hətta O.Kapitsa bu münasibətlə yazmışdır: «Uşaq folkloru deyəndə biz həm böyüklərin uşaqlar üçün yaratdığı folklor nümunələrini, həm də ənənəvi uşaq folklorunu nəzərdə tuturuq» (294, 5).

Bununla belə, demək lazımdır ki, hələ vaxtilə Q.Vinoqradov yazırkı ki, böyüklərin yaratdığı folklor uşaq folkloruna daxil edilmir (278, 29).

Bu, belə də olmalıdır. Biz uşaq folkloru dedikdə o xalq yaradıcılığını nəzərdə tuturuq ki, burada uşaqlar fəal iştirak edərək onun həm yaradıcısı, həm yaşadıcısı, həm də yayıcısı olur; halbuki, uşaqların qeyri-fəal iştirak etdikləri layla və oxşamlar onlara müraciətlə yaransa da böyüklər tərəfindən və böyüklərin ifası üçün yaradılır. Həm də ana qəlbinin dərinlik-

Qəzənfər Paşayev

lərindən gələn içli duyğuları, arzu, istək və niyyəti bəyan etmək üçün söz kifayət etmir. Müqəddəs ana hisləri, arzuları musiqiye çevrilir. Sözün həqiqi mənasında, laylaları qoşanlar da, musiqisini bəstələyənlər də, oxuyanlar da analar özləri olmuşlar. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın xalq şairi Hüseyn Arif bunu dərindən duymuş və qabarıq şəkildə vermişdir:

*Elə ki, balalar gəlir dünyaya,
O gündən hey ölçüb, biçir analar.
Mahni da oxuyur, şeir də deyir,
Bəstəkar analar, şair analar (243, 126).*

O da bəllidir ki, xoyrat və maniləri hər adam yazıb-oxuya bildiyi halda, layla və oxşamaları yalnız qadınlar düzür və oxuyurlar. Laylaların əsas qayəsi körpəni uyutmaq, sakitləşdirmək və yatırmaqdır:

*Leyla edim mən dayım,
Yuxun olsun müləyim.
Xudama çox yalvarram,
Olasan mənim payım.
Leyla, balam, leyla,
Leyla, ömrüm, leyla.*

*Yağış yağar, göl olar,
Karvan keçər, yol olar.
Sənin axır-şər (talesiz) nənən,
Yatmaz, yatmaz, kor olar,
Leyla, balam, leyla,
Leyla, gözüm, leyla.*

Kərkük folklorunda arzu-dilək, dua, xəstəlikdən xilas olma, nəzərdən saqınma və s. kimi mövzulardan bəhs edən laylalar daha çoxdur. Məsələn:

Kərkük folklorunun janrları

*Leyla edərəm naçar,
Leyla dərd öňün açar.
Xudama çox yalvaram,
Bəlkə, dərdindən keçər.
Leyla, balam, leyla,
Leyla, ömrüm, leyla.*

*Leyla, leyla elərəm,
Leyla haqdan dilərəm.
Səni verən xudadan,
Cansağlığı dilərəm.
Üllə balam, üllə,
Üllə ruhum, üllə.*

Ailədə müəyyən bir sıxıntı baş vermişsə, uşağın atası qürbətdədirsə, oxunan layla qəmlı olur. Ana təsəllisini laylalarда tapır.

*Gögərçin havadadı,
Əlyetməz yuvadadı.
Bir əlim basın altda,
Bir əlim duadadı.
Leyla, gülüm, leyla,
Leyla, ömrüm, leyla.*

*Leyla dedim ucadan,
Səsi gəldi bacadan.
Baban səfərə gedib,
Ağlama can acidan.
Leyla, balam, leyla,
Leyla, ömrüm, leyla.*

Professor V.Vəliyevin göstərdiyi kimi, bəzən elə də olur ki, ananın şəxsi həyatı, iqtisadi vəziyyəti, ailə səadəti onu xəyala daldırır, fikrini qanadlandırır, uyumuş körpənin beşiyi

Qəzənfər Paşayev

üstündə ana öz həyat kitabını vərəqləyir. Laylalarda ictimai məsələlərə toxunulur. Bu zaman qüvvətli kədər hissi layla ilə ağrı arasında mövcud olan sərhədi pozur (61, 177). Məhz buna görədir ki, bəzən yas mərasimlərində də laylalar oxunur. Bu vaxt onlar qəm, qüssə, kədər bildirir, sazlamaqlardan (ağilar) fərqlənmirlər. Məsələn:

*Bala vay;
Bal yemədim, bala vay.
Çox beşigin bəzədim,
Bir demədim, bala, vay.
Leyla, balam, leyla,
Leyla, ömrüm, leyla.*

*Leylanın adı nədi?
Şəkərdən dadi, nədi?
Çağırıram səs verməz,
Bilmirəm dərdi nədi?
Leyla, gülüm, leyla,
Leyla, ömrüm, leyla.*

Burada beşik nəgmələri ilə bağlı vacib bir məsələdən də söz açmaq zəruridir. Rus folklorşunaslığında beşik nəgmələrinin mənşəyi barədə tədqiqat aparan V.Anikinə görə ən qədim beşik nəgmələri ovsun, tilsim, cadu və s. inamlarla əlaqədar yaranmışlar. Tədqiqatçı indinin özündə belə bu nəgmələrdə əfsun və tilsimin izlərinin qaldığını qeyd edir (268, 89).

İraq-türkman folklorunda müşahidə edilən beşik nəgmələri nümunələri tədqiqatçının doğru qənaətə gəldiyini təsdiq edir. Doğrudan da, layla və oxşamalarda ilkin janrlardan bol bol istifadə edilir. Bu, təbii ki, ananın inam və etiqadının, arzu və istəyinin nəticəsində meydana gəlir. Beşik nəgmələrində ovsun, tilsim, cadu, alqış, qarğış və s. tez-tez rast gəlinir.

«Ilkin janrlar» fəslində üzərliklə bağlı ovsun-mərasim deyilənlərə dayaq olur. Ana leyla və oxşamalarda özünü övladı

Kərkük folklorunun janrları

yolunda qurban verməyə hazır olduğunu səmimiyyətlə bəyan edir. Ana övladını gülə, bülbülə, göyərçinə, bənövşəyə, Aya, Günə və s. bənzədir. Ay, Gün göyərçinlə bağlı xalqın inam və etiqadları barədə «İlkin janrlar»da ətraflı danışdığımızdan burada qızılgül və bənövşə ilə bağlı bir məsələni açıqlamaqla kifayətlənəcəyik. Qədim türk mifologiyasında qızılgül və bənövşə bitki ilahəsi, canlıların havadarı kimi göstərilir (82, 82).

Göründüyü kimi, ta qədim zamanlardan xalqın məişəti bütövlükdə ilkin janrlarla bağlı olmuşdur.

OXŞAMALAR. Uşağa müraciətlə söylənilən oxşamalar da İraq–Türkman folklorunda geniş yayılmışdır. Türkiyədə «sevmələr», Cənubi Azərbaycanda «nazlamalar» kimi tanınan bu şeir parçaları Quzey Azərbaycanda da, Kərkük dölaylarında da «oxşamalar» adlanır (201, 29).

Oxşamalar yalnız analar tərəfindən deyil, nənələr, bibi və xalalar, başqa yaşlı qadınlar tərəfindən də deyilir. Körpəsiz ev təsəvvür edilmədiyi kimi, oxşamasız da ev yoxdur. Oxşamaların geniş yayılmasının başlıca səbəbini, hər şeydən əvvəl, burada axtarmaq lazımdır. Oxşamaların çoxu laylalara bənzəsələr də, onlara çox yaxın olsalar da, bu bənzəyiş, bu yaxınlıq zahiridir. Onlar müxtəlif məqamlarda işlənir və müxtəlif funksiyalar daşıyırlar.

Oxşamalar formal əlamətlərinə görə də laylalardan fərq-lənirlər. Sübhi Saatçı bu münasibətlə yazmışdır: «Bəzən laylalar arasına da qarışan oxşamaları, əslində, ayrı bir qrup halında düşünmək gərəkdir. Zira oxşamalar funksiyon etibarı ilə ninnilərdən ayrırlırlar» (201, 19).

Doğrudan da, oxşamalarda məqsəd əyləndirmə, əzizləmə, oxşama olduğu halda, əsasən uşaq yuxudan ayılandan sonra incə humorla bağlı şən əhval-ruhiyyə əmələ gətirmək üçün oxunduğu halda, besik başında oxunan laylalarda başlıca məqsəd körpəni sakitləşdirmək, uyutmaq və yatırmaqdır. Layla və oxşamalar məzmunca o qədər fərqlənməsələr də, oxşamaların poetik mətni vəzn cəhətdən, bəzən də heca cəhətdən özünəməxsusdur. Musiqi baxımından da bu fərq özünü göstərir. Laylalar melodiya və lad kökü etibarilə inkişaf et-

Qəzənfər Paşayev

mişdir. Melodiya diapazon cəhətdən bir qədər qısa olsa da, daha ahəngdar, daha səmimi və emosional olurlar (126, 67).

Tədqiqatçı R.Qafarov layla və oxşamaları bir-birinə qarışdırmış, eyni zamanda «oxşamalardakı incə humor anaların şən əhval-ruhiyyəsindən (balası ilə ona dünyanın ən böyük sevinci bağışlanır) doğmuşdur» desə də, onlarda olan incə humoru, doğrudan da, duya bilməmişdir. O göstərir ki, oxşamlarda ana qızına ikili münasibət bəsləyir. Birincisi, qızını marala bənzədir, ikincisi isə ana qızına gözə ox batıran, dərd-sər gətirən bəla kimi baxır, hətta gərəksiz bir şey tək onun atılmasını istəyir:

*Qız gözə oxdur,
Dərd-səri çoxdur.
Götürün tullayın,
Bir xeyri yoxdur.*

Sonra isə müəllif aşağıdakı oxşamaları misal göstərərək qəribə bir nəticəyə gəlir:

*Dağda iməklər
Balam iməklər.
Xonçalı bəylər
Bu balama qurban.*

*Çaydakı qazlar,
Tükün tarazlar.
Nişanlı qızlar
Bu balama qurban.*

«Bu oxşamaları düzüb-qoşan qadınlar, yəqin ki, həyatda hər şeyə laqeyd olmuşlar, yoxsa iməkləyən uşağa hələ mura-dına çatmamış xonçalı bəylərin, nişanlı qızların qurban verilməsini istəməzdilər. Sözsüz, elələri «gözə ox hesab etdikləri» doğma qızlarının da «götürülüb atılması»na göz yumurlar (82, 86–87).

Kərkük folklorunun janrları

Bununla belə, R.Qafarov Azərbaycan və İraq-türkman folklorunun müstərəkliyini təsdiq edə biləcək bir məsələdən söz açır və göstərir ki, rus, ukrayna, belarus, eston, ispan və s. xalqlarda beşik nəğmələri arasında ana övladına ölüm dilədiyi nümunələrə də rast gəlinir.

Demək lazımdır ki, ağır güzəranın nəticəsində meydana gələn belə laylalara nə Azərbaycan, nə də İraq-türkman folklorunda təsadüf edilir. Əksinə, burada qadınların həyatları nə qədər faciəli, güzəranları nə qədər ağır keçsə də, belə nümunələr yoxdur. Lakin kədərli, dərdli, üzüntülü nəğmələrin yuxarıdakı nümunələrdən göründüyü kimi, bununla əlaqədar yarandığını qeyd etmək doğru olardı.

Oxşamalar İraq-türkman folklorunda da iki və dörd misralı olmaqla iki yerə bölünür və arzu-dilək, əzizləmə, əyləndirmə, oxşama məqamlarında işlənir. Məsələn:

*Dama dirəkdi oğlum,
Xırmana kürəkdi oğlum.*

*Vay nişi-nişi,
Çixıbdı iki dişi.*

və ya:

*Ataram-tutaram səni,
Şəkərə qataram səni.
Baban evə gələndə,
Qucuna ataram səni.*

*Qızım qızlar içində,
Altun hicil qıçında.
Qızıma diləkçi gələr,
Bu gün, yarın içində.*

Oxşamalar böyük həsrət və intizarı ifadə etmək baxımından da diqqəti cəlb edir:

*Gündə mən,
Kölgədə sən, gündə mən.
İldə qurban bir olar,
Qurbanınam gündə mən.*

*Qurbanam özüm sənə,
Həkətim, sözüm sənə.
İşıqlı ulduz kimin,
Tikmişəm gözüm sənə.*

Layla və oxşamalarda bir yandan körpənin gələcək taleyi üçün ananın keçirdiyi hiss-həyəcanı, narahatlığı, qorxu və təşvişi, başqa bir tərəfdən də körpənin tez boy-a-başa çatması, sağlam böyüməsi, xəta-bəladan uzaq olması barədə ananın arzudiləyi, istəyi, sevinci təkrarolunmaz boyalarla təsvir edilir.

Bayatı və sazlamaqlarda olduğu kimi, layla və oxşamaların dili aydın, sadə, yiğcam və zəngindir. Burada da ən dərin fikirlər qısa və obrazlı şəkildə ifadə olunur.

İstər Azərbaycan, istərsə də İraq-türkman folklorunda lirik növün «Beşlik nəgmələri» janrı həyatımızın, tariximizin, şüur və təfəkkürümüzün ayrılmaz hissəsi kimi diqqəti cəlb edir.

BAYATI-TAPMACALAR*

İraq-türkman folklorunda lirik növün «bayati-tapmaca» janrına təsadüf edilir. Təbiət və cəmiyyət hadisələrinin, real varlıqların və s. şairanə təsvirini eks etdirən, formaca bayati və qıflıbəndlərə oxşayan, lakin icra yeri və icra tərzinə, «üslubu, şəriyyəti, ifadə etdiyi məcazi mənasına» görə onlardan fərqlənən «bayati-tapmaca»lar nə Azərbaycan folklorunda, nə də onun qüdrətli qolu olan İraq-türkman folklorunda lirik növün ayrıca janrı kimi tədqiq olunmamışdır.

* Bakı Dövlət Universitetində elmi konfransda edilən məruzə, 1993-cü il.

Kərkük folklorunun janrları

Onlar gah tapmaca (139, 69; 188, 71; 202, 61; 12, 199; 203, 104; 248, 541; 140, 62), gah bayatı (49, 155), gah da cinaslı tapmacalar (48, 240-241) adı altında verilmişlər.

Azərbaycan bayatılarının bədii xüsusiyyətləri barədə tədqiqat aparan A.Əliyev isə:

*Çağırdim bərkdən,
Səs verdi kənddən,
Ağzı sümükdən,
Saqqalı ətdən.*

*Salam, ay qəssabası,
Məni göndərib yüzbaşı.
İki girvənkə ət istərəm,
Nə yazı olsun, nə qış —*

kimi tapmacaları bayatı adı altında tədqiq edərək, Azərbaycan bayatıları arasında, guya, hər misrası 3, 4, 5, 7, 8, 9 hecadan ibarət bayatılar olduğu fikrini irəli sürmüştür (264, 176).

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, folklorşünaslarımızın «bağlama-bayatı» (63, 129), «qıfilbənd-bayatı» (230, 47), «tapmaca-bağlama» (32, 11) adlandırdıqları qıfilbənd və bağlamalar da «bayatı-tapmaca»lardan fərqlənilərlər.

Folklorşünas N.Seyidov haqlı olaraq bir çox tapmacaların bayatı biçimində düzəldildiyini göstərsə də, doğru olaraq tapmacalara yaxın olan janrlardan biri də «bağlamalar»dır qənaətinə gəlsə də, elə oradaca «bağlamalar da tapmacaların bir növüdür» (203, 35) hökmünü verməklə həqiqətdən uzaqlaşmışdır. Doğrudur, sonralar folklorşünas V.Vəliyev «bağlama-bayatı» və tapmacalardan danışarkən:

*Aşıq eldən yuxarı,
Şana teldən yuxarı.
Aşıq bir şey görübüdü,
Dizi beldən yuxarı.
(Çəyirtkə)*

*Buz bağlar;
Qışda çaylar buz bağlar.
Aşıq bir hikmət görüb,
Od içində buz bağlar.
(BİŞMİŞ SÜDÜN QAYMAĞI)*

«bayati-tapmaca»ları misal gətirərək yazmışdır: «Bizə belə gəlir ki, tapmacaları bağlama-bayati adlandırmaq olmaz. Çünkü onların cavabı şeirlə, bayati şəklində yoxdur» (63, 144).

Bu, eyni İraq-türkman tapmacalarında da belədir. Şübhəsiz, qıfılbənd və bağlamaları «bayati-tapmaca»lardan fərq-ləndirən başlıca fərq qıfılbəndlərin hər misrasının ayrıca cavabı olmasıdır. Eyni zamanda qıfılbəndin hər misrasının cavabının şeirlə, eyni qafiyədə olması tələb edilir.

Xəstə Qasımla Ləzgi Əhməd arasında yer alan qıfılbənd-dən verdiyimiz nümunə deyilənlərə əyani sübutdur:

Ləzgi Əhməd:

*O nədir ki, dayanıbdı dayaqsız?
O nədir ki, boyanıbdı boyaqısız?
O nədir ki, doğar əlsiz-ayaqsız?
Üç ay keçər, ayağı var, əli var?*

Xəstə Qasım:

*Göy bir çadır, dayanıbdı dayaqsız,
Ayla Gündür, boyanıbdı boyaqısız.
Qurbağadı, doğar əlsiz-ayaqsız,
Üç ay keçər, ayağı var, əli var?*

«Bayati-tapmaca»larda isə tamamilə başqa bir mənzərənin şahidi oluruq. Burada dörtlüyüin cavabı yalnız bir sözlə ifadə edilir. Məsələn:

Kərkük folklorunun janrları

*Ya qani;
Ver muradim, ya qani.
Dəryadan bir quş uçdu,
Nə əti var, nə qani.*
(Gəmi)

*Bir qutum var alamat,
İçi yanar qiyamat.
Yaş vurdum, quru çıxdı,
Məhəmmədə salavat.*
(Təndir)

Folklorşünas V.Veliyev doğru olaraq «indi tapmacalar sırasında öz varlığını saxlayan elə bayatılar vardır ki, onlar üslubu, şeriyəti, ifadə etdiyi məcazi mənası ilə tapmacalar-dan fərqlənirlər...» fikrinə gəlsə də elə oradaca «...olsa-olsa onlar cavab hissəsini itirmiş «bağlama bayatılardır» (63, 145) deməklə uzaqlaşır.

Tədqiqatçı İ.Abbasov isə bağlama və qıfılbəndləri «tap-maca-bağlama» adı altında nəzərdən keçirərək, onların bir qisminin bayatı biçimində yarandığını nəzərə alaraq, onları bayatılar sırasında verməyi məqsədə uyğun saymışdır (31, 11, 206–212).

Maraqlıdır ki, İ.Abbasovun verdiyi nümunələrin iyirmiyə qədərinə İraq–Türkman «bayatı-tapmaca»ları arasında da rast gəlinir (25, 206–212).

Yeri gəlmışkən, deyək ki, Kərkük xoyrat və manilərinin araşdırıcısı Əta Tərzibaşı «bayatı-tapmaca»ların xoyrat və manilərdən fərqləndiyini duyaraq onları kitabına daxil etmişdir.

Tədqiqatçı bu münasibətlə yazmışdır: «Tapmacaya gəlincə bunu xalq ədəbiyyatının daha çox folklor araşdırma-rının ümumi sahəsində mütaliə etmək gərəkdir» (212, 91).

İraqlı tədqiqatçı Sübhi Saatçi isə doğru olaraq «Mənzum tapmacaların bir qismi mani və xoyrat şəklində olurlar» (182, 56–57) desə də, Əta Tərzibaşının yolu ilə gedərək bunların müəyyən bir janr – «bayatı-tapmaca» janrını əmələ gətirdiyini görməmiş, onları adı tapmacalar arasında vermişdir. Bununla

Qəzənfər Paşayev

belə, tədqiqatçının bu cür tapmacalarla əlaqədar dediyi «şəriyyət güclü olan tapmacaların uzun illər hafizələrdə yaşaması da bundandır» (201, 57) fikri həqiqətlə səsləşir.

İraq-türkman folklorunda təsadüf edilən «bayatı-tapmaca»lar nə forma, nə də məzmunca Azərbaycan «bayatı-tapmaca»larından fərqlənirlər.

Onların əksəriyyəti bir-birinin eynidir:

*Dağdan enir dağ kimin,
Qolları budaq kimin.
Enir bulaq başına,
Bağırir oğlaq kimin.*
(İldirim)

*Azara gedər;
Azar-bezara gedər.
Babası bir yaşında,
Oğlu bazara gedər.*
(Qovun, qarpız)

Bəzi «bayatı-tapmaca»ların isə ilk iki misrasında az-çox fərqə təsadüf edilsə də, son iki misra hərfi-hərfinə uyğun gəlir. Məsələn:

*Bir əcaib quş gördüm
Dizi beldən yuxarı.
(Çayirtkə)*

*O qədər oynamışlar
Xurd-xəşil (xəmir) olmuşlar.
(Yağış)*

*Aşağıdan su içər
Yuxarıdan balalar.
(Buğda, xurma)*

*Dimdiyi sümükdən
Saqqalı ətdən.
(Xoruz)*

Kərkük folklorunun janrları

*Gecə-gündüz yol gedər
Yenə durub yerində.
(Dəyirman daşı) və s.*

Bir çox «bayatı-tapmaca»ları fərqləndirən yeganə cəhət Kərkük dolaylarında onların «Lələm deyər» ifadəsi ilə işlənməsidir. Başqa misralar və «bayatı-tapmaca»nın açması eyni olur. Məsələn:

*Lələm deyər, quş uşdu,
Uşdu dəryahı keşdi.
Bir ağaçda beş alma,
İkisinə gün düşdü.
(Beş vaxt namaz)*

*Lələm deyər, yağ gəti,
Gətirirsən sağ gəti.
Sağılmamış inəkdən,
Ərinməmiş yağ gəti.
(Bal)*

Azərbaycanda folklorşunaslığa dair son vaxtlar çap olunan kitablarda «bayatı-tapmaca»ların açmasını verməmək meyili özünü göstərir. Hətta Aşıq Şəmşir kimi müasirlərimizin belə «bayatı-tapmaca»larının açmasının verilməməsi təəssüf doğurur. Məsələn:

*Ayağı-əli qandı,
Dodağı-dili qandı.
Möcüzə dərya gördüm,
Suyu duz, gülü qandı.
İki at var uzaqda,
Bərqərardı hər vaxtda.
Qarası adam yıxar,
Ağı gəzər qucaqda (47, 240–241).*

Halbuki, «bayatı-tapmaca»ların açmasının verilməsi həm insanı düşünüb-daşınmağa sövq etmək baxımından, həm də ona təbiət və cəmiyyət hadisələri, xalqın həyat tərzi, məşğuliyyəti, fikri-düşüncəsi barədə məlumat vermək baxımından maraq doğurur, tədqiqatçılar üçün əvəzsiz xəzinəyə çevrilir. Digər tərəfdən də vəzn və qafiyəsi yerli-yerində olan bu qiymətli poetik parçaların açması məlum olduqda dillər əzbərinə çevrilir, daha geniş yayılırlar. Bəzən sadə, bəzən də yüksək poetik dillə yazılan, xalq təfəkkürünün məhsulu olan, təşbih və təsvirlərlə, obrazlı ifadələrlə dolu olan bu dördlüklər ağılı, zəkanı, düşüncə və mühakiməni inkişaf etdirmək baxımından xüsusi qiymət kəsb edirlər:

*Lələm elin aşına,
El toplaşar başına.
Nə əli, nə ayağı,
(Və ya: Əli yox, ayağı yox)
Gedər əkin başına.*
(Su)

*Gözəl mənnən nar istər,
Bağım yoxdu, bar istər.
Əkilməmiş bostannan,
Toxumsuz xiyar istər.*

İctimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən «bayatı-tapmaca»larda xalq, düşüncə və mühakiməsini, ictimai varlığa münasibətini bədii şəkildə əks etdirən, dil səlisliyi, məna kəsəri ilə seçilən forma axtarış tapmağa çalışmış və beləliklə, şifahi xalq ədəbiyyatının lirik növünün «bayatı-tapmaca» janrı meydana gəlməşdir. Bu, daha təkmil sənətə meyilin təbii nəticəsidir.

Xalq yaradıcılığı prosesində özünü göstərən, bir janrdan başqa janrin meydana gəlməsinə qeyri xalqların folklorunda da təsadüf edilməsi (272, 87), nağıllardan dastanların, bayatılardan layla, oxşama, ağı-sazlamaq və s. janrlarının yaranması da deyilənlərə dayaq olur.

III FƏSİL

EPİK NÖV

İraq–türkman folklorunda ən geniş yayılan janrlar epik növə aiddir. Buraya nağıllar, atalar sözü və məsəllər, tapmacalar, lətifələr və dastanlar daxildir. Bu janrlar istər uşaq, istərsə də yaşılı olsun, hamı tərəfindən eyni dərəcədə sevilir və təbliğ edilir. Hər janrin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri və böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar yorulmadan bu mənəvi incilərə istinad edir, onların vasitəsi ilə müəyyən hadisələrin izlərini və köklərini axtarırlar. Adı keçən janrlar nəinki xalqın dünyagörüşü və təfəkkürünü ifadə etmək baxımından, həm də xalqın keçmiş barədə bir növ tarixi sənədə çəvrilmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

NAĞILLAR

Nağıllar İraq–türkman folklorunda epik növün ən sevimli janrlarındandır. Evdən evə, eldən elə, dildən dilə gəzən, xalqın həyata münasibətini, istək və arzularını, bəxt, tale, xoşbəxt həyat barədə dünyagörüşünü əks etdirən, xeyrin şər, haqqın haqsızlıq üzərində qələbəsini, ədalətin təntənəsini göstərən bu əvəzsiz incilər, təəssüf ki, elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi, xalq təxəyyülünün məhsulu olan «uçan xalçalar»ı təyyarələrin, kosmik gəmilərin əvəz etdiyi zəmanəmizdə öz mövqeyini əldən verməyə, unudulmağa yan almışlar. Nağılcılıq, nağıl söyləmək bir çox xalqlarda söyləniş tərzini dəyişərək səhnə, radio və televiziyyaya ayaq açdığı, maraqlı nağıl filmləri yaradıldığı halda, İraq–türkman folklorunda bir sənət kimi aradan çıxır.

Nağılların folklorşunaslıqda arxa plana keçməsinə təbii proses kimi baxılmalıdır. Bəzi janrlar təbii olaraq get-gedə aradan çıxır, bəziləri isə çıçəklənmə dövrü keçirir. Folklorşunaslarının fikrincə, xalq mahnları, atalar sözləri, lətifələr, uşaq nağılları və s. janrlar əbədi olaraq yaşayacaqlar (316, 4). Demək lazımdır ki, son illərə qədər Kərkük dolaylarında

uzun qış gecələri bir evə toplaşar, xalı və palazlar üzərinə buraşılan sinilərdə samovardan çay içər, kömür közü ilə dolu manqal ətrafında qızınar və nağılları dinləyərdilər. Başqa xalqlarda və Azərbaycanda olduğu kimi (198, 141), onları əsasən peşəkar nağılçilar danışardılar.

Kərkük dolaylarında gündüz nağıl söyləmək məsləhət görülmür. Uşaqlara belə bir inam təlqin edilib ki, kim gündüz nağıl danışsa, nağıl bitəndə çoqu çıxar, yəni başında buynuz bitər. Böyüklər arasında isə belə bir inam var ki, kim gündüz nağıl danışsa parası pul (qəpik-quruş) olar, yəni müflisləşər (255, 153; 117, 61).

Müəyyən qismi toplanaraq çap edilən İraq-türkman nağılları (255, 154–164; 168; 201, 100–131; 133, 145–162, 303–315), bir qayda olaraq, nağılin məzmunu ilə əlaqəsi olmayan pişrovla başlayır. Pişrovdan sonra giriş – başlanğıc gəlir. Lakin realist nağılların əksəriyyəti pişrovsuz-filansız «Var idi, yox idi, bir avçı vardı», «Biri var idi, biri yox idi, dərin dünyasında bir padşah var idi» və s. kimi başlayır.

Kərkük nağılları aşağıdakı pişrovlarla başlayır:

«Biri var idi, biri yox idi, yalan gerçəkdən çox idi. Yalanı doldurdular çuvala, dayadılar duvara. Gerçəyi qoydular meydən başına. Matal gəldi qapıya, hartdan-hurtdan, sıxması qarpız qabığı, düğməsi turpdan. Aman-zaman içində, qərbil saman içində, dəvə bərbərlik edir, əski hamam içində. Hamamın taşı yox, peştamalın ortası yox. Gøyümüzə tazi gəlib, onun da xaltası yox...»

Yaxud:

«Var idi, yox idi, yalan gerçəkdən çox idi. Yalanı doldurdular çuvala, dayadılar duvara. Gerçəyi qoydular qaba, asdılar qazuğa. Aman-zaman içində, qərbil saman içində, dəvə bərbərlik edir, əski hamam içində. Hamamçının taşı yox, peştamalın ortası yox. Birəyə vurdular palanı. Otuz iki yerdən çəkdilər kolanı».

Və ya:

«Yalan bir yalanıydı, sərçə pəhlivanıydı. Sərçəyə yüklədi-lər palanı, qırx yerdən çəkdilər kolanı.

Kərkük folklorunun janrları

Dedi:

– Eşq olsun! və ya Afərin! Necə uydurdun bu yalanı...»
(135, 105).

Və ya:

«Matal, matal mat atar, bir kişi xurma satar. Xurmanı gəti
mən yeyim, görək kim borca batar. Hartdan-hurtdan, sıxması
qarpız qabuğu, dügməsi turpdan...»

Və ya:

«Matal, matal, matına, şeytan mindi atına. Əlində qam-
çısını və ya quyruğunu dolandırıcı, çaldı filankəsin (nağıl da-
nişan məclisidə əyləşən bir dostunun və ya uşağın adını çəkir)
suratına. Qamçıya qüvvət, Məhəmmədə salavat. Beləcə nağıl
gəldi buraya...»

Demək lazımdır ki, pişrovda sözlərin axıcılığı, ahəngdar-
lığı əsas şərtidir. Pişrovlara başqa türkdilli və eləcə də qeyri
xalqların nağıllarında da təsadüf edilir. Məsələn, rus dilində
«Присказка» adı ilə tanınan pişrovlardır. Lakin Azər-
baycan və İraq-türkman nağıllarında olduğu kimi, onların
nağılinin məzmunu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

«Присказка» da pişrov kimi, oxucunun diqqətini nağıllar
aləminə yönəltmək üçün istifadə edilən maraqlı yaradıcılıq ör-
nəyidir. Məsələn:

«На море-Океане, на острове Буяне, стоит дерево-золо-
тые маковки; по этому дереву ходит кот-баун, вверх идет-
песню поет, вниз идет сказки рассказывает. Это еще не
сказка, а только присказка, сказка впереди будет» və s.

Pişrovdan sonra isə nağılin başlangıcı gəlir. Məsələn:

«Hartdan-hurtdan, sıxması qarpız qabığı, dügməsi turp-
dan. Aman-zaman içində, qərbil saman içində, dəvə bərbərlik
edir, əski hamam içində. Var idi, yox idi, iki qardaş var idi»
və s. Başlangıçda qəhrəmanın mənşəyi, hadisənin cərəyan et-
diyi yer və s. qısa şəkildə nəql edilir:

«Biri var idi, biri yox idi, darın dünyasında bir padşah var
idi», «Var idi, yox idi, bir avçıvardı», «Var idi, yox idi, Həsən
adında bir odunu var idi», «Biri var idi, biri yox idi, bir yə-

hərçi var idi», «Bir gün-günnərdə su çox axdı. Su axınca dünyani fəyazan etdi. Əldə qaldı bir dağ. O dağda bir tülkü, bir aslan, bir qatır qaldı». «Var idi, yox idi, bir keçəl var idi». «Var idi, yox idi, darın dünyasında bir keçiyən bir qoyun var iydi», «Var idi, yox idi, darın dünyasında bir inad xoruz var idi». «Var iydi, yox iydi, darın dünyasında bir keçiyən bir qurt variydı» və s.

Nağılin ortasında Azərbaycanda olduğu kimi, Kərkük folklorunda da nağılcı uzun bir məsafənin qısa keçildiyini göstərmək üçün:

Dedi: «Ya Əli, sənə mədəd. Yel kimin dərə, təpə, düz bilmədi, keçdi. Az getdi, üz getdi, dərə, təpə, düz getdi...» Və ya: «Az gedər, üz gedər, dərə, təpə, düz gedər...»

Və ya: «Dərələrdən sel kimin, təpələrdən yel kimin keşdi» və s. kimi ifadələr işlədir.

Mətləbin üstünə gəlmək üçün uzun sözün qisası mənasına gələn «Nə başınızı ağrıldım» – deyərək nağılda söhbət gedən qızın gözəlliyini uzun-uzadı tərifləmək əvəzinə «Gəl məni gör, dərdimnən öl» və ya «Aya deyir sən bat, mən çıxım» və ya «Elə gözəl, elə gözəl, Şam şamaması, Əcəm alması» kimi ifadələrdən istifadə edilir. Əlçatmaz, ünyetməz, çox qorxulu bir yeri təsvir edərkən nağılcının: «Quş getsə qanad tökər, qatır getsə dırnaq tökər»; acıqlı bir məxluqu göstərmək üçün «Bir dodağı yer süpürür, bir dodağı göy» deməsi kifayət edir.

Dinləyicilər hərdənbir «şəkər ye, şəkər ye» – yəni gözəl danışırsan, davam et – deyə nağılcını ruhlandırlırlar. Nağılin maraqlı yerinə, kulminasiya nöqtəsinə çatanda, müsbət qəhrəman dardan qurtaranda, istəyinə çatanda dinləyicilər deyirlər: «Darı başımıza» – yəni bizim də işimiz belə uğurlu olsun, biz də istəyimizə çataq, murada yetək.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kərkük folklorunda nağılların sonluğu çox rəngarəng və maraqlı olur. Məsələn: «Mən də getdim, əlimə bir şey düşmədi», «Mən də getdim, mənə bir şey vermədilər. Bəlkə, siz verəsiniz» – deyə nağılcı üzünü nağıla qulaq asanlara çevirir. Və ya: «Matal bitdi, ağızımı kimsə şirin

Kərkük folklorunun janrları

etmədi. Bəlkə, siz edəsiniz». Və ya: «Fitnə-fəsaddan xilas olular. Əvvəlki kimi şad-xürrəm yaşadılar. Siz də şad olasız. Mənim bir nəsnəm yoxdu, mən şad olmam. Bəlkə, siz bir nəsnə verib məni şad edəsiz».

Və ya: «Qırx gün qırx gecə toy etdilər. Şadlıqla yaşadılar. Siz də şad olasız. Darı başınıza. Toya mən də getmişdim. Başları qarışmışdı. Ağzımı şirin edən olmadı. Bəlkə, siz edəsiniz». Və ya: «Qırx gün qırx gecə toy etdilər. Şəkərlər paylandı, sevinclər oldu. Mən də getmişdim, mənə bir şey düşmədi».

Və ya: «Havadan üç alma düşdü. Biri mata, biri matal deyənə, biri də Qədriyyəyə».

Və ya: «Göydən üç alma düşdü. Biri mənim, biri Əlinin, biri də nağıl söyləyənin».

Maraqlıdır ki, Qədriyyə də, Əli də elə nağıl söyləyən özüdür (201, 99). Nağılcı öz adını nağılin bu məqamında, bu formada çəkməklə, bir yandan nağılin gedişində yaranmış gərginliyi azaldır, dinləyiciləri güldürür, digər tərəfdən də gözlədiyi təmənnaya işarə edir.

Əgər nəzərə alsaq ki, bir çox xalqlarda indinin özündə belə müəyyən bir peşəni özünə sənət etmiş adamlar, istər müğənni, istər rəqqasə, istər musiqiçi, istər masabəyi, istər pəhlivan, istər kəndirbaz, istər gözbağlayıcı və ya başqa sənət sahibləri olsun, mütləq zəhmətləri müqabilində əməkhaqqı təmənnasında olurlar. Belə olan halda, keçmişdə xüsusi nağılçıların zəhmət haqqı diləməsi təəccüb doğurmur.

Bizcə, nağılları bəzəyən, onların bədii və emosional təsirini artırın, onları rövnəqləndirən belə ifadə vasitələrinin çoxu, nağıl bitəndə nağılçılara müəyyən hədiyyələrin verilməsi ilə bağlıdır.

Demək lazımdır ki, Kərkük nağılları nə pişrov, nə başlangıç, nə nağılin ortasında, nə sonunda işlənən, Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin «nağılin zinəti» adlandırdığı (11, 37) belə obrazlı ifadə və oynaq cümlələrə görə Azərbaycan nağıllarından fərqlənmirlər (194, 37–49; 111, 127–128). Hətta gündüz vaxtı «Nağıl söylə» deyə anasını təngə gətirən uşağa anası Azərbaycanda olduğu kimi cavab verir və başından edir:

– Əli, Vəli, Pirvəli – dördü də ondan irəli, damda yatan, pambuq atan, bez satan, bir də sənin rəhmətlik atan. Oğlum, əlim xamırdadı, ha buncası yadımdadı.

Kərkük folklorunda «royat» adlanan bu deyimin (75) tədqiqatçılar uşaqların bir-birini açıqlandırmaq, cırnatmaq üçün «Yeri hey, on bir kişiyə varan nənəli» sözləri ilə əlaqədar yaradığını göstərir. Sübhi Saatçı və Məhəmməd Xurşid qeyd edir ki, bəzən uşaqlar deyilənlərə inanır və analarının yanına qaçırlar. Anaları isə zarafatla yuxarıda sadaladığımızı söyləyir (201, 45–46; 149, 92).

Mövzu, ideya, məzmun, təsvir vasitələri və üsullarına görə müxtəlif və rəngarəng olan İraq-türkman nağıllarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: heyvanlar haqqında nağıllar, sehrlili nağıllar, tarixi nağıllar, ailə-məişət nağılları.

Qeyd etmək lazımdır ki, təxəyyül və fantaziya İraq-türkman folklorunda da bu və ya digər dərəcədə bu qruplara daxil olan nağılların, demək olar ki, hamisini əhatə edir.

HEYVANLAR HAQQINDA NAĞILLAR. Heyvanlar haqqında olan nağıllar İraq-türkman folklorunda çox geniş yayılmışdır. Bunların arasında uşaqların yaş xüsusiyyətinə, psixologiyasına uyğun yaradılmış nağıllar daha çoxdur. Süjeti çox sadə, yiğcam, dili anlaşıqlı olan bu nağıllarda insana məxsus cəhətlər heyvanların üzərinə köçürürlər. Bu nağılların əksəriyyətində heyvanlar insan kimi danışırlar.

Başqa növ nağıllarda olduğu kimi, alleqorik nağıllarda da əsas məqsəd uşaqlarda və gənclərdə qorxaqlıq, paxilliq, xəyanət, kələk, hiylə, tənbəllik, acgözlük və s. kimi mənfi keyfiyyətlərə qarşı ikrəh hissi oyatmaq, onlarda dostluq, mərdlik, qorxmazlıq, dəyanət, səxavət, əməyə məhəbbət, böyüklərə hərmət, onların məsləhətlərinə qulaq asmaq, danışanı dinləmək qabiliyyəti, danışanın sözünü kəsməmək, rəvan və şirin danışmağı bacarmaq və s. kimi müsbət keyfiyyətlər aşılamaqdır.

Bu nağıllarda aslan, qurd, qoyun, keçi, xoruz, tülkü, dovşan, tısbağa, at, çäqqal, toyuq və s. heyvan surətlərinə tez-tez rast gəlinir. Onların süjet xəttində əsas yeri yemək uğrunda

Kərkük folklorunun janrları

mübarizə tutur. Bu mübarizə müxtəlif gülməli üsullarla verilmişdir.

Alleqorik nağılların bir çoxu Azərbaycan nağıllarından seçilmir. Məsələn, «Şəngülüüm, Şüngülüüm, Məngülüüm» nağılı Kərkük dolaylarında «Titlə-Bitlə», «Xoruzla padşah» – «İnad Xoruz», «Dovşan» – «Keçəl oğlan», «Davzanqurdu və siçan Solub bəy» – «Davzanqurtağı», «Yının nağılı» – «Qurdla qoyun» nağıllarından demək olar ki, fərqlənmir. «Tülkü və leylek» nağılı isə eynidir. Az-çox seçilən «Qurdla qoyun» nağıldakı şeirlərdə – qoyuna-keçiyə aldanan qoca qurd ata da aldanır. At qurda ölümcul zərbə endirir. Qurd yıxılıb can verməyə və zarılıtı ilə oxumağa başlayır:

*Getdin gördün bir qoyun,
Ye qalsın quru boyun.
Neynirsən oyun-moyun,
Pəhlivanlıq edəcəydin?*

*Getdin gördün bir keçi,
Ye qalsın quru qıcı.
Neynirdin iki-üçi,
Çobanlıq edəcəkdin?*

*Getdin gördün bir at,
Ye, yanaşasında yat.
Neynirdin barat-marat,
İstanbulla gedəcəkdin?*

Göründüyü kimi, misra və beytlər dərin mənası və nağılin məzmunu ilə uzlaşmasına görə fərqlənlərlər. Belə parçalar nağılların daha təsirli, daha maraqlı olmasına kömək edir.

Heyvanlar haqqında nağıllarda, başqa xalqlarda olduğu kimi (319, 268) ən çox rast gəlinən, hiyləgərlik rəmzi olan tülküdür. Tülkü İraq-türkman folklorunda da müxtəlif fəndlərə, hiylələrə əl ataraq ən çətin vəziyyətdən belə çıxır. Bu ba-

xımdan «Tülkünün hiyləbazlığı» və «Mənim ömrüm nalımın içində yazılıb» nağılları maraq doğurur. Azərbaycan nağılları arasında təsadüf edilməyən hər iki nağılda tülkü dondan-dona girir, yeri gəldikcə məkr işlədir, nəinki vəziyyətdən çıxır, eləcə də başqalarını çıxılmaz və ya gülməli vəziyyətdə qoyur.

Təbii ki, bu nağılin əsas qayəsi yalnız tülkünün hiyləbazlığını göstərmək deyil, eyni zamanda heyvanlar haqqında, onların yaşayışı, xasiyyəti barədə məlumat vermək, hansı heyvanın hansı bitkini daha çox sevdiyi, hansı yeməklərə meyil etdiyi, hansı heyvanın daha güclü olduğu barədə uşaqlara məlumat vermək, onların dünyagörüşünü inkişaf etdirməkdir.

«Mənim ömrüm nalımın içində yazılıb» nağılı da öz səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir (133, 159).

Nağılda bir yandan keçmiş haqqında təsəvvür yaranır, heyvanlar haqqında uşaqların təəssüratı dəqiqləşir, başqa bir tərəfdən də onlara ibrət dərsi verilir.

Burada heyvanlar haqqında İraq-türkman nağıllarını Azərbaycan nağılları ilə doğmalaşdırın bir mühüm cəhətdən danışmamaq mümkün deyil. Kərkük dolaylarında da, Azərbaycanda da heyvanlar haqqında olan bütün nağıllarda heyvanlar bir-biri ilə danışır, vuruşur, küsüşür, dostluq və düşməncilik edirlər. Bunlar müəyyən boyalarla, heyvanlara məxsus bir əda ilə yerinə yetirilir ki, bu da nağılin maraqlı olmasına, bədiiliyinin artmasına xidmət edir (194, 31).

Bu nağılların bir çoxu dialoq şəklində qurulmuşdur. «Qurdla qoyun», «Titlə-Bitlə», «Keçəl oğlan», «Keçəl oğlan matalı», «Davzanqurtağı», «İki keçəl», «Tülkünün hiyləbazlığı» belələrindəndir. Nağılların dialoq şəklində qurulması nağılin daha maraqlı olmasına kömək edir.

Bu nağıllar kiçikyaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulduğundan onların dilinə, məzmununa, fikir aydınlığına xüsusi fikir verilmişdir. Onlar çox sadə və anlaşılı dildə yaradılmışlar.

SEHRLİ NAĞILLAR. Məlumdur ki, müəyyən ictimai mərhələdə təbiət hadisələrinə və eləcə də əhatəsində olan mühitə münasibətdə xeyirlə şərin daimi mübarizəsi insanın

Kərkük folklorunun janrları

diqqət mərkəzində olmuşdur. Demək lazımdır ki, ümumbəşəri olan bu mübarizə İraq-türkman sehrli nağıllarında bariz şəkildə özünü göstərir. Xalqın bədii-fəlsəfi təfəkkürünün məhsulu olan bu nağıllarda fitnə-fəsad, xəyanətkarlıq, paxilliq, yalan, kələk, pislik və s-dən ilham alan qara qüvvələr, əsas qayəsi xeyirxahlıq, yaxşılıq, doğruçuluq olan xeyirxah qüvvələrə qarşı durur. Əsasını xariqüladə qüvvələr təşkil edən bu nağıllarda çox uzaq keçmişlərlə bağlı olan adət və ənənələrin izlərinə belə rast gəlmək olur. Qədim təsəvvürlərə görə sehrli nağıllarda heyvanlar istədikləri vaxt dönüb insan ola bilirmişlər. İraq-türkman nağıllarında eyni zamanda heyvanlar da başqa heyvan və quş şəklinə düşə bilirlər. Kərkük sehrli nağıllarında bir çox başqa xalqların nağıllarında olduğu kimi (301, 25) insanların da quş və ya heyvan cildinə girdiyini müşahidə etmək olar. Bu təsəvvürün qalıqlarına «Xayın vəzir», «Sas tavuğun təlnəgi», «Odunçu qızı», «Div Hənfis və gözəl Gülbahar», «Ərsalan», «Əhməd və sehrkar sahibi» kimi sehrli nağıllarda təsadüf edilir. «Əhməd və sehrkar sahibi» nağılı «Oxxayın nağılı» adlı Azərbaycan sehrli nağılından fərqlənmir. Nağılin həm Kərkük, həm də Azərbaycan variantlarında sehrbaz Əhmədə tilsim və sehrləri öyrədir. Sehrbazın qızı Əhmədi sevir, Əhməd də onu sevir. Qız Əhmədi başa salır ki, əgər sehr və tilsimləri yaxşı bildiyini sehrbaza nümayiş etdirse, sehrbaz onu məhv edəcək. Odur ki, Əhməd özünü avamlığa vurur, heç nə yadında qalmadığını deyir. Sehrbaz ona inanır və sağ-salamat buraxır. Lakin tezliklə aldandığını başa düşür. At donuna girmiş Əhmədi atası bazarda satarkən alır. Əhmədin atası yadından çıxararaq atı yüyənlə satlığına görə Əhmədin tilsimi gücdən düşür. Çünkü sehrbaz yüyəni əlindən bir an belə buraxır. Atı sarayına gətirir ki, öldürsün. Sehrbazın qızı məsələnin nə yerdə olduğunu anlayır. Sehrkar balta dalınca evə gedəndə qızı atın yüyənini boşaldır və sərbəstlik əldə edən Əhmədin gücü özünə qayıdır. Usta-şagird arasında mübarizə başlayır. Hər cür heyvan, quş və s. şəkillərinə düşürlər. Axırda Əhməd qalib gəlir və sevgilisi ilə qovuşur.

Bizim qənaətimizə görə bu nağılda insan gücünün onun müstəqilliyində, azadlığında olduğu ideyası da irəli sürürlür. Başqa sözlə desək, istər hər hansı bir şəxs və ya xalq olsun, onun üçün həyatda ən ümdə şərtlərdən biri, bəlkə də, başlıcası onun azadlığı, müstəqilliyidir.

«Xayın vəzir» nağılı isə Azərbaycan folklorunda önəmlı yer tutan «Sehrkar padşahla sehrkar vəzir» nağılinə çox yaxındır (20, 277–279; 133, 145–147).

Bu nağılda ən çox diqqəti cəlb edən rəmz məsələsidir. Azərbaycan nağıllarında göyərçin məhəbbət, xeyirxah, xoş xəbər rəmzi (194, 32) olduğu kimi, Kərkük folklorunda da bədii obraz olan göyərçin məhəbbət və xoş xəbər rəmzidir. «Xayın vəzir» nağılinin başlıca qayəsi ondan ibarətdir ki, nağılda gənclərə dostluqda sədaqətli, vəfali olmaq kimi nəcib hislər aşılanır, şöhrətpərəstlik, xəyanət və s. pislənir.

«Odunçu qızı» və «Sas tavuğun təlnəgi»nə çap olunmuş Azərbaycan nağılları arasında təsadüf edilmir.

«Odunçu qızı» nağılında odunçu Həsənin gözəl qızı Gülsən tilsimə düşmüş gənc ərini öz vəfası ilə xilas edir. Hər cür cəfaya dözür, mətanət göstərir. Nağıldan belə məlum olur ki, on il müddətinə bir gün belə Gülsən ərini yada salmasa, göz yaşı tökməsə əri məhv olacaqmış.

Tilsimdən xilas olan Baznadan həmin əvvəlki məlahətli səslə Gülsənə deyir: «Sənin məhəbbətin məni tilsimdən xilas etdi. Əgər on ildə bircə gün də mənim haqqımda düşünməsəydin mən məhv olmalı idim» (133, 154).

Bəzi Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi «Odunçu qızı» nağılında da cadu, tilsim vasitəsilə bir anda xariqülədə hadisələr baş verə bilir. Bir anda odunçu Həsənin kasıb daxmasının yerində padşahların həsəd aparacağı bir imarət qurulur, xidmətçilər əmr gözləyirlər.

Lakin bu nağıldakı və eləcə də başqa sehrli nağıllardakı tilsim və sehr heç də dini, mistik xarakter daşımir. Bu tilsim və cadular xalqın arzu və istəklərini ifadə edir.

Kərkük folklorunun janrları

Sehrli nağıllar əsasən real həyatı əks etdirir. Elə «Odunçu qızı» nağılında da, hər şeydən əvvəl, diqqəti cəlb edən cəhət budur.

Gülşən nə qədər qənirsiz gözəlliyyə malik olsa da, «Altun saçlı, qara qaşlı, xumar gözlü Gülşən», «Aya deyir sən bat, mən çıxım» – gözəl olsa da, elə bil onu görən yox idi (133, 151). Çünkü yoxsul bir kişinin qızı idi.

Nağılda diqqəti cəlb edən ənənəvi bir xüsusiyyət də vardır. Gülşən oğlanı nə qədər çox sevsə də, oğlanın təklifinə «Mən qarışmam. Babam kimə versə, ona varram» – deyə cavab verir (133, 151).

Göründüyü kimi, «Odunçu qızı» nağılında da başqa sehrli nağıllarda olduğu kimi fantaziya arxasında həqiqi real həyat durur. Doğrudan da, «bütün sehrli nağıllarda real həyat ünsürləri özünü bürüzə verir» (325, 42; 301, 27). Bu nağıl bir daha göstərir ki, nağıllar nə qədər qədim olsalar da, bu gün belə öz əhəmiyyətini itirmir, həyatla səsləşirlər.

«Sas tavuğun təlnəgi» (lələk) İraq–Türkman folklorunda sehrli nağılların ən yaxşı nümunəsi hesab edilə bilər (133, 147–150).

Xalq fantaziyasının gözəl bədii nümunəsi olan bu nağılda haqqın-ədalətin təntənəsi parlaq şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.

Bu nağıl bir çox motivlərinə, xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan nağılları ilə səsləşir.

«Dünya gözəllik kraliçası» İraq–Türkman nağıllarında kor olmuş atasının gözlərinin əlacı olan torpaq və ceyran südü dəlinca ölüm vadisinə kiçik qardaşın gedərək istəyinə nail olduğu kimi (117, 74) bu nağılda da (133, 147–156) kiçik qardaş müvəffəqiyyət qazanır, tale onun üzünə gülür.

Bir çox Azərbaycan sehrli nağıllarında olduğu kimi İraq–Türkman folklorunda məşhur olan «Sas tavuğun təlnəgi» nağılında da əsas surətlərdən biri divdir. Nağılda baş qəhrəman əfsanəvi köməkçiləri ilə birgə çox güclü olan divlə mübarizə aparır, qırılmaz tilsimi açır, divi aldadır.

Azərbaycan sehrli nağılları üçün səciyyəvi olan bir xüsusiyyətə də bu nağılda təsadüf edilir. Gözəl qız Gülnaz divlər tərəfindən oğurlanıb tilsimə salınır.

Bu nağılda da baş qəhrəman xeyirxahlığı ilə seçilir. Tələyə düşmüş tülkünü xilas edir, heyvan və quşları ovlamır, onları incitmır.

Nağılda uşaqlar və gənclərə xeyirxahlıq, iradə, sədaqət, mərdlik, dəyanət, səxavət, böyükərə hörmət, onların məsləhətlərinə qulaq asmaq və s. kimi müsbət keyfiyyətlər aşilanır. Paxilliq, haqsızlıq, yalançılıq, namərdlik və s. kimi mənfi xüsusiyyətlər pislənir.

Azərbaycan, rus və başqa xalqların sehrli nağılları üçün ənənəvi priyom olan hadisələrin üç dəfə təkrar olunmasına (301, 24) da bu nağılda təsadüf edilir.

Məlumdur ki, Azərbaycan fantastik nağıllarında hadisələri daha təsirli, daha qüvvətli etmək üçün işlədilən üçləmələr aşağıdakı şəkildə olur: üç qardaş, üç sual, üç şərt və s. (194, 47).

Qəhrəman üç dəfə gedər-gəlməzə, yaxud sehrli əşyalar gətirməyə göndərilir. Bu üçləmələr həm Azərbaycan, həm də İraq-türkman folklorunda elə qurulmuşdur ki, üçüncü rəqəm əvvəlki iki rəqəmdən fərqlənir. «Sas tavuğun təlnəgi»ndən göründüyü kimi, üçüncü qardaş – kiçik qardaş daha ağıllı, qorxmaz, şücaətli və qəhrəman olur. Şahzadənin Sas tavuğu əldə etmək üçün üçüncü cəhdində məsələ həll olunur.

Azərbaycan sehrli nağıllarında rast gəlinən hadisələrin şələndirilməsinə, haşıyəyə çıxmaq, hadisələrin bir-birinə bağlanması kimi bədii vasitələrə də «Sas tavuğun təlnəgi» nağılında təsadüf edilir. Şahzadə Sas tavuğu əldə etmək üçün Günçixan padşahın yanına gedir. Padşah onun qarşısında şərt qoyur ki, onun üçün Kor Kosranın atını gətirsə, istəyinə nail olacaq. Şahzadə Kor Kosranın dalınca gedir. Kor Kosra onun qarşısında şərt qoyur ki, əgər düşmən divlərin əsirliyində olan gözəl Gülnazı azad edib gətirə bilsə, istəyinə nail olacaq.

Göründüyü kimi, hadisələr qəribə bir tərzdə inkişaf edərək, biri digərindən asılı və daha çətin olmaq şərtilə üç dəfə

Kərkük folklorunun janrları

təkrar edilir. Dinləyici intizarla nağılin necə qurtaracağını gözləyir. Bu bədii priyom dinləyicini ram edir. Nağılin zənginləşməsinə kömək edir.

İraq-türkman folklorunda yeddi və qırx rəqəmləri də özünü göstərir. Məsələn:

«Simurq-Anqa onu yeddi qat göyə çıxartdı».

Və ya: «Qara qoç üstünə minən kimsəni yeddi qat yerin dibinə endirir. Bəyaz qoç isə üstünə minən kimsəni yerin dibindən yeddi qat göyə çıxarırm» (117, 66).

Və ya: «Qırx gün, qırx gecə toy etdirilər. Şəkərlər paylandı. Sevinclər oldu. Şadlıqla yaşadılar» və s.

Nağılda diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də tülkü obrazıdır. Kərkük nağıllarında da tülkü adı bir heyvan olmaqdan başqa, həm də «hiyləgərlik» rəmzidir, Doğrudur, «Sas tavuğun təlnəgi» nağılında da tülkü müxtəlif hiylələrə, kələklərə, fəndlərə əl atır, dondan-dona girir, bununla belə, onun hiylələri xeyirxahlıq məqsədilə edildiyinə görə tülkü bu nağılda xeyirxahlıq rəmzinə çevrilir.

Bu nağılı Azərbaycan nağılları ilə birləşdirən bir vacib məsələ də vardır. Pəri tülkü Gülzarın donuna girərək Şahzadə ilə Kor Kosranın yanına gedəndə dönə-dönə şahzadəyə tapşırır ki, onu Kor Kosranın atına dəyişəndə atın qantarğa və cilovunu almamış sövdəyə razı olmasın (133, 149). Əks təqdirdə at qaçıb Kor Kosranın yanına qayıdacaq. Deməli, yüyəni, noxtanı və s. əldən verdikdə sehr öz gücünü itirir. Eyni məsələyə İraq-türkman folklorunda «Əhmədlə Sehrbaz sahibi», Azərbaycanda «Oxxayla Əhməd» adlanan nağılda da təsadüf edilir. Əhməd atasına deyir ki, bir tilsim oxuyub at olacaq. Aparıb onu bazarda satsın. Ancaq yüyəni əlindən verməsin (33, 69).

«Keçəllə qazı» Azərbaycan nağılında isə şeytan keçələ deyir ki, bir dua oxuyum, olum qatır, apar məni qaziya sat. Amma noxtamı əlindən vermə, yəni məni satanda noxtanı özündə saxla (14, 304).

Göründüyü kimi, bu məsələdə də Kərkük nağılları ilə Azərbaycan nağılları arasında bir doğmaliq vardır.

İraq-türkman folklorunda da at murad rəmzidir. Şahzadə Kor Kosranın atını əldə etdikdən sonra murada çatır.

Həm İraq-türkman, həm də Azərbaycan folklorunda at eyni zamanda vəfali heyvan rəmzidir. Böyük qardaşları Şahzadəni quyuya atandan sonra Kor Kosranın atının qaçaraq gəlib quyunun başında kişnəməsi, onu oyatması bu baxımdan maraq doğurur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi, İraq-türkman sehrlili nağıllarında məişət motivləri özünü qabarlıq şəkildə bürüzə verir.

Bəzən o qədər qaynayıb qarışırlar ki, onları ayırmak çətin olur. Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, adı məişət motivləri ətrafında cərəyan edən bu nağıllarda ceyran, yaşılbəş sona, Sımurq, göyərçin, xoruz, pəri, div və s. qeyri-adi obrazlar olsalar da, mətnin tərkib hissəsinə çevrilirlər.

TARİXİ NAĞILLAR. İraq-türkman folklorunda tarixi nağıllar o qədər də geniş yayılmamışdır. Onlar həm məişət, həm də tarixi nağıllara aid edilə bilərlər. «Şah Abbas və Pinəduz» və «Palançı qızı» belələrindəndir. Bu nağıllarda Şah zalim, zülmkar kimi göstərilmir, əksinə, onun hərəkətləri dilləyicini ona hüsn-rəğbət bəsləməyə vadər edir. Bununla belə, Kərkük nağıllarında müsbət qəhrəmanlar əsasən kütlə içindən çıxan, zəhmətlə dolanan adamlar olurlar.

«Şah Abbas və Pinəduz» nağılı «Pinəçi Murad və Şah» və «Pinəçi» Azərbaycan nağıllarına çox yaxındır. Süjetdə yeganə fərq nağılin Azərbaycan variantında pinəçi Muradın evli olması, hər axşam qonaq qəbul etməsi, musiqiçilər dəvət etməsidir (157, 107; 21, 167). Nağılin Kərkük variantında isə pinəçinin kimsəsi yoxdur. Gündüzlər qazandığı qəpik-quruşa bir az yemək, bir az da içki alır, axşamlar içir və tənhalığın ağrıacılарını unutmağa çalışır.

Nağılin həm Kərkük, həm də Azərbaycan variantlarında Şah Abbasla Pinəçinin rastlaşması da elə buradan başlayır. Şah Abbas rəiyyətinin onun əmrlərinə necə əməl etdiyini yoxlamaq üçün əmr vermişdi ki, həmin axşam heç kim çiraq yan-

Kərkük folklorunun janrları

dırmasın. Özü də axşam dərviş paltarı geyib şəhəri gəzməyə başlamışdı. Bir evdə işiq yandığını görərək gəlib pinəçinin evinə çıxmışdı. Məlum olur ki, pinəçi hər axşam içki içməklə tənhalıqla mübarizə aparır. Şah Abbas pinəçini imtahana çəkir. Lakin bu ağır imtahanda zəhmətkeş xalqın nümayəndəsi öz ağılı, dərrakəsi, fəndgirliyi ilə şahı məglub edir.

Yeri gəlmışkən, qeyd etmək lazımdır ki, bəzi nağıllardan çıkış edərək Şah Abbası ciddi dövlət işlərini başlı-başına buraxıb, mənasız əyləncələrlə gün keçirən, maraqlı, məzəli hadisələrlə vaxtını xoş keçirməyə can atan bir hökmdar kimi göstərmək həqiqətdən uzaqdır. Bu, təbii ki, öz mütərəqqi ide-yaları ilə bir çox padşahlardan qat-qat üstün olan Şah Abbasın dövrünü yaxşı bilməmək və eləcə də Şah Abbas barədə özündən sonra yaranmış bir çox nağılların təsiri altında formalaşan qənaətin nəticəsidir. Doğrudur, bütün Azərbaycan nağıllarında şahlar mənfi təsvir edilirlər (193, 89). Rus nağıllarında isə çarlar axmaq, səfəh təsvir edilirlər. Bundan çıkış edərək bütün rus çarları barədə hökm vermək nə qədər doğru olardı?

Eləcə də Şah Abbasın zalım, ağılsız, ədalətsiz şah kimi təsvir edildiyi nağıllara böyük diqqət yetirərək, onun ədalətli, ağıllı, qayğıkeş bir hökmdar kimi tərifləndiyi nağılları hakim sinfin yaratdığı barədə hökm də doğru deyildir. Şah Abbasın quruculuq işləri sayəsində karvansaralar, körpülər tikilir, yollar, kanallar çəkilir, məscidlər, mədrəsələr təsis edilirdi. Bu xeyirxah quruculuq işləri onun müsbət, ağıllı, uzaqgörən şah olduğunu düşünməyə əsas verir. Şah Abbasın vaxtında güclü ordu yaradılmış, Azərbaycanın əvvəllər itirilmiş torpaqları, o cümlədən də İraq geri qaytarılmışdı (357, 30; 255, 85). Bütün bunlardan əlavə onu da unutmaq olmaz ki, Şah Abbas sadə xalq içərisindən çıxmış Allahverdinin ağını, dərrakəsini yüksək qiymətləndirərək, onu özünə vəzir götürmiş, onun ağıllı məsləhətləri ilə oturub-durmuşdur. Tarixdən məlumdur ki, Şah Abbas abadlıq işləri aparır, xalqa güzəstlər edir, camaata qayğı ilə yanaşır, ləyaqətli və layiqli adamlara yüksək qiymət verirdi. İ.P.Petruşevski bu münasibətlə yazmışdır: «Şah yaxşı

xidmət göstərən ən aşağı təbəqəyə mənsub kölələrdən əmirlər təyin etməyə başladı. Belə kölələrdən biri də Şah Abbasın ən yaxşı sərkərdələrindən olan Allahverdi xan idi» (315, 118).

Deyilənlərə onu da əlavə etmək yerində olar ki, Kərkük nağıllarında olduğu kimi bir çox Azərbaycan nağıllarında da Şah Abbas müsbət qəhrəman kimi göstərilmişdir (193, 87; 111, 122).

Tarixi nağıllarla bağlı bir cəhət də diqqəti cəlb edir. Görkəmli Azərbaycan folklorşunası M.H.Təhmasib tarixi nağıllardan danışarkən göstərir ki, Azərbaycan nağılları öz qəhrəmanları bəzən Yəmən, Hindistan, Misir, Çin və başqa yerlərdən gətirir. Lakin buna baxmayaraq onların hamısı Azərbaycanın öz ictimai-siyasi, təbii varlığı içərisində yaranmışdır (213, 135).

Buna biz «Palançı qızı» adlı Kərkük nağılında da rast gəlirik. Bu nağılda da padşah Çinə, Maçinə, Gül ölkəsinə səyahət edir. Bu, təbii sayılmalıdır. Çin və Maçində yaşayan çoxsaylı türkdilli xalqla – uyğurlarla, şübhəsiz, gediş-geliş olmuş və bu öz əksini nağıllarda da tapmışdır. Bundan əlavə, «Palançı qızı» nağılında diqqəti cəlb edən bir neçə cəhət vardır. Hər şeydən əvvəl, bir çox Azərbaycan nağıllarında təsadüf edilən ağılli, bacarıqlı qadın surəti bütün müsbət keyfiyyətləri ilə bu nağılda da özünü göstərir. Palançı qızı öz ağılı, zəkası, dərrakəsi, cəsarəti, təmkini, dözümü ilə padşahı məglub edir.

«Palançı qızı» nağılında diqqəti cəlb edən ikinci cəhət «İlyasın nağılı», «Üç şahzadə», «Dərzi şagirdi Əhməd» və s. Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi tapmacalardan istifadə edilməsidir. Bu cəhətə ailə-məişət nağıllarının ən gözəl nümunəsi olan «Yola nərdivan ataq» və s. kimi İraq-türkman nağıllarında da təsadüf edilir.

«Palançı qızı» nağılında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də sehrli nağıllarda olduğu kimi ənənəvi priyoma sadıq qalınaraq hadisələrin üç dəfə təkrar olunmasıdır. Nağılda üç bacıdan, padşahın üç səfərindən, Palançı qızının üç dəfə onun arxasında səfərə çıxmışından, onunla üç dəfə şahmat oyna-

Kərkük folklorunun janrları

masından, üç gecə padşaha mehman olmasından, padşahdan üç əşya – xəncər, təsbeh, yaylıq almağından, padşaha üç uşaq bəxş etməyindən və s. söhbət gedir.

Göründüyü kimi, bu nağılda da məsələ üçüncü səfərdən sonra müsbət həll olunur, mətləbə çatılır.

Sehrli nağıllarda olduğu kimi, bu nağılda da sonbeşik – kiçik bacı ən ağıllı, ən dərrakəli olur. Öz ağılı, dərrakəsi ilə padşahı məğlub edir.

Son övladın daha ağıllı, daha dərrakəli təsvir olunması bir daha göstərir ki, nağıllar real həyatla bağlıdır. Məlumdur ki, bütün xalqların folklorunda son övlad böyük qardaş və bacılara nisbətən daha ağıllı olur. Bizcə, bunun real həyatdan götürülmüş əsası vardır. Buna yalnız təxəyyül məhsulu kimi baxmaq doğru olmazdı. Məsələ burasındadır ki, altı ilə qədər Qafqaz xalqlarının həyat tərzini, adət-ənənəsini, yaşayışını öyrənən, uzunömürlülər üzərində müşahidə və tədqiqat aparan amerikalı professor Sula Benet bu qənaətə gəlmışdır ki, insan yaşa dolduqdan sonra ondan dünyaya gələn övladlar daha ağıllı, daha bacarıqlı olurlar (200).

Deməli, hələ qədim zamanlardan insanlar öz həyat təcrübəsində bu həqiqətdən xəbərdar olmuş və insan təxəyyülüünün məhsulu olan nağıllarda bu real həyat həqiqəti öz əksini tapmışdır.

AİLƏ-MƏİŞƏT NAĞILLARI. İraq-türkman folklorunda məişət nağılları başqa qrup nağıllara nisbətən daha çoxdur. Həcm etibarilə nisbətən kiçik olsalar da, bu nağıllar xalqın həyat tərzini, yaşayışını, güzəranını, adət-ənənəsini, mübarizəsini, arzu, istək və ümidlərini yiğcam bədii boyalarla əks etdirir. «Yola nərdivan ataq», «Keçəl oğlan», «Tənbəl Əhməd», «Usta Nəzər», «İki keçəl» belə nağıllardandır.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, əksər İraq-türkman məişət nağılları Azərbaycan nağıllarından fərqlənmirlər. «İnad xoruz» – «Xoruzla padşah» nağılinə, «Keçəl oğlan matalı» – «Cik-cikxanım» nağılinə, «Keçəl oğlan» – «Dovşan» nağılinə bənzəyir (17, 43, 48, 56; 133, 305, 307, 308).

Xalqın həyatı, güzəranı, məişəti, adət-ənənəsinə dair məraqlı səhifələr olan bu nağıllarda hökmdar, vəzir, molla, tacir və başqaları ilə zəhmətkeş xalq nümayəndələrinin qarşılaşmasından, ictimai haqsızlıq, ədalətsizlik, özbaşınalıq, dərəbəylik, yoxsulluq, ehtiyac və s-dən danışılır. Bu nağılların baş qəhrəmanları ağıl, zəka, tədbir, ədalət, insaf, vicdan, doğruçuluq hesabına istəklərinə nail olur, mənəvi keyfiyyətləri ilə qələbə qazanırlar.

Bu qəhrəmanların şəxsində xalq öz istək və arzularını təcəssüm etdirir. Ailə-məişət nağıllarında real həyat həqiqətləri, ictimai-siyasi fikirlər daha qabarlıq şəkildə özünü göstərir. Həyat realist boyalarla verilir. Məhz buna görədir ki, V.Y.Propp yazır: «Məhz nağıllar, xüsusən də məişət nağılları yazılı realist nəşr ədəbiyyatının soykökü, təkanverici mənbəyi olmuşdur» (320, 88).

Maksim Qorki isə məişət nağıllarının qəhrəmanlarından danışarkən göstərirdi ki, bu qəhrəmanlar çox qüdrətli olmasalar da, öz inadları sayəsində hər şeyə qalib gəlirlər (84, 18).

«Yola nərdivan ataq» nağılı az-çox «Padşah və pinəçi» nağılı ilə səsləşsə də, müasir olmaqla, tamamilə tapmacalar üzərində qurulub (133, 160; 21, 158).

Başqa xalqlarda olduğu kimi, dialoq şəklində olan və tapmacalar üzərində qurulan məişət nağıllarının məğzini təzadlar təşkil edir. Bir tərəf tapmacalarla başqa tərəfi sınaqdan keçirir, o biri tərəf baş sindirir, cavab hazırlayıır. Biri ağılli, dərrakəli olur, gözəl cavab verir, o biri axmaq cavab verməklə həm özünü gülünc vəziyyətə salır, həm də sınaqdan çıxa bilmir. Arzusuna çata bilmir. Eyni vəziyyətə «Yola nərdivan ataq» nağılında da təsadüf edilir.

Müasir həyatdan bəhs edən bu real, inandırıcı nağılda Azərbaycan məişət nağıllarına xas olan bir çox xüsusiyyətlərə təsadüf edilir. Burada da qız sevdiyi oğlanın ağını, düşüncəsini tapmacalar vasitəsilə yoxlayır. Oğlan kasıb olsa da, qız onun ağını hər şeydən üstün tutur. «Ağlı varsa, var-dövlət qazanacaq, ağlı yoxsa, olanı da dağıdacaq», – deyərək onu

Kərkük folklorunun janrları

imtahana çəkir. Burada da oğlan qızın suallarına doğru cavab verərək onun məhəbbətini qazanır.

Bu nağılda xalq qadını sədaqəti, təmkini, tədbiri ilə seçilən vəfali yoldaş, insanları valeh edən gözəl bir varlıq kimi tərənnüm edir.

Ümumiyyətlə, «Odunçu qızı», «Xayın vəzir», «Palançı qızı» və s. İraq-türkman nağıllarından da göründüyü kimi, patriarchal dünyagörüşündən fərqli olaraq, xalqın qadına münasibəti həmişə müsbət olmuşdur (133, 145, 150, 155). Burada qadınlar ağıllı, cəsarətli, iradəli, mətin, vəfali, sədaqətli, namus və şərəfini hər şeydən üstün tutan varlıq kimi göstərilirlər ki, bu xüsusiyyətlər onları Azərbaycan nağılları ilə doğmalaşdırır.

Demək lazımdır ki, qadına müsbət münasibət İraq-türkman folklorunda təkcə nağıllarda deyil, atalar sözü və bayatılarda və eləcə də «Arzu-Qəmbər» və başqa dastanlarda da özünü bariz şəkildə göstərir.

M.Qorkinin qeyd etdiyi kimi, çox qədim zamanlardan bəri yorulmadan öz xüsusi yolu ilə tarixə yoldaşlıq edən folklorun epik növünün nağıl janrında müxtəlif təbəqələrin mübarizəsi qəribə bir tərzdə öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan, ığidlik nağılları «Məhəmməd Çələbi», «Sığır oğlu» və xüsusən də Keçəllə bağlı İraq-türkman nağılları fərqlənirlər. M.H.Təhmasib baş qəhrəmanı Keçəl olan nağıllardan danışarkən göstərmişdir: «Nağıllar öz təması, öz qəhrəmanı və bu qəhrəmanın təqib etdiyi məqsəd, daşıdığı ideologiya etibarı ilə müəyyən bir təbəqə ilə bağlıdır. Bu qəhrəmanlardan birisi muzdur-nökərdir. Qəhrəmanı muzdur-nökər olan nağıllar Azərbaycan nağılları içərisində ən xarakterik nağıllardır. Bu qəhrəmanlar Keçəl adlanırlar. Keçəl Azərbaycan nağılinin mübariz qəhrəmanıdır (213, 137).

Bu, İraq-türkman folklorunda da eynilə belədir. İraq-türkman möişət nağılları arasında geniş yayılan və xalq tərəfindən çox sevilən nağıllar keçəllə bağlı olanlardır. Keçəl İraq-türkman nağıllarında da, Azərbaycan və bəzi türk xalq-

larının nağıllarında olduğu kimi əzmindən dönməyən, haq-sızlığa dözməyən, ağılı, zəkası ilə nahaqqı damğalayan, çətinliklərdən çəkinməyən qoçaq, qorxusuz mübarizdir. Ona giriş-mək, onu hiylə ilə aldatmaq mümkün deyil. Ona yalnız oğuzlarin «kiçik ölüm» adlandırdığı yuxuda olarkən qalib gəlmək, onu tələyə salmaq olar. Odur ki, xalq arasında keçəllə bağlı deyirlər:

*Qaçsa tutulmaz,
Oynasa udulmaz.
Günnən əvvəl, bəlkə, aldanar,
Gün çıxsa aldanmaz (149, 98).*

Keçəllə bağlı iraqlı tədqiqatçı Məhəmməd Xurşidin fikri də maraq doğurur: «Keçəl oğlan bəzi masallarda keçən tanınmış bir şəxsiyyətdir. İlkən sönük olaraq önəmsiz bir rolu olur. Masal irəlilədikcə doğruluğu və igitliyini göstərməyə başlar. Paşa və padşah qızını alar. Xoşbəxt yaşarlar» (149, 135).

Dünya xalqlarının folklorunda keçələ bənzər qəhrəmanlar çoxdur. Məsələn, ruslarda ağILDANKƏM İvan, hindlərdə pintl yetim, Skandinaviya ölkələrində peçin üstündə yatan və s. belələrindəndir (306, 213–255). Lakin həmin qəhrəmanlar istəklərinə başlıca olaraq sehr vasitəsilə nail olurlarsa, keçəl göstərdiyimiz kimi, istəyinə ağılı, zəkası ilə çatır.

Keçəllə bağlı Kərkük nağıllarında, Keçəlin Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi (193, 105) həmişə müsbət planda və rilməsi bizcə, hər şeydən əvvəl, bununla bağlıdır. Keçəl mübarizdir. Onun mübarizəsi ictimai həyatın hər bir sahəsində özünü göstərir. Bu mübarizə bəzən sadəcə olaraq mübarizə xatırınə edilirsə, çox vaxt ictimai-iqtisadi ziddiyyətlərin zəruri nəticəsi kimi meydana çıxır.

Ümumiyyətlə, Keçəllə bağlı nağıllarda öyünd-nəsihət, həyat təcrübəsi və s. qabarılq şəkildə özünü göstərir.

İraq-türkman folklorunda Keçəllə bağlı nağıllar arasında uşaqların yaş xüsusiyyəti, psixologiyası nəzərdə tutularaq ya-

Kərkük folklorunun janrları

radılan nağıllar da yox deyildir. Bunların ən yaxşı nümunəsi «Keçəl oğlan» nağılıdır.

Bu kiçik həcmli nağılda uşaqlara insanlar, sənət və sənətkar, heyvanlar, təbiət və təbiət hadisələri, bitkilər, meyvələr və s. haqqında məlumat verilir. Nağıl onların dünya görüşünün inkişafına, nitqlərinin rəvanlaşmasına, təkrarlar hesabına uşaqların yaddaşlarının möhkəmlənməsinə kömək edir.

Bütün İraq-türkman və eləcə də Azərbaycan nağıllarında irəli sürülən ideya xeyrə rəğbət, şərə nifrət aşılıamaqdadır. Bu baxımdan, «İki keçəl» nağılı xüsusilə fərqlənir. Bu nağılda ağıl, zəka, düşüncə, humor, hazırlıq və s. təqdir edilir. Paxıllıq, acgözlük, tamahkarlıq və s. kimi sifətlər isə pislənir.

İraq-türkman ağız ədəbiyyatında da Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi keçəllər yazıq, çirkin olur, həmişə gülməli vəziyyətə düşürlər. Onlar uçuq-sökük daxması, bircə anası və ya nənəsi, var-dövlətdən vur-tut bircə danası, cöngəsi və ya xoruzu olan kimsəsiz yoxsullar kimi təsvir edilirlər.

Lakin hadisələrin gedişində onun əsl siması üzə çıxır. Xalqın arzu və istəyini ifadə edən keçəllər, ağılı, zəkası, hazırlıqlığına görə xalqın sevimlisinə çevrilmişlər.

Azərbaycan nağıllarına xas olan baş qəhrəmanların ümumiyyətlə, ideallaşdırılması – ilahi gözəlliklərə, yüksək insani keyfiyyətlərə malik olmaq, ağıl, kamal, rəftarda tayı-bərabəri olmamaq və s. xüsusiyyətlər eyni ilə İraq-türkman nağılları üçün də səciyyəvidir.

Epik növün çox geniş yayılmış janrı olan nağılların bədiiilik cəhətdən böyük əhəmiyyəti vardır. Süjetli olmaları və başqa janrlara bu istiqamətdə təsiri, onları başqa janrlardan müsbət mənada fərqləndirir.

Xalq təfəkkürünün əvəzsiz xəzinəsi, «xalqın psixologiyasını öyrənmək üçün vacib və lazımlı olan əsl xalq yaradıcılığı nümunələri» (302, 610) sayılan nağıllar, o cümlədən də İraq-türkman nağılları xalqın milli xüsusiyyətlərini, adət-ənənəsini, məisət tərzini, ümumiyyətlə, mədəniyyətini öyrənmək baxımından nə qədər uzaq keçmişlərlə bağlı olsa da, bu gün də öz əhəmiyyətini itirmir.

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏR

Atalar sözləri və məsəllər başqa janrlarla bərabər, onu yaradan xalqın tarixini, inkişaf mərhələlərini, həyat tərzini, dünyabaxışını, inam və etiqadını, adət və ənənəsini və s. əks etdirən müstəsna dəyərə malik bir xəzinədir. Bu xəzinədə uzaq keçmişlərlə bağlı hadisələrə, adət-ənənələrə, hətta unudulub getmiş, hafizələrdən silinmiş tarixi həqiqətlərin güclə sezilə bilən izlərinə belə təsadüf edilir. Odur ki, tədqiqatçılar bu mənəvi incilərə istinad edir, onların vasitəsilə müəyyən hadisələrin izlərini və köklərini axtarırlar. Tarixçi atalar sözü və məsəlləri qədim tarixə, tarixi hadisələrə dair məlumat baxımından, hüquqşunas onları xalq həyatının yazılmamış qanunları baxımından, etnoqraf atalar sözü və məsəlləri unudulub getmiş adət-ənənələrin hifz olunub saxlandığı mənəvi dəyərlər mənbəyi baxımından qiymətləndirir. Filosof atalar sözü və məsəllər vasitəsi ilə xalqın düşüncə tərzini öyrənməyə, məntiq aləmində yerini dürüstləşdirməyə can atır. Dilçi isə atalar sözü və məsəllərə insan nitqinin inkişaf pillələrini, dilin leksik-qrammatik qayda-qanunlarını tədqiq etmək işində əvəzsiz mənbə nöqtəyini nəzərində yanaşır (287, 7). Deməli, atalar sözləri və məsəllər «yalnız xalqın dünyagörüşünü, təfəkkürünü ifadə edən nümunələr olmayıb, həm də bir növ tarixi sənədlərdir» (111, 98).

Bu baxımdan, əsrlərlə müəyyən tarixi, ictimai-siyasi səbəblər üzündən təcrid olunaraq başqa xalqlar əhatəsində qalan, İraq ərazisində yaşayan, azərbaycanca danışan İraq türkmanlarının atalar sözləri və məsəlləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müxtəlif xalqlarda «ibrətamız söz», «qanadlı söz», «qızıl söz», «dilin gülzarı», «xalq məktəbi», «xalq hikməti», «ruhun təbibi», «ağlığın gözü» və s. adlarla tanınan, bədii söz sənətinin bu təkrarsız inciləri Azərbaycanda olduğu kimi İraq-türkman folklorunda da «atalar sözü» və ya «əskilər sözü» adlanır (122; 209).

Atalar sözləri xalq arasında «böyükler sözü», «dədələrdən qalma söz», «ululardan qalma söz» kimi də tanınır ki, bununla da ən qiymətli irlər olduğuna işarə edilir. Bu baxımdan «Sabit söz birləşmələri» kitabından gətirdiyimiz sitat maraq

Kərkük folklorunun janrları

doğurur: «Oğuznamə» məcmuəsindəki atalar sözlərinin birində deyilir: «Atalar sözləri «Quran»a daxil deyildir, lakin Quran ilə yan-yana yayılır» (7, 30).

Təsadüfi deyildir ki, akademik V.A.Qordlevski yazmışdır: «Osmanlı üçün və ya ümumiyyətlə, hər hansı bir türk üçün atalar sözü babalardan qalma ən qiymətli irsdır. Bunlara atalar sözləri («slova otüov») deməklə türklər bu sözlərə həm də öz münasibətlərini bildirmiş olurlar. Bu hələ azdır: türklərin nəzərində din necə müqəddəsdirsə, atalar sözü də eləcə müqəddəsdır» (282, 26, 77).

Açığını deyək ki, bu elə Kərkük dolaylarında da belədir. Sağlam düşüncə, iti ağıl və müdriklik məhsulu olan, hədəf nöqtəsinə sərrast tuşlanmış atalar sözləri və məsəllər Kərkük dolaylarında çox geniş yayılmışdır. Mənaca zəngin, məzmunca rəngarəng olan atalar sözü və məsəllər hər addimbaşı adamın köməyinə çatır, bütün xalq kütləsi onlardan məmnuniyyətlə istifadə edir. Atalar sözləri elə bir dirilik bulağıdır ki, onun suyundan dadan sənətkarların da xalqla əlaqəsi daha möhkəm olur (233, 7). Xalq isə ağıla, kamala, müdrikliyə həmişə yüksək qiymət vermişdir. Yerində deyilmiş atalar sözü fikrin dəyərini, gücünü birə-on artırır, xalq ağıl və mərifət sahibini layiqincə qiymətləndirir. Bu, başqa xalqlarda da belədir. Amxarlara görə atalar sözü və məsəllərdən məhrum nitq duzsuz yeməyə bənzəyir. Qaraqalpaqların hikmətli kəlamında isə deyilir ki, ağıllı adamın nitqini atalar sözü bəzəyir (321, 49, 259).

Təsadüfi deyildir ki, xalq ədəbiyyatının bütün qollarında, xüsusən də atalar sözləri və məsəllərdə hikmətli öyüdlər, nəsihətlər özünə geniş və möhkəm yer tutmuşdur. Tədqiqatçı T.Xalisbəylinin göstərdiyi kimi, ən yaxşı insani keyfiyyətlər aşılıamaq üçün böyüklerin öyüdləri, nəsihətləri xalq ədəbiyyatı və xalqın müdrikləri qarşısında duran ən gərəkli iş olmuşdur. Xüsusilə, bu ədəbi yol atalar sözü və məsəllərdə daha işlək, daha canlı və daha qabarıq şəkildə olmuşdur. Şübhəsiz, atalar sözü və məsəllərin əksəriyyəti elə bu məqsədlə yaradılmışdır. Ona görə də onları uzun yüzilliklər boyu «xalq hikməti» ad-

Qəzənfər Paşayev

landırmışlar (225, 420). Burada həm xalqın məntiqi, psixologiyası, pedaqogikası, birləşmiş qaydaları, həm də əmək fəaliyyəti, cəmiyyətdə davranış qayda-qanunları öz əksini tapmışdır. Bütün bunlar İraq-türkman atalar sözü və məsəllərinin əsasını təşkil edir.

Xalq kütləsinin təfəkkürünü iibrətamız bir tamlıqla ifadə edən, hamı tərəfindən danışır əsnasında hər an, hər münasi-bətlə işlədilən, Şərq milli koloritini əks etdirən İraq-türkman atalar sözləri və məsəllərində, hər şeydən əvvəl, nəzərə çarpan cəhət dərin məna ilə bərabər, axıcılıqdır. Bunların əksəriyyəti rədifi, qafiyəsi yerində olan gözəl şeir parçasını andırır. Məsələn:

*Yoldaş tanı, yola var, yolda yüz min bəla var.
Açıq gələr üz saralar, açıq gedər üz qaralar.
Xarab qardaş, qara daş.
Nənəli qız bəlli qız, nənəsiz qız dəlli qız.
Səbirnən ciylər bişər, səbrsiz məlik çəşər.
Tamah etdilər mala, qızı verdilər lala.
Göyü köpəksiz gördüü, əli ağacsız girdi.
Nə duzlu ol – atıl, nə duzsuz ol – satıl.
Nə belə et – öyül, nə elə et – söyül.
Alişdin yağlı dolmaya, əcəb bir gün olmaya.
Qalıbdi öz başına, örtübü bez başına.
Bir çulum var ataram, harda gəlmış yataram.
Astarına bax – bezini al, nənəsinə bax – qızını al.
Uzun yaşlı, ağır (ağillı) başlı.
Gah babası adına, gah ləbi dadına.
Nə vaxt yağış, o vaxt qış.
Aləmə dəf-dümbələk, bizə xəlbir-ələk və s.*

Hər biri bir inci olan bu hikmətli sözlərin əksəriyyəti Azərbaycan atalar sözü və məsəllərindən fərqlənmir. Görkəmlı Azərbaycan alimi, folklorşünas M.H.Təhmasib bu münasi-bətlə yazmışdır: «Kərkük əskilər sözü» kitabından 700 atalar

Kərkük folklorunun janrları

sözünün çox kiçik bir hissəsi bugünkü azərbaycanlı üçün «yeni»dir, yəni naməlumdur. Bu da ancaq və ancaq sırf yerli Kərkük mühiti ilə bağlı olanlara və bizdə işlənməyən sözlərdən ibarət olan nümunələrə aiddir. Əksəriyyət isə bizdə də bu gün işlənən atalar sözü və məsəllərdir» (216). İlk baxışda burada qeyri-adi bir şey yoxdur. Məlumdur ki, bir-birindən çox-çox uzaqlarda yaşayan dünya xalqlarının az-çox fərqlərlə eyni tarixi mərhələ keçirməsi nəticəsində atalar sözləri və məsəllərin bir-birinə çox yaxın nümunələrinə təsadüf edilir. Məsələn:

*Gözdən uzaq, könüldən uzaq.
Yaxşı dost yaman gündə məlum olar.
Gül tikansız olmaz.
Cücəni payızda sayarlar və s.*

Lakin biz eyni həyat tərzini, eyni dünyagörüşü, eyni inam və etiqadları, adət-ənənələri əks etdirən, hərfi-hərfinə eyni olan, eyni qatdan qidalanan atalar sözlərindən söhbət açırıq. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Ə.Hüseynzadənin 1956-ci ildə çap etdirdiyi, həcmcə çox da böyük olmayan «Atalar sözü» kitabında İraq-türkman ata sözləri ilə hərfi-hərfinə eyni olan üç yüzdən artıq atalar sözünə təsadüf etdik (175, 204–207).

Təbii ki, sırf Kərkük mühiti ilə bağlı olan, yalnız İraq-türkman folkloruna xas olan atalar sözləri və məsəllər də yox deyildir. Məsələn:

*Əvvəl Fərəc bəzirganiydi, indi ignə-saqqız satır.
Molla Nəsrəddin hekayəti oldu.
Nə Leyli xəstə düşsün, nə Məcnun can versin.
Təvəkkülün gəmisi batmaz.
Ustadımın adı Xıdır, əlimdən gələn budur.
Xəndandan xəta çıxmaz.
Şırağanın Marağada bağı var, üzümü yox, yarpağı çox.
Bağdad kimin şəhər, qardaş kimin yar olmaz.
Bali olanın çibini Şamdan gələr.
Bir köyün ağası Salman olsun, o köydə nə xırman olsun.
və s. bu qəbildəndir.*

Qəzənfər Paşayev

Lakin bir çox atalar sözləri və məsəllərdə özünü göstərən cəhətsə bu və ya digər sözün variantının işlənməsidir. Məsələn:

Saxla samanı, gələr zamanı (Azərbaycan).

Qaldır samanı, gələr zamanı (Kərkük).

Yanlış hesab Bağdaddan qayıdar (Azərbaycan).

Yanlış hesab Bağdaddan dönər (Kərkük).

Sən ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa (Azərbaycan).

Sən ağa, mən ağa, sıgırları kim sağa (Kərkük) və s.

Bir çox atalar sözü və məsəllərdə isə ya cüzi fərqə rast gelinir, ya da bir-birinin variantı olur. Məsələn:

Zaman sənə saz olmasa, sən zamana saz ol (Azərbaycan).

Zaman sənə uymazsa, sən zamana uy (Kərkük).

Tutdu qatıq, tutmadı ayran (Azərbaycan).

Düz oldu ox, əgri oldu yay (Kərkük).

İmam evindən aş, ölü gözündən yaş (Azərbaycan).

Molla evindən aş, kor gözündən yaş (Kərkük).

Oğrudan qalanı falçı apardı (Azərbaycan).

Xerxizdan (oğru) qalanı falçıya verdi (Kərkük).

Çaqqallar gördən çıxarır, qurdun adı bədnamdı (Azərbaycan).

Çaqqal var baş qoparır, qurdun adı yamandı (Kərkük). –

kimi işlənir.

Bununla belə, epik növün çox sanballı bir janr kimi, İraq-türkman atalar sözləri və məsəllərinin özünə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətləri də vardır. Kərkük atalar sözü və məsəllərinin bir çoxu iki hissədən ibarət olur. İkinci hissə birinci hissədə verilmiş fikri daha da qüvvətləndirir, mənalandırır, tamamlayır. Azərbaycan folklorunda çox işlənən «Utanın oğlu olmaz», «Bu günün işini sabaha qoyma», «Ağıl yaşda deyil, başdadı», «Əski pambıq bez olmaz» və s. atalar sözləri Kərkük folklorunda «Utanın oğlu olmaz, olsa da xeyrin görməz», «Bu günün işini yarına (sabaha) qoyma, bəlkə, yarın sənə yar ol-

Kərkük folklorunun janrları

madı»; «Ağıl yaşda deyil, başdadı. Amma ağılı başa gətirən yaşıdı», «Əski pambıq bez olmaz, əski düşmən düz olmaz» kimi işlənir və istər-istəməz fikir bütövlüyü, fikir bitkinliyi ilə adamı heyrətə salır.

İraq-türkman atalar sözü və məsəlləri toplanaraq ya zahiri mənaya istinad edilməklə, ya da əlifba sırası əsasında giriş məqalələri ilə çap edilmişdir (209; 122; 124; 128; 93). Hətta «Afaq» qəzeti atalar sözünü silsilə şəklində nəşr edərkən onlardakı zahiri adları bölgü üçün əsas götürmüştür. Məsələn: dəvə, at, eşşək, qurd, qoyun, it, pişik, toyuq, xoruz və s. haqqında atalar sözləri başlıqları altında qruplaşdırılırlaç oxuculara təqdim edilmişdir (197, 179).

Lakin hələ vaxtilə tədqiqatçı Sinan Səid «xalq yaradıcılığının mühüm janrlarını təşkil edən atalar sözü, zərb məsəllər və ifadələr İraq türkmanları arasında geniş yayılmış, haqqında ciddi tədqiqat aparılması lazım olan böyük bir sərvət halındadır» desə də (197, 182), bu günə kimi İraq türkman atalar sözü və məsəlləri nəzəri cəhətdən tədqiq olunmamışdır. Hər halda bu məqalələr atalar sözü və məsəllərin tədqiqi yolunda atılan ilk addımlar olmaq baxımından maraqlı doğurur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Əta Tərzibaşı atalar sözünə tərif vermişdir: «Atalar sözü xalqa gözəl yol göstərən, çeşidli görüş və düşüncələri təmsili olaraq anladan, basına qəlib biçimində qısa, fəqət geniş, həm də toplu anlamlı hikmət ifadə edən kinayəli, çəkici və yararlı söz ki, xalqın lisan hali olmuşdur» (209, 8).

Elə buradaca Əta Tərzibaşı göstərir ki, bu tərifdən kənardı qalan təbirlər, deyişlər, vəsflər, bəddualar (qarğışlar), söyüslər, təşbihlər və s. atalar sözləri sırasına keçmir. Bununla belə, «Doğruluq dost qapısıdır», «Qılı yağdan ayırir», «Yorğan getdi, qovğa bitdi», «Allah dəvəyə qanad versəydi, bütün damları yixardı», «Bir dərdlinin dərmanın o dərdə düşəndən al», «Əyri ağac düz olmaz, rəndə vursan yüz yerdən», «Yatan aslan olursa, fürsət hə oyağındı» və eləcə də ayrı-ayrı tanınmış şəxslərin məşhur kəlamlarını da Əta Tərzibaşı təəssüf ki, atalar sözləri sırasına daxil etməkdən çəkinib (209, 6–7).

Əta Tərzibaşı, eyni zamanda atalar sözləri ilə məsəlləri ayırmağın çətinliyindən söz açaraq xüsusi qeyd edir ki, kitabda verdiyi kəlamlar arasında atalar sözləri olmayanlara da təsadüf edilə bilər. Lakin onların sayı çox olmamalıdır (209, 8).

Doğrudan da, kitabda atalar sözü olmayan məsəl və ifadələr də yer almışdır. Məhz buna görə də tədqiqatçı bu ifadələrin yaranması və mənasından söz açmalı olmuşdur. Məsələn: «Ağa bağından gül bağışlayır»; «Sığır başı küpdə ası qalib», «Əhməd ağaya anlat», «Türkman oğlu köç eylədi, seyran bunun sonundadı», «Həmavinin kor bəgiri kimin axır gətirib», «Saqqalını təraş etdi, əlinə güzgü verdi», «Qaçanı tut, qalan malımızdı», «Qalxdın öz evini yıxdın, düşdün xalqın evini yıxdın», «Nənəniz dərd yesin, hər biriniz yarım verin, dörd yesin», «Kifr Əhməd kifr oxur, yerin görər oxur», «Həm satar, həm su qatar, həm də bərabər atar», «Yem borusu çalır» və s. belələrindəndir.

Tədqiqatçı Şakir Sabir də atalar sözü və məsəlləri ayırdı edə bilməmiş, hətta kitabına adı ifadələri belə daxil etmişdir (122).

Göründüyü kimi, quruluş və məzmun etibarilə biri-birinə çox bənzəyən, hətta ilk baxışda aralarında heç bir fərq olmadığı zənn edilən atalar sözləri və məsəlləri ayırmaqdə tədqiqatçı çətinlik çekmişdir. Həqiqət naminə demək lazımdır ki, «Atalar sözü və məsəllər arasında kəskin hədd çəkmək qətiyyən mümkün deyildir» (313, 22). Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan atalar sözlərinin yaranması, təkamülü və dil xüsusiyyətlərinə dair sanballı əsərində dilçi alim Z.Əlizadə haqlı olaraq qeyd edir ki, nəinki Azərbaycan və ya sovet alımları, eləcə də əcnəbi alımlar atalar sözü və məsəllərin fərqini göstərə bilməmişlər (101, 50, 51).

Professor M.Adilov və G.Yusifov bu vəziyyətin səbəbini obyektin özünün mürəkkəbliyində, aralarında hüdudun çox da dəqiq və aydın olmamasında, problemin hələ də ətraflı tədqiq edilməməsində görürler (7, 45). Bizcə, bunun əsas səbəbi atalar sözü və məsəllərin biri-birinə bənzəməsi, aralarında elə

Kərkük folklorunun janrları

bir həddin görünməməsidir. Yeganə fərq tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, atalar sözlərinin tamamilə aydın və bitkin bir fikir, hökm ifadə etməsində, məsəllərin isə el arasında kiminsə başına gəlmiş bir hadisə, söhbət və s. ilə əlaqədar yaranan qısa və oynaq bir ifadə olmasındadır (119, 19; 185, 5; 254, 162; 253, 115; 326, 17; 327, 378).

Böyük rus alimi V.İ.Dal hələ vaxtilə göstərmişdir ki, «Məsəl xalq arasında gəzən,ancaq hələ tamam atalar sözü təşkil etməyən səlis, qısa danışıqdır» (288, 395).

Tədqiqatçı B.Tahirbəyov isə bu incə məsələdən danışarkən qeyd edir ki, atalar sözləri və məsəlləri səciyyələndirmək üçün vahid, özü də sadə meyar vardır: bunları, bir qayda olaraq «Məsəl var, deyərlər...» söyləmi ilə başlamaq olar (204, 7).

Maraqlıdır ki, Ə.Hüseynzadənin kitabı «Atalar sözü» adlanşa da, B.Tahirbəyovun göstərdiyi kimi, əsasən məsəllərdən ibarətdir (204, 11).

Deməli, atalar sözü və məsəlləri ayrı-ayrılıqda toplayıb tədqiq etmək həm çətin, həm də məqsədə uyğun deyildir. Çünkü tək bircə sözü artırıb-əskiltməklə biri digərinə keçə bilmir (289, 20). Maraqlıdır ki, İ.Ibrahimov «Adam ağızından söz, qazan altından köz» məsəlini misal göstərir və qeyd edir ki, bu məsələdən atalar sözü düzəltmək üçün ona «çıxar» sözünü artırmaq kifayətdir (119, 123).

Demək lazımdır ki, bu xüsusiyyət İraq-türkman atalar sözü və məsəllərində də belədir. Məsələn, «Nə soyüd ağacının bar, nə arsızdan ar», «Nə beşdə alacağım, nə onda verəcəyim», «Əkmək eldən, su göldən» məsəllərinə «gözlə», «var», «gələr» sözlərini artırmaqla atalar sözü alınır:

Nə soyüd ağacının bar gözlə, nə də arsızdan ar.

Nə beşdə alacağım var, nə onda verəcəyim.

Əkmək əldən gedər, su göldən.

Göründüyü kimi, bircə sözün artırılması və ya çıxarılması ilə məsəllər atalar sözünə və əksinə çevrilir. Belə olan halda,

onları ayrı-ayrı janrlar kimi tədqiq etmək, bizə qalırsa, məqsədə uyğun deyildir. Bəlkə də, dilçilik baxımından atalar sözü və məsəlləri ayrılıqda tədqiq etməyə lüzum vardır. Bizcə, folklorşunaslıq baxımından «müəyyən münasibətlərlə, yalnız nitqi qüvvətləndirmək, fikri əlavə məna yükü ilə şərh etmək üçün cümləni müşayiət edən» (101, 56) atalar sözü və məsəlləri ayrılıqda tədqiq etməyə elə bir ehtiyac yoxdur.

Bununla belə, bəzi tədqiqatçılar «atalar sözünü məsəllərdən ayırməq və folklorun müstəqil janrı kimi tədqiq etmək lazımdır» (311, 24) qənaətinə gəlmişlər.

Maraqlıdır ki, iraqlı tədqiqatçı İhsan Vəsfî atalar sözü və məsəlləri toplayıb çap edərkən bu yolla gedərək məsəlləri atalar sözlərindən ayırmış və onları ayrı-ayrı bölmələrdə vermişdir. Lakin kitabın 260 səhifəsini əhatə edən «Deyimlər» bölməsində məsəllərdən əlavə frazeoloji birləşmələr, vəsflər, qarşıqlar, təşbihlər, qoşa sözlər, hətta adicə ifadələr belə yer almaqdadır (128). Məsələn: Zəhmət olmazsa, zərrə qədər, yuxu görmək, yuxudan olmaq, yolüstü, yol kəsmək, yerli-yer-siz, bir sürü, birnəfəsə, acığı gəlmək, adı batsın, arvad-kişi, aşağı-yuxarı, alın təri, ara-sıra, birdən-birə və s. və i.a.

Tədqiqatçı bir çox atalar sözünü məsəllər bölməsində verməklə də dolaşıqlığa yol vermişdir. Məsələn:

*Bu xamir çox su götürər.
Bu ölü, bu şivənə dəyməz.
Əkmədik bostan, yemədik qarpız,
Evdəki hesab bazarda çıxmaz.
İldən-aydan bir namaz, o da haqqa yaramaz.
Qarnı quruldar, üstü parıldar.
Qazan yuvarlanar, öz qapağını tapar.
Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit –*

və onlarca başqları.

Ə.Bəndəroğlunun kitabında isə atalar sözləri ərəb, kürd, alman, əfqan, İndoneziya, ispan, rus, portuqal, yapon, fransız, bolqar, benqal, hind, gürcü, Vyetnam, ingilis, Koreya və

Kərkük folklorunun janrları

fin atalar sözleri ilə müqayisəli şəkildə verilir. Məsələn: At almazdan axur yapır; kürdcə: Atı yoxdur, axur yapır.

Tədqiqatçı eyni zamanda hər bir atalar sözünün mənasını öz sözləri ilə açır. Təəssüf ki, Ə.Bəndəroğlunun kitabında da atalar sözü və məsəllərin mənşəyi və yaranma yolları baxımından təhlilinə heç bir təşəbbüs göstərilmir. İraqlı tədqiqatçı Məhəmməd Xurşid «Əski sözlər bağçası» kitabında xeyli atalar sözü və məsəllər çap etdirmişdir. Lakin o da atalar sözü və məsəlləri qarışdırılmışdır (149).

Atalar sözü və məsəllərin mənşəyini xronoloji şəkildə tədqiq etmək asan olmasa da, şifahi xalq ədəbiyyatının başqa janrları kimi «öz xüsusi yolu ilə tarixə yoldaşlıq edən», «xalqın bir növ açıq kitabı olan», hər nəslin ortaya öz istək və arzularını, ictimai-tarixi həyat mübarizəsindən doğan nəticələri qeyd edib getdiyi... bu zəngin xəzinə içərisində tədqiqat üçün böyük əhəmiyyətə malik olan, öz keçmişimizi öyrənməkdə bizə bir növ bələdçilik edən (19, 128) atalar sözleri və məsəllərin bir çoxunun uzaq keçmişlərlə bağlı olduğunu görmək o qədər də çətin deyil.

Məsələn:

*Əkən öküz, biçən öküz, xırmana gələndə ho... ho.
Ev buzovu cütdə olmaz.
Adı biçindədi, orağı qırıxdı.
Quş var əti yeyilir, quş var ət yedirdilir.
Talesiz uşağın anasını al aparar.*

və s. kimi atalar sözleri xalqın uzaq keçmiş, adət-ənənələri ilə bağlı maraqlı məsəllərdən söz açır. Burada əvvəlinci üç atalar sözü cütçülük dövründən bəhs edirsə, dördüncü atalar sözü ovçuluqla əlaqədar meydana gəlmişdir. «Talesiz uşağın nənəsini al aparar» atalar sözündə isə Azərbaycan folklorunda olduğu kimi Kərkük dolaylarında da ilkin janrlardan göründüyü kimi, xalqın qədim inam və etiqadının izinə düşürük.

Qəzənfər Paşayev

Rəvayət və əfsanələr atalar sözlərinin yaranmasında müəyyən rol oynamışdır. Bunu biz Şərqdə məşhur olan «Leyli və Məcnun» əfsanəsi ilə bağlı yaranmış atalar sözündə də görürük: «Nə Leyli xəstə düşsün, nə Məcnun can versin».

Atalar sözləri və məsəllər müxtəlif yollarla: ayrı-ayrı mərasimlərdə, iş başında zəhmətlə əlaqədar, şifahi və yazılı ədəbiyyat və s. ilə bağlı yaranırlar. Folklorun həm epik, həm də lirik janrlarından nağıł, tapmaca, dastan, lətifə, bayatı və laylalarla əlaqədar yaranmış xeyli atalar sözü və məsəllər vardır. Bu janrlar atalar sözü və məsəllərin yaranma və zənginləşmə mənbəyi kimi diqqəti cəlb edir. «Yuxu ölümün qardaşıdı» – nağıllarla əlaqədar yaranmışdır. «Gələn gedər, gedən dönməz», «Yeyər öz budu ətin, çəkməz qəssabın minnətin» atalar sözləri tapmacalarla bağlı yaranmışdır. Kərkük dolaylarında qəribə, gülməli, adamı mat qoyan bir hadisə baş verəndə «Molla Nəsrəddin hekayəti oldu» – deyirlər. Burada Molla Nəsrəddin lətifələri ilə bağlı olan atalar sözləri və məsəllər də geniş yayılmışdır: «Hər gözəlin bir eybi olar», «Paranı verən düdüyü çalar», «Yorğan getdi, qovğa bitdi», «Əlinin xəmiri ilə kişi işinə qarışma», «Kişinin sözü bir olar», «Allah dəvəyə qanad versəydi, bütün damları yıxardı», «Molla diri olaydı, eşşəyini qurd yeyəydi» və s. belələrindəndir.

İraq-türkman folklorunda məşhur olan «Arzu-Qəmbər» dastanı ilə bağlı atalar sözləri də yaranmışdır:

«Qəmbərsiz düyün olmaz», «Bəsləmə yad ördəgin, vətən arzular gedər». İkinci atalar sözü bayatının tərkib hissəsi kimi daha yaxşı təsir bağışlayır:

*Arzular gedər,
Qəmbər–Arzular gedər.
Bəsləmə yad ördəgin,
Vətən arzular gedər.*

«Qəmbərsiz düyün olmaz» Azərbaycan folklorunda da öz əksini tapmışdır:

Bayraməlisiz toy olmaz, Qəmbərsiz düyün.

Kərkük folklorunun janrları

İraq-türkman folklorunda bayatı və laylalarla işlənən onlarca atalar sözü və məsəllər vardır. Burada bayatı və laylaların atalar sözünü təşkil etdiyi misralardan bəzi nümunələr verməklə kifayətlənəcəyik: «Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın su səni», «Tərəzin əyiləndə hər gələn bir daş atar», «Qanana bir söz yetər, qanmayana yüz oxu», «Əgri ağac düz olmaz, rəndə vursan yüz yerdən», «Gedən gün geri dönməz, günü günə calasan», «Can hər şeydən şirindi, ondan da bala şirin», «Bir dərdlinin dərmanın, o dərdə düşəndən al», «Övladın qeydinə qal, kor olmasın ocağın» və s.

Maraqlıdır ki, İraq-türkman folklorunda bütün misraları ayrılıqda atalar sözündən ibarət bayatılara da təsadüf edilir. Məsələn:

*Əkmə bitmiyən yerə
Can ver itmiyən yerə.
Ayaqlar necə varsın,
Könül getmiyən yerə.*

Klassik və müasir İraq-türkman şair və yazıçıları da yaradıcılıqlarında çoxlu atalar sözü və məsəllərdən istifadə etmiş, onların xalq arasında yayılmasına xidmət göstərmişlər. Bu baxımdan, Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi xüsusilə fərqlənir. Şair, demək olar ki, bütün şeirlərində atalar sözü və məsəllərdən məharətlə istifadə edib, ölməz əsərlər yaratmışdır:

*Cün hər nə kim əkərsən, axır biçərsən ani.
Söz bilənə yetər bu söz, özgə sualə düşməsin.
Ey Nəsimi, aqibət verər yelə,
Bivəfa ilə yeyən nanü nəmək –*

və s. atalar sözləri bu qəbildəndir (166).

İraq-türkman atalar sözləri və məsəllərinin folklorun başqa janrlarında və eləcə də bədii ədəbiyyatda gen-bol işlə-

dilməsi, onların başqa janrlar arasında tutduğu yeri dərk etmək üçün müəyyən təsəvvür yaradır.

Kərkük dolaylarında Molla Nəsrəddindən əlavə, başqa tarixi şəxsiyyətlər və hadisələrlə bağlı yaranmış çoxlu atalar sözü və məsəllər də vardır. Məsələn: «Altunu yez (mis), atlası bez qoyralılar», «Cümə daşı atmaq», «Həmavinin kor bəgiri kimi axır gətirmək», «Həsən-Hüseyn üçün deyil, həlim üçün şivən edir», «Qaçanı tut, qalan malımızdı», «Qalxdın öz evini yıldın, düşdün xalqın evini yıldın», «Lolo, lolo, mənə də lolo!», «Əhməd ağaya anlat», «Türkman oğlu köç eylədi, seyran bunun sonundadı», «Saqqalını təraş etdi, əlinə güzgü verdi», «Həm satar, həm su qatar, həm də bərabər atar» və s. bu qəbildəndir.

Bu atalar sözü və məsəllərin yaranma yolu, yeri və münasibəti Əta Tərzibaşı və İhsan Vəsfinin kitablarında az-çox öz əksini tapmışdır (209, 80).

Bununla belə, demək lazımdır ki, atalar sözləri və məsəllərin mənşəyini xronoloji şəkildə müəyyən etmək mümkün deyildir. Bunun əsas səbəbi xalq ədəbiyyatının başqa növləri kimi, atalar sözlərinin də dəyişkən olmasıdır (118, 36). Ona görə ki, müxtəlif inkişaf mərhələlərində onlar müxtəlif forma və məzmun kəsb edirlər. Lakin bu o demək deyildir ki, hər yeni inkişaf mərhələsində atalar sözləri başdan-başa dəyişir. Əksinə, atalar sözləri arasında uzaq keçmişlərlə bağlı saysız-hesabsız nümunələr vardır. Belə olmasa idi atalar sözlərinin qədimliyi və yaranma yolları barədə söz açmaq, nəticə çıxarmaq mümkün olmazdı. Bu və ya digər xalqın fikir tarixini, keçdiyi yolu, inkişaf mərhələlərini aydınlaşdırmaqdə atalar sözləri və məsəllər tədqiqatçının köməyinə çatır, ona bir növ bələdçilik edir. Məsələn:

«Altunu yez, atlası bez» – ələ salmaq, başa qaxmaq anlamında işlənən bir məsəldir. Xasa çayı Kərkükü iki yerə bölür. Şəhərin Qala hissəsində yaşayanlara qalalılar, qarşıyaxada yaşayanlara qoyralılar deyirlər. Belə nəql edirlər ki, keçmişdə bu iki yaxada yaşayan sakinlər arasında tez-tez mübahisə,

Kərkük folklorunun janrları

söz-söhbət olarmış. Qoyralıların yarı hənək, yarı gerçək, bir az da istehza ilə qalalıların ünvanına dedikləri yuxarıdakı ifadə xalq arasında bir məsəl kimi qalmışdır.

«Qalxdın öz evini yıldın, düşdün xalqın evini yıldın».

Bu atalar sözü bir şəxs həm özünə, həm də başqalarına ziyan gətirən bir hərəkətə yol verəndə işlənir. Belə nəql edirlər ki, Osmanlılar dövründə türk polisləri Kərkükə yaxın Bayat köylərindən olan Bəşir kəndinə bitişik bir tarlada gəzərkən birdən qarşılardan bir dovşan qalxır. Dovşanı ovlayır və kəndin muxtarı Nurulla Qayanın evinə gətirərək qovurmalarını arzu edirlər. Səfəvi türklərindən olan kənd xalqı şıə olduğundan və dovşan şıələrə görə haram buyruğundan Nurulla kişi odla su arasında qalır. Türk polislərinin sözünü yerə salmaq xatalı iş idi. Odur ki, naçar qalan ev sahibi dovşanın qulağından yapışib mətbəxə tərəf sürükləyərkən «Qalxdın öz evini yıldın, düşdün xalqın evini yıldın» – demiş ki, bu kəlam indi də xalq arasında məşhurdur.

Sırf yerli mühitlə bağlı yaranmış, ölkəşünaslıq elmi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən atalar sözləri və məsəllərə də İraq-türkman folklorunda bol-bol təsadüf edilir:

Hələb ordasa, arşını burdadi.

Kərkükü yalan, Ərbili siçan, Bağdadı seylan apardı.

Kərkükün qalası var, yerlisinə bələsi var.

Yuxarı Zivədə dilənər, Aşağı Zivədə paylar (Kərkükdə məhəllə adları).

Balı olanın çibini Şamdan gələr.

Bağdad kimin şəhər, qardaş kimin yar olmaz.

Bağdada girən peşman, çıxan peşman.

və s. atalar sözləri və məsəllər nəinki coğrafi, tarixi yerləri və s. öyrənmək baxımından, eləcə də tarixi həqiqətləri bilmək, dərk etmək yolunda əvəzsiz xəzinəyə çevrilir.

Bəzi atalar sözləri və məsəllər insanın qüdrəti, iradəsi xaricində olan məntiqi davamiyyət, labüb həqiqətlərin nəticəsi kimi yaranmışdır:

Qəzənfər Paşayev

*Əgər xoruz bannamasa da sabah olur.
Yaş yetmiş, iş bitmiş.
Səksən, doxsan, aqibət bir gün yoxsan.
Gənclik bir quşdu, uçdu tuta bilməzsən.
Dünya bir pəncərədi, hər gələn baxar gedər və s.*

Bir çox atalar sözləri və məsəllər müəyyən adət-ənənələrlə əlaqədar yaranmış, zaman keçdikcə öz əvvəlki mənasını dəyişmiş, yeni məzmun kəsb etmişdir. Məsələn:

*Mən bismillah deyincə, o əlhəmdüllah dedi.
Naxırçılıq edir, əkmək yiğmaq eybinə gəlir və s.*

İraq-türkman atalar sözlərinin məzmun xüsusiyyətlərindən danışarkən, hər şeydən əvvəl, qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan folklorunda olduğu kimi, burada da «atalar sözləri bir yaradıcılıq məhsulu olmaq etibarı ilə heç bir bağlı həqiqəti açmır, əksinə, kəşf edilmiş həqiqətləri ifadə edir. Bilavasitə mövcud olan həqiqətlərin hər hansı şəkildə ifadə edilməsi isə həyatın müşahidə və sinaqlarından doğur. Başqa cür desək, atalar sözü müşahidə və sinaq yolu ilə dərk edilmiş bu və ya digər gerçəkliliyin ifadə vasitələrindən biridir» (119, 152).

Saqqalını dəgirmando ağardıb; Gül tikansız olmaz; Dölmada bir şey yoxsa, nişin sarınır?; Dəvəquşu kimi gizlənmək istəsə, başını quma soxar; Lalın dilini nənəsi bilər; Sel önungdən kötük tutulmaz; Sözü ya uşaqdan, ya dəlidən al.

Doğrudan da atalar sözü və məsəllərin məna və məzmununa fikir verdikdə onların müşahidə və ya sinaq yolu ilə yaranmış olduğunu açıqca görmək olur. Məsələn:

*Ağacdan maşa olmaz, ćingənədən (qaraçı) paşa.
Qudurmuş köpəyin ömrü qırx gündü və s.*

Birinci atalar sözü öz mənşeyini sinaqdan, ikincisi isə müşahidədən almışdır. İkinci misalda maraq doğuran cəhətlərdən

Kərkük folklorunun janrları

biri də «qırx» sayı ilə bağlıdır. Kərkük folklorunda bu ədədin işləndiyi başqa atalar sözlərinə də təsadüf edilir. Məsələn:

*Qırxınna sora saz alışır.
Ver qırxi, çəkmə qorxu.
Gözəllikdən qırx gündə doyulur,
Gözəl xoymadan qırx ildə doyulmaz və s.*

«Qırx» ədədi ilə bağlı olan atalar sözlərinin məcazi mənasını bir yana qoyaraq, onların həqiqi mənasından çıxış etsək, qəribə bir mənzərənin şahidi oluruq.

Qudurmuş köpəyin qırx gündə ölməsi, it dişləyən adama hər gün bir iynə hesabı ilə qırx gün ərzində iynə vurulması, xəstələnmə təhlükəsinin qırx gün davam etməsi, ölünen qırxının ənənəvi mərasim kimi qeyd edilməsi, zahi qadının və uşağın qırxı çıxana qədər kənar şəxs təmasda olmasının təhlükəsi və s. kimi məsələlərin, bizə belə gəlir ki, təkcə təbiət hadisələri ilə əlaqələndirilməsi doğru deyildir. Burada təbabətlə bağlı məsələlər göz qabağındadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözləri və məsəllər ictimai həyatı əks etdirmək baxımından da maraq doğurur, həm də onu sadəcə olaraq əks etdirmir, özünəməxsus bir tərzdə təhlil edir, özü də bəhs etdiyi hadisələrin baş verməsi səbəbini göstərir. Məsələn:

*Bir dağ yixılmazsa, bir dərə dolmaz.
Çayır öz kökü üzərində bitər.
Divar yixılanda tozu çıxar və s.*

Kərkük atalar sözləri məzmun və mənasına görə rəngarəngdir. Onları Azərbaycan folklorunda olduğu kimi, mövzular üzrə qruplaşdırmaq olar. Onları həm H.Zeynallının (42), həm H.Qasımovun (241) və həm də Ə.Hüseynzadənin aşağıda verilmiş bölgüsünə əsasən təsnif etmək olar. Məsələn:

Vətən-qürbət; Yazı-kəlam; Kamil-cahü; Doğru-yalan; Gözəl-çirkin; Arzu-tale; Ailə; Böyük-kiçik; Dost-düşmən;

Qəzənfər Paşayev

Mərd-namərd; Yaxşı-yaman; Dərd-dərman; Kədər-sevinc; Səbəb-nəticə; Əməl-qanun; Səyli-avara; İnsan; Yemək-içmək; Ev-eşik; Kəndlə; Təsərrüfat; Xərc-qazanc; Varlı-yoxsul; Diri-lik-axırət; Məqam-dövran; Kainat; Şəhər-kənd; Bitkilər; Heyvanlar; Quşlar; Gəmiricilər; Balıqlar; İlən-qurbağa; Qurd-quş-həşərat (44) və s.

Bizə qalırsa, atalar sözləri və məsəlləri mövzular üzrə deyil, məcazi mənası və məzmununa görə təsnif edərək tədqiq etmək daha məqsədə uyğundur. Onları mövzular üzrə təsnif etdikdə ortaya bir çox çətinliklər çıxır. Məsələn:

«Atnan eşşək nallandı, qurbağa qıçın qaldırdı» (209, 11; 122, 7) atalar sözünü «heyvanlar» və ya «ilan-qurbağa» bölməsində vermək məsələsində ortaya çətinliklər çıxır. Başqa bir tərəfdən də məcazi mənada işlənərək «kimsəsiz», «köməksiz» mənasını verən «Biz çobansız qoyuna bənzəyirik» və s. kimi atalar sözü və məsəlləri, ümumiyyətlə, hansı bölmədə vermək müşkül məsələyə çevrilir. Məhz buna görə də atalar sözləri və məsəllərin təsnifində mövzu ilə bərabər, ideya, məzmun, çoxmənalılıq və məcazi mənaya xüsusi fikir verilməsi həm elmi, həm də təcrübi cəhətdən məqbul sayıyla bilər. Bəzi tədqiqatçıların çoxmənalı və çoxvariantlı atalar sözlərinin ən qabarıq mənalarına üstünlük verərək, qalanlarını hesaba almamaq fikri ilə razılaşmaq olmaz (119, 167).

Aqil babaların ikicə sözlə bir dastan yaratdığı, hər birində «tam kitablar dolusu ağıl və hislər olan» (283, 114) formaca kiçik, mənaca dərin, xalq hikməti, xalq zəkası, xalqın əsrlərdən bəri əldə etdiyi sınaq, müşahidə, bilik və təcrübələri ümumiləşdirən atalar sözü və məsəllərin Kərkük folklorunda da bütöv xalq yaradıcılığı olduğundan əhatə dairəsi çox genişdir. Onların belə geniş yayılmasına gətirib çıxaran amillərdən biri bu örnəklərin çoxmənalılığıdır. Bu kimi atalar sözlərində istər dil, istər etnoqrafiya, tarixilik və s. baxımından əvəzsiz material vardır. Onları nəzərə almamaq doğru olmazdı. Başqa bir tərəfdən də, əsrlərdən bəri qranit daşlardan süzülüb gələn saf suya bənzəyən, nəsildən-nəslə keçən, sabitləşən, xalq təfəkkürünün güzgüsü

Kərkük folklorunun janrları

olan atalar sözləri və məsəlləri saf-çürük etmək nə qədər məq-sədəuyğun olardı? Misal üçün «Ot kökü üstə bitər» və «Çayır öz kökü üzərində bitər» atalar sözlərinin bir-birinə yaxın olması zənn edilsə də, ayrı-ayrı mənalarda işlənirlər. Daha doğrusu, «Ot kökü üstə bitər» müsbət, «Çayır öz kökü üzərində bitər» mənfi mənada işlənir.

İraq-türkman atalar sözü və məsəllərini tədqiq və təsis edərkən diqqət yetirilməli məsələlərdən biri də iki hissədən ibarət atalar sözünün hansı tərəfinə üstünlük vermək məsələsidir. Məna, məzmun və asılılığına görə atalar sözü və məsələrdə üstünlüyü birinci tərəfə, bəzilərində isə üstünlüyü ikinci tərəfə vermək lazımlı gəlir.

Məsələn:

*Fəqirin parası kimin dostu da az olar.
Can parani gətirər, para canı gətirməz.
Dəgirman işin görər, çaq-çaqa baş ağırdar –*

kimi atalar sözlərində üstünlük birinci tərəfə verilmişdir. Çünkü mənaya görə ikinci tərəfdəki iş, hal-hərəkət və s. birinci tərəfdən asılı olur.

*Şıq-şıq edən nalçadı, iş bitirən axçadı.
Həsən-Hüseyn üçün deyil, həlim üçün şivən edir –*

və s. kimi atalar sözü və məsəllərdə isə üstünlük ikinci tərəfə verilməlidir.

İraq-türkman folklorunda hər iki tərəfi eyni dərəcədə bərabər mənaya malik olan atalar sözləri və məsəllərə də təsadüf edilir. Məsələn:

*Çox söz yalansız olmaz, çox mal haramsız.
Hərənin bir dərdi var, dəgirmançının da su dərdi.
Nə soyüd ağacının bar, nə arsızdan ar.
Divarı nəm yıxar, insanı qəm və s.*

Məlumdur ki, atalar sözü və məsəllər hər hansı bir fikri və ya müddəanı əsaslandırmaq üçün ən yaxşı vasitədir. Bu vasi-təçilik atalar sözünə xas olan yolla aparılır. «Bu yol oxşar hadisələrdən ikincisini, birincidən alınmış əqli nəticələr vasitəsi ilə təsbit etmək yoludur. Çox zaman atalar sözlərini müstəqim mənada, yəni özünün ilk mənasında götürdükdə, onu heç bir başqa hadisəyə bağlamadıqdə mənasız görünür. Məsələn, «Yanan yerdən tüstü çıxar». İlk baxışda bu ifadə çox yüngül və adı görünür. Lakin bu ifadə məcazi mənada işləndikdə «sə-bəb olmasa, nəticə olmaz» kimi dərin bir məzmun kəsb edir (119, 154).

İraq-türkman atalar sözü və məsəllərində zehni tərbiyə, əmək tərbiyəsi, estetik tərbiyə, nəcib sifətlərin, mənəvi-əxlaqi təmizliyin tərənnümü, eləcə də bəşər övladına xas olan mənfi sifətlərin tənqididə və islah olunması üçün çıxış yolları qırmızı xətt kimi keçir.

Burada da xalq ağlı, kamalı, hikməti, müdrikliyi yüksək qiymətləndirir. Xalq təcrübəsi olduğundan hikmətli söz hə-dəfə sərrast dəyir:

«Əql insanın yarıdır», «Əql cəvahir daşıdır, o da başda», «Əql harda, dövlət orda», «Əqlsiz başın zəhmətini ayaq çəkər» və s. Məhz buna görə də «Oxumaq iynəynən gor qazmaq qədər zor» olsa da, xalq biliklərə yiylənməyə, zəhmət çəkməyə səsləyir. Kərkük atalar sözləri və məsəllərində insanın ləyaqəti, qabiliyyəti zəhmətlə ölçülür. Əmək, zəhmət insanı ucaldan, ona səadət və rifah gətirən, onu nəcibləşdirən bir nemət kimi yüksək qiymətləndirilir. Əmək sağlamlıq, gümrahlıq mənbəyi kimi göstərilir, canın kövhəri hesab olunur. Hətta istedad özü də əməyin nəticəsində parıldayıır, səadət gətirir: «Dünya yaz ikən, qış tədbirinə bax», «Bağ dayə yox, belçə istər», «İşləyən dəmir pas tutmaz», «Halva deməklə ağız şirin olmaz», «Hə-rəkət olmazsa, bərəkət olmaz», «Cəfa çəkməyən səfanın qədrini bilməz» və s.

Zəhmətə, əməyə yüksək qiymət verən xalq atalar sözü və məsəllərdə tənbəlliyi bir bəla kimi pisləyir, zəhmətdən qaçan-ları kəskin tənqid edir:

Kərkük folklorunun janrları

«Ver yeyim, ört yatım, bəklə ölməyim», «Dil ustası, iş xəstəsi», «Çox yatan ixtiyarlıq xəstəsidir» və s.

Atalar sözləri və məsəllərdə peşə və sənətə yiyələnmək təlqin edilir. Müdriklər insanları öz əməklərinə arxa çıxmağa çağırır:

«Sənət əldə altun bilərzikdir», «Hər şeyi ustasından al», «Sənəti ustasından öyrənməyən, öyrənməz», «Əkməgi əkməkçidən, altunu altınçudan sor», «Əkməgi əkməkçiyə ver, əgər yarısın yeyərsə də» – qənaətinə gəlir.

Atalar «Əldə altun bilərzik olan sənəti» öyrədənə qarşı münasibətdə laqeyd və etinasız olmamağı, ustadın əməyini itirməməyi, onun qədir və qiymətini bilməyi, adını hörmət və ehtiramla yad etməyi təlqin və tövsiyə edirlər.

Atalar sözləri və məsəllərdə insanlara qeyri-adi dəqiqliklə qiymətli məsləhətlər, öyünd-nəsihətlər verilir. Dərk edənə onların bəhrəsinin əvəzsiz olduğundan söz açılır. Məsələn:

«Qarıncadan ibrət al, yazkən qışdı düşün», «Körpüdən keçməyincə ayıya dayı deyərlər», «Həyasıznan üz-göz olma», «Ağac qabalığından qırılar», «Özünü başqasına nərdivan etmə», «Zərərin yarısından dönmək kardı», «Balıq sudaykən bazarlıq olmaz», «Fitnəlik fənalıq köynəyidir» və s.

Xalq insanları işgüzar olmağa, işi vaxtında görməyə səsləyir: «Qalana qar yağar», «İlk atılan daş uzağa düşər», «Ağac yaş ikən əyilməzsə əyilməz», «Bu günün işini yarına (sabaha) qoyma, bəlkə, yarın sənə yar olmadı» kimi hikmətli sözlərlə hökmünü qətiləşdirir. Vaxtsız, yersiz, mənasız işdən kənar durmağı məsləhət görür:

«Qaranlıq yerə tūfəng sıxır», «Əlin boşsa şahid ol, paran çıoxsa kəfil (zamin) ol», «Bığdan kəsir, saqqala qoyur», «Balığı bulanlıq suda ovlayır» və s.

Ataların rəyincə xoşbəxt o adamdır ki, müdrik sözləri, xoş rəftarı, şirin danışığı, mədəni davranışlığı ilə başqalarına nümunə olur, dilini saxlamağı bacarır:

«Gözəl ona deyərlər, gözəl qonuşsun», «Xoş sözlə ilan yuvasından çıxar», «Bişmiş boğazdan çıxan söz kimsəni incit-

məz», «Can nə çəkərsə, dil üzündən çəkər», «Söz var xalq içində, söz var xülvət içində», «Söz var şahid istər, söz var ahidi özündədi», «Heyvan ayağından, insan dilindən» və s.

Kərkük dolaylarında başqalarına qarşı münasibətdə özünə qarşı tələbkar olmayı, başqalarına xor baxmamağı tövsiyə edən hikmətli kəlamlar da çoxdur: «Gülmə qonşuna, gələr başına», «Nə şaşqın ol – basil, nə daşqın ol – asıl» «Nə qorxulu röya gör, nə minbərə möhtac ol», «Nə gələnnən üz çevir, nə gedəni qovan ol», «Nə şeytan gör, nə qulvallahı oxu» və s.

Atalar onu da təkidlə tövsiyə edib ki, «BİŞMIŞ aşa su tökən», «Əski yara üstünə yengi fitil qoyan», «Əski xarmanı sovuran» araqtan, paxıl adamlardan kənar gəzmək lazımdır. «Doğru ol, aslan yolunnan get» – deyən atalar, onu da agah edir ki, «Eşşəyi öldürənə sürüklədərlər», «Nə əkərsən, onu bıçərsən», «Günahından saqınmayan öz suçuna giriftar olar», «Zalimin xanəsi viran olar».

Atalar, eyni zamanda tədbirli, ehtiyatlı, siyasetçi olmayı, bir iş tutanda sonunu düşünməyi məsləhət görür. Çünkü «Qarınçın da düşməni var», «Divarın da qulağı var», «Düşmən kiçik də olsa, böyük iş görər», «Dünya tükənər, düşmən tükənməz», «Qurdun dəvətinə gedən köpəgini bərabər almalıdır».

Bununla belə, atalar həddən artıq ehtiyatlı, qısqanc olmayı da məsləhət görmür. Çünkü «Qısqanan gözə çöp düşər», «Qorxu başa bəladı», «Donuzdan qorxan dari əkməz», «Qılinc – qurşananın, at – minənin, körpü keçənindir».

Atalar böyük uzaqgörənliliklə tövsiyə edir: ətrafda baş verən haqsızlıqlara göz yumma, laqeyd olma, heç vaxt demə:

«Nə beşdə alacağım, nə onda verəcəyim», «Qurd bizdən uzaq olsun, yediyi quyruq olsun», «Nə dağda bağım var, nə çaqqalnan davam var». Belə olsa, xalqın gözündən düşərsən.

Atalar sözləri və məsəllərdə şeylərin və hadisələrin səbəbiyyətlə dəyişdirildiyi, hərəkətdə və inkişafda olduğu göstərilməklə, onların daxili ziddiyətdə olduqları da öz əksini tapmışdır.

Kərkük folklorunun janrları

*Adam hər düşəndə bir əql qazanır.
Atdan düşməyən (yixilmayan) atlı olmaz.
Düşənin dostu olmaz, inanmirsan düş də gör.*

İraq-türkman atalar sözü və məsəllərinin böyük bir qismi mal-dövlətlə bağlı yaranmışdır. Ataların qənaətincə çox mal-dövlət toplamaq mənasızdır: «Mal ya qərəz, ya mərəz gəti-rər», «Para əl kirdir», «Zənginlik könüldədi, malda deyil», «Hey dedi: malım-mülküm var, bir demədi ölüm var», «Mal sahibi, mülk sahibi, hani bunun ilk sahibi», «Parası əziz olanın, özü zəlil olar» və s. kimi hər birində bir dünya hikmət olan bu atalar sözləri böyük mətləblərdən söz açsa da, xalq arasında «Çibin dərisi soyanlar», «Malını it, canını bit yeyənlər» hələ də çoxdur. Uşaq aşiq toplayan kimi mal-dövlət toplayan, «Toppuzu dəyirman dolandıran», «Yetim əlində arpa çörəyini görüb ona tamah salan», «Malı ya babası ölmüşdən, ya kefi gəlmışdən alan» belə kimsələr «Paraliya «əfəndim» deyərlər», «Para paranı qazanar», «Para mollanı camedən çıxarar», «Əgər dərviş, əgər hənfis, ağca ilə bitər hər iş» fikri ilə yaşayırlar.

Atalar var-dövlətlə bağlı, xalq arasında geniş yayılan bir çox başqa hikmətli kəlamlar da yaratmışlar:

*Malı gedənin imanı da gedər.
Malın mal olmasın, bazarın bazar olsun.
Mal da şirin, can da şirin və s.*

Atalar sözləri və məsəllərdə göz toxluğundan, eyni zamanda tamahkarlıq və acgözlüğün bəlasından da söhbət açılır, insanlara nəfslərini qorumaq təlqin edilir. Çünkü göz toxluğu xoşbəxtlik, acgözlük, tamahkarlıq isə bədbəxtlik gətirir:

«Çox aş ya qarın ağrıdar, ya baş», «Az tamah, az ziyan gətirər», «Azacıq aşım, ağrımaz başım», «Alışmiş qudurmuşdan betərdi», «Tamahkarın canı sağ olsun, müflis acınnan ölməz», «Ən böyük varlıq – sağlamlıqdır», «Saman sizin deyilsə, samannıq sizindi» və s. bu qəbildəndi.

Qəzənfər Paşayev

Atalar sözü və məsəllərdə insanlar qənaətcil olmağa dəvət olunurlar. Burada qənaətcilliyin nəfindən, qənaətcil olmamağın ziyanından bəhs edən neçə-neçə qızıl qiymətli atalar sözü və məsəllər vardır:

«Qənaət ən böyük səadətdir», «Varlıqdan yoxluğa var, gənclikdən ixtiyarlığa can saxla», «Var gününün yarmasının dar gününə nəfi var», «Saman deyər qaldır məni, yaramasam yandır məni», «Yığdı qırpa-qırpa, verdi acı turpa», «Kömürün irisini, yağıın durusunu karuva saxla», «Hər varlığın bir darlığı var» və s.

Xalq atalar sözü və məsəllərdə ehtiyac, yoxsulluq, borc və s. kimi, həyatda özünü göstərən məsələlərə də öz münasibətini bildirir:

«Allah bu əli o ələ möhtac eləməsin», «Yay fəqirin yorğan-döşəyidi», «Yoxsulluq atəşdən köynəkdi», «Borc isidər, öldürməz», «Fəqirin altununa yez (mis), zənginin yezinə altun deyəllər», «Yol yeriməklə, borc verməklə bitər», «Bir igid yoxsul olsa, ona əl-ayaq gülər» və s.

Xalq təkidlə hörmətin hörmətə bağlı olduğunu qeyd edir: «Göz yaşı da borcnandı», «Əl əli yuyar, əl də dənər üzü yuyar», «Əyiliyə qarşı əyilik bəslənir» və s.

Eyni zamanda yalnız öz xeyri üçün çalışanları, öz xeyrini güdənləri xalq kəskin tənqid edir:

«Kərki kimi öz önüvə çəkirsən», «Kərki öz sapını kəsməz», «Qoca gedər asılmağa, qan xına istər», «Keçi Can vayında, qəssab piy vayında» və s.

İraq-türkman atalar sözləri və məsəllərində səxavətlilik xeyirxahlıq, əliaçıqlıq kimi müsbət xüsusiyyətlər də layiqli yer tutmuşdur:

«Verən əl dərd görməz», «Verən əli hər kəs sevər», «Vur-san öldür, yedirtsən doydur», «Qıy ağcaya, gir bağçaya», «Loxma qarın doydurmaz, məhəbbət artırar», «Öz düşmənini şəkərlə boğur», «Xeyirsevərlik zənginlikdən daha fəzlə dost yiğar», «Xeyir istə qonşuva, xeyir gəlsin başuva» və s.

Xalq eləcə də haqsızlıq, ədalətsizlik, ictimai bərabərsizlik olan yerdə mütləq narazılıqlar baş qaldıracağını bəyan edir:

Kərkük folklorunun janrları

«Biri yeyər, biri baxar, qiyamət onda qopar», «Qoyun da keçi ayağına gedərmış», «Kimi su tapmaz içməyə, kimi yol tapmaz keçməyə», «Davaçı qazı olsa, imanıvu Allaha ismarla» və s.

Odur ki, atalar xalqı insaflı olmağa, yaxşı münasibətdə olmağa, dost olmağa çağırır. Xalq «Qərib – dostu olmayandır» – deyir. Dostluğun, yoldaşlığın yolu, əhatə dairəsi, qiyməti və s. atalar sözləri və məsəllərdə öz əksini layiqincə tapmışdır:

«Alış-veriş misqalnandı, dostluq qan-tərlə», «Doğruluq dost qapısındı», «Dost şəkər də olsa, hamısını birdən yemə», «Dost məni bir qozla ansın, o da pük (çürük) olsun», «Əsl dost yəhərli ata bənzər», «Yoldaş yolda sınanar», «Sirrinə yetik olmadığın dost, dost deyil», «Sirkənin, hamamın və dostun əskisi əyidi» və s.

Xalq bəzən müəyyən münasibətlə dostluq edənləri tənqid edir. Belələri haqqında deyilir: «Daşın böyüyü «dostdan» gələr. Etibarsız adamlar haqqında da hədəfə sərrast dəyən: «Bağında gül var ikən gül gözüvə, bağından gül tükəndi, kül gözüvə» kimi dərin mənalı atalar sözü bu qəbildəndir.

Xalq etibarsız, vəfasız adamları namərd adlandırır və qəti hökmünü verir: «Namərdə bel bağlama, qırar belivü», «Namərd arxadan söz deyər», «Namərd əlinnən su içmə, ab-həyat da olsa», «Dənizə qərq ol, namərdə boyun əymə», «Köpəyə yaltanma, qoy aslan yesin səni», «İnsan olan bir dəfə ölər», «Ya mərd ol meydana gir, ya bir mərdə xidmət et» və s.

Hər yerə özünü soxan, «Harda aş, orda baş» olan kimsələr haqqında İraq–Türkman atalar sözü və məsəllərində deyilir:

*Nə bahardı, nə də güz, hardan gəldi bu nərgiz?
Məsciddə minbər yapılmadan kor əsasın dayadı* və s.

Xalqın məsxərəsinə layiq kimsələr barədə atalar deyiblər:

*Eşşəklə getdilər, qatırla döndülər,
Attan endi, eşşəyə mindi* və s.

Başqasına görə əzab-əziyyətə düşən adamlar barədə xalq gözəl hikmətli sözlər yaradıb:

*Qonşunun dili şışib, qovğası bizə düşüb.
Naxırda inəgim yox, naxırçıdan hesabım çox və s.*

Xalq bədxahlara, paxıl və xudbinlərə qarşı çıxır, heç vaxt özünə arzu etmədiyini başqasına rəva görmür:

«Allah heç kimin evinə nə molla, nə də sazlayan (ağıcı qadın) göndərməsin», «Allah nə həkimə, nə də hakimə işini salmasın», «Gor gor içində olsun, ev ev içində olmasın» – deyə hamiya yaxşılıq diləyir. İnsanları haqq-ədalətə, qayda-qanuna dəvət edir: «Yolunu bil, ondan ayrılma», «Sağ baş yastıq istəməz», «Qanun dağları hifz edər», «Hökumət yatsa, adam adamı yeyər», «Hakim və həkimsiz köydən köç» – deyir. Birliyin bəhrəsindən, təkliyin ziyanından söz açır: «Baş-başa verməyincə daş yerindən çıxmaz», «Bir əlin nəsi var, iki əlin səsi var», «Bir əllə çapqun çalınmaz», «Fənalar birləssə, eyilər də əl-ələ verməlidir» və s.

Müdriklər insanları şər işlərdən çəkinməyə, pislikdən əl çəkməyə, xeyirxah olmağa çağırır. Hətta pisliyə qarşı yaxşılıq etməyi tövsiyə edir. «Qərəzdən mərəz hasil olar» – deyən müdriklər düşmənçilik, xəbislik, pisliyin heç vaxt xeyir vermədiyini göstərirler:

«Eyilikdən fənalıq çıxmaz», «Eyilik etdin, başa vur», «Qonşusu üçün quyu qazan öz boyuna görə qazmalıdır», «Eyilik edərkən qarşılığını düşünmə», «Eyiliyə eyilik hər igidin karıldı, kötülüyə eyilik mərd igidin karıldı» və s.

Bununla belə, atalar yaxşılıq bilməyənə əmək çəkməyin hədər olduğunu da göstərməkdən çəkinməmişlər: «Bədəsil minnət bilməz, barmağını mum etsən ona», «Bəslədim, axırda əməgim heç, maya heç oldu», «Bivəfaya əmək çəkənin əməgi heç olar axırda», «Qarğı bəslədim gözüm çıxartdı», «Köpəyi səmiz etmə ki, səni yesin», «Əməgimiz sajdic əməyinə döndü», «Əqrəb balası nənəsini yeyər» və s.

Kərkük folklorunun janrları

Atalar sözlərində, eyni zamanda bic, hiyləgər adamlardan kənar olmaq məsləhət görülür: «Quş uçurdan kimi gözü hey dam-divardadı», «Darı quşu kimin yeri məlum deyil», «Sudan keçər, topuğu islanmaz» və s. Atalar özü haqqında, ona layiq olmadan böyük fikirdə olan, lovğa, şöhrətpərəst, yekəxana, boşboğaz, anlamaz adamları kəskin satira atəşinə tutur: «Birə dəyməz, mini bəyənməz», «Biz razı olduq qaza, qaz özün qoydu naza», «Boşboğazlıq qarın doydurmaz», «Yumurtadan çıxıb, qabığını bəyənməz», «Qarğı qazı təqlid etdi, qarılıtısın unutdu», «Evdə soğan-əkmək yeyər, yazında (çöldə) dişini pəklər», «Gözü böyüklükdədi, aclıq belini qırıb» və s.

Yüngüllük, arsızlıq, qeyrətsizlik və s. kimi mənfi sifətlər də atalar sözləri və məsəllərdə öz əksini gözəl tapmışdır: «Bir şalı var qırmızı, həm qızı geyir, həm özü», «Arsız nədən arlanır, çul da geysə sallanır», «Buldu aşına, qaldı başına», «Qeyrət paylananda hazır deyildi», «Əqli topuğundadı», «Özləri çalıb, özləri oynayırlar», «Gəlin yüz il yaşadı, yengi belin qurşadı» və s.

Kərkük dolaylarında atalar əсли-nəсли olmayan, pis əməl sahiblərindən kənar olmayı, onlarla oturub-durmamağı, onlarla təmasda olarkən ehtiyatlı olmayı tövsiyə edir:

«Qətrannan olmaz şəkər, olsa da cinsinə çekər», «Yumurta çalan, toyuq da çalar», «Gavur əkməgi yeyən, gavur qılınçı çalar», «Siçandan olan dağarcıq dibi dələr» və s.

Atalar sözləri və məsəllərdə nadanlıq, cahillik, paxıllıq, bədxahlıq, ikiüzlülük, satqınlıq, xainlik, yalançılıq və s. pislənir:

«Qurdla yeyər, qoyunla şivən edər», «Rəzilin imanı olmaz», «Xain qorxaq olar», «Xaindən bir şey sorma», «Həm nala vurur, həm mixa», «Çalıda gül bitməz, cahilə söz yetməz», «Yalançının evi yandı, kimsə ona inanmadı», «Yalandan yapılan ev tez yıxılar», «Yalançıyla yola varma», «Yalançının şamı yasiya qədər yanar», «Araqda şəfa, hızdə vəfa olmaz».

Xalq ədəb-ərkan, namus-qeyrət, abır-həya kimi nəcib əxlaqi sifətləri yüksək qiymətləndirir və atalar sözləri və məsəllər vasitəsilə bu gözəl keyfiyyətləri insanlara təlqin edir: «Eybini

bilən xalqı eyibləməz», «Ədəb əqlin yazidan görünüşüdü», «Namusunu sevən aləmin namusuna qarışmaz», «Həya üzdə bir qətrə sudu», «Su hər şeyi paklar, yalnız üz qarasını paklamaz», «Şərəf şüşədi, qırıldığa düzəlməz» və s. Eləcə də ziyan gətirən bir hadisə baş verdikdə «Son peşmançılıq əl verməz» – deyən atalar xalqı ruhdan düşməməyə, mənasız yerə özünü oda-közə atmamağa, təmkinli olmağa, tale ilə barışmağa səsləyir. Doğrudan da: «Bir daş qopanda daha yerini tutmaz», «Araba qırıldandan sonra yol göstərən çox olar», «Qırılan qol əyri bitər», «Qırılan qab yerini tutmaz».

Azərbaycanda olduğu kimi, Kərkük dolaylarında da Yaradanla, inamlı bağlı motivlər də yox deyildir. Doğrudur, bu motivlərdə Yaradanın mövcudluğu inkar edilmir, narazılıq və inamsızlıq öz əksini tapır:

«Allah dağına görə qar yağıdır», «Bəndəyə xor baxan bəlaya düçər olar», «Bu günü ye, yarınçın Allah kərimdi», «Miskinin ahı, taxtından endirər şahı», «Qapı çalanın qapısı çalınar», «Verirsə el gətirir, sel gətirir, yel gətirir, Alırsa el aparır, sel aparır, yel aparır». «Allah kərimdi, quyusu dərindi», «Allah qozu verib dişsizə, plovu iştahsızə» və s.

Atalar sözü və məsəllərin çoxu bəşəri fikir və ideyaların tərənnümünə həsr olunduğundan insana səbir, təmkin, həqiqətin gözünə düz baxmaq, ürək sakitliyi və s. kimi hislər təlqin edir:

«Amanat ata minən tez düşər», «Bağ baqqalsız, çəm (meşə) çaqqalsız olmaz», «Haqq söz danışanın böركü yırtıq olar», «Yeri olmayana hər yer vətəndi», «Yağnan yarma qovuşur, arada soğan bürüşür», «Dövlətlinin düşkünü, yaylıq (yay paltarı) geyər qış günü», «Əqrabaynan ye-iç, alış-veriş etmə», «Quru dirsəknən sarımsaq dögülməz» və s.

İraq-türkman atalar sözləri və məsəllərində təlim-tərbiyə motivləri də geniş yer almaqdadır».

«Əxlaq paradan əvvəldir», «Qız öz başına qalsa, ya davulçuya varar, ya zurnaçıya», «Əyi ilə qalxıb-oturan əyi şey öğrənər, xarabnan xarab», «Əkməegin arpa olsun, xoyun bugda» və s.

Kərkük folklorunun janrları

Demək lazımdır ki, Kərkük dolaylarında məşhur olan «Kiçikdən xəta, böyükdən əta» kimi atalar sözündən çıxış edərək demək olmaz ki, tərbiyə işində qorxu və cəza üsullarına əl atılmır. Yuxarıdakı atalar sözlərindən göründüyü kimi, Kərkük dolaylarında tərbiyə işində böyük tələbkarlıq vardır.

Yeri gəlmışkən, deyək ki, bu, əksər dünya xalqlarına xas olan xüsusiyətdir. Məsələn: ingilislərdə «Çubuğa qənaət etsən, uşağı korlayarsan» atalar sözü bu mənada işlənir.

Ev-eşik, ailə, qadın-kişi münasibətləri də öz əksini İraq-türkman atalar sözü və məsəllərində hərtərəfli tapmışdır. Dinlə möhkəm bağlı olan İraqda, bu hikmətli söz arasında, demək olar ki, qadınlara qarşı ədalətsizlik nəticəsində yarananlar yoxdur. Əksinə, ailənin ağırlığını ciyində daşıyan qadınlارın ailədə, uşaqların tərbiyəsində, ailə səadəti, ailə xoşbəxtliyi yolunda böyük rolundan, onların kişiyə dayaq olmağından söhbət gedir. Məsələn:

«Tərbiyə dirəgi nənə tərbiyəsidi», «Ev dərdi, dev dərdi», «Əyi övlada göz yağı yedirtsən azdı», «Əsil ilə evlən, həsirdə yat», «İxtiyara varan quyruq yeyər, cahilə varan yumruq», «Yuva yapan dişi quşdu», «Xerxız övlad babasının ocağında pencər əkər», «Hər kəs öz evinin xidmətçisidir», «Ya yanağının alına, ya babasının malına bax, qız al».

Xalqın estetik tərbiyəsində də, başqa janrlar kimi, atalar sözləri və məsəllər müsbət rol oynamışlar. Atalar sözləri təlqin edir ki, insan həm mənəvi, həm də zahiri cəhətdən gözəl olsun. Zahiri forma ilə daxili məzmunun vəhdəti arzu olunur. Bunuñla belə, xalq mənəvi gözəlliyyə üstünlük verir:

«Camala baxma, kamala bax», «Özü gözəl olmasın, əqli gözəl olsun», «Hər parlayan altun olmaz», «Naxışa baxma, nəqqasa bax» və s.

İraq-türkman atalar sözü və məsəllərinin bədii xüsusiyətlərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, cinas, kinayə, mübaliğə, müqayisə, allegoriya, ritorik suallar və s. kimi bədii dil vasitələrindən xalq bol-bol və məharətlə istifadə etmişdir. Atalar sözlərinin məcazi bədii vasitələrlə ifadə edilməsi onla-

Qəzənfər Paşayev

rın təsir qüvvəsini qat-qat artırılmışdır. Cinaslar ən çox xoyratlarla işlənən atalar sözlərində özünü göstərir. Məsələn:

*Bir daş atar;
Bir kırəc, bir daş atar.
Tərəzin əyiləndə
Hər gələn bir daş atar.*

*Oyan yeri;
Qalx, silkin, oyan yeri.
Yüz il sel gəlsə dolmaz,
Bir gün qəm oyan yeri və s.*

Alleqorik şəkildə olan atalar sözlərinə də istənilən qədər təsadüf edilir. Məsələn: «Çaqqal var baş qopardır, qurdun adı yamandı», «Süründən ayrılan qoyunu qurd yeyər», «Ac ayı oynamaz» və s.

Mübaliğə yolu ilə düzələn atalar sözləri və məsəllər xalq müdrikliyinin inciləri kimi xüsusilə seçilir. Məsələn:

«Haqqa qarşı boynum qıldan incədi», «İnsanın gözü, yerin qulağı var», «Su yatar, düşmən yatmaz», «Bir toyuğun ayağını aça bilməz», «Dünya tükənər, düşmən tükənməz», «Oxumaq iynəynən gor qazmaq qədər zordu», «Saqqalının hər teli altında min şeytan yatır» və s.

Müqayisə yolu ilə yaranan atalar sözləri də dərin mənası, hədəfə sərrast dəyməsi baxımından diqqəti cəlb edirlər:

*Badamça badam olmaz, yetimçə adam olmaz.
Ağacdan maşa olmaz, çingənədən paşa olmaz.*

*Adam var bir əkməklə min it aldadar,
Adam var min əkməklə bir it aldadammaz və s.*

Bənzətmələr də bədii dil vasitələrindən biri kimi, Kərkük atalar sözləri və məsəllərinin təsir gücünü artırır:

Kərkük folklorunun janrları

*Bic paxla kimi atılıb düşür.
Qarğɑ qazı təqlid etdi, qarıltısın unutdu.
Sac əknəgi kimi, üz-astarı yoxdu.
İnsan insandı, olmasa da pulu,
Eşşək eşşəkdi, olsa da çulu.
Mən billəm hansı inəyin buzovusan və s.*

Bədii dil vasitələrindən kinayə də atalar sözü və məsəllərdə bol-bol işlənir və onların təsir gücünü daha da artırır.

Məsələn:

*Üzünü örtər, dizini açar.
Topalla gəzən axsaq öyrənər.*

*Evdə öz başını bağlaya bilməz,
Toyda gəlin başı bağlar və s.*

Bədii suallar da Kərkük atalar sözü və məsəllərini bəzəyir.

Məsələn:

*Lolo, lolo, mənə də lolo?
Dünya kiminlə başa gedib?
Dolmada bir şey yoxsa nişin sarılır?
Əyriyə zaval, doğruya nə var?
Qarpız yeyənsən, yoxsa bostan yolan?
Layla bilirsən, neşin yatmirsan? və s.*

Ritorik suallarla işlənən atalar sözlərindən başqa, mükaлимə şəklində düzələn atalar sözləri də çoxdur. Burada dramatik və təhkiyə ünsürlərinin mövcud olması nəzəri cəlb edir.

Məsələn:

*Arnavuda (arsız) dedilər: «Cənnətə gedərsən?» – Dedi:
«Aylıq nə qartadı?»*

Qurda dedilər: «Çoban ol» – Dedi: «Ayağım yalındı».

Qatıra: «Baban kimdi?» – dedilər. «Dayım atdı» – dedi.

Dedilər: «Abdal, qış gəldi». – Dedi: «Durmuşam titrəməyə».

Qəzənfər Paşayev =====

Dedilər: «Əzrayıl uşaq paylayır». – Dedi: «Özünkü ozüyçün, biziñkinə dəyməsin».

Tülküyə dedilər: «Şahidin kimdi?» – Quyruğunu göstərdi. Dəvədən sordular: «Boynun niçin əyridi?» – Dedi: «Haram düzdü?» və s.

Demək vacibdir ki, İraq–Türkman atalar sözü və məsəlləri mənzum və mənsur olmaqla iki yerə bölünür. Mənzum atalar sözləri çox olsa da, biz ümumiyyətlə, atalar sözü və məsəlləri folklorun epik növünün bir janrı hesab edirik. Doğrudur, folklorşunas İ.İbrahimov mənzum atalar sözlərindən danışarkən onların hər misrasının iki hecalıdan başlamış on üç hecalılara qədər nümunələrinin olduğunu göstərir. Məsələn:

İki hecalı:

*Yüz ölç
Bir biç.*

Üç hecalı:

*Qız yükü
Duz yükü və s.*

Tədqiqatçı beş hecalılara nümunə olaraq «Dövlətdə dəvə, övladda nəvə» atalar sözünü:

*Dövlətdə dəvə,
Övladda nəvə.*

və altı hecalılara misal olaraq «At görəndə axsar, su görəndə susar» atalar sözünü:

*At görəndə axsar,
Su görəndə susar –*

şəklində verərək tədqiq etmişdir (119, 174).

Kərkük folklorunun janrları

Belə atalar sözlərinə Kərkük folklorunda da çox təsadüf edilir. Lakin biz onları ayrı-ayrı misralar şəklində tədqiq etməkdən çəkinərək İraq-türkman folklorunda olduğu kimi saxlamağı məqsədə uyğun saydıq. Məsələn:

*Qaldır samanı, gələr zamanı.
Davul görər oynar, mehrab görər ağlar.*

Tədqiqatçı İ.İbrahimov eləcə də:

*Sən ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa.
Var evi kərəm evi, yox evi vərəm evi –*

kimi eynilə İraq-türkman folklorunda da rast gəlinən atalar sözlərini misralara bölərək:

*Sən ağa, mən ağa,
Inəkləri kim sağa –*

kimi vermiş və bu qəbildən olan atalar sözlərində rədif, qafiyə və s. şeir şəkilləri axtarmışdır (119, 175–176).

Bizcə, yuxarıdakı nümunələrdən də göründüyü kimi, atalar sözlərini misralara bölüb, onlarda qafiyə, rədif və s. axtarmaq da ağlabatan deyildir.

Atalar sözü və məsəllərin tərtibi və çapı zamanı folklorşunaslarımızın İ.İbrahimovun göstərdiyi bölgüyə riayət etməmələri də dediklərimizə dayaq olur.

Maraqlıdır ki, İ.İbrahimovun bu bölgüsündən söz açan professor P.Əfəndiyev elə oradaca həmin bölgüyə riayət etməmiş, Azərbaycanda da, Kərkük dolaylarında da məşhur olan atalar sözünü doğru olaraq «Saxla samanı, gələr zamanı» şəklində vermişdir (112, 120).

Atalar sözlərindən danışarkən yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xalq dilinin zəngin leksikasını, keçmiş işlək forma və şəkillərini qoruyub saxlayan bu incilərin dilçilik baxımından da

Qəzənfər Paşayev

böyük əhəmiyyəti olduğunu unutmaq olmaz. Təkcə onu demək kifayətdir ki, İraq-türkman atalar sözü və məsəllərində «Kitabi-Dədə Qorqud» da daxil olmaqla, Azərbaycan dilinin dərin qatlarında işlənmiş bir sözlər mühafizə olunub saxlanılmışdır. Şübhəsiz, onlar Azərbaycan dili tarixinin bəzi qaranlıq qalmış məsələləri düzürtləşdirilməsində tədqiqatçıların köməyinə gələ bilər. Məsələn:

*Qısrığı (at) gənc gözüynən, qızı ahıl gözüynən al.
Özü yayan (piyada), əkməgi atlı.
Qallavuzu (bələdçi) qarğıa olan leş iyılər.
Köpək səmiz (kök) olsa da, əti yeyilməz.
Sığır (inək) qəssabxanaya ulaşıldıqdan sonra bıçaq hazırlı.
Gecə müştərisi ya xersiz (oğru) olar, ya xeyirsiz və s.*

«Əski pambıq bez olmaz, əski düşmən düz olmaz», «Arvad var ev dayağıdı, arvad var incana (paltar yumaq üçün gildən düzəldilən qab) boyağdı» və s. kimi atalar sözlərinə «Kitabi-Dədə Qorqud»da olduğu kimi (136, 31, 33), İraq-türkman folklorunda da təsadüf edilir (149, 48).

Ot kökü üstündə bitdiyi kimi, insan da öz kökündən ayrılmır, bütövlükdə həyatı boyu xalqın adət-ənənəsini, dilini, inam və etiqadını, milli qürurunu saxlayır. Bütün bunlar ana südü ilə İraq türkmanlarının qanına keçən atalar sözü və məsəllərdə də öz əksini bariz şəkildə tapmışdır. Xalqın dünyagörüşünün, ağıl, zəka və əməlinin, həyat təcrübəsinin qısa, dolğun, yiğcam ifadəsi, «az sözlə ən geniş məna ifadə edən şah əsərlər» (246, 149) – atalar sözləri və məsəllər insanı düşünməyə, axtarmağa, müqayisə etməyə, nəticə çıxarmağa sövq və vadər edir. Çünkü «o elə bir hikmət xəzinəsidir ki, hər dəfə ora baş vurub qayıdanlar neçə-neçə inci, sədəf tapıb gətirirlər» (107,142).

Atalar sözləri və məsəllər, eləcə də insanlara yiğcam, müdrik danışmaq vərdişləri aşılıyır. Təsadüfi deyildir ki, prof. M.Şaxnoviçin «kökləri xalq yaradıcılığından qida alan əzəmətli ağac» adlandırdığı (333, 104), bir çox elmlərin açarı fəlsəfə də öz ilkin və sadə başlangıcı atalar sözlərindən almışdır.

Kərkük folklorunun janrları

Məhz buna görədir ki, qədim dövrlərdən başlamış zəmanəmizə qədər filosoflar həmişə canlı məxəz kimi atalar sözü və məsəllərə müraciət etmişlər. Bu zəka və söz sənətinin daim təzə-tər, belə dərin təsir gücünə malik olması, başlıca olaraq onların böyük həyat həqiqətlərini, əxlaqi-mənəvi tərbiyə motivlərini yığcam, hikmətli şəkildə ifadə etməsindədir. Qərinələrlə öncə yaranan, müdriklik süzgəcindən keçərək həyata əbədi vəsiqə alan, zəmanəmizə qədər gəlib çıxan, İraq–Türkman folklorunun aparıcı janrlarından olan atalar sözləri və məsəllər indi də öz əhəmiyyətini itirmir, böyük hikmət və tərbiyəedici təsir gücünü saxlayır, xalqın tarixini, mənəvi-psixoloji təkamül yolunu öz ziyası ilə işıqlandırır.

TAPMACALAR

Tapmacalar Kərkük dolaylarında xoyratlar, xalq havaları, atalar sözləri, lətifələr və nağıllar kimi geniş yayılmışdır.

İraqlı folklorşunaslar xalq ədəbiyyatının bu janrına dair xüsusi tədqiqat aparmalar da, bəzi əsərlərində ötəri də olsa, onlara toxunmuş, xeyli nümunələr vermişlər (255, 167–175; 117, 136–138; 201, 55, 95).

Tədqiqatçı Aydın Kərkük isə üç yüzdən artıq tapmacanı toplayaraq ayrıca kitabı halında çap etmişdir (58).

Türkdilli xalqlar arasında bilməcə (Türk), topışmek (özbək), matal (Türkmən) və s. adlarla tanınan tapmacalar Kərkük dolaylarında da Azərbaycanda olduğu kimi tapmaca adı ilə tanınır. Aydın Kərkük bu münasibətlə tapmaca sözünün etimologiyasına toxunaraq qeyd edir: «Kərkük də bilməcəyə tapmaq sözünün fel kökündən törəmiş tapmaca deyirlər» (201, 55).

Əslində, elə bilməcə də beləcə, yəni bilmək fel kökündən yaranmışdır.

Həyatın kitabsız, radiosuz, kino və teatrsız keçən bir dövründə «upuzun gecələrin əzici və üzücü yalqızlığını çəkməkdənsə, hər gecə bir qonşunun evində toplaşaraq çox yo-

ruçu bir günün səfasını sürmək qədər gözəl heç bir şey təsvir olunmaz» (58, 10).

Doğrudan da, xalq boş vaxtını mənalı keçirmək üçün müxtəlif vasitələr düşünmüşdür ki, tapmacalar da, şübhəsiz, bu qüvvətli arzunun nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Xalq onlara əyləncə vasitəsi kimi baxsa da, zaman keçdikcə tapmacalar ağlı, zəkanı inkişaf etdirmək, düşüncə və mühakiməni gücləndirmək kimi böyük bir amala xidmət göstərmişdir.

Tapmacalar iki və daha artıq şəxs arasında mükalimə şəklində meydana gəlir. Ona görə də H.Zeynallı göstərir ki, «tapmaca atalar sözü, bayatı və maniyə nisbətən daha çox kollektivlik xüsusiyyətinə malikdir», yəni tapmacalar məclislərdə, şənliklərdə, tapmaca gecələrində kollektiv tərəfindən yaradılmışdır (99, 10).

Nəyisə bilmək, hər hansı bir məchulu üzə çıxarmaq, yeniliyə can atmaq insan təbiətinə xas olan xüsusiyyətdir. Odur ki, tapmacalar şifahi xalq ədəbiyyatının bir janrı kimi hamının qəlbinə yatır. Elə indinin özündə belə, bir çox xalqlarda televiziya ilə tapmaca məclislərinin keçirilməsi böyük marağın səbəb olur.

Tapmaca məclislərində hərə öz biliyini, ağlığını, zəkasını göstərməyə can atır. Tapmacanın açmasını daha tez tapana xüsusi ehtiram göstərilir, daha fəal iştirakçılara mükafat verilir.

Kərkük dolaylarında xüsusi nağılıclar olduğu kimi, tapmaca ustaları da olmuşdur. Bu baxımdan Sübhi Saatçının fikri diqqəti cəlb edir: «Kərkük yörəsində tapmaca qonusunda usta olan kimsələr vardır. Tapmacaları bunlar kimi ustalardan dinləmək çocuqlardan başqa, böyükler üçün də ayrı bir zövq və həyəcan qaynağı sayılır» (201, 56).

Tapmacalar duzlu-məzəli dillə, qəribə bir əda ilə danışılır. Yaxın keçmişə qədər kənd yerlərində tapmacasız gecə keçməzdi. Kərkük dolaylarında ana və nənələr də uşaqlara çoxlu tapmaca öyrədirlər (117, 136). Hətta saylar da uşaqlara tapmacalar vasitəsilə öyrədilir. Tapmaca deməyə «Tap nədi, təpiş nədi» – deyə başlayırlar. Tapmacanın açmasını tapa bilmə-

Kərkük folklorunun janrları

yəndə dinləyənlər düşünərək onun açmasına, yozulmasına kömək edə biləcək suallar verir, fikirlərindən keçəni dəqiqləşdirirlər:

*Gözlə görülər, yoxsa görülməz?
Yeyilər, yoxsa yeyilməz?
Diridi, yoxsa ölüdü?
Suda yaşar, yoxsa havada?
Əllə tutular, yoxsa tutulmaz?
Havada uçar, yoxsa sürüñər? və s.*

Tapmacanı yoza bilməyəndə onu söyləyənə bir kənd və ya şəhər «bağışlayacaqlarını» vəd edir, açmasını intizarla gözlərlər. Tapmaca deyən onu açmasa, söz-söhbət başlar, tapmaca deyəni «sıxma-boğmaya» salarlar. Bu, uşaqlar arasında xüsusən böyük səs-küylə keçir. Beləliklə, tapmacalar uşaqların ağıl, zəka, düşüncə yarışına çevrilir, uşaq folklorunun mühüm hissəsini təşkil edir. Uşaqların zehninin, dərrakəsinin inkişafına təkan verir, onlarda bir tərəfdən tez qavrama, axtarış tapma, iti hesablama, hazırlıq qabiliyyətini sürətləndirir, digər tərəfdən elmi təsəvvür yaradır.

Ümumiyyətlə, tapmacalar insana bilik verir, onu həyat və təbiətlə tanış edir. Bu xüsusiyyətinə görə tapmacalar şifahi xalq ədəbiyyatının başqa janrlarından fərqlənir. Ona görə ki, «materialı daha real və daha təbii olan» (202, 5) tapmacalar təbiət və həyatda nə görünürsə, onun üzərində qurulur, insanların cəmiyyət haqqındaki fikirləri, həyat təcrübəsi, təbiət üzərindəki müşahidələri bədii formada öz əksini tapır. Bu cəhətinə görə tapmacalar istər uşaq, istərsə də yaşılı olsun, hamının marağına səbəb olur.

Folklorşünas V.Xuluflunun «xalq fikrinin matematikası» adlandırdığı tapmacalar insanı əhatə edən real varlıqda, təbiətdə baş verən, onun həyat tərzi ilə bağlı hadisənin mahiyətini dərk etməkdə böyük əhəmiyyətə malik olmaqla, xalq təfəkkürünün inkişafında mühüm mərhələ təşkil etmişdir.

Azərbaycanda olduğu kimi, Kərkük dolaylarında da tapmacalar nağıllarla qaynayıb-qarışmış, şifahi xalq ədəbiyyatı-

nın bu geniş yayılmış janının dəyər-qiyamətini daha da artırmışdır. «Yəhərçi qızı», «Yola nərdivan ataq» və s. kimi nağılların konflikti öz həllini tapmacalar vasitəsi ilə tapmışdır. «Yola nərdivan ataq» nağılı, ümumiyyətlə, başdan-ayağa tapmacalar üzərində qurulmuşdur. Kərkük nağıllarında da gənclərin ağıl, zəka və dərrakəsini yoxlamaq üçün tapmacalardan məharətlə istifadə edilmişdir.

Dövlət və ailə-məişət məsələlərinin həllində də tapmacaların rolü az olmamışdır. «Palançı qızı», «Yola nərdivan ataq» nağıllarından göründüyü kimi gənclərin evlənməsində tapmaca sınaqları başlıca şərt sayılmışdır. «Yəhərçi qızı» nağılında padşah yəhərçinin qızını tapmacalarla imtahana çəkir, onun ağıl, dərrakə və düşüncəsinə heyran qalır. Padşaha layiq olduğunu yəqin edərək onunla evlənmək qərarına gəlir. Yəhərçinin qızı da öz növbəsində padşahı tapmacalarla sınaqdan keçirdikdən sonra ona ərə getməyə razılıq verir. Buna bənzər hadisəyə «Yola nərdivan ataq» nağılında da rast gəlinir.

Gənclərin ailə qurmasında bir çox oğlan və qızların özünə ömür-gün yoldaşı seçərkən, vara-pula, camala yox, ağıla, dərrakəyə üstünlük verməsi, tapmacalarla bir-birini imtahana çəkməsi, izdivacın başlıca şərtinin tapmaca sınağından uğurla çıxməq olması, tapmacaların bir tərəfdən xalq arasında mühüm yer tutmasına dəlalət edirsə, digər tərəfdən də onların kortəbii simvolikadan şüurluluğa, müdrikliyə keçid mərhələsinin məhsulu olduğunu, zehnin, düşüncənin inkişafında böyük rol oynadığını təsdiqləyir.

H.Zeynallı atalar sözləri və bayatılardan sonra tapmacaların öz əhəmiyyətinə və yayılmasına görə şifahi xalq ədəbiyatının janrları arasında üçüncü yeri tutduğunu göstərmişdir (114, 3).

Kərkük dolaylarında isə tapmacalar «yaşayan el ədəbiyatının ən olqun örnəklərindən biri» (117, 136) hesab edilir.

Real həyatı əks etdirən İraq-türkman tapmacaları mövzu etibarı ilə müxtəlif olur. Burada həyatın bütün sahələrinə aid tapmacalara təsadüf edilir. Mövzuya görə onları musiqi alət-

Kərkük folklorunun janrları

ləri ilə bağlı tapmacalar, bəzək-düzəklə, oxumaq-yazmaqla, insan və onun bədən əzaları, geyim-kecimlə, silah və alətlərlə, toxuculuq və maldarlıqla, tikili və tikinti ilə, yemək-içməklə, heyvanlar və bitkilər aləmi ilə, kainatla, mücərrəd və təbii hadisələrlə, ev-eşik və yaşayışla, meyvələr, əkin-biçin, bağ və bostanla bağlı tapmacalar başlıqları altında qruplaşdırmaq olar (132). Mövzuların adından da göründüyü kimi, tapmacalar xalqın təbiət və cəmiyyət hadisələrinə münasibətini, məşğuliyyətini, həyata baxışını real, özünəməxsus bir şəkildə əks etdirir. Şəkli xüsusiyyətlərinə görə İraq-türkman tapmacaları Azərbaycan tapmacalarından fərqlənmir. Onlar da poetik quruluşuna görə nəsr və nəzm şəklində olurlar. Nəsr şəklində olan tapmacalar nisbətən azdır. Bunlar bir, iki, üç, dörd sətirli tapmacalardan ibarət olur.

Bircə misradan ibarət olanlar:

Mən gedərəm, o qalar. (İz)
Haqq bilər, xalq bilməz. (Əcəl)
Ağ odada sarı gəlin. (Lampa)
Yaşıl boylu, gümüş gərdənli. (Göy soğan)
Əlsiz-ayaqsız qapı açar. (Yel)
O nədir ki, qəlbdən çıxmaz. (Övlad)
Hər fikir altından çıxar. (Qələm) və s.

Burada daxili qafiyəli tapmacalara da çox təsadüf edilir:

Altın qantar, ət dartar. (Sırğa)
İçi dəmir, üstü xəmir. (Lüləkabab) və s.

Kərkük folklorunda nəsr şəklində iki, üç, dörd sətirli tapmacalar da vardır:

Dağdan-təpədən qar yağar,
Nənəm onu bisirər.
(Ələk, un)

Qəzənfər Paşayev =====

*Üç dənə gəldilər körpü başına;
Biri baxdı, basdı keçdi, biri baxdı keçdi,
Biri də nə baxdı, nə basdı, amma keçdi.*

(Qucağında uşaq olan hamılə qadın)

*Bir hovuz içində bir ilan,
Başında bir qırmızı quş.
Su bitər, ilan durar,
Quş ölər.*

(Neft lampası)

Bununla belə, Kərkük tapmacaları arasında nəzm şəklində olanlar əksəriyyət təşkil edir. Onlar iki, üç, dörd, beş, altı, səkkiz misralı poetik parçalardan ibarət olurlar:

*Qapqaradır hər yanı,
Hər gün dağlanır canı.*

(Qazan)

*Bu gün çərsənbədi,
Könlünə düşən nədi?
Odu yox, ocağı yox,
Kölgədə bişən nədi?*

(Dələmə)

*Ruhu yoxdu, almaz nəfəs,
Şəkli, cismi eyni qəfəs.
Əgri beli, uzun boyu,
Çox nəşəli verir bir səs.
Boş qarnına dolur hava
Məhzun səsi dərdə dava.*

(Ud)

*Çox dişi var, dişləməz,
Heç kimsəni incitməz,
Əllərdən yerə düşməz.*

(Daraq)

Kərkük folklorunun janrları

*Uzun-uzun yollardan
Bir əcaib quş gəlir.
Qırma badam dili var,
Hər nə desən xoş gəlir,
Gözlərindən yaş gəlir.*
(*Məktub*)

*Qarnı şışib, şəhərə düşüb,
Sanki dürdü yemək bişib.
Aləm ona qoşa gəlir,
Hamı birdən coşa gəlir.
Barmağı var yüz arşın,
Al-yaşılı, sarışın.
Ağzına adam girər,
Həm oturar, həm durar.*
(*Minarəli məscid*)

İraq-türkman folklorunda nəzm şəklində olan tapmacalar içərisində ən çox təsadüf edilən iki və dörd misralı olanlardır.

Misallardan göründüyü kimi, tapmacalarda vəzn və qafiyə hər vaxt gözlənilmir. Tədqiqatçı İ.Kolesnitskaya bu münasibətlə yazmışdır: «Tapmaca hecaların ardıcılığına əsaslanan düzgün vəznli və qafiyəli şeirin nə olduğunu bilmir. Tapmacadakı şeir tonikdir» (297, 534).

Bu fikrə başqa tədqiqatçılarda da təsadüf edilir: «Xalq tapmacalarının əksəriyyəti onların ritmikliyindən asılı olmayaq, şeir misralarına mütləq bölünməsini tələb etmir. Tapmacalar hər seydən əvvəl, cümlənin və qafiyənin şəkil intonasiyası ilə möhkəmlənmiş bölgüsünü tələb edir» (291, 14).

Demək olar ki, bu xüsusiyyət bütün dünya xalqlarının tapmacalarına aiddir. Bununla belə, Azərbaycan və eləcə də İraq-türkman tapmacalarını başqa xalqların tapmacalarından fərqləndirən bir xüsusiyyət də vardır. Burada bayatılarla yaranmış çoxlu tapmacalara rast gəlinir. Bu dördlüklərdə poeziya qüvvətli, vəzn, qafiyə yerli-yerindədir. Onları formaca bayatılar-

Qəzənfər Paşayev =====

dan fərqləndirmək olmur. Odur ki, onları lirik növün bir janrı kimi «bayatı-tapmacalar» adı altında nəzərdən keçirdik.

Kərkük tapmacalarının əksəriyyəti metafora şəklində qu'rulur. Məcaz tapmacanın canıdır. Məcazi duymaq tapmacanın açmasını dərk etmək deməkdir. Adətən açması tələb olunan əşya və onun məcazi müəyyən əlamətinə görə müqayisə olunur. Məsələn:

Toxumsuz bitər, aləmə yetər. (Toz)

*Daşdandı, dəmirdəndi,
Mayası xəmirdəndi. (Dəyirman)*

*Ayaqları su içər,
Üstündən gələn keçər. (Körpü)*

*Yoxladım belindəkin,
Anladım könlündəkin (Kitab) və s.*

İraq–Türkman tapmacalarının əksəriyyəti bənzətmə, müqayisə, təşbih, təkrir və başqa bədii təsvir vasitələri ilə düzəlir. Burada fikrin mənası üstüörtülü olur, hadisə, məfhum və ya şeyin bir əlaməti və ya xüsusiyyəti dolayı yollarla söylənir, başqa cəhətləri gizli saxlanılır. Məsələn:

*Yuxarıda qara-qara,
Yerə düşdü, para-para.
Əlimə aldım qan kimin,
Ağzıma qoydum, bal kimi.
(Xar tut)*

*Səpdim noxud,
Çıxdı söyüd.
Yarpağı tut,
Barı armud.
(Pambıq)*

Kərkük folklorunun janrları

Göründüyü kimi, tapmacada təsvir edilən əşyanın, müqayisə edilən bir cəhəti, xasiyyəti, forması, məzmunu, keyfiyyəti fantastik müqayisələrlə oxşadılır. V.A.Vasilenko bu münasibətlə yazmışdır: «Tapmacada əşyaların məcazi təsviri çox geniş fantaziya üçün qeyri-məhdud imkan yaradır. Bu və ya digər anlayışı ən müxtəlif əşyalara keçirmək olar. Belə ki, insan gözləri tapmacada qardaş, quş, yumurta, kukla, alma, noxud, pul, ulduz və s. adlandırılır» (324, 141).

Kərkük dolaylarında da, Azərbaycanda olduğu kimi, sual şəklində qurulan tapmacalar çoxdur. Bu tapmacalar, adətən, çox sadə olub, insanın biliyini, ətraf aləm, təbiət, cəmiyyət, heyvanlar, bitkilər, kainat və s. haqqında məlumatını yoxlamaq üçün düzəldilir. Məsələn:

*Tap nədi?
Quşlardan yumurta doğmaz, bala doğar.
(Yarasa)*

*Tap nədi?
Heyvanda dilsiz, ağaçda kalsız.
(Balıq, əncir)*

*Daşdı, daş deyil?
Yumurta doğar, tavuq deyil,
Arpa yeyər, at deyil.
(Tısbağası)*

Bir çox tapmacalar saylarla işlənir. Təbii ki, belə tapmacalar, hər şeydən əvvəl, usaqlara sayıları öyrətmək baxımından maraq doğurur. Lakin onların içində dərin fəlsəfi fikirləri eks etdirənlər də az deyildir. Məsələn:

*Gələr bir-bir,
Gedər bir-bir;
Gələn gedər,
Gedən gəlməz,
Gəl bunu bil.
(Doğum, ölüm)*

Qəzənfər Paşayev

*Beşdə quzu,
Onda toğlu;
İyirmidə aslan,
Otuzda qaplan. (İnsan)*

*Hav, hav, hav atar,
Çaxmaq daşı qa atar.
Səksən səkkiz dəyirman,
Doxsan doqquz hav atar. (İldirim)*

Tədqiqatçılarımız, bayatılar kimi dörd misralı tapmacaların da 1-ci, 2-ci misralarının mənası olmadığı barədə fikir yürüdürlər (195). Deyirlər ki, guya 1-ci, 2-ci misraların bir çox hallarda tapmacaya dəxli olmur, məna üç və dördüncü misralarda verilir. Biz şübhə etmirik ki, zəif təfəkkür məhsulu olan belə tapmacalara təsadüf edilə bilər. Lakin belə naqisliyi, ümumiyyətlə, xalq yaradıcılığının bütöv bir janrinin ayağına yazmaq doğru deyildir. İraq–Türkman tapmacaları ilə bağlı aşağıdakı mülahizələr (bunlar, ümumiyyətlə, bütövlükdə Azərbaycan tapmacalarında özünü göstərir) dediklərimizə dayaq olur.

Bəzi İraq–Türkman tapmacalarında məna 1-ci və 2-ci misrada daha güclü olur. Məsələn:

*Evimizdə bir fatı var,
Qara, yumru altı var.
Əqillilər əqil tökər, bulallar,
Əqilsizlər düşünəllər, durallar.
(Neft lampası)*

Kərkük dolaylarında açması özündə olan tapmacalara da təsadüf edilir:

*Qan qırmızı, süd bəyaz.
Dəvə balasından böyük və s.*

Elə tapmacalar var ki, Azərbaycanda olduğu kimi, hər misrası ayrıca tapmaca təşkil edir:

Kərkük folklorunun janrları

Tap nədi?

Dağda Düleyman. (İlan)
Suda Süleyman. (Balıq)
Obada Aslan. (Xoruz)
Yatar kövşə. (Qoyun)
Duzsuz bişər. (Süd)

İraq-türkman tapmacalarına xas olan bir xüsusiyyət də vardır. Bəzən tək bircə sözün dəyişməsi ilə yeni tapmaca yanır. Məsələn:

*Uzun-uzun uzanır,
Gəlin kimi bəzənir.
(Xurma ağacı)*

*Uzun-uzun uzanır,
Həftədə bir bəzənir.
(Camaşır ipi)*

*Uzun-uzun uzanır,
Hər ildə bir bəzənir.
(İlan)*

Yeri gəlmışkən, demək lazımdır ki, İraq-türkman folklorunda ən çox variantı olan janr tapmacadır. Azərbaycan və İraq-türkman tapmacaları bu cəhətdən də fərqlənmirlər. Burada da xoruzla bağlı verdiyimiz nümunədə olduğu kimi hər tapmacanın bir neçə variantına rast gəlinir:

*Dəlik-dəlik böركü var,
İstər olsun hamiya yar.*

*Qaranlıqdan qovğa çıxdı,
Uzun boylu koxa çıxdı.
Zamparalığı (şorgözlüyü) var,
İstər olsun hamiya yar.*

*Azan oxur, namaz qılmaz,
Arvad alır, nikah qılmaz.*

*Çağırdım həyətdən,
Səs verdi kənddən.
Dimdiyi sümükdən,
Saqqalı ətdən.*

İraq-türkman tapmacaları arasında açması xurma, dom-balıq, qoz, saat, göz, sırga, diş, ayaqqabı, yumurta, ildirim, Ay, Günəş, soğan və s. olan tapmacaların daha çox variantlarına təsadüf edilir. Azərbaycan tapmacalarında olduğu kimi, eyni tapmaca İraq-türkman folklorunda müxtəlif yerlərdə fərqli şəkildə deyilir. Məsələn, cöyüzlə əlaqədar tapmaca:

Kərkükdə:

*Dağdan endi dingir-dingir,
Boynunda var halqa zincir.*

Daquqda:

*Dağdan endi dambır-dambır.
Çal başına, otu, gəmir.*

Tuz Xurmatuda:

*Dağdan endi gumur-gumur,
Qoy dişinə, qır, gəmir və s. (117, 138).*

Həm Kərkük dolaylarında, həm Şimali Azərbaycanda, həm də Cənubi Azərbaycanda, demək olar ki, hərfi-hərfinə eyni olan onlarca tapmaca vardır:

*Azan oxur, namaz qilmaz,
Arvad alar, nikah qılmaz. (Xoruz)*

*Yeddi dəlildi toxmaq,
Bunu bilməyən axmaq. (Baş)*

Kərkük folklorunun janrları

*Dəvə dolanı,
Gəzər obanı;
Altı qızı var,
İki dabanı. (Tərəzi)*

*O yanı daş, bu yanı daş,
İçində var yüz əlli baş. (Hamam)*

*Üstü zəmi – biçərlər,
Altı bulaq – içərlər. (Qoyun)*

*Gecə səpdim noxudu,
Səhər gördüm yox idi. (Ulduzlar)*

*O yanı pərçim, bu yanı pərçim,
İçində var şah göyərçin. (Göz)*

*Burda vurdum qılinci,
Hələbdə (Bağdadda) çıxdı ucu. (İldirim)*

Əl əkər, dil biçər. (Yazı)

*Şəkərə bənzər, dadı yox,
Havada uçar, qanadı yox. (Qar)
(132; 19; 187–215; 203; 248, 535–543; 66, 243).*

Elə tapmacalar da var ki, çox cüzi fərqə rast gəlinir. Məsələn, dəyə, çadır mənasını verən tapmacaya Azərbaycanda:

*Qara dəvə çökdü yerə,
Bağırsağın tökdü yerə –*

şəklində (203, 19, 145), Kərkük dolaylarında:

*Qara sigir (cöngə) çökər yatar,
Bağırsağın tökər yatar –*

şəklində işlənmişdir (132, 243).

Burada meyvələr, əkin-biçin, bəzək-düzəklə, din və dini ayinlərlə, müxtəlif əşyalar və təsərrüfat alətləri, kainat, mücərrəd və təbii hadisələrlə bağlı çoxlu tapmacalar vardır. Bu tapmacalar real varlığı əks etdirir.

Bəzi tədqiqatçılara görə, tapmacalar xalqın mifik inam və etiqadlarının inikasıdır. A.N.Afanasyevə görə, tapmacada xalq özünün qədim dünyagörüşünü ifadə edib (269, 25). F.İ.Buslayev isə təsdiq edir ki, tapmaca əsl xalq poeziyası kimi özünün ibtidai mifik xarakterini saxlamışdır (279, 33).

Rus alimlərinin bu fikrinə əsaslanan bəzi folklorşünasların əksər tapmacalarda mifik inam və etiqadların yaşadığı, Ayın, Günəşin, ulduzların, küləyin, yağışın və s. canlı və şüurlu olmaları barədə ibtidai insanların inamı və onların bu dünyagörüşünün tapmacalarda öz əksini tapması barədə fikrinə qarşı çıxmaq və mübahisə etmək olar (195, 10, 75, 115).

Demək lazımdır ki, bir çox dünya xalqlarının folklorunda, o cümlədən də Azərbaycan və eləcə də İraq-türkman folklorunda cansız əşyaların tapmacada canlı varlıq kimi, insan kimi göstərilməsi hallarına tez-tez təsadüf edilir. Məsələn:

*Dayım oğlu İslayıl,
Şapalağa daim mayıl.
Qulağı dəmirdəndi,
Köynəyi dəridəndi. (Dəf)*

*Biz biz idik,
Otuz iki qız idik,
İpək kimin süzüldük,
İnci kimin düzüldük. (Dişlər)*

*Dağdan gəlir, daşdan gəlir,
Saqqallı əmim gəlir. (Keçi) və s.*

Bunu biz elə N.Seyidovun «Tapmacalar» kitabının son illərdə yaradılmış «Mətbuat və texnikaya aid tapmacalar» bölməsində də görürük (203, 195–202). Açıması yazı, səhifə, gəmi,

Kərkük folklorunun janrları

parovoz, təyyarə, peyk, kitab və s. olan tapmacalar canlı insana, quşa, heyvana, bitkiyə və s. oxşadıldığına görə burada mifik təfəkkürün, animistik görüşlərin izlərini axtarmaq, təbii ki, yanlış olardı. V.A. Vasilenkonun yazdığı kimi, «əksər hallarda cansız əşyalar tapmacada canlı varlıqlar kimi, insan kimi göstərilirlər» (324, 147). Deməli, insanın təbiət və cəmiyyət hadisələri barədə düşüncəsi, həyat təcrübəsi, müşahidələri və s. nəticəsi kimi düzəldilən tapmacalar bu və ya digər hadisənin şairanə təsviridir.

Tapmacalar xalqın məişətinin müxtəlif sahələrini öyrənmək, bir çox məsələləri dürüstləşdirmək baxımından əhəmiyyətli mənbədir. Bizcə, tapmacalar vasitəsi ilə xalqın keçdiyi həyat yolunu atalar sözlərindəki kimi addım-addım izləmək, doğru nəticələrə gəlmək olar. Maldarlıqla, əkin-biçin, bağ-bostan, müxtəlif sənətlər, xalqın işlətdiyi əşyalar və təsərrüfat alətləri, onların yaranma tarixi və s. ilə bağlı tapmacalar onun keçdiyi tarixi mərhələlərdən xəbər verməklə bərabər, həyat tərzi, məişəti, dünyagörüşü, zövqü, insanlara, təbiətə münasibəti, məşğuliyyəti, təfəkkürü və s. barədə həyat vəsiqəsi, başqa xalqlar içində öz səsidir.

LƏTİFƏLƏR

İraq-türkman folklorunda xalqın məişətindən doğan duzlu-məzəli lətifələr çoxdur. Onların arasında dərin mənası və hikməti ilə insanları ovsunlayan, heç vaxt köhnəlməyən, əbədi təzə-tər olan Molla Nəsrəddin lətifələri həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətcə fərqlənirlər.

Demək lazımdır ki, Molla Nəsrəddin lətifələri bir çox Şərq xalqlarının, xüsusən də turkdilli xalqların arasında geniş yayılmışdır. Hamı onları sevir və özünkü hesab edir. O cümlədən də İraq ərazisində yaşayan və azərbaycanca danışan türkmanlar.

Sadəlövhükdən müdrikliyə qədər uzun bir yol keçmiş bu müdriki başqa Şərq və turkdilli xalqlardan fərqli olaraq Kərkük

dolaylarında Xoca Nasır (qazax), Nasriddin Afandi (özbək), Efendi (tacik), Hoca Nasredin (TÜRK), Ependi (TÜRK-mƏN), Nəsrəddin Oca (tatar), Nəsrəddin Əpəndi (uyğur), Nəsrəddin (fars) adı ilə deyil, Azərbaycanda olduğu kimi, Molla Nəsrəddin və ya sadəcə olaraq Molla adı ilə tanıyırlar. Molla Nəsrəddin lətifələri ilə bağlı ənənə İraq-türkman folklorunda da Azərbaycandakı ənənənin eynidir. Məsələn, H.Zeynallı göstərir ki, kim Molla Nəsrəddin məzhəkələrindən birini desə, ya üç, ya beş, ya yeddisini deməlidir. Yəni bir olmaz və cüt də olmaz (114, 146).

Kərkük dolaylarında bu misilsiz məzhəkəçi ilə bağlı hər şeyi məzhəkə halına salır, yeddi lətifə danışırlar. Bu baxımdan Şakir Sabir və İbrahim Daquqinin fikirləri maraq doğurur. Şakir Sabir yazır: «Bir də bu kimi ev oturuşlarında Molla Nəsrəddinin qısa hekayələri qonuşulurdu. Bir tək hekayə söyləyənə: «Üzərivə yeddi hekayə düşdü. Söyləyəcəksən. Söyləməyənin nənəsi (anası) boşanır» – deyir və yeddi hekayə danışmasını istəyirlər» (184, 153).

Tədqiqatçı İbrahim Daquqinin də fikri folklorşunas Şakir Sabirin fikri ilə səsləşir: «Molla Nəsrəddindən kim bir lətifə danışsa, gərək yeddisini danıssın. Kim yeddisini danışmasa anasının ərsiz qalacağını uydurmuşlar» (117, 61).

Həqiqətdə isə İbrahim Daquqi və P.Əfəndiyevin göstərdikləri kimi, Molla Nəsrəddin lətifələrindən yeddi dənəsinin anladılması gecə söhbətlərini uzatmaq, ruhlara nəşə vermək və bu dadlı-duzlu söhbətləri daha da məzəli etmək üçün düşünülmüşdür (61, 111, 136).

Azərbaycanda olduğu kimi (154, 8), Kərkük dolaylarında da Molla Nəsrəddin lətifələrinə qulaq asanların hər birinin yeddi lətifə danışması arzu olunur. Bu adət lətifələrin bayatı, mahnı, atalar sözü, tapmaca və nağıllar kimi geniş yayılmasına gətirib çıxarmışdır.

Şərqdə Harun ər-Rəşidin vaxtından müstəqil janr kimi təninan, sonralar yeni məzmun kəsb edərək daha da inkişaf edən lətifə janrının İraq-türkman folklorunda nə vaxt təşəkkül tap-

Kərkük folklorunun janrları

dığını dəqiq demək çətindir. Məlum olan odur ki, lətifələr şifahi xalq ədəbiyyatının müstəqil janrı kimi Kərkük dolaylarında geniş yayılmışdır. Doğrudur, burada Kifr Əhməd və başqalarının adı ilə bağlı və eləcə də müəllifi bəlli olmayan lətifələrə də istənilən qədər təsadüf edilir. Bununla belə, dərin mənası, hikməti ilə adamı valeh edən, məclislər yaraşığı, dillər əzbəri, xalqın bədii dühasının məhsulu olan Molla Nəsrəddin lətifələri daha çoxdur. Bunun əsas səbəbi başqa türkdilli xalqlarda olduğu kimi, xalqın müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif münasibətlərə yaratmış olduğu bir çox lətifələri bu xalq filosofunun əhval-ruhiyyəsinə uyğunlaşdıraraq onun adına çıxması olmuşdur. Beləliklə, Molla Nəsrəddin lətifələri durmadan çoxalmış, Molla isə get-gedə məşhurlaşmışdır.

Akademik V.A.Qordlevski bu münasibətlə yazmışdır: «Nəsrəddin adına lətifələr gündən-günə çoxalır, zaman onların qarşısında acizdir» (266, 243).

V.A.Qordlevski eyni zamanda qeyd edir ki, XIX əsrin ortalarında mətbəə maşınlarında bir çox lətifələri Molla Nəsrəddin adına çap edərək, ona aid etmişlər. Molla Nəsrəddinin taleyi belə olmuşdur (290, 131).

Bütün Şərq aləmində indi də rövnəqini itirməyən, Qərb ölkələrində də dönə-dönə çap olunan hikmətli lətifələrin yaradıcısı, bu qeyri-adi, heyrətamız müdrik kimdir?

Bəzi tədqiqatçılar Molla Nəsrəddinin tarixi şəxsiyyət olduğunu və hətta Teymurləngin təlxəyi olduğu fikrini irəli sürür-lər. Bunu, Molla Nəsrəddin lətifələri arasında Teymurlənglə bağlı lətifələrin olması ilə əsaslandırmağa çalışırlar. «Teymurləngin tarixi» adlı kitabı yada salırlar. Doğrudan da, həmin kitabda göstərilir ki, Teymurləngin sarayında bir nəfər ağıllı, alim adam yaşamışdır. O, istirahət saatlarında hazircavab zərafatları ilə öz zəhmlili hökmədarını əyləndirərmiş (111, 141).

Bu fikir müəyyən qənaətə gəlməyə imkan verir. Məlumdur ki, insanlar özündən qat-qat güclü olan qüvvələrə sehr, əfsun, tilsim, sonralar isə sözün vasitəsi ilə təsir etməyə çalışmışlar. Bu, Qərb ölkələrində də belə olmuşdur. Kralları «qəzəb xəs-

təliyi»ndən müalicə etmək üçün istifadə edilən vasitələrdən biri də söz olmuşdur. Hikmətli kəlam, lətifə və başqa yollarla padşahların qəzəbini azaltmağa, onların könlünə rəhm salmağa cəhd edirdilər. Deməli, Molla Nəsrəddin kimi məzhəkəçilər həm də zərurət ucundan meydana gəlmişlər.

Bizcə, xalq tərəfindən yaradılan Molla Nəsrəddin surəti əsrlər boyu istirahət saatlarında gözlənilməz cavabları, zərafatları ilə öz zəhmlı hökmdarlarını əyləndirən ağıllı, dərrakəli, müdrik adamların, təlxəklərin ümumiləşdirilmiş surətidir. Molla Nəsrəddinin fikirləri ətrafdakılara yarı hənək, yarı gerçək təlqin etdiyindən (152, 2) onun sözlərindən hökmdarlar da daxil olmaqla heç kim inciməzdi. Öz tədbiri, ağlı, zəkası, hazırlı cavabılığı, həyat təcrübəsi, dünyagörüşü ilə saray əyanlarından, şəhər hakimlərindən, hətta Teymurləng kimi zalım hökmdarlardan yüksəkdə duran Molla Nəsrəddin çəkinmədən onların nöqsanlarını özünəməxsus bir əda ilə üzlərinə deyirdi, onları şiddetli tənqid atəsinə tuturdu.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda lətifə janrının araşdırmaçısı Fərzəliyev Molla Nəsrəddinin tarixi şəxsiyyət olduğunu göstərən tədqiqatçılara qarşı çıxaraq yazmışdır: «Molla Nəsrəddini hər hansı bir tarixi şəxsiyyətlə bağlamaq, eyniləşdirmək olmaz. Ona görə ki, belə bir mülahizə, ümumiyyətlə, folklorşunaslıq elminin nəzəri prinsiplərinə uyğun gəlmir» (220, 49).

Eyni fikrə folklorşunas İ.Abbasovda da təsadüf edilir (259, 15).

Doğrudan da, şifahi xalq ədəbiyyatının əksər janrlarında olduğu kimi, lətifələrdə də müəllif və ya prototip axtarmaq o qədər də ağlabatan deyildir. Çünkü folklor ümumxalq yaradıcılığıdır.

Deməli, Molla Nəsrəddin xalqın əsrlərdən bəri yaratdığı ümumiləşdirilmiş bədii surətdir.

Xalqın fikir süzgəcindən keçdikcə naməlum şəxsiyyətlərin yaratdığı lətifələri xalq sevdiyi qəhrəmanların, ağıllı məzhəkəçilərin ayağına yazmış, onları müsbət xüsusiyyətlərlə zənginləşdirmişdir. Akademik V.A.Qordlevskinin göstərdiyi kimi

Kərkük folklorunun janrları

«Xalq tərəfindən yaradılan, başqalarının hesabına tərcümeyi-halı zənginləşən Nəsrəddinin taleyi məhz belə olmuşdur» (290, 131).

S.Koçyubinski bu misilsiz, qəribə adamın və filosofun dünya ədəbiyyatı obrazları cərgəsinə keçdiyini, onu uşaqtan tutmuş qocaya qədər, kəndlidən tutmuş filosofa qədər hamının tanıdığını və sevdiyini qeyd edir (265, 6).

Bu, eynilə Azərbaycan və İraq-türkman folklorunda da belədir. Bu baxımdan Firidun bəy Köçərlinin «Molla Nəsrəddin» adlı məqaləsi maraq doğurur. Firidun bəy qeyd edir ki, «Şərq xalqları, xüsusilə azərbaycanlılar öz danışıqlarını məsəllər, atalar sözləri və Şərqiñ müdrik məzhəkəçisi olan Molla Nəsrəddinin lətifələri ilə bəzəməyi sevirlər. Bu lətifələrdə o qədər səmimi bir humor vardır ki, hamı onlarla maraqlanır və azərbaycanlılar arasında həmin lətifələri bilməyən və yeri gələndə bu və ya digər lətifəni danışmayan adam çox nadir tapılar» (138, 117).

Dərrakəli, qorxmaz, hazırlıq, zirək, tədbirli, zarafatçı Molla Nəsrəddin İraq-türkman folklorunda da ağıl və fərasət nümunəsidir. Haqq, ədalət carçası, kasıbların tərəfdarı olan Molla burada da xalqın sevimlisinə çevrilmişdir. Kərkük do-laylarında məşhur olan Molla Nəsrəddin lətifələrinin əksəriyyəti Azərbaycanda təsadüf edilən lətifələrin eynidir. Lakin bəzi fərqli olanlara da rast gəlinir. Bu, hər şeydən əvvəl, lətifələrin müxtəlif sənətkarlar tərəfindən, həm də müxtəlif şəraitdə yaradılaraq yayılması, zaman keçdikcə, Molla Nəsrəddinin əhval-ruhiyyəsinə uyğunlaşdırılması və onun adına çıxılması ilə izah olunmalıdır.

Görkəmlı folklorşunas alim M.H.Təhmasibin Molla Nəsrəddinlə bağlı fikri dediklərimizi bir daha təsdiqləyir: «Xalq içərisində gəzən ən gözəl lətifələr, ən məzəli, duzlu məzhəkələr, ən kəskin, tutarlı cavablar həmişə onun adı ilə bağlıdır» (153, 15).

Şərq aləmində geniş yayılan, sevilə-sevilə oxunan Molla Nəsrəddin lətifələri müxtəlif ölkələrdə dəfələrlə çap edilmişdir.

Bir çoxları xalq müdrikliyinin timsalı sayılan Nəsrəddinə öz məhəbbətini müxtəlif film və kitablarda ifadə etmişlər. Təkcə Türkiyədə Molla Nəsrəddinlə bağlı 60-dan artıq kitab çap olunmuşdur (219, 85).

Molla Nəsrəddin lətifələrinin ən çox çap və tədqiq olunduğu ölkələrdən biri də Şimali Azərbaycandır. Ə.A.Müznib, M.H.Təhmasib, P.Əfəndiyev və xüsusən də T.Fərzəliyevin lətifələrin çapı və tədqiqi sahəsində gördüyü işlər təqdirəlayıqdır.

Təəssüf ki, bu təkrarolunmaz incilər Kərkük dolaylarında hələlik, demək olar ki, istər təcrubi, istərsə də nəzəri cəhətdən kifayət qədər öyrənilməmişdir. Doğrudur, ilk təşəbbüsler edilmişdir. Cabbar Qayacanın 1972-ci ildə Kərkükdə nəşr etdirdiyi «Bir az güləlim» kitabçasında Molla Nəsrəddinlə bağlı altı lətifə vardır. Bundan başqa Nicat Kövsəroğlu 1969-cu ildə Kərkükdə «Nəsrəddin Xoca» adlı 29 səhifəlik kitab çap etmişdir (167). Lakin əsərin girişindən və kitabıyyatından göründüyü kimi bu kitab Molla Nəsrəddin lətifələrinin İstanbul, Ankara, Qahirə nəşrlərinə əsasən hazırlanmışdır.

Məhz buna görə də İraqda işlədiyim altı il ərzində İraq-türkman folklorunun başqa janrlarına dair nümunələrlə bərabər, lətifələri də böyük məhəbbət və ehtiramla topladım. Onların çoxunu yerli əhalinin dediyi şəkildə lentə köçürdüm. Məlum oldu ki, burada Molla Nəsrəddinlə bağlı olmayan, lakin xalq arasında geniş yayılan lətifələr də çoxdur. Bunların əksəriyyəti ən çox müasir, daha doğrusu, son dövrlərdə yanmış lətifələrdir. Məhz buna görə də onları «Molla Nəsrəddindən töhfələr» və «Mollanın nəvə-nəticələrindən töhfələr» başlıqları altında qruplaşdırıldıq (133, 211–250).

İraq-türkman folklorunda müşahidə edilən Molla Nəsrəddin lətifələrinin mövzu dairəsi əhatəli, rəngarəngdir. Bu lətifələr məzmununa görə azacıq fərqlə M.H.Təhmasibin təsnifatına uyğun gəlir (153). Onları da «Molla evdə», «Molla və dövlət adamları», «Molla dostları arasında», «Molla və qazılar», «Molla və din xadimləri», «Molla elm və mədəniyyət aləmində», «Molla əllaməlik edir», «Molla məsləhət verir»,

Kərkük folklorunun janrları

«Molla məsciddə», «Molla bazarda», «Molla və qonşuları» və s. bölməklə də qruplaşdırmaq olar.

İraq-türkman folklorunda da Molla Nəsrəddin inadkar eşşeyinin üstündə oturub sakit-sakit yol gedən, hər şeyə göz qoyan, ağıl süzgəcindən keçirən, doğru nəticəyə gələn, bəd-binlikdən uzaq olan bir müdrikdir. O, həmişə xalqın içində olur. Hamı onun xatirini istəyir, bazarlarda, çayçı dükanlarında, məclislərdə onun ətrafında fırlanır, Molladan müdrik bir kəlam eşitmək təmənnasında olurlar. Molla da yaxşı bilir ki, onun sözünün qiyməti də, mənası da insanların içində olmasındadır. Odur ki, bəzən çağırılmadığı məclisə də qəsdən gedir, məclis sahiblərinə dərs verir: «Sizin qanacağınız çatmayıb, məni çağrırmayıbsınız. Mənim qanacağıma nə gəlib ki, sizi saymayım» – deyir.

Molla Nəsrəddin lətifələri məzəli, duzlu, ibrətamız, yiğcam, tez mənimsənilən, ürəyəyatan olduğundan geniş yayılmış, xalqın məişətinə daxil olmuşdur. Bu baxımdan onlar folklorun bayatı, mahnı, atalar sözü, tapmaca janrlarından heç də geri qalmır. Hətta bir çox lətifələrdən çıxan nəticələr xalq arasında zərb-məsəl, atalar sözü kimi işlənir. Deməli, atalar sözü və zərb-məsəllərin inkişafında və yayılmasında lətifə janrının rolü az deyildir.

Eldən-elə, dildən-dilə gəzən, işləndikcə yiğcamlaşan, bülurlaşan lətifələrdə Molla Nəsrəddinin bir çox kəlamları aforizmə çevrilmişlər. İndi İraq-türkman folklorunda bir çox atalar sözü və zərb-məsəllər bu müdrikin adı ilə bağlıdır. Məsələn: Paranı verən düdüyü çalar; Eyibsiz gözəl olmaz; Bahara bir söz deyən yox; Qürbət belimi qırıldı; Məsələ haçalandı; Yorğan getdi, iş bitdi; Kişinin sözü bir olar; Eşələmə, qoxusu çıxar; Bu pişikdirse, bəs ət hanı?; Əlinin xəmiri ilə kişi işinə qarışma və s. belələrindəndir.

Lətifələrdə çox vaxt fikir tək bircə cümlə ilə ifadə olunur. Əslində lətifə elə bu müdrik ifadəyə görə yadda qalır, çünkü lətifənin canını elə bu ifadə təşkil edir.

Mövzu və ideya cəhətdən zəngin və rəngarəng olan lətifələrdə xalqın həyat tərzi, dünyagörüşü, ailə, əxlaq və s. haqq-

qında fikirləri qabarıq şəkildə özünü göstərir. Lətifələrin ifşa və tənqid hədəfi haqsızlıq, ədalətsizlik, istismar, zülm, ətalət, əsarət, zorakılıq, rüşvətxorluq, yaltaqlıq, ikiüzlülük, xəstəlik, hiyləgərlik, tamahkarlıq, qəddarlıq, paxilliq, fırıldaqçılıq, şöhrətpərəstlik, hərislik, acgözlük, cahillik, avamlıq, axmaqlıq, tənbəllik, qorxaqlıq, boşboğazlıq, nadanlıq, itaətkarlıq, yalançılıq, mənsəbpərəstlik, tüfeylilik, lovğalıq və s. kimi mənfi əxlaqi keyfiyyətlərdir.

Folklorşunas T. Fərzəliyev lətifələri mövzu və ideya cəhətdən üç yerə bölmüşdür. Birinci, mütləqiyət üsul-idarəsinin və hakim sinif nümayəndələrinin əxlaq və mənəviyyatını tənqid və ifşa edən lətifələr; ikinci, mövhumat – xurafat əleyhinə olan lətifələr; üçüncü, ictimai həyatda baş verən nöqsanların tənqidini və yaxud ailə-məişət tərbiyə və s. məsələlərə toxunan lətifələr (220, 52).

Bu bölgünü heç bir qeyd-şərtsiz İraq-türkman lətifələrinə də aid etmək olar. Kerkük dolaylarında da Molla Nəsrəddin lətifələri gündəlik həyatla sıx əlaqədə olur və hər bir münasibətdə onlardan istifadə etmək yerinə düşür. «Öz özlüyündə çox canlı, narın və çox nagəhani nəticələr ilə bitən şeylər olmasındadır ki, bunları eşidənlər gülməkdən «çatlayacaq» dərəcəyə gələ bilirlər» (114, 143).

Adətən, çox ibrətamız olan lətifələr arasında elə bir lətifə tapmaq olmaz ki, orada müəyyən əxlaqi, əqli, ictimai fikir və rilməmiş olsun. Molla Nəsrəddin bəzən zahirdə çətin nəzərə çarpan mənəvi nöqsanları məharətlə üzə çıxarıır.

Mütləqiyət üsul-idarəsinin və hakim sinif nümayəndələrinin əxlaq və mənəviyyatını tənqid və ifşa edən lətifələrdən danışarkən ilk olaraq göz önünə Teymurlənglə bağlı olan «Nöyzənbillah», «Millətin ricası», «Mollanın mükafatı», «Allahın işi nədi» və s. gəlir.

Bu lətifələrdə xalq kütlələrinin hüquq və mənliyini tapdalar, xalqı daim itaətdə durmağa, boyun əyməyə məcbur edən, onu təhqir etməkdən çəkinməyən, həddini aşan şöhrətpərəst, ədalətsiz, zalim hökmdarlar tənqid atəşinə tutulur.

Kərkük folklorunun janrları

Lətifələrdə tez-tez rast gəldiyimiz obrazlardan biri də qazıdır. İraq-türkman lətifələrində qazılar nadan, rüşvətxor, yalan danışan, tərəfkeş, dostbaz, ədalətsiz və haqsız işlər görən surət kimi səciyyələnir. Məsələn:

«Məsələ haçalandı», «Eşşəyin qazı oldu», «Mollanın sınağı», «Get haqqımı al», «Könlümü incəldib də üzməyin» və s.

Təkcə «Məsələ haçalandı» lətifəsində qazının ədalətsiz, haqsız, yalan danışan, tərəfkeş, nadan olduğu aydın görünür. Molla qazı olarkən bir nəfər içəri girərək davasını anlatmağa başlamış.

– Qazı əfəndi, bir əlac qıl. İnək, hər halda sizin olacaq, inəyinizin qarnını buynuzlayaraq öldürmüdüdür. Buna cəza lazım gəlirmi?

– Nə cəza? Heyvana qarşı qan davası açacaq deyilik ki?

– Qazı əfəndi, yanlış anlatdım. Bizim inək sizinkini öldürmüdüdür.

– Necə? Qazının inəyini sizin inək nə cürətlə öldürə bilər?

Molla katibinə:

– Məsələ haçalandı. O rəfdəki qara qapaqlı kitabı ver, bir baxım, nə cəza verməliyik.

Azərbaycan folklorunda olduğu kimi, İraq-türkman folklorunda da Molla Nəsrəddin rəhmdil, sadəlövh, ağıllı, bilikli, tədbirli, gözüəciqdır. Kasib və yoxsulların havadarı olan bu müdrik yeri gələndə nöqsan, yalan, qorxaqlıq və nadanlıqlarına görə onları cəzalandırmaqdan da çəkinmir.

Bunu «Millətin ricası», «Allahı başımıza çıxarıblar», «Azacıq aşağıya gəliz», «Ha zamana qədər sizə yol göstərim» və s. lətifələrdə tam çılpayılığı ilə görmək olur. Məsələn, «Millətin ricası» lətifəsindən aydın olur ki, Teymurləngin bir fili varmış. Qapalı yerdə saxlanmayan bu fil bir bəla olub, keçibmiş xalqın boynuna. Tükanları dağıdır, zəmiləri xarabazara çevirdi. Uşaq-böyük qabağına kim çıxsa ayaqlayardı. Teymurləngə şikayət edən olsa, boynunu vurdurardı. Camaat qorxudan bir yana çıxa bilmirdi. Bir gün çayxanada yenə də fildən danışırdılar. Belə qərara gəldilər ki, elliklə Teymurləngin

yanına şikayətə getsinlər. Deyirlər ki, hamı getsə, heç nə etməz, hamının boynunu vurdursa, rəiyyəti kim olar. Xahiş etdilər ki, Molla bir aqsaqqal kimi qabağa düşüb onlarla getsin. Molla düşür qabağa. Yolda bir-bir, iki-bir hamı aradan çıxır. Saraya çatanda Molla görür ki, tək qalib. Coxaciği tutur. Lakin geri döñə bilmir. Teymurləng onu görmüşdü. Teymurləngə deyir ki, millətin bir ricası var, deyirlər ki, fil tək darıxır, onu iki etsin.

Bu lətifədə bir tərəfdən Teymurləngin xalqa etdiyi zülm göstərilirsə, digər tərəfdən Mollanın çətin vəziyyətdən böyük məharətlə çıxdığının, qorxaqları layiqincə cəzalandırdığının şahidi oluruq.

Molla Nəsrəddin lətifələri arasında didaktik-əxlaqi nəticə ilə bitən lətifələr də çoxdur.

«Baş süfrədə əvvəlcə yer alardım», «Başqalarının evini niyə yixırsan», «Mollanın kədəri», «Eyibsiz gözəl olmaz», «On bir toyuğun bir xoruzu», «Eşşəklə məsləhətləşim», «Paranı verən düdüyü çalar» və s. bu qəbildəndir. «Baş süfrədə əvvəlcə yer alardım» lətifəsi daha səciyyəvidir. Lətifədə göstərilir ki, Molla bir gün bir məclisə köhnə paltarda gedir. Nə ona ehtiram göstərən, nə yer göstərən olur. Hələ bu az imiş kimi, hər gələn ondan başa keçir. Mollanın acığından dişləri bağırsağını kəsər, gizlincə məclisi tərk edər, gedib təzə paltar və kürk geyib yenidən məclisə dönər. Hamı ona ehtiram edər, baş süfrədə yer göstərər. Mollanın qabağına cürbəcür yeməklər qoyarlar:

– Buyur Molla, süfrəyə əl uzat. O ətdən ye. – və s. deyərlər.

Molla yeməz, kürkünün ətəyini yeməyə uzadıb:

– Buyur ye, hörmət sənədi, mənə olsa idi, baş süfrədə əvvəlcə yer alardım, – deyir və yer üzünün əşrəfi olan insana paltara görə qiymət qoyan adamları lağla qoyur.

Bir çox lətifələr dindarlıq, mövhumat, dini bayramlar, namaz, oruc və s. kor-koranə etiqada qarşı yönəldilmişdir. «Sol ayağının əbdəsti yoxdu», «Bu il altmış oldu», «Başqalarının evini niyə yixırsan», «Keşgə hər gün bayram olaydı», «Günah işim yox», «Mutlu günün unudulmaz xatırəsi», «Yeni

Kərkük folklorunun janrları

evlənmişlərsə pozulur» və başqa lətifələrdə mənasız yerə özü-nə əzab-əziyyət verən avam və dindarlara istehza edilir, çox incə humorla tənqid hədəfinə çevrilirlər.

Bu baxımdan çox yığcam olan «Yeni evlənmişlərsə pozulur» və «Tanrı müsafiri» daha səciyyəvidir.

Bir gün Molladan sorarlar:

– Orucluqda bir adam arvadını öpərsə, oruc pozulurmu?

Molla:

– Yeni evlənmişlərsə pozulur. İkinci illəridirsə bilmərəm – demişdir.

«Tanrı müsafiri» adlı lətifədə isə deyilir: «Bir gün yoldan keçənin biri Mollanın qapısını döymüş və tanrı müsafiri yəm demiş.

Molla:

– Yanlış gəlibəsən, oğlum. Onun evi bu deyil, odu! – deyə-rək məscidi göstərmış.

Göründüyü kimi xalq İraq kimi din mərkəzində belə yeri gəldikcə müəyyən vasitələrlə avam, dindar adamları tənqid edir və onları islah etməyə çalışır.

Burada tərki-dünyalıq fəlsəfəsi pərdəsi altında xalqı soyan hakim siniflər, tüfeylilər və s-də Molla Nəsrəddinin nəzərin-dən yayınmir. Bu baxımdan, «Axır zamandı, paltarı neynirsiz» maraq doğurur. Məlum olur ki, Mollanın bir quzusu varmış. Bir gün arxadaşları fikirləşirlər ki, necə etsinlər, quzunu Mollaya kəsdirlənlər. Çox götür-qoy edirlər və nəhayət, Mollanın yanına gəlirlər ki, sabah axır zamandı, quzunu kəs yeyək.

Harda kəsək quzunu? Çəmənlikdə, çayın kənarında. Nə isə quzunu kəsirlər. Molla quzunu bişirməkdə olsun, onlar da çayda çimməkdə. Deyib-gülür, Mollanı aldatdıqlarına sevinir, sabah bazarda aləm olacaq – deyə düşünürlər.

Molla da onda Molla olmaz ki, onlara bir dərs verməsin. Odur ki, arxadaşlarının paltarlarını yiğib qazanın altına tö-kür. Arxadaşları cimib çıxanda görülər ki, paltarları yoxdur.

– Molla, hanı bizim paltarlar?

Molla:

– Vallah qoydum qazanın altına quzu bişsin. Sabah axır zamandı, paltarı neynirsiz? – deyir.

Azərbaycanda olduğu kimi, Kərkük dolaylarında da ailə-məişət, tərbiyə mövzularında olan lətifələr üstünlük təşkil edir. Bu lətifələrdə ərlə arvad arasındaki münasibətlər, hüquq bərabərsizliyi, məişət nöqsanları, yaramaz tərbiyə üsulları, insanların avamlığı, pintiliyi, səliqəsizliyi tənqid edilir. «Evdəki parıltı», «Ağlı başında olan evlənər?», «Şey-meylərin yerini nənəndən sor», «Qürbət belimi qırdı», «Sənin kimi ugursuz sağ qalıb», «Əcəba, başından gedən nə imiş», «Sən bir az üzə bilirsən?», «Molla ölüm ayağında», «Kimə mavi muncuq vermişəmsə, onu çox sevirəm», «Qızım hamilədi», «Mütləq erkək», «Eşşəyin yemini sən verəcəksən», «Demədin qapıya müğayət ol?», «Ölmüş adamı necə bilərsən» «Ət nə oldu», «Keçinməyə könlüm yox» və başqa lətifələrdə Molla bəzən qayğıkeş ata, gözəl ailə başçısı, bəzən də arvad və uşaqlarının düşməni, onları mənən şikəst edən daşürəkli nadana çevrilir. Şübhəsiz, hər iki tip lətifələr insanlara təsir etmək, onları tərbiyələndirmək məqsədi daşıyır. Əslində, Molla Nəsrəddin lətifələrinin təsir qüvvəsi də elə bundadır.

Lətifələrin adlarından göründüyü kimi, ailə-məişət məsələlərinə həsr olunan lətifələrin mövzu dairəsi çox rəngarəngdir. Burada avam, miskin qadınlara həsr olunmuş lətifələrdən başlamış hiyləgərlik, var-dövlət naminə izdivac, İslam aləmində vaxtilə geniş yayılmış çoxarvadlılıq və s. ilə bağlı lətifələrə hər addımbaşı təsadüf edilir.

Dar düşüncəli, avam, miskin qadınların islahına həsr olunmuş lətifələr arasında «Ölmüş adamı necə bilərsən» və «Əcəba başından gedən nə imiş?» xüsusilə seçilirlər. Birinci lətifədə nəql edilir ki, Molla bir gün arvad alır. Arvadının ağlını yoxlamaq üçün soruşur:

– Ölmüş adamı necə bilərsən?

– Özünnən sorcam, – deyə arvad cavab verir.

İkinci lətifədə isə Molla Nəsrəddinə xəbər verirlər ki, arvadı bazar yolunda yıxılıb, ağlı başından gedib. Evə aparib-

Kərkük folklorunun janrları

lar. Bir həkim tapıb tez evə getməsi məsləhətdir. Molla isə fikrə dalır.

– Molla, nə düşünürsünüz? – sualına Molla təmkinlə cavab verir: «Arvadımın, əslində, əvvəldən ağlı yoxdu, düşünürəm, əcəba onun başından gedən nə imiş?»

Başqa qrup lətifələrdə isə çoxarvadlılıq məsxərəyə qoyulur. «Sən bir az üzə bilirsən» lətifəsində deyilir ki, bir gün Mollanın hər iki arvadı onun yanına gəlib hansını daha çox istədiyini sorurlar. Müşkül vəziyyətdə qalan Molla:

– İkiñizi də sevirəm, – deyərək sözlərini kəsmək istəmişsə də, bir şey çıxmamış.

Kiçik arvadı:

– Molla, əgər dənizdə üzsək, allah eləməmiş, qayıq çevrilsə, suya düşsək, hansımızı əvvəl xilas edərsən? – deməklə Mollanı çıxılmaz vəziyyətdə qoydu. Molla çox fikirləşəndən sonra üzünü əski arvadına çevirdi və dedi:

– Zənn edirəm sən bir az üzə bilirsən, deyilmi?

«Kimə mavi muncuq vermişəmsə, onu çox sevirəm» lətifəsində də çoxarvadlılıq məsələsindən və bununla əlaqədar evdə yaranan söz-söhbət və narahatçılıqlardan söhbət gedir: «Mollanın iki arvadı vardı. Tez-tez «Molla məni daha çox istəyir» – deyə dava edirdilər. Evdə qulaq dincliyi tapmayan Molla düşünür ki, nə etsin? Bazara gedir. İki mavi muncuq alır. Evə gəlib arvadlarının hər birinə:

– Al, bunu saxla. Ortağına bir şey söyləmə – demiş. Bir müddət sonra qadınlar yenə qovğa salırlar.

– Hansımızı daha çox sevirsən, Molla? – deyə təkidlə sorușurlar.

– Bir şərtlə deyərəm. Bir daha qovğa etməyəsiniz. Kimə mavi muncuq vermişəmsə, onu çox sevirəm, – deyir».

Maraqlıdır ki, xalq arasında indinin özündə belə bu lətifə ilə bağlı aşağıdakı beytlər məşhurdur:

*Gögcə muncuq kimdədi,
Mənim könlüm ondadi (149, 100).*

Qəzənfər Paşayev

Molla mənfi xasiyyətli, deyingən, heç nəyin üstündə dava-dalaş salan, amansız qadınlara da qarşı çıxır və onları biabır etməkdən çəkinmir. Bu baxımdan «Evdəki partılı» incə yumor ilə seçilir: «Bir gün Molla evdən çıxarkən qonşusu:

– Molla, dünən axşam sizin evdən söz-söhbət, gurultu sə-dası gəlirdi.

– Bizim Koroğlu ilə bir az ağız qovğası etdik. Arvad da-rıldı. Kürkümə bir təpik vurdu. O da pilləkəndən düşüb bir az səs saldı:

– Amma dedin ha! Kürk də bu qədər səs salar?

Molla:

– Sus, canım. Niyə adamı bu qədər zora salırsan. Ola bil-sin kürkün içində mən də olmuşam, – deyir».

Lətifələrdə var-dövlətə görə evlənən, müəyyən məqsədlə ailə quran, öz mənfəətindən başqa bir şey düşünməyən adamlar ələ salınır, gülüş hədəfinə çevrilir. Belə lətifələr insanı düşünməyə, nəticə çıxarmağa məcbur edir. «Eyibsiz gözəl olmaz» bu qəbildən olan lətifələrdəndir: «Günlərin birində Mollanın arvadı çox varlı ailədən qız tapır ki, oğlunu evlən-dirsinlər. Qız dedikcə kifir olur. Molla bilir ki, oğlu qızı bə-yənməyəcək. Arvadını başa salır ki, oğlu bir şey sorsa, nə desin. Oğlan qızı görünçə beyni qızar. Gələr nənəsini məzəm-mət edər.

– Oğlum, qızın eybi nədir?

– Dili laldır.

– Əyidi. Evdə baş-beynimizi ağırtmaz.

– Bəs gözlərinə nə deyirsən? Biri kor, biri də çasdır.

– Eybimizi görməz, oğlum!

– Topallığına nə deyirsən?

– Qapı-qapı gəzməz.

Oğlan çox darilar. Bəs keçəlliyi? Buna nə bəhanə tapacaq-san?

Arvad bilməz nə desin. Molla bunu deməmişdi. O biri hücrədən söhbətə qulaq asan Molla:

– Arvad, niyə lal olubsan. Desən, gözəl eyibsiz olmaz. Hər gözəldə bir eyib olar, – deyir.

Kərkük folklorunun janrları

Azərbaycanda olduğu kimi, Kərkük dolaylarında da qızı ərə verərkən onu tərifləmək adəti Molla Nəsrəddin lətifələrində pişlənir və lağa qoyulur. Bu, «Qızım hamilədi» lətifəsində öz əksini daha yaxşı tapmışdır: «Bir gün Mollanın qızına diləkçiliyə gəlirlər. Qızının diləkçiliyinə gələnlərə Molla deyir:

– Qızımın qarnında balası var.

Onlar da çıxıb evlərinə gedirlər.

Sonra arvadı Molla ilə dava edir.

Molla deyir:

– Mən nə bilim. Bazarda inəyi satanda dedim, boğazdı, qarnında balası var. Tez aldılar. Dedim, bəlkə, bunu da tez aldılar».

İraq-türkman folklorunda lətifələrin böyük bir əksəriyyətini «Molla və qonşuları» təşkil edir. Burada «Ha zamana qədər sizə yol göstərim», «Mollanın sinağı», «Eşşəklə məsləhətləşim», «Məktubunuz gəldi», «Doğmağa razısız, ölməyə razi deyilsiz?», «Xülyadan qoxu alırlar», «Sözümü tutmaz», «Eşşəyin anqırmasına inanırsan», «Qırx illik sirkə», «Əcəmi bülbül», «Yaş məsələsi deyil ki» və s. kimi dərin mənalı lətifələr vardır. «Eşşəklə məsləhətləşim» lətifəsini fərqləndirən də bu cəhətdir: «Bir gün qonşusu bazara getmək üçün Mollanın eşşəyini istəmiş.

– Bir az dur. Eşşəklə məsləhətləşim. Könlü olsa verərəm.

Molla içəri girmiş, az sonra çıxıb demiş:

– Eşşəyi razi sala bilmədim. Məlum oldu ki, onu əllərə verdiyim zaman həm eşşəyimin qulağına vurur, həm də arvadıma söyürlər».

Demək lazımdır ki, Kərkük dolaylarında həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, ona münasib ifşa və islahedici lətifə olmasın.

Avamlıq – «Ha zamana qədər sizə yol göstərim»; «Şeymeylərin yerini nənən bilir»; «Göz ağrısına əlac»; «Dəyənək ata-ata halva yedirdirlər»; «Kürkün içində olsayıdım»; «Ayı da quyudan çıxardıq»; «Mollanın ovu» və s.; xəsislik – «Kimi yandırar, Allah bilir»; «Səni kimilərə möhtac olmamaq üçün»; «Bir şey yemədim» və s.; biclik – «Altı barmaqla yeyərdim»;

«On bir toyuğun bir xoruzu»; «Qürbət belimi qırdı»; «Sənin kimi ugursuz sağ qalıb»; «Hər kəsin malı başının altında gərək»; və s.; hiyləgərlik – «Doğmağına razısız, ölməyinə yox?»; «Hanı arvadım?»; «Molla ölüm ayağında olarkən»; «Mollanın sinağı» və s.; yekəxanalıq – «Dəyirman heyvanları»; «Səni dörd ayaqlı edə billəm»; «Mutlu günün unudulmaz xatırəsi»; «Onu heybə yapacaqdım»; «Keç igidim, keç» və s.; lovğalıq – «Öz ağlı ilə bildi»; «Gəl, ya mübarək»; «İstədiyim oldu» və s.; höcətlik – «Kişinin sözü bir olar»; «Bu bilər mən ha zaman ölləm»; «İnanmirsan get say» və s.; yalançılıq – «Keçinməyə könlüm yox»; «Fincançı qatırlarını hürkütməsən bir şey yox» və s.; nadanlıq – «Mollanın kədəri»; «Sən bəyəndin, mən doldurdum» və s.; tamahkarlıq – «Yuxuda qaçırlan fürsət»; «Mollanın mükafatı» və s.; əliəyrilik – «Yorğan getdi, iş bitdi»; «Ənsəmcə gəl»; «Sən gecə nə tapacaqsan»; «Utandığımızdan gizləndim» və s. kimi mənfi keyfiyyətləri özünə rəva görən əcaib-qəraib insanlara qarşı Molla Nəsrəddin çəkinmədən, mərd-mərdanə mübarizə aparır, onların daxili aləmlərini məharətlə üzə çıxarıır, ağlı, dərrakəsi, hikmətli kəlamları ilə insanları tutduqları pis yoldan, pis əməllərdən çəkindirməyə, tərbiyə etməyə çalışır.

Misal göstərilən lətifələrdən göründüyü kimi ağlı, düşüncəsi, fikri, zəkası, hazırlıqlığı, hikməti ilə seçilən Molla Nəsrəddin bəzən İraq-türkman folklorunda da avam, sadəlövh, yüngül təbiətli, tez aldanın, gülünc vəziyyətə düşən, tərsinə iş tutan bir adam kimi təsvir edilir. Bununla da xalqı bir tərəfdən müdrikliyə, elmə, savada çağırırsa, digər tərəfdən də məhərətlə avamlığı, mövhumat və geriliyi özünəməxsus rişxəndlə tənqid edir. Tarixən dinlə möhkəm bağlı olan İraqda xalq xurafatı və haqqı nahaqqı satan bəzi din xadimlərini hamının dostu və havadarı Molla Nəsrəddin vasitəsi ilə kəskin satira atəşinə tutur, əməllərinə gülür, hərəkətlərinə istehza edir.

Demək lazımdır ki, müəyyən əxlaqi və tərbiyəvi fikirləri təbliğ etdiyindən, qeyri-adi təsir gücünə malik olan lətifələrin məziyyəti eyni zamanda kəsərliliyində, yiğcamlığında, hikmə-

Kərkük folklorunun janrları

tamız və ibrətamız olmasındadır. Burada az sözlə böyük məna ifadə etmək əsas şərtidir. «Bahara bir söz deyən yox»; «Müjdə»; «Səsi yarın çıxacaq»; «Sözümü tutmaz»; «İçində getməyin»; «Dəli-dolu axdığın üçün»; «Sabah olduğunu bilirsən»; «Bol vədə»; «Mütləq erkək»; «Ay alıb satmırıam ki?»; «Hansı qiyamət»; «Cigər tərifnaməsi»; «İnsanlıq»; «Cöl quşları»; «Sığırın suçu»; «Onun üstü bizdən kirlidi»; «Siz məni nişin keçirə bilmirsiniz»; «Qırx illik sirkə»; «Namus məsələsi»; «Tutsa Mollanın kefinə bax» və başqa lətifələrdə hər şeydən əvvəl diqqəti cəlb edən bu cəhətdir. Misallardan göründüyü kimi, bu lətifələrin hər birində bir dünya məna vardır: «Dəli-dolu axdığım üçün» adlı lətifədə ibrətamız həyati bir məsələyə toxunulur:

Molla bir yay günü yoldan keçirmiş, hava bürkü olduğundan susayır. Ağzına ağaç çalınmış su borusu görür. Ağacı çıxarınca üstü tamam islanır.

— Ay səni, iştə belə dəli-dolu axdığın üçün ağzına paz çalmışlar! — deyir.

«Bahara bir söz deyən yox» adlı lətifədə isə ədalət, insaf, vicdan ön plana çəkilir, yaxşını pisdən ayırmaq ideyası irəli sürürlür.

Bir gün Mollanın dostlarından biri:

— İnsanları anlamırıam. Soyuq olunca qışdan, isti olunca yaydan şikayət edirlər.

Molla:

— Qardaşım, amma bahara bir söz deyən yox.

«Səsi yarın çıxacaq» adlı lətifədə isə görülən bəd əməllərin üstünün açılacağına, pis əməllərlə məşğul olanların əvvəl-axır xar olacaqlarına işarə edilir. Lakin xalq müdriki Molla Nəsrəddin bunu özünəməxsus, təkrarolunmaz bir tərzdə göstərir:

Bir gecə Molla oğlu ilə evinə gedərkən oğruların bir mağazanın qılığını xırxaladıqlarını görür.

Oğlu:

— Baba, bunlar nə yapırlar?

Molla:

— Rübəb çalıllar.

Oğlu:

- Heç səsi çıxmayıır, – deyincə Molla:
- Oğlum, onun səsi yarın çıxacaq, – deyir.

Göründüyü kimi, bu lətifələrin hər birində mənalı gülüş vardır. Gülüş isə nikbinlik, mənəvi sağlamlıq deməkdir.

Məhz buna görə də şifahi xalq ədəbiyyatında tam bir fikri və ya əhvalatı çox təbii və mənalı gülüş üsulu ilə ifadə edən, yığcam süjet xətti olan əsərlər lətifə adlanır (232, 197). Lətifələrdə «xalq bədii istedadı, iti ağılı, döyüşkən ruhu, mənfiliklərə qarşı barışmaz münasibəti, sadə, canlı bir ifadə üsulu ilə öz əksini tapmışdır» (98, 36).

Lətifə janrının meyarı təzaddır. Təzadsız lətifə tapmaq çətindir. Lətifədə əvvəlcə bir şey, hadisə haqqında qısa məlumat verilir, ikinci hissədə qarşılaşdırma, müqayisə yolu ilə yaranan ziddiyət və ya münaqışə barədə antitezis irəli sürürlür, nəhayət, üçüncü hissədə nəticə əldə edilir (220, 102).

Belə bir quruluş prinsipinə, demək olar ki, əksər Kərkük lətifələrində də təsadüf edilir.

İraq-türkman lətifələrinə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də, nağılların başlangıcında olduğu kimi icra edilən hal və hərəkətin qabarıq şəkildə özünü göstərməsidir. Bu özünü əsasən zaman, məkan kateqoriyalarında və eləcə də subyekt məchulluğunda göstərir. Məsələn: «Bir gün Molla arxadaşları ilə hammama gedirdi», «Son vaxtlar arvadı Mollaya heç baxmırıldı», «Günlərin birində Mollanın arvadı oğlu üçün varlı ailədən bir qız tapır», «Bir axşam Molla əllərini qaldırıb ucadan deyir», «Biri qaça-qaça gəlib», «Bir gün bir adam Mollanın qapısını döyür», «Bir nəfər eşşəyə minib gedirdi», «Gəvəzənin biri Mollaya sataşmaq üçün deyər», «Bir gecə Mollanın yuxusu qaçmışdı», «Ayrı bir axşam su çəkmək üçün Molla quyuya gedər», «Günlərin birində Molla qərib bir köyə gedirdi», «Bir gün Mollagilin məhəlləsində toydu», «Bir gün Molla oturmuşdu çayxanada», «Molla gəncliyində bir şəhərə getmişdi», «Səyahət vaxtı bir köyün imamına müsafir olan Mollaya ev sahibi», «Bir gün Molla qəssabdan cigər alır», «Bir qonşusu qaça-qaça Mollanın yanına gəlmış» və s.

Kərkük folklorunun janrları

Mayasını həyat təcrübəsi, real həyat hadisələri, onun qanunauyğunluqları, ziddiyətləri, insan xarakterləri, təzadlar təşkil edən lətifələr elə yiğcam, elə lakonik olur ki, T.Fərzəliyevin qeyd etdiyi kimi, bu xüsusiyət lətifədən nəinki bir cümlə, hətta bir kəlmə belə götürülməsinə imkan vermir. Onlardan bir detal, bir söz, bir məqam belə götürüldükdə onun əsas qayəsi pozulur. Əgər lətifədə bir əşyanın keyfiyyəti, məsələn: onun həcmi, rəngi, miqdarı, çəkisi, iyi, yaxud da subjektin – obrazın boyu, sir-sifəti, xasiyyəti, hərəkəti, davranışı, geyimi və s. göstərilirsə, bu o deməkdir ki, həmin əşya və ya detal sonluqda humor, hikmətli kəlam və ya istehza, kinayə üçün zəruridir (220, 107, 108).

«Bə ət hanı», «Eşələmə, qoxusu çıxar» və s. lətifələr yuxarıda deyilənlərə əyani misal ola bilər. Məsələn, «Bə ət hanı» lətifəsində deyilir:

Molla işə getməzdən əvvəl üç hoqqa ət alıb axşama yemək bişirmək üçün arvadına verir. Qonşular Molla gəlincə əti bişirib yeyirlər. Axşamüstü arvadı Mollanın qabağına bişmiş lobya qoyur.

- Əti bişirməyə vaxt olmadı?
- Molla, əti pişik yedi.

Mollanın qafası qızır:

- Kirli-pasaxlı, pis-pinti arvad, üç hoqqa əti pişik necə yedi? – deyib Molla pişiyi tutur və tərəzidə çəkir. Pişik üç hoqqa gəlir.

Molla:

- İnsafsız qadın. Əgər bu ətdirsə, bə pişik hanı? Yox, əgər pişikdirse, bə ət hanı? – deyir.

Demək lazımdır ki, rişxənd, istehza, kinayə, duzlu, məzəli, incə xalq humoru Molla Nəsrəddin lətifələrinin ətini-qanını təşkil edir. Sanki lətifələr bu bədii təsvir vasitələri ilə qoşa yanmışdır. Elə bir lətifə tapmaq çətindir ki, orada bu və ya digər bədii təsvir vasitəsinə təsadüf edilməsin. İstehza, kinayə, rişxənd, incə humor lətifələrdə quru-quru tərifləmə, lağa qoyma, ələ salma, rüsvay etmə, yaxşıya pis, pisə yaxşı demə,

Qəzənfər Paşayev

özünü qanmazlığa, görməzliyə, eşitməzliyə, saymazlığa, bilməzliyə vurma və s. yolu ilə düzəlir.

Dinlədikcə adamı mat qoyan, valeh edən bu məzəli, dadlı-duzlu lətifələrin predmeti insandır. Ümumiyyətlə, hər bir ləti-fədə, ən azı, iki, üç insan obrazına rast gəlinir. Xalq tərəfindən ümumiləşdirilən bu obrazlar cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini təmsil edir. Lətifələrdə surətlərin dili onların dünyagörüşlərinə, şüurlarına, ağıl və dərrakəsinə uyğun gəlməklə bərabər, onların hansı silkə, hansı təbəqəyə aid olduğunu, sənətlərini, daxili aləmlərini, psixologiyalarını da parlaq şəkildə göstərir.

Canlı xalq dilinin bütün incəliklərini əhatə edən lətifələrə sözçülük, uzunçuluq yaddır. Təbiilik, yiğcamlıq, oynaqlıq, şirinlik və s. lətifə janrının dilinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Şübhə yoxdur ki, lətifələrin belə geniş yayılmasında və sevilməsində bu cəhət az rol oynamamışdır.

İraq-türkman folklorunda lətifələrdə təsadüf edilən surətlərin hər birinin özünəməxsus danışiq tərzi və eləcə də fərdi xüsusiyyətləri vardır. Lakin onların içində Molla Nəsrəddin tamamilə fərqlənir. Xalq həyat təcrübəsini, müdrikliyini bu surətdə təcəssüm etdirmişdir. Öz müdrikliyi ilə əzəmətli olan, xalqın sevimlisinə çevrilən Molla Nəsrəddin insana xas ən gözəl xüsusiyyətləri özündə toplayan ağıllı, dərrakəli, həyatın keşməkeşlərini, istisini-soyuğunu görmüş, bərkdən-boşdan çıxmış, təmkinli, uzaqgörən, yaxşını pisdən, xeyiri şərdən ayırmağı bacaran, dünyani düzgün dərk edən bir xalq müdrikidir.

Vicdanı təmiz olan bu müdrik üçün həyatda xeyirxahlıqdan ümdə heç nə yoxdur. Odur ki, qəddar, insafsız, vicdansız, ədalətsiz, rüşvətxor, ikiüzlü, yaltaq, nadan, cahil və s. adam-lara qarşı mübarizə aparmaqdan çəkinmir. «Molla, dünyada ən axmaq kimdir?» soran birisinə «Sözün doğrusunu xalqın gözünlə deyən» (152, 2) cavabını verməklə Molla atlığı addımlın məsuliyyətini dərk etdiyini, bu yolda onu nələr gözlədiyini xüsusi qeyd etsə də, tutduğu yoldan dönmür. Köhnə dünya, onun törətdiyi ətalət, səfalət, cəhalət, istibdad, mövhumat, xurafat və s. onun əsas tənqid hədəfinə çevirilir.

Kərkük folklorunun janrları

Doğrudur, Molla avam və sadəlövh adamlara acıyr, onların gözünü açmağa çalışır. Xalqı elm, bilik, savad və tərəqqiyə, maarif və mədəniyyətə səsləyir. İnsanları ədalətli olmağa, bəd əməllərdən çəkinməyə çağırır. Gənclərin tərbiyəsinə xüsusi fikir verir. Onların əxlaqlı, əməksevər, namuslu, qeyrətli olmalarına diqqət yetirir.

İraq-türkman lətifələrində dünyanın əşrəfi hesab edilən insana xas olan bir çox xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, insanda hər şeyi duymaq, anlamaq, bilmək, sərbəst olmaq arzusu güclü olur. Dünyanı düzgün dərk etmək, həyata realist münasibət bəsləmək insan təbiətinin ayrılmaz hissəsinə çevirilir. Bu baxımdan, Molla Nəsrəddin lətifələri hər an onun köməyinə çatır, havadarı olur. Öz mayasını xalqdan alan bu yaradıcılıq aləmi hamının malı olduğundan, əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə, eldən-elə keçərək könüllərdə məskən salmış, ölməz ədəbi irsə çevrilmişdir. Bizcə, lətifələri xalqın iti ağlı, görən gözü, vuran nəbzi hesab etmək ədalətdən kənar olmazdı.

DASTANLAR

Azərbaycan folklor xəzinəsində aşiq yaradıcılığı, eləcə də dastanlar mühüm yer tutduğu halda, İraq-türkman folklorunda o qədər də geniş yayılmamışdır. Bu da səbəbsiz deyildir. Bizcə, bunun birinci səbəbini Səfəvilər hakimiyyətindən sonra Bağdadın və azərbaycanlılar yaşayan Kərkük dolaylarının Osmanlıların təsiri altına düşməsində axtarmaq lazımdır (348, 590). Bu, Azərbaycanda aşiq sənətinin, o cümlədən də dastan yaradıcılığının inkişaf etdiyi dövrə düşür. Dastan janrı isə hələ o vaxt Osmanlılar arasında yox dərəcəsində idi. Türkiyəli tədqiqatçı prof. P.N.Boratavın göstərdiyinə görə, dastanları Türkiyəyə Cənubi və Şimali Azərbaycandan azərbaycanlılar gətirərək XIX əsrin ortalarından 1928-ci ilə qədər İstanbulda 15-dən artıq dastanın çapına nail olmuşlar (339, 211; 340, 66).

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanda güclü olan aşiq yaradıcılığının türk musiqi folkloruna dərin təsiri olmuş (347, 129; 236, 126), bunu xalq musiqisini yaxşı bilən türkiyəli Firad Qızıltuğ da etiraf etmişdir: «Azərbaycan xalq havaları türk musiqisinin əsasını təşkil edir. Sadəcə, biz bu çilpaq həqiqətin fərqinə varmamışıq» (144).

O da maraqlıdır ki, P.Boratav və Azərbaycan alimi İ.Abbasov görkəmli şərqşünas İ.Kunoşun fikrinə tərəfdar çıxaraq göstərilər ki, ümumiyyətlə, dastanların vətəni Azərbaycandır (339, 3; 259, 4).

Folklorşünas Əta Tərzibaşı «Kərkük havaları» kitabında yazır: «Aşıqlar əskidən şəhərdən şəhərə gəzərək saz çalır, söz və nəgməsi özünün olan havalar oxuyardı. İndi Kərkükdə aşiq yoxdur. Əvvəllər vardı... İndi Kərkükə bağlı bəzi köy və qəsəbələrdə nadir olaraq təsadüf edilməkdədir» (208, 6–7).

Qəribədir ki, dahi Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəyovun XX əsrin əvvəlində Azərbaycan aşiq sənəti ilə bağlı dediyi söz-lər İraq-türkman folklorunda tam əksini tapmışdır:

«Aşığın ictimai əhəmiyyətini lazıminca qiymətləndirmək iqtidarında olmayan köhnə cəmiyyət onun rəqibi sazəndələri müdafiə etmişdir; sazəndələrin «fəaliyyət dairəsi» təkcə şəhərləri deyil, varlı kəndləri də əhatə edərək, getdikcə genişlənmiş, aşıqlar isə ucqar və yoxsul kəndlərə çəkilməli olmuşlar. Nəticədə aşiq sənəti, demək olar ki, ölümə məhkum idi» (230, 204–205).

Bizcə, İraq-türkman folklorunda aşiq yaradıcılığının geniş yayılmamasının ikinci səbəbini bunda axtarmaq lazımdır. Şübhəsiz, buna görədir ki, Kərkük dolaylarında qoşma, gərayılı, təcnis kimi aşiq şeir formalarına az rast gəlinir.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda aşiq sənəti, aşiq havaları çox geniş yayıldığı halda, İraq-türkman folklorunda bu janr unudulmaq dərəcəsinə gəlib çıxmışdır.

Demək lazımdır ki, vaxtilə bu, Azərbaycanda da belə olmuşdu. Təsadüfi deyil ki, XX əsrin əvvəlində tədqiqatçı Hənəfi Zeynallı ürək ağrısı ilə yazırıdı: «Tarix boyu nə vaxtdan

Kərkük folklorunun janrları

bizdə aşıqların əfsanələr söylədiyini bundan sonra gənclər material toplamaqla və tarixləri araşdırmaqla təyin edəcəklər» (114, 125).

Sevindirici haldır ki, son illərdə, xüsusən də İraqlı tədqiqatçı Ə.Bəndəroğlunun Azərbaycana səfərlərindən sonra Kərkük dolaylarında aşiq yaradıcılığına, onun tədqiqinə maraq artmışdır. İraq türkmanlarının Bağdadda öz dillərində çıxan «Yurd» qəzetində tez-tez saz sənətinə, aşiq yaradıcılığına dair yazılar və nümunələr verilir. Tiləfərdə saz sənətini öyrənən dərnəyin fəaliyyəti bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (128^a; 128^b).

Azərbaycan aşıqlarından Abbas Tufarqanlı, Aşıq Ələsgər, Hüseyn Saraklı, Mikayıł Azaflı, Əkbər Cəfərov, Aşıq Ədalət, «Aşıq Pəri» qadın aşıqlar məclisinin üzvləri Narinc Xatın, Aşıq Ülduz, Dilarə və Gülarə Azaflı bacıları və başqalarının yaradıcılığından verilən nümunələr və sazla portretləri, şair-lərimizin qoşmaları iraqlı saz həvəskarlarının böyük marağına səbəb olmuşdur (128^a). Aşıq Ədalət və Gülarə Azaflı İraqa dəvət olunmuşlar. Şair Ə.Bəndəroğlu və Yılmaz yaradıcılığından nümunələr verilən aşıqlarımıza qoşmalar həsr edərək «Yurd» qəzetində çap etdirmişlər (128^a).

Yuxarıda deyilənlərdən o qənaətə gəlmək olmaz ki, ümumiyyətlə, aşiq sənəti Kərkük dolaylarında yox dərəcəsindədir. Əta Tərzibaşı aşiq yaradıcılığının inkişafında xüsusi xidmətləri olan kərküklü qocaman Aşıq Abbasdan, Ərbilli Aşıq Məhəmməddən söz açır, Kərkük dolaylarında «Kərəm havası», «Divan-Urfə» kimi aşiq havalarının məşhur olduğunu qeyd edir (208, 36; 212, 261).

İraq-türkman folklorunu təmsil edən aşiq və dastanlardan bəhs edən İbrahim Daquqi isə yazır: «Kərkük də Kor Abış (1911-ci ildə ölüb), Bəşirdə Xəlil Əhməd (1917-ci ildə ölüb), Daquqa bağlı İmam Zeynalabdin köyündə Qəmbər Əli (1906-ci ildə ölüb) kimi başqalarına aid dastanı, şeirləri nağıl və rəvayət edən, bəzi ravilər bulunmuşdur. Hətta Qəmbər Əli bu şeirləri oxurkən səsinin gözəlliyi və ədası səbəbilə sazına bülbüller qonarmış» (117, 158, 171).

Bu yaxınlarda əbədiyyətə qovuşan Tiləfərli Aşıq Rza Əbu da çox məşhur olub. Toyalar onsuz keçməzmiş. İndi onun şəyirdləri arasında Aşıq Sadiq Sazığözəl böyük hörmətə malikdir. Onun çalıb-oxuduğu havaları tez-tez radio ilə səsləndirirlər. Aşıq Sadiq gözəl çaldığına və sazinin çox bahalı şirmayı ilə tamam bəzədildiyinə görə «Sazığözəl» ləqəbini qazanıb. Həmin sazi o, 1976-cı ildə 1500 dinara - «Volqa» kimi bir minik maşınının qiymətinə almışdı (128^b).

Təbii ki, belə aşıqları yetişdirən mühit olmuşdur. İraq-türkman folklorunda «Leyli və Məcnun», «Yusif və Züleyxa», «Fərhad və Şirin», «Arzu-Qəmbər» kimi nağıl-dastanlar, «Koroğlu» və «Əsli və Kərəm» kimi dastanlar vardır. Hazırda «Əsli və Kərəm» İraq türkmanlarında sazla çalınıb-oxunan yeganə dastandır. Radio ilə dəfələrlə səsləndirilən bu dastanı yalnız Tiləfər bölgəsində çalıb-oxuyurlar. Dastan çox məşhur olduğundan uşaqlara dastanın qəhrəmanlarının adını qoyurlar. Başqa dastanları isə əzbərdən bilən adamlar nəql edirlər. Nağıl-dastanlar Azərbaycan variantından o qədər də fərqlənmir. O ki qaldı «Koroğlu»ya, dastan İraq-türkman folklorunda belə başlayır:

*Mən bir kor oğluyam dağlar gəzərəm,
Dağ sultani yeldən qüvvət sezərəm.
Zalimlərin başlarını əzərəm,
Əcələ yap, usta, mənim sazımı. –*

deyərək intiqam almağa tələsən qəhrəman, tüfəng icad edildikdən sonra məyus olur, «Mərdliyin pozulduğunu» bildirir:

*Düşmən gəldi tabır-tabır düzüldü,
Allimizə qara yazı yazıldı.
Tifək icad oldu, mərdlik pozuldu,
Əgri qılinc qında parsian malıdır. –*

deyir və tale ilə barışmalı olur:

Kərkük folklorunun janrları

*Mən zalımlar düşməniyəm,
Zavallilar aslanıyam.
Taqdir beləysə raziyam,
Haqq belə yazmış yazımı. –*

deyir (117, 160–162). Göründüyü kimi, dastanın sonu da Azərbaycan variantından o qədər fərqlənmir. Burada tə-əccübü bir şey yoxdur.

S.Azbelovun haqlı olaraq göstərdiyi kimi qohum və əra-
zicə yaxın olan başqa-başqa xalqlarda qəhrəmanlıq dastan-
larının hətta çox yaxın variantlarına belə təsadüf edilir (263,
201).

Kərkük dolaylarında «mərdliyin pozulduğundan» şika-
yətlənən Koroğlu, Azərbaycanda «mərdlik əldən getdi» deyə
haray çəkir:

*Axır əcəl gəldi yetdi, hay-haray!
Çəkdiyim qovğalar bitdi, hay-haray!
Tüfəng çıxdı, mərdlik getdi, hay-haray!
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi? –*

deyir.

Təbii ki, burada elə böyük bir fərqə rast gəlmək mümkün
də deyildir. Bir çox başqa dastanlar kimi, «Koroğlu» da Türki-
yəyə Azərbaycandan aparılmış, oradan isə İraq-türkman folk-
loruna keçmişdir.

Bunu iraqlı tədqiqatçılar Ə.Bəndəroğlu, İbrahim Daquqi
və başqları da təsdiq edirlər. Bununla belə, İraq-türkman
folklorunda «Koroğlu» dastanı ilə bağlı hələ uşaqlıqdan adı
hər azərbaycanlı üçün doğma olan Qırat, Dürat, Çənlibel ba-
rədə yeni fikir söyləməyə imkan vardır.

Məlumdur ki, atlara, bir qayda olaraq müəyyən bir nişa-
nına və rənginə əsasən ad vermişlər. Bu, bədii ədəbiyyatda da
öz əksini tapmışdır. Qaşqa, Səkil, Alapaça, Boz at adları be-
lələrindəndir.

Bəs «qır» və «dür» at adlarını hansı nişanına əsasən ver-
mişlər?

Folklorşunaslarımız «Qırat» sözünün real mənasına fikir vermədən, onun yalnız astral-mifik mənasından çıxış edərək Qıratın «qor at», «od at», «qara at» olduğu fikrinə gəlmişlər. Qırat, Dürat sözlərinin astral-mifik mənasına toxunmadan, onların Kərkük dialektində bu gün belə işlənən real əsasına arxalanaraq qıratın – zilqara və ağ rəngli at, dörü və ya doru atın – kəhər at, boz at olduğunu söyləyə bilərik. Xoşbəxtlikdən həmin sözlərin etimologiyasına dair son tədqiqatdan göründüyü kimi elə bu sözlərin astral-mifik mənası (99, 102–103) və «Koroğlu» dastanında verilən bir süjet də dediklərimizi təsdiqləyir.

Koroğlu tacir Əhmədi aldatmaq üçün yapincısını və arxa-sınca da bir sərnic qatıq atır ki, tacir Əhməd onun Qırata – zil qara və ağ rəngli atına minib getdiyini güman etsin. Belə də olur. Tacir Əhməd aldanır.

Qıratın qara və ağ rəngli olmasını Kərkük dolaylarında geniş yayılan «Alma alı, min dörü, bəslə qırı, sat yağızı» məsəlinə dair folklorşunas Məhəmməd Xurşidin gəldiyi nəticə maraq doğurur: «Bu söz əskilərin atseverlərin ögündür. Al rəngli atı alma, çünki rəğbətsizdir. Dörü ata min, çünki təhlükəsizdir. Bəyaz rəngli qır atı bəslə, çünki dəgərli və bəgənilən bir atdır (149, 89).

Dürat məsələsinə gəldikdə isə deməliyik ki, dür at – kəhər at, boz at mənasında əksər turkdilli xalqlarda doru, toru at kimi, Azərbaycan dilində dor at kimi işlənmişdir (13, 207). Dür atın Boz at olmasını «Kitabi-Dədə Qorqud»dan götürdüyümüz, «Koroğlu» süjeti ilə səsləşən maraqlı fakt da təsdiqləyir:

«Bayböyrəgin oğlıçun bir dəniz qulunu – boz ayğır aldları» (136, 52).

Açması gecə-gündüz olan Azərbaycan tapmacasında da Qır atla bərabər, elə Boz at işlədildiyinin şahidi oluruq:

*Qır at qovar, Boz at qaçar.
Boz at qovar, Qır at qaçar (203, 46).*

Kərkük folklorunun janrları

Onu da demək lazımdır ki, əksər tədqiqatçılar Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olduğunu göstəirlər (161, 25–27; 222, 12–13). Belə olan halda, təbii ki, Qırat və Dürat sözlərinin astral-mifik mənasından daha çox, onların real əsasına arxalanmaq daha ağlabatan, daha məntiqi olardı.

Yeri gəlmışkən, onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin Qazax, Tovuz, Salyan, Cəbrayıl və s. dialekt və şivələrində işlənən «dör-dəm» – at kimi qaçmaq sözünün də «dor» sözündən götürüldüyünü söyləmək olar.

Çənlibel sözünün etimologiyasına gəldikdə isə deməliyik ki, folklorşunaslarımız bu sözü «çənlə örtülü dağ beli», «danın söküldüyü bel» kimi izah etmişlər.

Lakin tarixdən məlumdur ki, xalq qəhrəmanları, adətən, zülmkarlara, istismarçılara, hakimlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün dəstəsini yiğib, ətrafi meşəli dağlarda məskən salmışlar. Koroğlu da belə etmişdir. Bunu XVIII əsrin əvvəlində Təbriz və Azərbaycanın başqa yerlərindən toplanaraq «Nəğmələr» adı altında verilən folklor materiallarından da görürük. «Nəğmələr» kitabında Koroğlu barədə maraqlı məlumat vardır: «O, bir çox atlıların başında duraraq yollarda aqalıq edərmiş. Bəzən keçən tacirləri soyar, bəzən də onlardan razılıqla pul alarmış... Orada böyük bir meşə var, indi Soğanlı adlanır. Orada o, bir qala da tikdirmişdir ki, Koroğlu qalası adlanır» (111, 30).

Deyilənlərə Kərkük dialektində işlənən «çəm» və «çəm ağacı» sözləri də söykək olur. Kərkük dolaylarında bu gün belə meşə sözü əvəzinə «çəm» işlənir. Bundan başqa, bu dialektdə böyük ağaclarla «çəm ağacı» – meşə ağacı deyirlər. Beləliklə, Çənlibelin «Çəmlibel» – meşəli bel, ətrafi meşəli dağ olduğu fikrini söyləmək olar.

«Çənlibel»in etimologiyasından söz açan M.Seyidov bu sözün bəzi türk xalqlarında ağacla bağlı yarandığını təsdiqləyir (191, 270).

«Koroğlu» dastanından danışarkən H.Zeynallı «Çamlıca», «Çamlı dağ» terminlərini işlədir və şeir də verir. Aşağı-

dakı bu bir-iki parça... «Çamlı dağ»ın mühüm rolundan bəhs olunduğunu da göstərə biləcəkdir (114, 233).

Tədqiqatçının misal gətirdiyi beş bəndlik şeirdən verdiyimiz nümunədən göründüyü kimi, Çənlibel deyəndə ətrafi məşli dağ nəzərdə tutulur:

*Meşədən enərkən Çamlı dağından,
Çəkinməyin həramıdan, yağıdan.
Səflər pozan, düşmənləri dağidan,
Öndəki düşməndən xəbərdar olsun.*

Onu da deyək ki, Türkiyədə də çap olunan «Koroğlu» dastanlarında «Çənlibel» əvəzinə «Çamlıbel» gedir (170, 35).

Professor D.Əliyevanın üzə çıxardığı və dastanın 28 qolunu – boyunu əhatə edən, tədqiqatçılar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən qədim əlyazma nüsxəsində də «Çamlıbel» işlənir (102).

İraq–Türkman folklorunda şöhrət qazanmış dastanlardan biri də «Arzu-Qəmbər»dır.

Bu dastan xalq məişətini, onun inam və etiqadlarını, mərasimlərini, adət-ənənələrini parlaq şəkildə əks etdirmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dastanı kərküklü folklorşunas Əta Tərzibaşı yaşlı bir qadının dilindən lentə köçürərək çapa hazırlamışdır. Tədqiqatçı bu münasibətlə yazar: «Dil baxımından məktəb-filan təsiri altında qalmayan sayın yaşlı xanımın qonuşma dilinə heç toxunmadan hekayəni kəlmə-kəlmə, cümlə-cümlə təsbit (lentə yazdım) etdim. Bu, yerli ağız üçün günün ən gözəl örnəgidir» (40, 3).

Yəqin buna görədir ki, bu dastan tez bir zamanda İraq (1964), İran (1967) və Türkiyədə (1971) çap olundu (41, 5).

Dastan Bakıda da tərəfimizdən təkrar-təkrar çap olunmuşdur (28^a; 41; 133).

Təəssüf ki, Azərbaycanda dastanın Bakı, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Qarayazı və s. variantları olsa da, işıq üzü görməmişlər (181).

Kərkük folklorunun janrları

«Arzu-Qəmbər» xalq nağılları ilə bağlı olan dastanlardandır. Bu məsələ ilə əlaqədar V.Belinskinin fikri maraq doğurur. O, qeyd edir ki, Kiril Danilovun kitabında yer alan bütün dastanların nağılı variantı da olmuşdur (276, 46).

«Arzu-Qəmbər»i səciyyələndirən cəhətlərdən biri də odur ki, bu əsər nağılla dastan arasında keçid təşkil edir, daha doğrusu, nağıl-dastandır.

«Arzu-Qəmbər»in nağılla dastan arasında keçid təşkil etdiyini onun müqəddiməsindən də görmək olur. Dastanın müqəddiməsi nağıl pişrovu ilə başlayır:

Hartdan-hurtdan, sıxması qarpız qabığı, dügməsi turpdan. Aman-zaman içində, qərbil saman içində, dəvə bərbərlik edir, əski hamam içində.

Var idi, yox idi, iki qardaş var idi və s.

O da maraqlıdır ki, Kərkük folklorunda elə nağıl da, dastan da, «matal» sözü ilə ifadə olunur.

«Arzu-Qəmbər»in nağılla dastan arasında keçid təşkil etdiyini, nağıldan yarandığını göstərən cəhətlərdən biri də odur ki, bu dastan bəzi nağıllar kimi (262, 360), yalnız qadınlar tərəfindən və həm də qadın məclislərində danışılır.

Dastanın Azərbaycan variantları və eləcə də «Yaxşı və Aşıq» dastanında olduğu kimi, Kərkük variantı da bayatılar üzərində qurulmuşdur. Professor M.H.Təhmasibin təbirincə desək, Azərbaycan folkloru bu janrda, bu formada da İraq-türkman folkloru ilə şərīkdir.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, «Arzu-Qəmbər»in Kərkük variantı dastanın Azərbaycan variantlarından və eləcə də «Yaxşı və Aşıq» dastanından fərqli olaraq aşağıdakı nağıl pişrovu ilə başlayır: «Hartdan-hurtdan, sıxması qarpız qabığı, dügməsi turpdan. Aman-zaman içində, qərbil saman içində, dəvə bərbərlik edir əski hamam içində. Var idi, yox idi, iki qardaş var idi».

«Arzu-Qəmbər» dastanının Azərbaycan və eləcə də Kərkük variantında aşiq-məşuqun hiss və həyəcanının poetik ifadəsini bayati şəklində tapması folklorşunas A.Nəbiyevin

Qəzənfər Paşayev

haqlı olaraq göstərdiyi kimi belə bir ehtimal doğurur ki, dastan yaradıcılığında qoşma və gəraylı şəkillərindən hələ çox-çox əvvəl bayatıdan istifadə yolu ilə dastanlar yaranmışdır (30, 94).

«Arzu-Qəmbər» dastanına, onun qəhrəmanlarına həm İraq-türkman, həm də Azərbaycan bayatlarında təsadüf etməyimiz isə onun xalq arasında sevildiyinə dəlalət edir:

*Arzular gedər;
Qəmbər-Arzular gedər.
Bəsləmə yad ördəgin,
Vətən arzular gedər.*
(Kərkük bayatısı)

*Bu gələn Qəmbər ola,
Müşk ilə əmbər ola.
Səni mənə yetirən,
Bəlkə, Peygəmbər ola.*
(Azərbaycan bayatısı)

Demək lazımdır ki, dastanın Kərkük variantında hadisələrin gedişi həyatiliyi ilə seçilir. Çox təbii və sadə dildə iki gəncin nakam məhəbbətindən danışılır. Dastanda yer alan 29 bayatının hamısı yerli yerində işlənməklə, onun məzmununu dərinləşdirir və təsir gücünü artırır. Doğrudur, dastan «Şəhri və Məhri», «Əzətinli Əmrəh» və s. Azərbaycan dastanlarında olduğu kimi övladsızlıq barədəki ənənəvi süjetlə, doğma qardaşların uşaqları olacaq təqdirdə, oğlan və qız olsalar, onları bir-birilə evləndirəcəkləri barədə əhd-peymanla başlayır. Lakin bəzi dastanlarımızdan fərqli olaraq, dastanın Kərkük variantında «qondarma» hadisələrə, deyək ki, «Şəhri və Mehri»nin valideynlərinin dördünün də bircə balıq tərəfindən bircə dəfəyə udulması və 15–16 yaşlı gənclərin «yetim» qalımları və s. rast gəlinmir. Əksinə, «Arzu-Qəmbər»in Kərkük variantında böyük həyat həqiqəti vardır. Belə ki, Qəmbərin

Kərkük folklorunun janları

ata-anası vəfat edəndən sonra əmisi onu öz evinə gətirir, Arzu ilə birgə onu mədrəsəyə qoyur. Qardaşı ilə kəsdiyi şərti, əhdipeymanı unutmur. Lakin Qəmbərin əmisi arvadı gözünün ağı-qarası olan yeganə qızını kimsəsiz, yetim bir oğlana vermək istəmir. Qızını varlı-hallı, arxalı bir gəncə vermək arzusu ilə yaşayır. Hər şey də buradan başlayır. Arzu ilə Qəmbəri məktəbdən çıxarırlar. Əmi arvadı bir-birini dərin məhəbbətlə sevən gənclərin görüşməsinə hər vasitə ilə mane olur. Gündüzlər Qəmbəri qoyun-quzunu otarmaq üçün örüşə göndərir, axşamlar isə qızına göz qoyur ki, Qəmbərlə görüşməsinlər. Ümumiyyətlə, Arzunun Qəmbərlə görüşməsini qəti qadağan edir. Bunu «bilərzik» əhvalatından aydın görmək olur.

Arzunu bulağa suya göndərən ana dönə-dönə tapşırır ki, Qəmbərlə görüşməsin. Bulaqdan su götürüb tez evə gəlsin. Arzu bulaq üstündə bilərziyini çıxarıb əl-üzünü yuyanda Qəmbərin ona tərəf gəldiyini görür. Anasının qorxusundan tələsik su qabını götürüb evə qaçır. Anası təkidlə Qəmbərlə görüşüb-görüşmədiyini soruşur. Arzu and içir, aman edir ki, Qəmbərlə görüşməyib. Hətta tələsdiyindən bilərziyi unudub bulaq başında qoyduğunu deyir. Anaya belə gəlir ki, Arzu bilərziyini bulaq başında bilərəkdən qoyub ki, Qəmbərlə görüşməyə bəhanəsi olsun. Odur ki, Arzunu əldən düşənə qədər döyür. Bir-birinin dərdindən dəli-divanə olan Arzu ilə Qəmbəri bu yoldan döndərmək üçün bütün vasitələrə el atır, hər şeydən əvvəl, məsələni sülh yolu ilə həll etmək üçün öz südünü dələməyə qatır ki, Qəmbər yesin, Arzu ilə bacı-qardaş olsunlar.

Arzu bayatı ilə məsələnin nə yerdə olduğunu ona anladır:

*Hey hatıbdı, hatıbdı,
Qoyun-quzu yatıbdı.
Qəmbər, dələmə yemə
Nənəm südün qatıbdı.*

Burada xalq arasında dərin kök salan, yaşayan, hamı tərəfindən riayət olunan həyat həqiqətindən söhbət gedir.

Bu baxımdan folklorşunas S.Paşayevin fikri maraq doğurur: «İndinin özündə belə iki bacıdan ya biri öldükdə, yaxud döşündə süd olmadıqda başqa uşaq onun uşağıını əmizdirərsə, uşaqlar böyüdükdə onların evlənməsinə razı olmurlar. Çünkü o uşaqlar artıq xalaoğlu, xalaqızı yox, bacı-qardaş sayılır. Hətta yad bir ana da, hər hansı bir uşağı əmizdirdikdə, döş verdikdə həmin uşaq onun övladları ilə o gündən bacı-qardaş olur. Bir sözlə, süd bu işdə həlledici rol oynayır» (181, 16).

Görünür, keçmişdə də çox yaxın qohumların evlənməsi ciddi narahatlıqlara, məsələn, uşaqların qeyri-normal olmasına və s. gətirib çıxarırmış ki, hər vasitə ilə bunun qarşısını almağa çalışırlarmış.

Təsadüfi deyildir ki, professor Musa Adilov yazmışdır: «Ərəb əhatəsində yaşayan azərbaycanlılar (İraq türkmanları) heç cür öz ənənəvi adətlərindən əl çəkə bilmirlər. Dastanda əmiqızı ilə əmioğlunun evlənməsi baş tutmur ki, bu məsələnin tarixi-etnoqrafik baxımdan prinsipial əhəmiyyəti vardır. Əmiqızı-əmioğlunun evlənməsi əslində ərəb xalqı üçün səciyyəvidir. Bizim folklorumuz üçün, mən deyərdim səciyyəvi cəhət qəhrəmanın yad qızı (oğlu) ilə evlənməsidir. Qəhrəmanlara yuxuda «buta» verilməsi deyilənləri təsdiqləyən faktlardan ola bilər» (8). Bu motivin «Arzu-Qəmbər» dastanında yer alması təbiidir. Çünkü hər bir dastan öz dinləyicisinə müəyyən əxlaqi keyfiyyətlər aşılamağa, onu nədənsə çəkindirməyə çalışır.

Maraqlı cəhət odur ki, «Arzu-Qəmbər» dastanının Azərbaycan variantlarında rast gəlinən bu və ya başqa süjetlərə, motivlərə bütövlükdə dastanın Kərkük variantında təsadüf edilmir. Bununla belə, S.Paşayevin dastanın Bakı variantının Kərkük variantına daha yaxın və kamil olduğunu qeyd etməsi inandırıcıdır (181, 15). Əgər Bakı variantı kamil olmasa idi, əsrin əvvəlində Bakıda boy-a-başa çatmış yazılıçı Seyid Hüseyn «Arzu-Qəmbər»i məşhur dastanlarımızla yanaşı tutub yazmazdı: «Məlum olduğu üzrə, bizim olduqca zəngin el ədəbiyyatımız var. «Aşıq Kərəm», «Koroğlu», «Qərib», «Tahir və Zöhrə», «Arzu və Qəmbər» kimi hekayətlər el ədəbiyyatımı-

Kərkük folklorunun janrları

zin məhsulu olduğundan tarixi ədəbiyyatımızın ilk səhifələrini onlardan başlamalıydıq» (199).

Doğrudan da, «Arzu-Qəmbər»in Bakı və Kərkük variantları çox yaxındır. Hər iki variantda Arzunun anası yeməkdə Qəmbərə zəhər vermək istəyir. Arzu şeirlə, sözlə Qəmbəri məsələdən hali edir. Hər iki variantda bilərzik əhvalatı və bilərziklə bağlı dastanın bədii cəhətdən ən gözəl hisələrindən olan Arzu ilə Qəmbərin bayatlaşması səhnəsi vardır. Bakı variantında da Arzunu bəy evinə apararkən atın cilovunu Qəmbərin tutmasına və Arzunun onun dabanını əzdirməsi səhnəsinə təsadüf edilir.

Kərkük variantında olduğu kimi, dastanın Bakı variantında da Qəmbər şahın yanına şikayətə gedərək ondan imdad diləyir ki, sevgilisinə qovuşmaqda ona kömək etsin. Şah qoşun göndərir ki, Arzunu alıb Qəmbərə versinlər. Lakin hər iki variantda küpəgirən qarı hiylə işlədərək işləri korlayır.

Tədqiqatçı S.Paşayev göstərir ki, dastanın Bakı variantı yeganə variantdır ki, Arzunu vermək istədikləri oğlanın adı məlumdur – Küləboy (181, 15).

Bu sözə dastanın Kərkük variantında da rast gəlinir. Lakin orada küləboy – bəstəboy, gödək mənasında işlənmişdir:

*Tat oğlu küləcə boy,
Etdin xan Arzuma toy.
Kərəsin mən almışam,
Ayranın başıva qoy! (41, 26)*

Dastanın Kərkük, Gəncə və Naxçıvan variantlarında da oxşar cəhətlər vardır. Hər üç variantda əmiuşağı olan Arzu ilə Qəmbər, «Tahir və Zöhrə», «Leyli və Məcnun» «Əzətinli Əmrəh» və s. dastanlarımızda olduğu kimi, mədrəsədə sevisirlər və s.

Ümumiyyətlə, demək lazımdır ki, «Arzu-Qəmbər»in Kərkük variantında ayrı-ayrı məhəbbət dastanlarımızda yer alan süjetlər, motivlər, hadisələr öz əksini inandırıcı şəkildə tapmış-

Qəzənfər Paşayev

dır. «Qurbani», «Abbas-Gülgəz», «Əsli və Kərəm» və s. kimi gözəl məhəbbət dastanlarımızda olduğu kimi «Arzu-Qəmbər» dastanında da qəhrəmanın sağ aşiq – haqq aşığı olub-olmadığı yoxlanılır. Qəmbər sağ aşiq olduğu üçün imtahandan çıxməqla bərabər, onda qeyri-adi bir keyfiyyət də üzə çıxır. Nə desə yerinə yetir, bütün qarşışları həyata keçir. Qəmbərin sağ aşiq olduğunu bildiklərindən «Mahmud və Ağcaqus» dastanında olduğu kimi (30, 163) Arzunu bəy evinə aparmazdan əvvəl heç kim Arzunu bəzətməyə, onu geyindirməyə cəsarət etmir.

Bu fakt bir daha «Arzu-Qəmbər»in çox qədim olduğuna dəlalət edir. Ta qədim zamanlardan nağıllar və «Kitabi-Dədə Qorqud» boyalarından göründüyü kimi, insanlar qarşışlardan çəkinir, qarşış tutacağına inanırdılar.

O da maraqlıdır ki, dastanda yer alan bütün qarşışlar bayatı üstündədir.

Qəmbərin sağ aşiq – haqq aşığı olduğunu göstərən və «Arzu-Qəmbər» kimi iki gəncin nakam məhəbbətindən söz açan «Yaxşı və Aşiq» dastanında yer alan süjet də maraq doğurur.

Arzuya və eləcə də Yaxşıya evlənmək istəyən gənclər yixilib ölürlər. Hər ikisi bayatılar üstündə qurulan «Arzu-Qəmbər» və «Yaxşı və Aşiq» dastanlarını birləşdirən, başqa dastanlardan fərqləndirən bir cəhət də vardır. Hər iki dastanın məzmunundan da görünür ki, Arzu da, Yaxşı da sevgililəri kimi, sağ aşiq olduqlarından hər şey onlara əvvəlcədən agah olur.

«Arzu-Qəmbər»i başqa dastanlarımızla birləşdirən, doğmalaşdırılan oxşar cəhətlər çoxdur. Bu dastanda da aşıqlər dara düşəndə Xıdır İlyası köməyə çağırırlar, Qəmbər çayda boğularkən Arzunun Xıdır İlyasdan imdad diləməsi səhnəsi bu baxımdan səciyyəvidir:

*Qərəz eləsən, qərəz,
Yar, əlmizdən düşdü saz.
Qəmbəri şat apardı,
Yetiş ya Xıdır İlyaz.*

Kərkük folklorunun janrları

«Arzu-Qəmbər» və «Əsli-Kərəm» dastanlarında saf, ülvi məhəbbət daşa dəyir. Gənclər sevgililərinə qovuşa bilmir, vüsala yetmir, məhv olurlar. Kərkük dolaylarında «qara sevgi dastanı» adlandırılınan (117, 52) hər iki dastanda gənclərin qəbirləri arasından qaratikan çıxır, axırətdə də onları qovuşmağa qoymur. Hər iki dastanda qaratikanı kəsirlər, yenidən göyərir (109, 75; 40, 32; 41, 31).

Göründüyü kimi, «Arzu-Qəmbər» Azərbaycan dastanları ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır.

Doğrudur, Əta Tərzibaşı Azərbaycan folkloru ilə tanış olmamışdan əvvəl «Arzu-Qəmbər»in oğuz qrupuna mənsub başqa türkdilli xalqlarda nağıl kimi kərküklülər arasında isə bayatılarla işləndiyinə görə dastanlaşaraq qadın məclislərdə söyləndiyini və başqa ölkələrdə olan variantlardan tamamilə fərqləndiyini göstərmişdir.

Görkəmli folklorşunas M.H.Təhmasib Kərkük bayatılara həsr etdiyi məqaləsində iraqlı tədqiqatçının fikrinə haqli etiraz etmişdir: «Görünür, cənab Əta Tərzibaşı bu sətirləri yazdığı zaman azəri bayatıları və «Arzu-Qəmbər»in Azərbaycan variantı ilə lazımı qədər tanış deyilmiş. Bu dastan bizdə də var. O, bayatılar üzərində qurulmuşdur. Beləliklə, biz bu formada da Kərküklə şərīkik» (215, 203).

Demək lazımdır ki, tədqiqatçı İbrahim Daquqi də «Arzu-Qəmbər»i İraq-türkman folkloruna aid edərək yazır: «Adətlərdən, dastanda keçən olaylardan anladıldığına görə, «Arzu ilə Qəmbər» bir türkman dastanıdır. Meydana gəlişi XVI və XVII yüzilliklərdə Ağqoyunlu, yaxud Qaraqoyunlu Türkman dövlətləri zamanında İraqda tamamlanmışdır... Bu mənzum mədə əda və nəgmə olaraq türkman xarakteri vardır. Ötə yan dan qəhrəmanların isimləri, türklərin və azərbaycanlıların qullanmadığı isimlərdəndir. Bu isimlər, qızlara və oğlanlara çox verilən sevimli türkman isimlərindəndir» (117, 164).

Tədqiqatçının bu mülahizələrinə ciddi etiraz etmək olar. Hər şeydən əvvəl, demək lazımdır ki, Qaraqoyunlu (1420–1463) və Ağqoyunlu (1468–1502) dövlətlərinin hakimiyyəti döv-

Qəzənfər Paşayev

ründə Azərbaycan və eləcə də İraq türkmanları bir bayraq altında birləşirdilər (22, 103–104; 23, 54-55; 15, 221; 120, 81; 121, 62; 350, 3; 141, 97, 172).

Başqa bir tərəfdən də Arzu və Qəmbər Azərbaycanda geniş yayılmış adlardandır.

Məhz buna görə də, on ildən çox Azərbaycanda işləyən, Dövlət Universitetini Bakıda bitirərək dissertasiya müdafiə edən, Azərbaycan ədəbiyyatını, eləcə də folklorunu yaxşı bilən kərküklü tədqiqatçı Sinan Səid də İbrahim Daquqi ilə razılaşdırır. Sinan Səid bu münasibətlə yazır: «Müəllif «Arzu-Qəmbər» əsərinin İraqda yarandığını və ancaq türkman ədəbiyyatına məxsus olduğunu sübut etməyə cəhd edir. Bu xüsusda bəzi əsassız fərziyyələrə dayanır» (197, 7).

Yeri gəlmışkən, qeyd edək ki, İbrahim Daquqi «Arzu-Qəmbər»in Daquq qəsəbəsində mövcud olan başqa bir variantından da söhbət açır. Bu variantda dastanın Şamaxı variantında olduğu kimi, Arzu ilə Qəmbərin heç bir qohumluğu yoxdur. Bu variantda da Şamaxı və Gəncə variantlarında olduğu kimi dastan xoşbəxt sonluqla bitir.

Bu variantda göstərilir ki, Arzunu toy edib bəy evinə aparkən Qəmbər:

*Hey gedənlər, gedənlər,
Əyləncə, toy edənlər,
Kərəsin mən almışam,
Ayraniydan gedənlər –*

bayatısını demiş və bəyin adamları Arzunu ləkəli hesab edərək atası evinə qaytarmışlar. Beləliklə, Qəmbər Arzu ilə evlənmişdir. İbrahim Daquqi bunun zəif bir rəvayət olduğunu göstərir (117, 106) və Əta Tərzibaşının çap etdirdiyi variantın kamil olduğunu qeyd edir.

Doğrudur, dastanın Əta Tərzibaşının çap etdirdiyi variantında da buna bənzər bayatiya təsadüf edilir. Lakin bayatını Qəmbər yandığından deyir. Arzunu Tatın oğluna gəlin aparanda Qəmbər qarğış edir, sağ aşiq olduğuna görə heç kim

Kərkük folklorunun janrları

atın başını tutub gəlini apara bilmir. Hamı Qəmbərdən xahiş edir ki, atın başını o çəkib aparsın. Qəmbər razılıq versə də hirsindən, hiddətindən gözü yolu görmür, at dabanını ayaqlayıır. Qəmbərin dabanından qan fışqırır. Ayaqqabıları qanla dolur. Üzünü Arzuya tutub deyir:

*Hannan sevgilim, hannan,
Məhəbbətin çıxmaz cannan.
Dizgünüünü çəkərək tut,
Dabanım doldu qannan.*

Arzu deyir:

*Hannan Qəmbərim, hannan,
Məhəbbətin çıxmaz cannan.
Dabanından gələn qan
Gəlsin mənim gözümnən.*

Sağ aşiq olduğuna görə Arzunun gözündən yaş yerinə qan gəlməyə başladı.

«Tat buna qızdı Qayınbaba bir qəmçi aldı əlinə, verdi Qəmbəri qəmçi öünüə. Belə vurdu, belə vurdu, etdi özünü leş. Döndü Qəmbər yandığından dedi:

*Tat oğlu, Gülcə boy,
Etdin xan Arzuma toy,
Kərəsin mən almışam,
Ayranın başıva qoy.*

Arzu qəhərləndi. Bu əmim oğlu məni çox sevərdi. İndi bu məxluqun içində mənə böhtan atdı. Dedi:

*Hə eylədin, eylədin,
Altunu pul eylədin.
Sən mənə dəyməmişdin,
Nişin böhtan eylədin?*

Qəzənfər Paşayev =====

Aldı Qəmbər:

*Hə eylədim, eylədim,
Altunu pul eylədim.
Hamısı ağac zorunnan
Sənə böhtan eylədim (40, 23–25).*

Onu da demək vacibdir ki, 1991-ci ilin noyabrında iraqlı tədqiqatçı-alim Əbdüllətif Bəndəroğlu «Arzu-Qəmbər»in Tuz Xurmatu variantını Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutuna təqdim etmək üçün Bağdaddan Bakıya gətirdi. Ədəbi əlaqələrimiz yolunda bu variantın böyük əhəmiyyəti vardır.

Hər şeydən əvvəl, maraq doğuran cəhət odur ki, əsərin bu variantında hadisələr Araz çayı sahilində cərəyan edir. Həyatın əzab-əziyyətlərinə dözməyən Qəmbər özünü Araz çayına atır. Arzu üzünü göylərə tutub kömək diləyir:

*Quruyasan, ey Araz,
Əlimizdən düşdü saz.
Qəmbəri çay apardı,
Yetiş, ey Xıdır İlyaz.*

Dastanın Tuz Xurmatu variantında dördlüklərin – bayatiların sayı 31-dir. Bundan əlavə, bu variantda iki misralıq şeir parçalarına da təsadüf edilir. Məsələn:

Qəmbər:

*Kəsmə gözləriy mənnən,
Ayrılmaz ruhum sənnən.*

Arzu:

*Gözlərim ha səndədi
Səniy eşqiyy məndədi və s.*

Kərkük folklorunun janrları

Onu da qeyd edim ki, bədii cəhətdən daha kamil olan bu variant məzmunca dastanın Kərkük variantından fərqlənmir.

Bu dastan başqa türkdilli xalqların folklorunda da özünü göstərir. Tədqiqatçı S.Paşayev «Arzu-Qəmbər»in 1974-cü və 1975-ci illərdə toplanmış və 1980-ci ildə Daşkənddə Cəfər Bəkirovun çap etdirdiyi iki variantından söz açır (181, 16). Bu variantlarda Arzu və Qəmbərin heç bir qohumluq əlaqəsi yoxdur. Birinci variantda təkcə bir bayatı, neçə-neçə gəraylı, qoşma, qıflıbənd-deyişmələr vardır. İkinci variantda bayatıların sayı çox olsa da, qoşmalar, qıflıbənd-deyişmələr, yeni süjet və motivlərin əlavə olunması göstərir ki, bu variantlar sonralar yaranmışlar. Beləliklə, onlar qadın yaradıcılığından çıxaraq, daha geniş miqyas almış və aşiq-baxşı yaradıcılığına daxil olmuşlar.

O ki qaldı «Arzu-Qəmbər» dastanının Azərbaycan və Kərkük variantlarına, çəkinmədən demək olar ki, bu dastan, Kərkük folkloru da daxil olmaqla, Azərbaycanın malıdır.

NƏTİCƏ

İraq-türkman folklorunun sistemli monoqrafik tədqiqi ilə bağlı əsərin ayrı-ayrı fəsillərində irəli sürülən fikir və müddəəalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

– İraqın şimalında, əsasən, Kerkük vilayətində toplu halda yaşayan, sayı iki milyon yarıma çatan (358^a; 8; 362, 36, 53) bu elatın dili Azərbaycan dilindən fərqlənmir.

– Kerkük folkloru Azərbaycan folklorunun qüdrətli qoldur.

– İraq-türkman folklorunun tədqiqi tarixi keçmişimizin, dil tariximizin, estetik fikir tariximizin, xalq poeziyamızın, dialektologiyamızın və eləcə də folklorumuzun tam və əhatəli öyrənilməsi yolunda misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, şifahi xalq ədəbiyyatı, ümumiyyətlə, xalqın tarixi inkişaf mərhələlərini, həyat tərzini, dünyabaxışını, inam və etiqadını, adət-ənənəsini və s. eks etdirən, onun bəşər tarixində məxsusi yerini göstərən müstəsna dəyərə malik tükənməz xəzinədir. Bu xəzinədə uzaq keçmişlərlə bağlı hadisələrə, mərasimlərə, inam və etiqadlara, adət-ənənələrə, hətta hafizələrdən silinmiş tarixi həqiqətlərin güclə sezikə bilən izlərinə belə təsadüf edilir.

İraq-türkman folklorşunaslığının tarixində XX əsrin ikinci yarısı mühüm mərhələ təşkil edir. Xoyrat və manilər, xalq havaları, atalar sözü və məsəllər, tapmacalar, ilkin janr nümunələri bu vaxt toplanaraq çap edilmişdir. Görülən işlər, özlüyündə böyük elmi və əməli əhəmiyyəti olan folklor nümunələrini toplama və nəşretmə çərçivəsində qalmamış, ayrı-ayrı janrların tədqiqi yolunda da müəyyən işlər görülmüşdür. Bu sahədə fəaliyyət göstərən tədqiqatçılar arasında Əta Tərzibaşının xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir. Əta Tərzibaşı öz şəxsi nümunəsi və yardımçı ilə Kerkük dolaylarında böyük bir folklorşunaslar nəslinin yetişməsinə təkan vermişdir.

Əta Tərzibaşı, Şakir Sabir Zabit, Məhəmməd Xurşid, İbrahim Daquqi, Əbdüllətif Bəndəroğlu, İhsan Vəsfı, Sübhi Saatçi, Mahir Naqib, Mövlud Taha Qayaçı və başqaları indi

Kərkük folklorunun janrları

İraqın hüdudları xaricində də tanınır və İraq-türkman folklorunu layiqincə təmsil edirlər.

Bununla belə, qeyd edilməlidir ki, hələ müstəqil bir elm sahəsi səviyyəsinə yüksəlməyən İraq-türkman folklorşunaslığının qarşısında xalq sənətinin müxtəlif sahələri ilə bağlı problemləri həll etmək kimi çox çətin və şərəfli vəzifə durur.

Təqdim olunan monoqrafiya İraq-türkman folklorunun tədqiqi yolunda atılan addımlardan biridir. Əsərdə kamil sənət abidəsi olan İraq-türkman folklorunun mövcud janr və növləri araşdırılmış, son illərə qədər qədərincə fikir verilməyən ilkin janrlara və xalq mərasim və nəğmələrinə başqa janrlar kimi, xüsusi diqqət yetirilmişdir. Nəzərə alınmışdır ki, insanların real həyat hadisələrinə inam və etiqadlarının bir növ bədii əksi olan ilkin janrlar və eləcə də xalq mərasimləri qədim adət-ənənələrin, xalqın düşüncə tərzinin, həyata baxış və münasibətinin, etik, estetik, etnoqrafik görüşlərinin, mərasimlərinin sistemli şəkildə izlənməsində, eləcə də yaranışı və keçdiyi qatlarda nə kimi keyfiyyət dəyişikliklərinə uğradığını aydınlaşdırmaqdə böyük dəyər və elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Xalq mərasim və nəğmələrindən mövsüm, toy və yas mərasim və nəğmələri xüsusilə diqqət mərkəzində olmuşdur. Toy və yas mərasim və nəğmələrinin müxtəlif anlarına, psixoloji və səciyyəvi cəhətlərinə həsr olunan sazlamaq və nəğmələr, bir tərəfdən xalqın bədii təfəkkürünü, rəngarəng adət-ənənələrini əhatəli əks etdirmək baxımından, digər tərəfdən də İraq-türkman folklor musiqisi ilə bağlı poetik mətnlərin tədqiqi baxımından diqqəti cəlb etmişdir. Nəzərə alınmışdır ki, mərasimdən kənardə nəğmə məna kəsb etmədiyi kimi, mərasim də nəğməsiz öz ənənəvi mahiyyətindən məhrum olur.

İraq-türkman folklorunda xoyrat və maniləri, xalq havalarını, beşik nəğmələrini, bayatı-tapmacaları əhatə edən, yüksək bədii təfəkkürün məhsulu olan növün heyrətamız poetik gücү və zənginliyi əsərdə öz tədqiqini lazıminca tapmışdır.

Məlumdur ki, xalq poeziyasının məzmunu xalq həyatının məzmunu ilə müəyyən olunur. Harada ki, xalq poeziyasının

məzmunu yoxsuldur, deməli, orada xalq həyatının özü də yoxsuldur və əksinə, xalq poeziyasının məzmunu zəngin olan xalqlarda xalq həyatının özü də zəngin olur. Bu baxımdan, musiqi ilə xalq poeziyasının vəhdətindən yaranan, əsl ilham məhsulu olan bu incilər, onu yaradanların nə qədər incə və zərif zövqə, bəşəri hislərə, duyumlara malik olduqlarına dəlalət edir və bir daha təsdiq edir ki, ümumiyyətlə, xalqın şifahi ədəbiyyatının zənginliyi, onun ifadə etdiyi fəlsəfi dərinlik, müdriklik, xalqın ənənəvi dühləsini, yüksək düşüncə qabiliyyətini, təfəkkür və təxəyyülünün inkişaf səviyyəsini göstərən ən ümdə amillərdəndir.

Epik növə daxil olan atalar sözü və məsəllər, nağıllar, tapmacalar və lətifələr də, hər şeydən əvvəl bu baxımdan fərqlənir. Çox geniş yayılmış bu mükəmməl janrların hər birinin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri və böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar yorulmadan bu mənəvi incilərə istinad edir, onların vasitəsilə müəyyən hadisələrin izlərini və köklərini axtarırlar. Atalar sözü və məsəllərlə bağlı gətirdiyimiz misal, bu və ya digər dərəcədə bütün janrlara aid edilə bilər. Məsələn, tarixçi atalar sözü və məsəlləri qədim tarixə, tarixi hadisələrə dair məlumat baxımdan, hüquqsūnas onları xalq həyatının yazılmamış qanunları baxımdan, etnoqraf atalar sözü və məsəlləri unudulub getmiş adət-ənənələrin hifz olunub saxlandığı mənəvi incilər mənbəyi baxımdan qiymətləndirir. Filosof atalar sözü və məsəllər vasitəsi ilə xalqın düşüncə tərzini öyrənməyə, məntiq aləmində yerini dürüstləşdirməyə can atır. Dilçi və dialektoloq isə atalar sözü və məsəllərə insan nitqinin inkişaf pillələrini, dilin leksik-qrammatik qayda-qanunlarını tədqiq etmək işində əvəzsiz mənbə nöqteyi-nəzərindən yanaşır. Göründüyü kimi, atalar sözləri və məsəllər, eləcə də İraq-türkman folklorunun bütün başqa janrları nəinki xalqın dünyagörüşü və təfəkkürünü ifadə etmək baxımdan, həm də xalqın keçmiş barədə bir növ tarixi sənədə çevrilmək baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əsərin hər səhifəsində bu təkzibolunmaz həqiqəti duymaq mümkündür.

Kərkük folklorunun janrları

İraqla əlaqələrin bərpa olunduğu bir dövrdə, fürsətdən istifadə edərək Kərkük dolaylarında məskən salan bu elatın folklorunu araşdırmağa səy göstərdim. Bunu, böyük folklorşunas alimimiz M.H.Təhmasibin təbirincə desək, milli mədəniyyət tariximizi əhatəli və tam öyrənmək yolunda baş- lanmış ümumxalq cidd-cəhdi tələb edirdi. Bu tələbə iqtidarım və imkanım daxilində cavab verməyə çalışdım.

Minnətdarlıq hissi ilə yada salmaq olar ki, 1962-ci ildə İraqa ilk səfərim ərəfəsində xalq şairləri Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə və Qasım Qasimzadənin İraq türkmanları ilə bağlı maraqlı yazılarını oxumuş, mərhum akademik M.Şirəliyevin Kərkük dialekti və folkloru barədə dəyərli məsləhətlərini dinləmişdim. O vaxtdan məndə Kərkük dialekti və folkloruna maraq oyanmışdı. Sonralar bu maraq məcrasını dəyişərək məhəbbətə çevrildi. Nəticədə Kərkük dialektinə həsr olunmuş namizədlik dissertasiyası, neçə-neçə məqalə və kitablar, o cümlədən də üzərində illərlə işlədiyim bu monoqrafiya meydana gəldi. Elmi işin hər səhifəsi arxasında İraqda keçirdiyim altı ilin acılı-şirinli anları, artıq əbədiyyətə qovuşan, eləcə də yaşayıb-yaradan tədqiqatçılar durur. Onların hamisini ehtiramla anır və bəzən öz-özümə fikirləşirəm: «Məni İraq-türkman folkloruna, onu yaradıb-yaşadanlara belə dərindən bağlayan nədir?» Göz önünə ilk olaraq Azərbaycan İraq-türkman folkloruna xalqın dərin məhəbbəti və doğmaliq hissi gəlir. Özüm üçün bir daha «kəşf» edirəm ki, doğmasını sevməmək mümkün olmadığı kimi, onu unutmaq, ona yad münasibət bəsləmək də mümkün deyildir. Başqa bir tərəfdən də düşünürəm: parçalanmağa məruz qalmış xalqın ellikcə yaratdığı sərvət üçün bağlı qapılar, keçilməz yollar yoxdur. Həqiqətən də, nə kəsilən yollar, nə illər mənəvi ayrılığa gətirib çıxara bilməmiş, qismətimizə düşən cismani ayrılıq olmuşdur. Bu, gün kimi aydın həqiqət monoqrafiyanın hər səhifəsində özünü aşkar hiss etdirir və əsrlər arxasından haray çəkən bu mənəvi birliyin əbədiyyət nəgməsini oxuyur.

QAYNAQLAR

Azərbaycanca

1. Abdullayev Bəhlul. Yusif Vəzir Çəmənzəminli və folklor. Nam. dis., Bakı, 1974
2. Abdullayev Bəhlul. Haqqın səsi. Bakı, «Azərnəşr», 1989
3. Abdullayev Cəlal. Səməd Vurğun və folklor. Nam. dis., Bakı, 1962
4. Abdullayev Cəlal. Səməd Vurğunun sənət dünyası. Bakı, «Yazıcı», 1986
5. Adilov Musa. Niyə belə deyirik. Bakı, «Gənclik», 1973
6. Adilov Musa. Xalq şeirinin ritmi haqqında.// Azərbaycan folklorşünaslığı məsələləri məcmuəsi. Bakı, 1983
7. Adilov Musa, Yusifov Gəray. Sabit söz birləşmələri. Bakı, «Maarif», 1991
8. Adilov Musa. İraq-türkman folkloru. «Ədəbiyyat» qəzeti, 1 may 1992
9. Adnan Asəfoğlu. Qarabağı üsulundan bilgilər. Bağdad, «Yurd» qəzeti, 17 mart 1989
10. Azərbaycan tapmacaları (topluyanı və tərtib edəni Hənəfi Zeynallı). Bakı, 1928
11. «Azərbaycanı öyrənmə yolu» məcmuəsi, № 1, Bakı, 1928
12. «Azərbaycanı öyrənmə yolu» məcmuəsi, sayı 4-5, Bakı, 1930
13. Azərbaycan türk xalq şivələri. I cild, 1-ci hissə, Bakı, 1930
14. Azərbaycan nağılları, I cild, Bakı, 1960
15. Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, 1961
16. Azərbaycan xalq dastanları, I cild, Bakı, «Azərnəşr», 1961
17. Azərbaycan nağılları, V cild, Bakı, «Azərnəşr», 1964
18. Azərbaycan folkloru antologiyası (topluyanı və tərtib edəni Əhliman Axundov), I kitab, Bakı, «Elm», 1968
19. Azərbaycan folkloru antologiyası (topluyanı və tərtib edəni Əhliman Axundov), II kitab, Bakı, «Elm», 1968
20. Azərbaycan nağılları (tərtib edəni Əhliman Axundov), II cild, Bakı, 1970

Kərkük folklorunun janrları

21. Azərbaycan nağılları, Bakı, «Azərnəşr», 1976
22. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I cild, Bakı, 1976
23. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, II cild, Bakı, 1978
24. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III cild, Bakı, 1979
25. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IV cild, Bakı, 1960
26. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, X cild, Bakı, 1987
27. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. ADU-nun nəşriyyatı, 1989
28. Azərbaycan məhəbbət dastanları, Bakı, 1979
- 28a. Azərbaycan folklor antologiyası (tərtib edənlər: Q.Paşayev, Ə.Bəndəroğlu), İraq-türkman cildi, Bakı, «Elm», 1999
29. Azərbaycan xalq musiqisi, Bakı, «Elm», 1981
30. Azərbaycan xalq dastanları, Bakı, 1983
31. Azərbaycan bayatıları. (tərtib edənlər: Bəhlul Abdullayev, Elxan Məmmədov, Qızılqül Babazadə), Bakı, «Elm», 1984
32. Azərbaycan xalq mahnı və təsnifləri (tərtib edəni Qafar Namazəliyev), Bakı, «İşıq», 1985
33. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Nağıllar, Bakı, «Yazıçı», 1985
34. Arazam Kürə bəndəm (tərtib edəni Bəhlul Abdullayev), Bakı, 1988
35. Araslı Həmid. XIII–XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1948
36. Araslı Həmid. XVII–XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı, Dok. dis., Bakı, 1954
37. Araslı Həmid. XVII–XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. ADU nəşri, Bakı, 1956
38. Araslı Həmid. Büyük Azərbaycan şairi Füzuli, Bakı, 1958
39. Arvad ağısı, mahnı, haxışta, sevgi, laylay, qayınana-gəlin sözləri (toplayanı Mirzə Abbaszadə), Bakı, 1918
40. «Arzu-Qəmbər» dastanı (toplayanı və tərtib edəni Əta Tərzi-başı), Bağdad, 1964
41. «Arzu-Qəmbər» dastanı (tərtib edəni Qəzənfər Paşayev), Bakı, «Gənclik», 1971
42. Atalar sözü (toplayanı və tərtib edəni Hənəfi Zeynallı), Bakı, 1926
43. Atalar sözü (toplayanı və tərtib edəni Ə.Hüseynzadə), Bakı,

Qəzənfər Paşayev

1949

44. Atalar sözü (topluyanı Əbülfəsəd Hüseynzadə), Bakı, «Yazıcı», 1981
45. Aşıq Ələsgər. Bakı, «Yazıcı», 1988
46. Aşıq Pəri məclisi. Aşıqlar. El şairləri, Bakı, «Yazıcı», 1991
47. Aşıq Şəmşir. Şeirlər. Bakı, «Yazıcı», 1980
48. Aşıq Şəmşir. Şeirlər, Bakı, «Yazıcı», 1984
49. Aşıq şeirindən seçmələr (tərtib edənlər Hüseyin Arif, Mürsəl Həkimov), Bakı, «Gənclik», 1984
50. Bayatılar (çapa hazırlayan: Azərbaycan Ədəbiyyatı Cəmiyyəti), Bakı, 1925
51. Bayatılar (tərtib edəni M.H.Təhmasib), Bakı, 1943
52. Bayatılar (tərtib edəni M.Fərzənə), Tehran, 1965 (hicri, 1344)
53. Bayatılar (tərtib edəni Asya Məmmədova), Bakı, «Elm», 1977
54. Bayatılar (tərtib edəni Vaqif Vəliyev), Bakı, «Yazıcı», 1985
55. Bayati, qoşma, təcnis. Bakı, 1988
56. Bayatılar, xoysatlar (tərtib edənlər: Bəndəroğlu Əli, Ziya M.), Bağdad, 1989
57. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələri, Bakı, «Uşaqgəncnəşr», 1948
58. Bilməcələr (topluyanı və tərtib edəni Aydın Kərkük), İraq, Kərkük, 1972
59. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti, Bakı, «Elm», 1985
60. Vahabzadə Bəxtiyar. O qədər uzaq, bu qədər yaxın. Bax: Gəlin açıq danışaq. Bakı, «Azərnəşr», 1988
61. Vəliyev Vaqif. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının janrları. Dok. dis., Bakı, 1972
62. Vəliyev Vaqif. Folklor nümunələri. ADU-nun Elmi Əsərləri. Dil və Ədəbiyyat seriyası, № 1, 1977
63. Vəliyev Vaqif. Qaynar söz çeşməsi. Bakı, «Yazıcı», 1981
64. Vəliyev Vaqif. Azərbaycan folkloru. Bakı, «Maarif», 1985
65. Vəliyev Vaqif Poetik incilər. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 25 yanvar, 1985
66. Vəliyev Kamil. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı, Bakı, «Gənclik», 1987
67. Vəliyev Həmid. Azərbaycan folkloru gürcü mənbələrində,

Kərkük folklorunun janrları

Bakı, «Yazıcı», 1984

68. Vəfələ Ayaz. Füzuli öyrədir, Bakı, «Gənclik», 1977

69. Vəfələ Ayaz. Sənətkar və xalq, Bakı, «Gənclik», 1983

70. Qarayev Yaşar. Folklorumuzun tarixi. Bax: Cavad Heyət.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, «Yazıcı», 1990

71. «Qardaşlıq» jurnalı, İraq, Bağdad, 1961–1976

72. «Qardaşlıq», № 2, 1961

73. «Qardaşlıq», № 4, 1962

74. «Qardaşlıq», № 5, 1962

75. «Qardaşlıq», № 11, 1962

76. «Qardaşlıq», № 5, 1963

77. «Qardaşlıq», № 5, 1967

77a. «Qardaşlıq», № 8, İstanbul, 2000

78. Qasımzadə Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, «Maarif», 1965

79. Qasımzadə Qasım. Ömrün əbədiləşən illəri. «Ulduz» jurnalı, 1986, № 6; «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində», Bakı, «Yazıcı», 1987, s. 222–229

80. Qasım Sarı Kəhiyə. İraq-türkman ədəbiyyatında xoyrat, Bağdad, 1992

81. Qasımov H.M. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında bayatının mövqeyi. Nam. dis., Bakı, 1949–1954

82. Qafarov R.O. Azərbaycan uşaq folkloru. Nam. dis., Bakı, 1988

83. Qafesoğlu İbrahim. «Türkman» adı, mənası və mahiyyəti. «Qardaşlıq» dərgisi, № 7-8, Bağdad, 1967

84. Qorki Maksim, Ədəbiyyat haqqında, Bakı, 1950

85. Quliyev Mərkəz. Süleyman Rəhimov və folklor. Nam. dis., Bakı, 1980

86. Quluzadə Mirzağa. Füzulinin lirikası, Bakı, 1965

87. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları, Bakı, 1958

88. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1967

89. Dəmirçizadə Ə.M. Azəri ədəbi dili tarixi, Bakı, 1967

90. Elçin. Mən səndən ayrılmazdım. Bax: «Ədəbiyyat və incəsənət»

Qəzənfər Paşayev

qəzeti, Bakı, 30 yanvar 1987

91. Əbdül Vahid Kuzəcioğlu. Kuzəcioğlunun xoyrat və bəstələri, İraq, Kerkük, 1966
92. Əbdüllətif Bəndəroğlu. İraq-türkman ədəbiyyatı yolunda bir addım. İraq, Bağdad, 1962
93. Əbdüllətif Bəndəroğlu. Ata sözlərimiz. Araşdırma, incələmə və qarşılaşdırma, İraq, Bağdad, 1988
94. Əbdüllətif Bəndəroğlu. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində, «Yurd» qəzeti, Bağdad, 16, 23, 30 mart, 11 may 1988 nömrələri
95. Əbdüllətif Bəndəroğlu. İraq-türkman ədəbiyyatı tarixinə bir baxış, II cild, Bağdad, 1989
96. Əbdüllətif Bəndəroğlu. Şah əsər. //«İraq-türkman folkloru» kitabı. Bakı, «Yazıcı», 1992
- 96a. Əbdüllətif Bəndəroğlu. Xoyrat-bayatı. «Ədəbiyyat qəzeti», 13 mart 1992
97. Ədəbiyyat məcmuəsi, XI cild, 1957
98. Ədəbiyyatşunaslıq terminləri lüğəti (tərtib edəni Əziz Mirəhmədov), Bakı, «Azərnəşr», 1957
99. Əzizov E.İ. «Qırat» və «Dürat» sözlərinin etimologiyası.// Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu, ADU-nun Elmi Əsərlərinin tematik məcmuəsi, Bakı, 1981
100. Əlizadə Hümmət. Aşıqlar, Bakı, «Azərnəşr». 1938
101. Əlizadə Zinyət. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı, Bakı, «Yazıcı», 1985
102. Əliyeva Dilarə. «Koroğlu»nun yeni variantı. «Ədəbiyyat qəzeti», 24 iyul 1992
103. Əliyev M.İ. Azərbaycan xalq poeziyasının forma və şəkilləri. Nam. dis., Bakı, 1976
104. Əliyev Y.M. Azərbaycan sovet folklorşunaslığının inkişafı. Nam. dis., Bakı, 1990
105. Əliyev O.S. Azərbaycan sehrli nağıllarının ideya-bədii xüsusiyyətləri. Nam. dis., Bakı, 1988
106. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında ateizm motivləri, Bakı, «Azərnəşr», 1973

Kərkük folklorunun janrları

107. Əli Saləddin. Azərbaycan şeiri və folklor. Bakı, «Elm», 1982
- 107a. Əmani. Əsərləri (tərtib edəni Əlyar Səfərli), Bakı, «Yazıcı», 1983
108. Əmin Abid. Türk xalqları ədəbiyyatında «Mani» növü və Azərbaycan bayatlarının xüsusiyyəti. «Azərbaycanı öyrənmə yolu» jurnalı, sayı 4–5, Bakı, 1930
109. Əsli və Kərəm. Bakı, «Uşaqgəncnəşr», 1960
110. Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi. Dok. dis., Bakı, 1973
111. Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, «Maarif», 1981
112. Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri), Bakı, «Maarif», 1992
113. Əhməd Otraqçı oğlu. Bakı radiosundan türkman folkloru haqqında verilişlər. «İraq» qəzeti, Kərkük, 11 iyun 1966-cı il
114. Zeynallı Hənəfi. Seçilmiş əsərləri, Bakı, «Yazıcı», 1983
115. Zeynalov Fərhad. Əbdüllətif Bəndəroğlu və İraq-türkman dilinin tədqiqi. // Ə.Bəndəroğlu. «İraq-türkman dili», II nəşri, Bağdad, 1989
116. Zeynalov Ə.M. Azərbaycan bayatları Qafqaz regionunda. Nam. dis., Bakı, 1991
117. İbrahim Daquqi. İraq türkmanları. Dilləri, tarixləri və ədəbiyyatları, Ankara, 1970
118. İbrahimov İdris. Azərbaycan atalar sözü və məsəlləri. Nam. dis., Bakı, 1949
119. İbrahimov İdris. Atalar sözü və məsəllər. // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, Bakı, 1961
120. İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair ocerklər, Bakı, 1958
121. İbrahimov C. Ağqoyunlu dövlətinin tarixinə dair ocerklər. V.İ.Lenin adına API-nin Elmi Əsərləri. XXVI cild, Bakı, 1963
122. İraq türkmanlar ağzında atalar sözləri (toplayanı və tərtib edəni Şakir Sabir Zabit), İraq, Bağdad, 1962
123. İraq-Kərkük bayatları (tərtib edəni Qəzənfər Paşayev), Bakı,

Qəzənfər Paşayev

«Yazıcı», 1984

124. İraq-Kerkük atalar sözləri (topluyanı və tərtib edəni Qəzənfər Paşayev), Bakı, «Azərnəşr», 1978

125. İsazadə Ə., Məmmədov N. Azərbaycan xalq mahnları və oyun havaları, Bakı, «Elm», 1984

126. İsmayılladə R. Azərbaycan xalq mahnları. // Azərbaycan xalq musiqisi. Ocerklər, Bakı, «Elm», 1981

127. İsmayılov M.S. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları, Bakı, «İşıq», 1984

128. İhsan Vəsfî. İraq türklərində deyimlər və ata sözləri. İstanbul, 1985

128a. «Yurd» qəzeti, İraq, Bağdad, 23.III.89, 27.VI.89, 5.X.89, 16.IV.92 <<http://16.IV.92>>, 7.V.92, 2.VII.92

128b. «Yurd» qəzeti, 23.VII.92

129. Kerkük bayatıları (tərtib edənlər: Rəsul Rza, Qəzənfər Paşayev), Bakı, «Azərnəşr», 1968

130. Kerkük mahnları (tərtib edəni Qəzənfər Paşayev), Bakı, «Gənclik», 1973

131. Kerkük müntəxəb xoyratları (topluyanı və tərtib edəni Molla Sabir), İraq, Bağdad, I qisim, 1951; II qisim, 1953; III qisim, 1954

132. Kerkük tapmacaları (topluyanı və tərtib edəni Qəzənfər Paşayev), Bakı, «Gənclik», 1984

133. Kerkük folkloru antologiyası (topluyanı və tərtib edəni Qəzənfər Paşayev), Bakı, «Azərnəşr», 1987, təkrar nəşr 1990

134. Kerkük xoyratları və maniləri (topluyanı və tərtib edəni Mehmet Həbib Sevimli), İstanbul, 1950

135. Kerkük xoyratları (topluyanı və tərtib edəni Osman Məzlum), Bağdad, 1951

136. «Kitabı-Dədə Qorqud» (tərtib edənlər: Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə), Bakı, «Yazıcı», 1988

137. Köçərli Firidun bəy. Sayaçı sözləri. SMOMPK, 41-ci buraxılış, 1910

138. Köçərli Firidun bəy. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1963

139. Köçərli Firidun bəy. Balalara hədiyyə. Bakı, «Gənclik», 1972

Kərkük folklorunun janrları

140. Laçınlı Ağa. Bayatılar və musiqi. «Ulduz» jurnalı, № 2, 1975
141. Mahmudov Yaqub. Səyyahlar. Kəşflər. Azərbaycan. Bakı, «Gənclik», 1985
142. Məmməd Arif. Bədii dil və üslub.// Ədəbiyyat məcmuəsi, Bakı, 1946
143. Məmməd Arif. Azərbaycan xalq teatrı. // Ədəbiyyat məcmuəsi. Azərbaycan SSR EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstитutunun əsərləri, I cild, Bakı, 1946
144. Məmməd İsmayıл. Bir ay sazla baş-başa. «Ədəbiyyat qəzeti», № 1, 1992
145. Məmmədov Ə. Şah Təhmasibin Azərbaycan dilində bir məktubu, ADU-nun Elmi Əsərləri, Dil və Ədəbiyyat seriyası, № 6, 1964
146. Məmmədov A.S. Azərbaycan poeziyasının xalq musiqisi ilə əlaqəsi. Dok. dis., Bakı, 1972
147. Məmməd Mehdi Bayat. Xoyratlarımız haqqında bir açıqlama. // İraq-türkmən ədəbiyyatında xoyrat, Bağdad, 1992
148. Məhəmməd Xurşid. Kərkük bayatları. «Qardaşlıq» jurnalı, Bağdad, 1969, № 11–12
149. Məhəmməd Xurşid. Əski sözlər bağçası, Bağdad, 1989
150. Mirzəzadə Hadi. İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr. ADU-nun Elmi Əsərləri. İctimai elmlər seriyası, № 4, Bakı, 1961
151. Mirzəzadə Hadi. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası, Bakı, 1962
152. Molla Nəsrəddin lətifələri (topluyanı və tərtib edəni Əli Abbas Müznib), Bakı, «Azərnəşr», 1927
153. Molla Nəsrəddin lətifələri (tərtib edəni Məmmədhüseyn Təhmasib), Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1965
154. Molla Nəsrəddin lətifələri (tərtib edəni Məmmədhüseyn Təhmasib), Bakı, «Yazıcı», 1978
155. Molla Cümə. Şeirlər, Bakı, «Azərnəşr», 1966
156. Mövlud Taha Qayaçı. «Arzu-Qəmbər»in yeni çapı. «Qardaşlıq» jurnalı, Bağdad, 1972, № 10–11
157. Nağıllar. Bakı, «Azərnəşr», 1965

Qəzənfər Paşayev

158. Namazov Qara. Azərbaycan aşiq sənəti, Bakı, «Yazıçı», 1984
159. Namazov Qara. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, Bakı, «Maarif», 1984
160. Nəbiyev Azad. Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri, Bakı, «Yazıçı», 1978
161. Nəbiyev Azad. «Koroğlu» dastanında Koroğlu surəti (Azərbaycan və özbək materialları əsasında), Nam. dis., Bakı, 1971
162. Nəbiyev Azad. Azərbaycan folklorunun janrları. I hissə, Bakı, ADU-nun nəşriyyatı, 1983
- 162a. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, Bakı, 2002
163. Nəbiyev Azad. Kərkük dünyası. «Kommunist» qəzeti, 20 may 1987
164. Nəbiyev Azad. El nəgmələri, xalq oyunları, Bakı, «Azərnəşr», 1986
165. Nəbiyev Azad. Durna gözlü bulaqlardan. // Nəgmələr. İnancalar. Alqışlar (toplayanı və tərtib edəni Azad Nəbiyev), Bakı, «Yazıçı», 1986
166. Nəsimi İmadəddin. İraq Divanı (tərtib edəni Qəzənfər Paşayev), Bakı, «Yazıçı», 1987
167. Nicat Kövsəroğlu. Nəsrəddin Xoca, İraq, Kərkük, 1969
168. Odunçunun qızı (toplayanı və tərtib edənləri Əhməd Quşçu oğlu və Behcət Qəmgin), Kərkük, 1971
169. Orucov Ə.Ə. Azərbaycan dilinin filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları, Bakı, 1965
170. Orxan Oral. Üç dastan, Ankara, 1972
171. Osman Məzlum. Xoyratlar, Bağdad, 1975
172. Paşayev Qəzənfər. İraq azərbaycanlıları. «Elm və həyat» jurnalı, 1967, № 4
173. Paşayev Qəzənfər. Kərkük şairləri. «Ulduz» jurnalı, 1968, № 7
174. Paşayev Qəzənfər. Kərkük dialektinin fonetikası, nam. dis., Bakı, 1969
175. Paşayev Qəzənfər. Kərkük azəriləri. Atalar sözləri. «Azərbaycan» jurnalı, № 2, Bakı, 1969
176. Paşayev Qəzənfər. İraq-Kərkük xoyratları. «Kitablar alə-

Kərkük folklorunun janrları

mində» jurnalı, Bakı, 1983, № 2

177. Paşayev Qəzənfər. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində, Bakı, «Yazıcı», 1985, təkrarnəşr 1987

178. Paşayev Qəzənfər. Folklorumuzun qüdrətli qolu. // Kərkük folkloru antologiyası, Bakı, «Azərnəşr», 1987

179. Paşayev Qəzənfər. Folklorumuzda yerini tutmamış janr. // Azərbaycan folklorunun aktual problemləri. Bakı, BDU, 1991

180. Paşayev Qəzənfər. İraq-türkman folkloru. Monoqrafiya, Bakı, «Yazıcı», 1992, 215 səh.

180a. Paşayev Qəzənfər. İraq-türkman folkloru. Monoqrafiya, İstanbul, 1998, 320 səh.

181. Paşayev Sədник. Çoxvariantlı «Arzu-Qəmbər» dastanı və xalq əfsanələri, «Elm və həyat» jurnalı, № 12, Bakı, 1987

182. Rejioğlu Əbdülhəkim. Şeir toplumun olmalı. «Qardaşlıq», № 1–2, Bağdad, 1963

183. Rəsul Rza. Uzaq ellərin yaxın töhfələri. // Kərkük bayatları. Bakı, «Azərnəşr», 1968

184. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri, V cild, Bakı, «Yazıcı», 1983

185. Rzaquluzadə Mikayıll. Atalar sözü və məsəllər. // Atalar sözü (topluyanı Əbdülkərim Hüseynzadə), Bakı, «Azərnəşr», 1949

186. Rza Dəmirçi. Gələcək nüfuz sayımı və İraq türkmanları. «Qardaşlıq» jurnalı, № 6, Bağdad, 1970

187. Rzazadə M. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili tarixinə aid materiallar, Bakı, 1961

188. Salman Mümtaz. Aşıq Abdulla, Bakı, «Azərnəşr», 1927

189. Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları. Bakı, «Yazıcı», 1986

190. Seyidov Mirəli. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, «Yazıcı», 1983

191. Seyidov Mirəli. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, «Yazıcı», 1989

192. Seyidov Mirəli. Yaz bayramı, Bakı, «Gənclik», 1990

193. Seyidov Nurəddin. Azərbaycan nağılları haqqında. // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, Azərb.SSR

Qəzənfər Paşayev

EA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1961

194. Seyidov Nurəddin. Azərbaycan nağıllarının bədii xüsusiyyətlərinə dair bəzi qeydlər. // Tədqiqlər, II kitab, Bakı, 1966

195. Seyidov Nurəddin. Azərbaycan tapmacalarına dair. // Tədqiqlər, Bakı, 1968

196. Seyidov Nurəddin. Tapmacaların bəzi xüsusiyyətlərinə dair. // Tədqiqlər, IV kitab, Bakı, 1973

197. Sinan Səid Əbdülqadir. İraqda türk mətbuatı və ədəbi məsələlər. Nam. dis., Bakı, 1969

197a. Sinan Səid. Azərbaycandan gələn qardaş səsi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 19 aprel 1969

198. Sehrli sünbüllər (toplayanı Azad Nəbiyev), Bakı, «Gənclik», 1990

199. «Son xəbərlər» qəzeti, № 15, Bakı, 1915

200. Sula Benet. Necə yaşayasan, yüzü haqlayasan (ingilis dilindən tərcümə edən Qəzənfər Paşayev), Bakı, «Yazıcı», 1989

201. Sübhi Saatçi. Kərkük çocuq folkloru, İstanbul, 1984

201a. Sübhi Saatçi. İraq Türkmanları. İstanbul, 2003

201b. Sübhi Saatçi. Kərkük dərlənən olay türküləri. İstanbul, 1992

202. Tapmacalar (toplayanı və tərtib edəni Vəli Xuluflu), Bakı, 1928

203. Tapmacalar (toplayanı və tərtib edəni Nurəddin Seyidov), Bakı, «Elm», 1971

204. Tahirbəyov Bayram. Atalar sözünün təsnif və təqdim edilməsi haqqında. // Atalar sözü (toplayanı Ə.Hüseynzadə), Bakı, «Yazıcı», 1981

205. Tərzibaşı Əta. Kərkük xoysatları və manıləri, I cild, Bağdad, 1955

206. Tərzibaşı Əta. Kərkük xoysatları və manıləri, II cild. Kərkük, 1956

207. Tərzibaşı Əta. Kərkük xoysatları və manıləri, III cild, Kərkük, 1957

208. Tərzibaşı Əta. Kərkük havaları, Bağdad, 1962

Kərkük folklorunun janrları

209. Tərzibaşı Əta. Kərkük əskilər sözü, Bağdad, 1962
210. Tərzibaşı Əta. Yazı dili, qonuşma dili. «Qardaşlıq» dərgisi, Bağdad, 1962
211. Tərzibaşı Əta. Kərkük şairləri, I cild, Bağdad, 1963
212. Tərzibaşı Əta. Kərkük xoyratları və maniləri, İstanbul, 1975
213. Təhmasib Məmmədhüseyn. Azərbaycan nağıllarında Keçəl. «Revolyusiya və kultura» jurnalı, № 1–2, Bakı, 1939
214. Təhmasib M.H. Xalq ədəbiyyatımızda mərasim və mövsüm nəğmələri, Nam. dis., Bakı, 1945
215. Təhmasib M.H. Uzaq əllərin yaxın töhfələri haqqında. «Azərbaycan» jurnalı, № 2, 1969
216. Təhmasib M.H. Ara uzaq, ürək yaxın. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 18 mart 1972
217. Toy və halay mahniları (tərtib edəni B.Şahsoylu), Bakı, «Gənclik», 1980
218. «Ulduz» jurnalı, № 12, 1975
219. Fərzəliyev Təhmasib. Nəsrəddin adı ilə bağlı lətifələrin nəşri və tədqiqi. // Tədqiqlər, II kitab, Bakı, «Elm», 1966
220. Fərzəliyev Təhmasib. Azərbaycan xalq lətifələri, Bakı, «Elm», 1971
221. Fərzəliyev Təhmasib. Azərbaycan folklorunda xalq dram və oyun tamaşaları. // Tədqiqlər, VII kitab, Bakı, «Elm», 1987
222. Fərhadov F. «Koroğlu» eposunun Zaqafqaziya versiyası. Dok. dissertasiyasının avtoreferati, Bakı, 1968
223. Firdovsi. Şahnamə (tərcümə edəni Mübariz Əlizadə), Bakı, «Yazıcı», 1986
224. Xalq ədəbiyyatı, I cild, Bakı, «Elm», 1981
225. Xalisboyli T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan folkloru. Dok. dis., Bakı, 1991
226. Xobotyev K. Layla valı. «Kommunist» qəzeti, Bakı, 9 fevral 1989
227. Xuluflu Vəli. El aşıqları, Bakı, 1927
228. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 1957
229. Hatəmi M. Xalq yaradıcılığında atəşpərəstliyin inikası. Nam. dis., Bakı, 1971

Qəzənfər Paşayev

230. Hacıbəyov Üzeyir. Seçilmiş əsərləri, Bakı, «Yazıcı», 1985
231. Hacıbəyov Üzeyir, Maqomayev Müslüm. Azərbaycan el nəğmələri, 2-ci nəşri, Bakı, 1985
232. Hacıyev Cəfər Xəndan. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı, «Azərnəşr», 1958
233. Hacıyeva Maarifə. Folklor və müasir poetik proses. Bakı, «Yazıcı», 1991
234. Haşim Nahid. İraq türkləri. «Türk yurdu» məcmuəsi, Ankara, 1919 (hicri 1339)
235. Həkimov Mürsəl. Folklordan çöl materialları toplusu üzrə (bayatılar) metodik iş. Bakı, 1982
236. Həkimov Mürsəl. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı. Bakı, «Yazıcı», 1983
237. Həkimov Mürsəl. Xalq mövsümləri və aşiq sənəti. // Tədqiqlər, IV kitab, Bakı, «Elm», 1973
238. Həkimov Mürsəl. Bayatılar, Bakı, 1991
239. Həsənova Lalə. Azərbaycan satirik məişət nəğmələri, Bakı, «Yazıcı», 1989
240. Həşimov Ə.H. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tərbiyəvi fikirlər. Bakı, «Uşaqgəncnəşr», 1958
- 240a. Hidayət Kamal Bayatlı. İraq–türkman türkcəsi. Ankara, 1996
241. Hikmətli sözlər (tərtib edəni Həsən Qasımov), Bakı, «Uşaqgəncnəşr», 1961
242. Homer. İliada (tərcümə edəni Mikayıl Rzaquluzadə), Bakı, Azərnəşr, 1978
243. Hüseyn Arif Hüseynzadə. Ömür gözləsə, Bakı, «Gənclik», 1978
244. Hüseynov Tofiq. Ön söz. // Çəmənzəminli Y.V. Qızlar bulağı. Qan içində, Bakı, «Yazıcı», 1987
245. Çəmənzəminli Y.V. Qızlar bulağı. Qan içində. Bakı, «Yazıcı», 1987
246. Cavad Heyət. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, «Yazıcı», 1990
247. Cavansır M.C. Qarabağ tarixi, Bakı, 1959

Kərkük folklorunun janrları

- 247a. Qarabağnamələr. Bakı, «Yazıcı», 1969
248. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, II cild, Bakı, «Elm», 1983
249. Cəfərzadə Əzizə. Bir daha xoş gördük, İraq! «Bakı» qəzeti, 25 iyul 1985
250. Cəfərzadə Əzizə. Bayatı düşüncələrim. «Azərbaycan türk kultur dərgisi», sayı 266, Ankara, 1989
251. Cəfərov Məmmədcəfər. Azərbaycan şeirində sənətkarlıq, ənənə və novatorluq məsəlesi. «Azərbaycan» jurnalı, № 11, 1955
252. Cəfərov Məmmədcəfər. Füzuli düşünür, Bakı, 1959
253. Cəfərov Səlim. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, 1958
254. Cəfər Xəndan. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı, 1950
255. Şakir Sabir Zabit. Kərkükdə ictimai həyat. İraq, Bağdad, 1962
256. Şərifli M. «Eldəgəz» haqqında. V.İ.Lenin adına APİ-nin Elmi Əsərləri, 1946, №1
257. Şirvani Y.Z. İbn Mühənnə və onun lügəti haqqında bəzi qeydlər. ADU-nun Elmi Əsərləri, №3, 1966.
258. İsmayılov Şıxlı. Dəli Kür. Bakı, «Yazıcı», 1983

Rusca

259. Аббасов И.И. Азербайджанские дастаны в армянских источниках и проблемы их исследования. Автореф. Док. дисс. Баку, 1986
260. Адилов Муса. Система повторов в азербайджанском языке. Док. дисс. Баку, 1967
261. Азадовский М.К. Литература и фольклор. Очерки и этюды. Л., Гослитиздат, 1938
262. Азадовский М.К. Русские сказочники. // Русская фольклористика, М., 1965
263. Азбелев С.Н. Историзм былин и специфика фольклора. Л., «Наука», 1982
264. Алиев А.А. Художественные особенности азербайджанских баяты. Канд. дисс. Баку, 1980
265. Анекдоты о Ходже Насреддине и Ахмет Ахье. Крым. АССР,

Qəzənfər Paşayev =====

Государственное изд-во, 1937

266. Анекдоты о Ходже Насреддине. Изд-во Восточной лит-ры, М., 1957

267. Аникин В.П. Народная мудрость. // Пословицы и поговорки народов Востока. Изд-во Восточной лит-ры, М., 1961

268. Аникин В.П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. М., 1957

269. Афанасьев А.Н. Политическое воззрение славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. Том I, М., 1865

270. Базанов В.Г. Причитания русского севера в записях 1942-1945 годов. //Русская фольклористика. М., 1965

271. Байрам-Алибеков Т. Праздник Новруз. «Каспий», 1913, №57

272. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 1960

273. Бахлул Абдулла. Азербайджанский обрядовый фольклор и его поэтика. Баку, Элм, 1990

274. Белинский В.Г. Стихотворения М.Лермонтова. Избранное. Изд-во Московский рабочий, М., 1954

275. Белинский В.Г. Статьи о народной поэзии. // Русская фольклористика. М., 1965

276. Большая Советская Энциклопедия. Т. I, М., 1970

277. Виноградов Г.Е. Народная педагогика. Изд. Вост. СПб.

278. Отд. Русского Географического Общества, 1926

279. Буслаев Ф.И. Исторические очерки. Том I, СПб., 1981

280. Герbstман А.И. Русский фольклор. Том XI, Изд-во АН СССР, М.-Л., 1968

281. Гордлевский В.А. Ходжа Насреддин.// Анекдоты о Ходже Насреддине. М., 1957

282. Гордлевский В.А. Из истории Османской пословицы и поговорки.// Избранные сочинения, т. II, ИВЛХ, М., 1961

283. Горький М. Материалы и исследования. Т.I, Изд-во АН СССР, 1934

284. Горький М. О литературе. М., 1953

285. Горький А.М. Советская литература. // Русская фольк-

Kərkük folklorunun janrları

лористика, М., 1965

286. Гош Мхитар. Албанская хроника, Баку, 1960
287. Грубер Р.И. Всеобщая история музыки. Т. I, М., 1960
288. Даль В.И. Толковый словарь. Т. III, 1912
289. Даль В.И. Пословицы русского народа. М., 1957
290. Живая старина, год XX, 1911, СПб., 1912, № 1-4
291. Загадки. Изд-во Наука, Л., 1968
292. Захиди А.И. Слова тюркского происхождения в современном арабском языке. Автореф. канд. дисс., Баку, 1967
293. Календарные обычай и обряды в странах зарубежной Европы. М., 1977
294. Капица О.И. Детский фольклор. Л., 1928
295. Караев К.А. Статьи. Письма. Воспоминания. М., 1978
296. Квятовский А. Поэтический словарь. М., 1966
297. Колесницкая И.М. Загадки. Русское народное поэтическое творчество. Том II, Изд-во АН СССР, М.-Л., 1955
298. Короглы Х.Г. Огузский героический эпос. М., Наука, 1976
299. Кравцов Н.И. Проблемы славянского фольклора. «Наука», М., 1972
300. Кравцов Н.И. Система жанров русского фольклора. // Проблемы славянского фольклора. М., 1972
301. Лазутин С.Г. Поэтика русского фольклора. М., 1981
302. Ленин В.И. О литературе и искусстве. М., 1967
303. Литвин Э.С. К вопросу о детском фольклоре. // Русский фольклор. Л., 1958
304. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951
305. Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, 1991
306. Мелетинский Е.М. «Низкий» герой волшебной сказки. // Герои волшебной сказки. Изд. Восточной лит-ры, М., 1958
307. Мелиоранский П.М. Араб. филолог о турецком языке. С.-Петербург, 1890
308. Мельников М.Н. Русский детский фольклор Сибири. Ново-

Qəzənfər Paşayev =====

сибирск, 1971

309. Ментсшешвили А.М. Ирак в годы английского мандата. М., 1969
310. Мифы народов мира. Том I, М., 1980
311. Музаффаров Р. Татарские народные пословицы. Канд. дисс., Казань, 1959
312. Наджип Э.Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века. Автореф. док. дисс., М., 1965
313. Онисайская И.М. Структура пословиц и образованных от них фразеологических оборотов. Канд. дисс., Ленинград, 1961
314. Ончуков Н.Е. Сказки и сказочники на Севере. // Русская фольклористика, М., 1965
315. Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XX вв., Ленинград, 1949
316. Померанцева Э.В. О русском фольклоре. М., 1977
317. Пропп В.Я. Жанровый состав русского фольклора. // Русская литература, 1964, № 4
318. Пропп В.Я. Принципы классификации фольклорных жанров. «Советская этнография», 1964, № 4
319. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Вах: Русская фольклористика, М., 1965
320. Пропп В.Я. Фольклор и действительность, М., 1976
321. Пословицы и поговорки народов Востока. Москва, 1961
322. Путилов Б.Н. Миф-обряд-песня Новой Гвинеи. М., «Наука», 1980
323. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том II, часть 2, 1963
324. Русское народное поэтическое творчество. Изд-во «Высшая школа», М., 1969
325. Русский фольклор. Т И, Л., 1957
326. Рыбнякова М.А. Русские пословицы и поговорки. Москва, 1961
327. Рыбнякова М.А. Содержание и форма пословицы и поговорки. // Русская фольклористика, М., 1965

Kərkük folklorunun janrları

328. Советский энциклопедический словарь. М., 1980; 1983
329. Томашевский В.В. Стилистика и стихосложение. М., Учпедгиз, 1959
330. Тарасенкова Е.Ф. Жанровое своеобразие русских сказок. Русский фольклор. Материалы и исследования. Изд-во АН СССР. М.-Л., 1957
331. Фархадова С.Т. Обрядовая музыка Азербайджана. Баку, «Элм», 1991
332. Чернышевский Н.Г. Песни разных народов. // Русская фольклористика, М., 1965
333. Шахнович М.И. Первобытная мифология и философия. Л., 1971
334. Ширалиев М.Ш. О диалектной основе азербайджанского национального литературного языка. Труды Института Литературы и Языка им. Низами. Том II, Баку, 1953
335. Шенгели Г. Техника стиха. Изд-во «Художественная литература», М., 1960
336. Штокмар М. Стихотворная форма русских пословиц, поговорок, загадок, прибауток. Журнал «Звезда Востока», № 11, 1965
337. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961

Başqa dillərdə

338. Bəndəroğlu Əbdüllətif. Türkmanlar inqilabi İraqda (ərəbcə), Bağdad, 1972
339. Boratav P.N. Xalq hekayələri və xalq hekayəçiliyi (türkcə), Ankara, 1946
340. Boratav P.N. Türk xalq ədəbiyyatı 100 soruda (türkcə), İstanbul, 1969
341. «Qardaş Ədəbiyyatlar» dərgisi (türkcə), Ərzurum, 1985, № 10
342. Qarriyev B.A. Türkmen matalları (türkməncə), Aşxabad, 1962
343. Edmondz S.C. Kürtlər, türklər, ərəblər (ingiliscə), London, 1957

Qəzənfər Paşayev

344. Əhməd Cavad. Çırpinirdi Qara dəniz (Türkçə), Ankara, 1990
345. İbn-əl-Əsir. Ümumi tarix (ərəbcə). Qahirə, 1312 hicri
346. İsa Özqan, Qəzənfər Paşayev. Kerkük folkloru antologiyası (Türkçə), «Türk kulturu» dərgisi, sayı 298, Ankara, 1988
347. İslam Ensiklopediyası (Türkçə), II cild, İstanbul, 1979
348. İslam Ensiklopediyası (Türkçə), VI cild, İstanbul, 1979
349. Lonqriq Stefan Hemslı. Müasir İraqın dörd əsri (ingiliscə), Oksford, 1925
350. Mahir Naqib. Kerkük xalq musiqisinin təsnif və təhlili (Türkçə), Ankara, 1991
351. Menqes Karl Heynrix. Türk dilləri və türk xalqları (ingiliscə), Almaniya, Veysbaden, 1968
352. Mustafa Cavad. İraqda türklərin tarixi (ərəbcə). «Əl-Dəlil» dərgisi, № 2, 1946; № 5, 1947
353. Sadəttin Buluç. Kerkük xoyrat və manilərində başlıca ağız özəllikləri (Türkçə), Türk dil Qurumu yayınlarından. Sayı 270, 1966
354. Sübhi Saatçi. Kerkük tapmacaları. «Füzuli» dərgisi, sayı 4-5, Ankara, 1985
355. Təbəri. Ümumi tarix (ərəbcə), VI cild, Qahirə.
356. Fazıl Hüseyn. Mosul problemi (ərəbcə). Bağdad, 1955
- 356a. Hidayət Kamal Bayatlı. İraq-türkmən türkçəsi. Ankara, 1996
357. Hürmüzlü Erşad. İraq türkləri (Türkçə), İstanbul, 1991
358. Hüseynova Z. Uzbek topışkemleri (özbəkcə). UzSSR FAN, Taşkent, 1966
- 358a. Cəlal Ərtuq. Türkiyədə və dünyada İhsan Doğramacı fenomeni (Türkçə), Ankara, 1996
359. Cəfəroğlu Əhməd. Türkmanlar (Türkçə), «Türk kulturu» dərgisi, № 20, 1964
360. Şakir Sabir Zabit. İraqda türkmanların tarixi vardır (ərəbcə). Bağdad, 1957
361. Şakir Sabir Zabit. İraq və İran arasında əlaqə və sərhəd məsələləri (ərəbcə), Bağdad, 1964
362. Ziyad Köprülü. İnsan haqları açısından İraq türkləri (Türkçə), Ankara, 1992

QƏZƏNFƏR PAŞAYEV

**BORCUMUZDUR
BU EHTİRAM**

Bakı – «Ozan» – 2010

Elmi redaktoru:

Bəkir Nəbiyev,
AMEA-nın həqiqi üzvü

**Rəyçi və ön sözün
müəllifi:**

Nizaməddin Şəmsizadə,
*filologiya elmləri doktoru,
professor*

Paşayev Qəzənfər
Borcumuzdur bu ehtiram.
Bakı, «Ozan», 2010, 240 səh.

Kitabda filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Paşayevin ünsiyyətdə olduğu, əksəriyyəti ilə illər boyu dostluq etdiyi, dünyasını dəyişmiş dəyərli insanlar haqqında fikirləri, düşüncələri yer alır. O insanlar ki, örnek olan əməlləri və müdrik kəlamları ilə bizimlədir.

«Borcumuzdur bu ehtiram» xalq tərəfindən sevilən, unudulmaz insanların xatirəsinə bir töhfədir.

P **4702060200**
On - 047 - 10 2010

Təkmilləşdirilmiş nəşr
«Ozan» nəşriyyatı - 2010

Borcumuzdur bu ehtiram

*Ölüm sevinməsin qoy, ömrünü vermir bada,
El qədrini canından daha əziz bilənlər.
Şirin bir xatırətək qalacaqdır dünyada,
Sevərək yaşayınlar, sevilərək ölənlər...*

Səməd Vurğun

UNUDULMAZLAR HAQQINDA UVERTÜRA

İnsan dünyasını dəyişdikdən sonra ömrünü həyatda qalanların xatirəsində davam etdirir. Bunun üçün ölməzdən əvvəl insana ölməzlik gətirən işlər, əməllər, ad-sən qazanmalısan. Ən azı səni sevənlərin bir xatirəsinə layiq olmalıdır. Xatırələr Allahın əmri ilə dünyasını dəyişənlərin həyatda sağ qalanlar üçün qoyub getdiyi ömür kitabı, yaddaşnamələrdir. Xatırəni yaratmaq da, yaşatmaq da çətindir. Xatırəni şəxsiyyətlər yaradır və yaşıdır. Dəqiq desək, xatırəni yaratmaq üçün də, yaşatmaq üçün də Şəxsiyyət olmaq lazımdır. Filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Paşayev ədəbi-ictimai mühitdə sayılıb-seçilən, nüfuzu və yeri olan, həm müasirlərinə, həm də dünyasını dəyişmiş unudulmazlara yüksək qədrşünaslıq bildirən belə şəxsiyyətlərdən biridir. «Borcumuzdur bu ehtiram» bir çox ziyalıların, o cümlədən də mənim qədirbilən dostum Qəzənfər müəllimin həyatı ilə bağlı şəxsiyyətlərə ləyaqətli ehtiramının elmi-publisistik ifadəsidir. Q.Paşayev təkcə özü üçün yox, başqaları üçün də yaşamağı bacaran açıqürəkli, səmimi və səxavətli bir insandır. «Borcumuzdur bu ehtiram» kitabına başda Ulu Öndər, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev olmaqla iyirmi beş ziyalı – dövlət xadimi, alim, müəllim, yazıçı və şair haqqında portret ocerklər toplanıb. H.Əliyevə həsr olunmuş «Xilaskar» ocerki bu fenomenal şəxsiyyətə dərin sevgi və hörmətlə yazılıb. Müəllif nümunəvi ştrixlərlə bu dahi insanın milli və bəşəri keyfiyyətlərini müəyyənləşdirməyə çalışır. Kitaba daxil olan bütün ocerklər böyük səmimiyyətlə yazılıb, hər biri şirin layla kimi, nurlu elegiya kimi oxunur. Böyük şəxsiyyətlər haqqında yazmaq tarixin özü haqqında yazmaq qədər çətindir. Çünkü böyük sənətkarlar, liderlər, filosoflar tarixin həm yaradıcıları, həm də dayaqları-

dır. Q.Paşayevin yazısını oxuyanda bir daha dərk edirəm ki, Səməd Vurğun bütöv bir poeziya epoxasının, poeziya tarixinin özüdür. Yaxud R.Rza ocerkindən bir daha anlaşılır: R.Rza çoxəsrlıq Azərbaycan fəlsəfi poeziyasının duru bir bulağıdır. O, poeziyamızdan, fəlsəfi poeziyadan poetik fəlsəfəyə gəlib.

Mütəxəssislərə məlumdur ki, bu iki epoxal şəxsiyyət XX əsr Azərbaycan şeirinin əsas təmayüllərinə başçılıq ediblər. S.Vurğun (M.Müşfiqlə birlikdə) lirik-romantik, R.Rza isə fəlsəfi-intellektual poeziya təmayülünün baneyi-karı olmuşlar.

XX əsrin böyük türk alimi, fenomenal insan, bütöv şəxsiyyət İhsan Doğramacıya həsr olunmuş yazı canlı portretini yaratmaqla bahəm, həm də Qəzənfər müəllimin könül yelkənlərini açıb türkçülükdə ümmanında üzdüyündən xəbər verir.

Başlıcası isə müəllif hər bir şəxsiyyət haqqında yazarkən onun xatirəsini əbədiləşdirən əsas xüsusiyyəti qabardır, təqdimatda ön plana çıxarır. Məsələn, AMEA-nın müxbir üzvü Abbas Zamanov «Abbas müəllimi anarkən», akademik Məmmədağa Şirəliyev «Türkologiya elmimizin patriarxı», görkəmli jurnalist Nəsir İmanquliyev «Nəcabətli adam», AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayev «Ədəbiyyatşünaslıq elmimizin iftixarı», xalq yazarı Əzizə Cəfərzadə «Son şəkil», şair Qasım Qasımcadə «Həlim xasiyyətli, dağ vüqarlı» və s. kimi adlarla anılır.

Bu kitaba daxil olan yazılar müxtəlif illərdə qələmə alınsa da, onların hamisini qəmli bir «...ölümündən sonra» fəryadı birləşdirir. Böyük iqtisadçı və filosof K.Marksın belə bir məşhur fikri var: «Ölüm ölenlər üçün yox, qalanlar üçün faciədir». Müəllif bax, məhz bu faciələrin bir insanın, dostun, yoldaşın – Qəzənfər Paşayevin qəlbində doğurduğu kədərli və işıqlı məqamları qələmə alıb. Kitabda bu kədərli və işıqlı məqamların fokusunda XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq simaları Nigar Rəfibəylinin, Hüseyn Arifin, Tofiq Bayramın, Fərman

Qəzənfər Paşayev

Kərimzadənin, İsi Məlikzadənin, Vilayət Rüstəmzadənin, Vlادимир Qafarovun, Rasim Kərimlinin obrazları aydın görünür.

Qəzənfər Paşayev hələ XX əsrin 70-ci illərində, totalitar sovet rejiminin gəlhagəl vaxtı «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» kitabı ilə əhalisinin çoxu qan qardaşlarımızdan ibarət olan İraqı Azərbaycana gətirdi, fantastik tirajla çap olunmuş bu əsəri o zaman Azərbaycanda oxumamış adam qalmadı. Onun böyük türkçü və azərbaycançı, xalq şairi Rəsul Rza ilə birlikdə çap etdirdiyi «Kərkük bayatıları» (1968), «Kərkük mahnıları» (1978), «Kərkük tapmacaları» (1984), «Kərkük folkloru antologiyası» (1987)... nəhayət, «İraq-Kərkük folkloru» (1992), «İraq-türkman folkloru» (1995, Bağdad, 1998, İstanbul, 2008, Tehran), «Kərkük dialektinin fonetikası» (2003), «Kərkük folklorunun janrları» (2003), «Nəsimi haqqında araşdırınalar» kimi fundamental elmi monoqrafiyaları Qəzənfər Paşayevi dünyada şərqşünas və folklorşünas kimi tanıtmış əsərlərdir. Bu kitabında da həssas və diqqətli alim Əbdüllətif Bəndəroğlu, Sinan Səid, müğənni Əbdülvahid Kuzəcioğlu haqqında qələmə aldığı kövrək ocerklərlə başı bələli İraqa, onun mühabibəyə düşçə olmuş xalqına, bu elin ədəbiyyat və sənətinə məhəbbətini ifadə edir. Bizim İraqa, onun mərd xalqına olan sevgimizi korşalmağa qoymur.

«Borcumuzdur bu ehtiram» kitabında el ağsaqqalı Tofiq Bağırova, kimyaçı alim, professor Rafiq Ələkbərova həsr olunmuş mənalı ocerklər də yer alıb. Q.Paşayev aşiq sənətinin yuva bağladığı Tovuzda dünyaya gəlib, onun beşiyini də saz yırtgalayıb, laylası ilahidən enib sazin simlərindən sözülüb qəlbini dolub. Qüdrətli aşiq sənətimizə, saza-sözə məhəbbət folklorçu alimin bu kitaba daxil etdiyi Mikayıl Azaflıya, onun dünyadan vaxtsız köçmüş nəgməkar qızı Dilarə Azaflıya, Aşiq Əkbər Cəfərova həsr olunmuş yazılarının da leytmotivini, başlıca qayəsini təşkil edir. Bu ocerklərdə aşiq sənətindən, «Yaniq

Borcumuzdur bu ehtiram

Kərəm»dən sözülüb-düzülüb gələn bir həsrət, bir yanğı var. Qəzənfər müəllimin ürəyindən od alan bu yanğı hər bir oxucunun qəlbində yuva bağlayacaq. 78 yaşında heç bir xəstəlik görmədən dünyasını dəyişmiş atam Şəmsəddin deyərdi: «Ölüm allah əmridir!» və sonra Aşıq Alının bu bəndini deyərdi:

*Ölüm haqdı, çıxmaq olmaz əmrədən,
İpək tora həlqə salma dəmirdən.
Aydı-gündü gəlir, gedir ömürdən,
Tələsirik, görən yaza nə qaldı?*

Qəzənfər Paşayevin kitabı ömrünü xalq, millət, elm, mədəniyyət və dövlət yolunda fədakarlıqlara həsr edib, bu dünyadan ləyaqətlə köçənlərə həsr olunub. Və bu dəyərli kitabın bir məziyyəti də ondadır ki, kitabı müəllifi bu dünyada qalib gedənlər haqqında yazmağa mənəvi haqqı olan insandır.

Rəhmətlik xalq şairi Cabir Novruz deyirdi:

*Sağlığında qiymət verin insanlara,
Sağlığında yaxşılara yaxşı deyin,
Sağlığında yaman deyin yamanlara.*

Qəzənfər Paşayev həm sağlığında, həm də yoxluğunda insanlara qiymət verməyi bacaran xeyirxah Allah bəndəsidir. Onda şamanlara məxsus bir tizfəhmlilik, sufilərə xas bir dünya tamahsızlığı var.

Xalq şairi Fikrət Qocanın bir şeiri var. Məzmunu belədir: Baba ilə nəvə bir ağsaqqalı dəfn edib, qəbiristanlıqdan evə qayıdırular. Nəvə soruşur:

– Baba, ölən kişilər hara gedir?

Baba deyir:

– Oğul, ölən kişiləri gələcək günlərin bünövrəsinə qoyuruq.

Qəzənfər Paşayevin «Borcumuzdur bu ehtiram» kitabının

Qəzənfər Paşayev

qəhrəmanları da bu xalqın, ulu millətin, bu dövlətin müstəqil Azərbaycanın gələcək, daha gözəl günlərinin bünövrəsinə qoyduğu ağırtaxtalı kişilər, vətənə, millətə öz tələbi, ən nəcib duyğuları ilə xidmət etmiş ziyalı və zadəgan xanımlardır.

Bu kitabda adı keçən insanların hər biri övladlara, nəsil-lərə tükənməz örnəkdir. İllər keçəcək, Qəzənfər Paşayevin kitabı öz qəhrəmanları ilə birlikdə yeni nəsillər üçün mənalı bir dərsliyə, şəxsiyyətlər haqqında ensiklopediyaya çevriləcək, üzərindəki imzani nəsillərin yaddasına həkk edəcək.

Nizaməddin Şəmsizadə
filologiya elmləri doktoru, professor

XİLASKAR*

Xalqa bir bəla, faciə üz verəndə Böyük Yaradan onu xilas etmək üçün tarixi şəxsiyyətlər, xilaskarlar göndərir. Onlar ilahi qüdrət və nurla gəndərilir, xalqın yoluna işıq saçır, qurtuluş yolunu göstərirlər. Heydər Əliyev belə şəxsiyyətlərdən idi. O, böyük siyasetçi idi. Siyasət isə elektrik cərəyanına bənzəyir. Hər iki-sində bircə səhv, bircə diqqətsizlik ağır nəticələr verir. Otuz ildən artıq Azərbaycana rəhbərlik edən Heydər Əliyevin daxili və xarici siyasətdə nəzərə çarpacaq bir səhvə yol verməməsi onun dahiliyinə dəlalət edir. Heydər Əliyev Azərbaycan reallığında böyük hadisə, bir epoxadır. Heydər Əliyev bir fenomen idi. Onu sahilsiz bir ümmana bənzətmək olar. Azərbaycan xalqı qarşısında Heydər Əliyevin xidmətləri ölçüyəgelməzdirdir.

Onun bütün xidmətlərini bir yana qoysaq, təkcə XX əsrin 90-cı illərində xalqı vətəndaş qarşıdurmasından, dövləti parçalanmaqdan xilas etməsi böyük tarixi hadisə idi.

* Bax: «Vəfa» jurnalı, xüsusi buraxılış, 2004, s.39.

Mənə qalırsa, onun ən böyük xidməti bir çox Afrika və Asiya ölkələrində baş verən daxili çaxnaşmalar, çevrilişlər nəticəsində dövlətin dayaqlarının laxladılması, oyuncaq dövlətə çevrilməsi kimi çox qorxulu halın Azərbaycanda baş verməsinin qarşısını müdrikliklə alması olmuşdur. Heydər Əliyevi ən uca dağ zirvəsinə bənzətmək olar. Aralandıqca onun möhtəşəmliyini hamı görəcək. Bununla bağlı çox ciddi bir məsələyə də toxunmaq istərdim. Bəzi istisnalarla Heydər Əliyev haqqında tələm-tələsik yazılmış kitablar meydana gəlib. Onun haqqında fundamental əsərlər, tədqiqat işləri təfəkkür sahibi olan tədqiqatçılarını gözləyir. Heydər Əliyev yaradıcı adamlara, elmimizə, ədəbiyyatımıza, incəsənətimizə, ümumiyyətlə, mədəniyyətimizə böyük qayğı göstərirdi. Özü yaradıcı adam idi. Müsahiblərinə çox maraq və diqqətlə qulaq asardı.

Yaxşı yadımdadır, 2000-ci ildə Lökbatanda cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Qarabağ şəhid ailələri və əllilləri üçün tikilmiş ilk binanın açılışında çıxışımı necə diqqətlə dinləyirdi.

Borcumuzdur bu ehtiram

Nədənsə, Heydər Əliyev deyəndə mənim gözlərimin önünə Atatürk, Atatürk deyəndə Heydər Əliyev gəlir. Onların gördüyü tarixi işlərin miqyasında da, özlərində də, gözlərində də bir oxşarlıq vardı.

Heydər Əliyev itkisi xalqımız üçün böyük itkidir. Nə edəsən ki, öndərimizin də çox sevdiyi Səməd Vurğunun dediyi kimi, «sehrli bir aləm olan, bir yandan boşalıb, bir yandan dolan» fani dünyanın öz qanunları vardır. Təsəllini onda tapırıq ki, dövlətçiliyimiz Heydər Əliyevin sayəsində möhkəm özül üzərində bərqərar olub. Qatar sürət götürüb. Sükan arxasında Heydər Əliyevin ırsını və kursunu ləyaqətlə davam etdirən layiqli oğlu, Prezidentimiz İlham Əliyev durur.

Burada bir arzumu da bildirmək istərdim. Şübhə yoxdur ki, qədirbilən xalqımız böyük insan Heydər Əliyevin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün təkliflər irəli sürəcəkdir. Mən bir ziyalı kimi arzu edərdim ki, Dağıstü parkın ən yüksək yerində onun əzəmətli heykəli ucaldılsın. Bu, hamımızın ürəyindən olardı.

Allah xilaskarımıza rəhmət eləsin!

SƏMƏD VURĞUNUN DÜNYA ŞÖHRƏTİ*

Səməd Vurğun öz xalqının oyanışına, milli dirçəlişinə xidmət edibdir. S. Vurğun o vaxt bizim həmimiz üçün nümunə – xalqına, milletinə, ölkəsinə, vətəninə sədaqətlilikdə nümunə idi.

Heydər Əliyev

Böyük sənətkarlar, xüsusən də S. Vurğun kimi nadir istedadlar üçün zaman və məkan anlayışı yoxdur. Dünya durduqca zaman belə istedadları yaşıdır və aləmə tanıdır. Mən bunu 1983-cü ilin iyun-avqust aylarında ABŞ-ın Arizona universitetində ədəbiyyatçı professorlar Sesil Robinson və Ciin Faustun biz sovet pedaqoqları ilə ilk tanışlıq, daha doğrusu yoxlama söhbətinə dəvət olunanda bir daha dərindən duydum. Prof. Robinson Azərbaycandan olduğumu biləndə ya qəsdən məni yoxlamaq üçün, ya da ədəbiyyatçı olduğundan ingiliscə şeir oxudu və soruşdu: Bu kimin şeiridir?

Sualına cavab vermək əvəzinə şeiri azərbaycanca oxudum:

*O, kürsüyə sinə gərdi. Danışmadı, susdu bir dəm.
Çatıb qara qaşlarını fikrə getdi o bir anlıq.*

* Bax: «Azərbaycan gəncləri» qəz., 20.05.1966; «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində», Bakı, 1985, səh. 74–75; «Ədəbiyyat qəzeti», 18.09.2009

Şeirin bir kupletini qurtaranda prof. Ciin Faust (o, on ilə qədər Türkiyədə – İncirlikdə işləmişdi. Türk dilini gözəl biliirdi) dedi: «Prof. Robinson, Dr. Paşayev Sizin dediyiniz şeirin tərcüməsini türkcə əzbərdən deyir».

Üzr istəyib, hörmətli professorun dediyinə düzəliş etdim: «Mən poemanı yazılılığı Azərbaycan dilində oxuyuram».

Səməd Vurğun mənim başımı nəinki sovet alimlərinin, eləcə də Amerika alimlərinin yanında uca etdi. Bu dəfə mən sual verdim:

– Professor, «Zəncinin arzuları» poemasını haradan oxuyub və əzbərləyibsiniz?

O, şairimizin «Azərbaycan» şeirindən də bir parça əzbər dedi və əlavə etdi:

– Bizim kitabxanada ingiliscə «Azərbaycan poeziyası antologiyası» vardır. Orada şairin «Azərbaycan» şeirlə bərabər, «Moskva», «Zəncinin arzuları» poemasından parça, «Karl Marksın məzarı önündə», «London qarısı», «Ananın öyüdü» və «Reystax» şeirləri də vardır. Cox yaxşı şeirlərdir. Mən təəssüflə bildirdim ki, həmin şeirlər arasında dünya poeziya inciləri sırasında duran «Mən tələsmirəm», «Tək məzar» və «Şair, nə tez qocaldın sən» yer almayıb.

Mən özümlə ABŞ-a apardığım, 1973-cü ildə Moskvada ingiliscə çıxan, çox böyük həcmli «Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası» kitabının bir nüsxəsini prof. Robinsona, bir nüsxəsini prof. Fausta (və sonralar bir nüsxəsini Arizona universitetinin kitabxanasına) verdim.

Səhərisi gün Arizona Universitetinin beşmərtəbəli kitabxanasında «Azərbaycanşunaslıq» bölüməsinin olduğunu ayırd etdim və sevindim. Özüm üçün bir daha «kəşf» etdim ki, ədəbi əlaqələr üçün heç bir sərhəd yoxdur, o cümlədən də S. Vurğun kimi dahilər üçün.

S. Vurğunu İngiltərədə də yaxşı tanıyırlar. Biz bir saatdan artıqdır ki, şairin ev muzeyi ilə tanış oluruq. Burada şairin hələ 1947-ci ildə Londonda çap olunmuş əsərlərinə də rast gəlinir.

*Səməd Vurğunun məzarı önündə
Soldan: Şairin qızı Aybəniz Vəkilova və
Qəzənfər Paşayev*

Səməd Vurğunu bütün ölkələrdə tanıyırlar. Lui Araqon elə belə deməmişdir: «Səməd Vurğun müasir dünya və Sovet ədəbiyyatının ifti-xarıdır».

Təəssüf ki, bu həqiqi qiymətə bax-mayaraq, zaman-

zaman Azərbaycanın əbədiyəşar şairi Səməd Vurguna həsəd aparanlar, ara-sıra bostanına daş atanlar da olmuşdur. Onların arasında şairin oğlu Vaqif Səmədoğlunu görmək ağırdır. Bir neçə il bundan öncə tək bircə sayı çıxan «Ruh» qəzetində oxuyanda və 2011-ci ilin avqust ayının sonlarında Vaqif Səmədoğlunun müqayisəyə gəlməyən müqayisəsini eşidəndə qulağıma inanmadım. Məlum oldu ki, o, Səməd Vurğunu XIX əsrin, özünü, Ramiz Rövşəni və Vaqif Bayatlinı XX əsrin şairi hesab edir. Hər üç şairin yaradıcılığına hörmətim var. Lakin Vaqif Səmədoğlunun ağlaşıgmayan mühakiməsi ilə razılaşmaq ağaqlara demək olardı.

Zaman göstərir ki, Səməd Vurğun bugünün və sabahın şairidir. O, 60 ilə yaxındır ki, dünyasını dəyişib. Lakin elə gün az olur ki, kütləvi informasiya vasitələrində sevimli şairimizdən söz açılmasın. Qələm sahiblərinə məsləhətim budur ki, xalqın qəlbində əbədi məskən salan, bütün xalqın mənəvi dəyərinə çevrilən Səməd Vurğun kimi şəxsiyyətlərdən danışanda sözlərinin fərqinə varsınlar, yoxsa gözdən düşərlər...

Şairimizi İraqda da tanır və sevirlər. Xüsusən də ölkənin şimalında yaşayan, sayı iki milyondan çox olan, böyük Füzulimizin nəvə-nəticələri – İraqda yaşayan və indi türkman adlandırılan azərbaycanlılar.

Təbii ki, onlar Azərbaycan ədəbiyyatına, Azərbaycan musiqisinə, ümumiyyətlə, Azərbaycan mədəniyyətinə böyük məraq göstərirlər. Təkcə onu demək kifayətdir ki, «Azərbaycan», «Füzuli» və «Çağdaş Azərbaycan» şeirindən seçmələr» son bir neçə ildə İraqda çap olunmuşdur. Onların ədəbi jurnalları «Qardaşlıq»da Səməd Vurğun yaradıcılığına geniş yer verilir. Yadımdadır 1973-cü ildə «Qardaşlıq» jurnalında (may–iyun nömrəsində) Qabilin Nəsimi poeması haqqında yazımı çap etdirəndə S.Vurğun haqqında yazmağımı xahiş etdilər. Jurnalın iyul–avqust nömrəsində vüqarımız, fəxrimiz S.Vurğun haqqında geniş yazı verildi və «Azərbaycan» şeiri çap olundu.

Səməd Vurguna onlarda da böyük məhəbbət olduğunu hələ 1964-66-cı illərdə İraqa ikinci səfərimdən bilirdim. 1966-ci il aprelin 1-də axşamüstü Kərkük də «Qızıl Arslan» mehmanxanasında oturub söhbət edirdik. Toplaşanlar arasında məşhur müğənni Əbdülvahid Kuzəçi oğlu, Büyük Hafiz oğlu Nurəddin, Mövlud Taha Qayaçı, Əhməd Otraqçı oğlu və başqaları vardı. Söhbət ədəbiyyatdan, musiqidən düşdü. Hafiz oğlu Nurəddin dedi: «Biz Azərbaycan musiqisini, Azərbaycan ədəbiyyatını çox sevirix. Əli Əkbər Sabir və Səməd Vurgunu əzbər billix. Hər vaxt Baku radiosunu dinnirix. Cünki dilimiz birdi. Heç fərq etməz. Bəzi şivə fərqləri var».

Doğrusu, elə güman etdim ki, Kərküklü qardaşım mənim könlümü xoş etmək üçün belə deyir. Tezliklə səhvimi başa düşdüm. Onlar xorla S.Vurğunun «Azərbaycan» və «Gülə-gülə» mahnilarını bizdə olduğu kimi, sonra isə «Gülə-gülə»ni məni valeh edən başqa tərzdə oxudular. Məlum oldu ki, Ə.Kuzəçi oğlu şeirə musiqi bəstələmiş və həmin ildə, yəni 1966-cı ildə çıxan «Kuzəçi oğlunun Xoyrat və bəstələri» kitabı (səh.52) daxil etmişdir. Yeri gəlmışkən, Kuzəçi oğlunun bu mahnisini sonralar türk müğənniləri də oxumağa başladılar. Elə oradaca mahnını ləntə aldım. Əziz xatırə kimi saxla-

Qəzənfər Paşayev

dığım lenti və «Qardaşlıq» jurnalının S.Vurğundan bəhs edən nömrəsini şairin Ev muzeyinə təqdim edirəm.

Şeirdə bir-iki xırda dəyişiklik olduğunu qeyd etdim «Dedim bizə dost olaydın» – əvəzinə «Dedim mənə yar olaydın», axırıncı bənddə:

*Gəldi tərlan ömrümüzün
Səhər vaxtı gülə-gülə əvəzinə
Gəldi bahar ömrümüzün
Səhər vaxtı gülə-gülə – oxudunuz dedim.*

Hiss etdim ki, şeiri əzbər bildiyimə təəccübləndilər. Mən mahnını onlarla oxumadığımı görə güman ediblərmiş ki, şeiri əzbər bilmirəm. Zarafatla dedim:

– Baba (bu, onlarda müraciət formasıdır), S.Vurğun sizin şairdir, yoxsa bizim?!

– Fərqi yox, baba. O, həm sizin, həm də bizimdir – Əhməd Otraqçı oğlu dedi və S.Vurğuna həsr etdiyi şeiri avazla oxudu:

*Bu sular durğun-durğun,
Mən səni gördüm yorğun.
Kərkükən salam olsun,
Tək şair Səməd Vurğun.*

Əhməd Otraqçı oğlu şeiri S.Vurğunun ona bağışladığım «Seçilmiş əsərləri»ndəki ağsaçlı, yorğun-yorğun baxan şəkilinin təsiri altında yazmışdı.

Həmin görüşdən bir ay sonra vətənə döndüm və həmin görüşün təsiri altında mətbuatda ilk dəfə olaraq «Könüldən könülə yollar görünür» adlı məqalə yazdım. «Azərbaycan gəncləri» qəzetinin xüsusi səhifəsində Səməd Vurğuna həsr etdiyim ilk məqaləm çap olundu (20 may, 1966). Sevinir və fəxr edirəm ki, xalqımın Səməd Vurğun kimi şair oğlu var.

İKİ ZİRVƏDƏN BİRİ*

Keçən əsrin 50-ci illərinin ikinci yarısı idi. Elmə, təhsilə, ədəbiyyata, musiqiyə sözlə deyilməyəcək bir yanğı, həvəs vardı. İnsanlar böyük intizarla bazar gününü gözləyər, radioda bir saatlıq muğamat konsertinə qulaq asardılar. Biz tələbələrin günü, demək olar ki, kitabxanalarda keçərdi. Tez-tez yazıçı və şairlərdən söz açar, mübahisələr edərdik. Mübahisəmiz ən çox da iki şair ətrafında olardı. Kimi S.Vurguna, kimisi isə R.Rzaya üstünlük verərdi. Qızığın mübahisələrimiz bəzən münaqişəyə səbəb olardı.

Bəs niyə məhz çağdaşımız olan bu iki şair haqqında fikir yürüdürdük? Sonralar başa düşdüm ki, mübahisəmiz ümmümilli liderimiz Heydər Əliyevin göstərdiyi kimi, Azərbaycan sovet poeziyasının baniləri olan iki zirvə, poeziyamızın iki görkəmli siması ətrafında gedirmiş. Bunu Rəsul Rzanın S.Vurğunu Nəsimi, Füzuli, Vaqif və Sabirdən sonra Azərbaycanın ən görkəmli şairi kimi qiymətləndirməsində və Rəsul Rza ilə bağlı «Məlik Cövdət Andayın «Sovetlər Birliyi gəzisi» yol qeydlərindən də görmək olur:

Moskvaya vardığımız gün sormuşdum:

– Sovetlər Birliyinin indi ən məşhur şairi kimdir?

Bir az düşündükdən sonra:

– Rəsul Rza – demişdilər.

* Bax: «Kommunist» qəz., 18.05.1990; Rəsul Rza. «Ağlayan çox, gülən hanı?» kitabı, «Gənclik», 2007, səh. 5–14 (tərtib edəni prof. Q.Pashayev); «Azərbaycan» qəz., 20.02.2009

Rəsul Rzanın məzarı önünde

Soldan: Q.Paşayev, Ə.Bəndəroğlu və A.Vəfəli, 2007

Mənsə Yevtuşenkonun, Voznesenskinin adının çəkiləcəyini sanmışdım.

- Başqa?
- Rəsul Həmzət.
- O kim?
- Dağıstanlı bir ozan.

Romançıları soruşaq dedim:

- Ən məşhur romançınız?
- Çingiz Aytmatov.

Bizcə, bu şərhə, bəyana sığmayan, qürur hissi doğuran bir etirafdır. Bu etiraf ətrafında fikir yürütütmək, həyatı boyu əksər məqamlarda birinci olan Rəsul müəllim haqqında yazmaq şirnikləndirici görünə də asan iş deyil.

Sovet dönəmində – Sovetlər İttifaqında yaşayan türkdilli xalqların milli şürurunun oyanışında misilsiz xidmətlər göstərən görkəmli türk şairi Nazim Hikmətin «hikmət dolu şeirləri ilə filosof, böyük fikir və zəka şairi» adlandırdığı Rəsul Rza-

nın istər poeziyasında, istərsə də publisistikasında fikirlər o qədər dərin, təsirli, mənalı və təzədir ki, onun cazibəsindən çıxıb meydan açmaq həqiqətdən də çətindir. Özgə bir yönələndən də istər ölkə daxilində, istərsə də onun hüdudları xaricində, sadalayanda adları 3–4 səhifəyə sığmayan elm, sənət bəhdırlarının Rəsul Rzaya həsr olunan çoxsaylı məqalə və monografiyaları, doktorluq və namizədlik dissertasiyaları, ithafları göz önünə gəlir. Tərəddüd içində qovrulur, yazdıqlarım ona layiq olacaqmı? – deyə düşünürsən.

Bir də kim bilmir ki, vətən qarşısında xidmətlərinə görə əməkdar incəsənt xadimi, Azərbaycanın Xalq şairi, SSRİ Dövlət mükafatı laurati, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı kimi yüksək fəxri adlara layiq görülən şair, müxtəlif illərdə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının müdürü, Azərbaycan Sovet Yaziçılar İttifaqının sədri, Azərbaycan SSR Kinematoqrafiya naziri, ağır zəhmət tələb edən, hadisə olan ilk Ensiklopediyamızın ilk baş redaktoru və s. kimi məsul vəzifələrdə çalışmış, xalq məhəbbəti, nüfuz qazanmışdı.

Azərbaycanda sərbəst şeirin əsasını qoyan, onun carçısı və hamisi, «Sərbəst şeir məktəbi»nin banisi də Rəsul Rza olmuşdur.

Suriyada Nəsiminin qəbrini aşkar edən və ilk ziyarət edən, İraqda Füzulinin qəbrini ilk ziyarət edən (B.Vahabzadə və Q.Qasızməzadə ilə birgə), onlar haqqında yeni söz deyən, Füzulinin ölməz «Leyli və Məcnun»unu, təkrarolunmaz qəzəllərini dili dilindən, dərdi dərdindən, sevinci, arzusu, həsrəti onunla bir olan doğma xalqının – azərbaycanlıların; yəni İraq türkmanlarının əhatəsində, onlar və bizlər üçün yazdığınıdan ilk dəfə söz açan da Rəsul Rza olmuşdur.

Lakin şairin titanik zəhmət bahasına əldə etdiyi uğurları, şan-şöhrəti artıqca ona həsəd aparanların, qibə edənlərin də sayı artırdı. Rəsul Rzanın poeziyamıza yeni ab-hava gətirməsi, «Sərbəst şeir məktəbi» yaratması çoxlarının ürəyinə yat-

mır, şairi ruhdan salmağa çalışırdılar. O, isə bədxahlarının ar-zusuna xilaf çıxaraq gecəni gündüzə qatıb işləyirdi. Həqiqət naminə deyək ki, şairi dəstəkləyənlər də az deyildi. Poeziya məsələlərində güzəştə getməyən, həmişə həqiqətin tərəfində olan Bəxtiyar Vahabzadə belələrindən idi:

*Ey Rəsul, sən haqlısan,
Çünki sən öz əsrinə
Daha artıq bağlısan.
Sənət gülüstanına
Qədəm basandan bəri,
O köhnə ölçüləri
Cəsarətlə sən atdın.
«Məna, məna» – demədən,
Sən mənalar yaratdır!*

ÖMRÜM SƏNSİZ OLMASIN*

Həyatının bir çox illərində, xüsusən də repressiya illərində Rəsul Rzanın ən zəif yeri – müdafiəsi çətin olan yeri represiyaya məruz qalmış bir nəslin qızı ilə evlənməsi idi. Şair represiyanın şiddetlənən çağında – 1937-ci ilin fevralında evlənmişdi. Çətinliklərə baxmayaraq, bu ona başucalığı gətirmiş, ictimaiyyət arasında onun qorxmazlığı, cəsarəti, mərdliyi barədə fikir formalaşmışdı.

Bu baxımdan, şairin ömür-gün yoldaşı, Nigar xanımın represiyaya məruz qalmış başqa bir nəslin nümayəndəsi Nəzakət xanım Ağazadəyə ünvanladığı şeiri səciyyəvidir:

* Əli – Prof. Nəzakət xanım Ağazadənin həyat yoldaşı AMEA-nın müxbir üzvü Əliheydər Orucov nəzərdə tutulur.

Borcumuzdur bu ehtiram

... Nə ata çörəyi yedik,
nə gördük qardaş sovqatı...
Qamçıladi bizi acı-acı
Sərt üzlü yetimlik hayatı...
...Ömriün çətin yollarında
bizi yar oldu, Əli , Rəsul.
Onlar açıq ürəkli,
qaynar məhəbbətli
gənclər idi.
O zamanlar bizimlə
ünsiyyət bağlamaq
Sadə sevgi deyil,
böyük hünər idi.

Rəsul Rzanın mərdliyi, hünəri Nigar xanımın böyük ehtiramına səbəb olmuş, əbədi məhəbbətinə və sədaqətinə təkan vermiş, onun hisləri ölməz poeziya misralarına çevrilmişdi:

Sən olmasan, baharın,
yazın ətri olmazdi.
Sən olmasan bir dünya
Sevinc belə çox azdı.
Baharın çıçəkləri
açıb solmasın sənsiz.
Ömriüm sənsiz olmasın,
şerim olmasın sənsiz.

Kim bilir, bəlkə də, Nigar xanımın ailəyə bəxş etdiyi bu böyük məhəbbəti, vəfəsi və sədaqəti Rəsul Rzaya daha da qol-qanad vermiş, şairin böyük arzularla yaşamاسına və yaratmasına gətirib çıxarmışdır.

AXTARIŞLAR

Rəsul Rzanın bütün fəaliyyəti, o cümlədən də Nəsimi ilə bağlı gördüyü işlər bir örnəkdir. Şairin Nəsiminin qəbrini axtarması, üzə çıxarması yolunda xidmətləri nəsimişünas alim Əliəjdər Seyidzadənin şairə ünvanladığı bir məktubdan aydın görünür. Şairin oğlu, hörmətli Anar müəllimdən əldə etdiyimiz məktubda alim yazır:

«Çox hörmətli Rəsul Rza yoldaş,

Mən bilirəm ki, siz mənsiz də «Bakı» qəzetini oxuyursunuz. Ancaq mən hər halda özümə borc bilirəm ki, Nəsimi haqqında nə yerdə, nə yazsam, sizə ondan bir nüsxə təqdim edim. «Ədəbiyyat qəzeti»nə də bir şey vermək istəyirəm. Elmi məzuniyyətdən qayıtdım. Nəsimi haqqında Qərbi Avropa dillərində XVI əsrə çap olunmuş üç kitab mənə məlum idi. Məzuniyyətdə daha üç kitab tapmışam. Onlardan ikisi yenə də XVI əsrə Qərbi Avropa dillərində çap olunmuşdur. Hamisində qəbir məsələsi var. Üçüncüüsü isə rus dünya səyyahı Fedoseyevdir. Bu müəllifdə qəbir məsələsi ayrıca qeyd edilməyir, lakin rəssam çəkən şəkildə «qələ» (qala – Q.P.) vardır və qəbirlər də göstərilmişdir...»

Lakin bu faktlar Rəsul müəllimə hələlik ümid və gümanından daha çox nigaranlıqlıq gətirirdi. Hələbə yola düşməzdən əvvəl akademik Həmid Araslı ona ürək-dirək verərək: «Nəsiminin qəbri Hələbdə olmalıdır. Siz yəqin onu görəcəksiniz» – demişdi.

Şair ürəyində fikirləşmişdi ki, kafirlikdə suçlu bilinən Nəsimini hansı cəsarətlə dəfn edib saxlaya bilərdilər. On dörd gün Suriyanı eninə-uzununa gəzib, nəhayət ki, Hələbə gəlib çıxmışdılar. Şair həyatının ən unudulmaz səhifəsi kimi Hələb qubernatoru ilə görüşü belə xatırlayır: «Qubernator bizi qarşıladı, yer göstərdi, oturduq. O da oturdu. İlk tanışlıqdan sonra sual-cavab başladı. Sualların əksəriyyəti bu əyalətin iq-tisadiyyatına aid idi. Nəhayət, qubernatora müraciətlə dedim:

– Hörmətinizə görə sağ olun! İcazə versəniz sizdən bir xahiş edərdim.

– Buyursunlar!

– XIV əsrin ikinci yarısında bu Hələb şəhərində bizim həmyerlimiz bir şair yaşayıb. Onun anadan olmasının 600 il-iliyi Sovetlər İttifaqında geniş bayram ediləcəkdir. Bu bayram YUNESKO xətti ilə bütün dünyada da təntənə ilə keçirilməli bir bayramdır. Əgər hörmətli qubernator İmadəddin Nəsimi adlı bir Azərbaycan şairi haqqında, onun qəbri, nəslisi, əsərləri haqqında bir məlumat almaqda bizə mümkün olan köməyi göstərərsə, ona çox minnətdar olarıq.

Qubernator bir anlıq fikrə getdi, sonra öz köməkçilərindən birini çağırıdı, ona nə isə dedi... 15–20 dəqiqə sonra xəbər gətirdilər ki, Nəsiminin qəbri Hələbdədir. İstəsəniz onu indicə ziyarət edə bilərsiniz. Bu xəbərdən qubernator özü də məmənun idi. Bizim isə uçmağa qanadımız yox idi».

Nəsiminin qəbrini ziyarət etdikdən sonra Rəsul müəllim birbaşa Hələb kitabxanasına getmiş, elm aləmi üçün çox gərəkli məlumat əldə etmişdi. «Hələb tarixinə dair materiallar» kitabının VII cildinin 144-cü səhifəsində yazılmışdır:

«820 hicri (1417 miladi). Bu ildə Hələb şəhərində yaşamış mürtəd Nəsimi öldürülmüşdür. O, hürufilərin şeyxi idi. Hələbdə yaşamış bu şeyxin tərəfdarları çox idi. Onun təriqət tərəfdarlarının artdığını görən Sultan (Misir sultani Müəyyəd – Q.P.) əmr edir ki, onun boynu vurulsun, dərisi soyulsun və dar ağacından asılsın».

Bu fakt şairin müasirləri İbn Həcər əl-Əsləqani (1372–1449), Şəmsəddin Səxavi (1427–1497), Müvəffəqəddin Əhməd ibn İbrahim əl-Hələbi (XV əsr) və başqalarının əsərlərində də yer alıb.

Nəsiminin çağdaşı İbn Həcər əl-Əsləqani (1372–1449) «Ənba əl-ğumr biənba əl-ümr» – «Həyat oğulları haqqında dolğun bilgi» əsərində xüsusi vurgulamışdır: «Onun başını kəsib dərisini soydular və cəsədini çarmixa çəkdilər».

Göründüyü kimi, Nəsiminin diri-diri dərisinin soyulduğunu iddia edənlər yanılırdılar.

Tarixi faktlara arxalanaraq Nəsiminin diri-diri dərisinin soyulmadığı fikrini də Azərbaycanda ilk olaraq Rəsul Rza söyləmişdir.

ŞAİRİN DUYĞULARININ İZİ İLƏ

Rəsul Rza Hələbə 1968-ci ilin noyabr ayında getmişdi. Biz də taledən gələn qismətdir ki, şairdən düz qırx il sonra Hələbə 2008-ci ilin noyabrında getmişdik. Fərq onda idi ki, Rəsul müəllim şairin qəbrini tapmaq ümidi ilə böyük istək və nigarancılıqla getmişdi. Biz isə onun izi ilə Nəsiminin qəbrini zi-yarətə getmişdik. Onu da deyim ki, Rəsul Rzanın dahi şairimizin qəbrini üzə çıxarması təkcə Azərbaycanda deyil, Sovet İttifaqı ölkələri və Türkiyədə də rezonans doğurmuşdu.

Bu baxımdan, rus yazarı Sergey Borodinin şairə ünvanladığı məktubu maraq doğurur:

Əzizim Rəsul!

Keçən həftə mən Hələbdə Nəsiminin qəbri üstünə getmişdim və orda bu gözəl şairin məzarına sizin qoyduğunuz əklili gördüm. Nəsimi nəslindən olan şeyx həm əklili, həm də sizin ora gəlişiniz haqqında söhbətləri ən əziz bir xatirə kimi hifz eləyir. Bunu sizə böyük fərəh hissi ilə çatdırıram, çünki sələflər haqqında xoş xatirə xələflər haqqında xatirələri də möhkəm-ləndirir.

Teymurləngin Azərbaycana hücumu haqqında romanımın bir neçə səhifəsini həsr etdiyim şairin türbəsi önündə sizin adınızla bax beləcə rastlaşdım.

Ən xoş arzularla...

Sergey Borodin

Bağdad, 16 iyun, 1972

Rəsul Rzanın üzə çıxartdığı Nəsiminin əlyazma nüsxəsi, şairin qəbrinin, məqbərəsinin, məqbərənin həyətinin, Nəsimi küçəsinin 1968-ci ilin noyabrında Mürsəl Nəcəfov tərəfindən çəkilmiş rəsmləri, Rəsul Rzanın «Cahana sığmayan şairin qərib məzarı», «Böyük şair haqqında qeydlər», «Nəsiminin bir beyti haqqında» kimi məqalələri bu gün belə əhəmiyyətini itirməyən bir çox mətləblərdən söz açır.

Şairin 971 hicri (1564-cü il miladi) ilində əlyazmasının üzünü köçürüb bitirmiş katibin Nəsimini «Danışanların ən mahiri, bilik sahiblərinin və həqiqət axtaranların öndə gedəni» adlandırması göstərir ki, Nəsimi bəlağətli nitqi olan natiq, alim və məslək mücahidi olmuşdur. Rəsul Rzanın «Cahana sığmayan şairin qərib məzarı» məqaləsində möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə şairin məzarının və ətrafinın abadlaşdırılması ilə məşğul olan memar və bərpaçıların köməyinə catacaq bir çox məqamlar vardır.

Rəsul Rzanın Nəsiminin qəbrini ziyarətindən keçən bu qırx il ərzində şairin qəbrinin üstü götürülüb, həyətdə indi çarhovuz görünümür və s. kimi bir çox dəyişikliklər vardır.

Şairin məqaləsində alımlərimizin izinə düşəcək məqamlar da az deyildir. Məsələn, şairin Nəsimi məqbərəsinin baxıcısı Hikmət Nəsimi ilə söhbəti, bəlkə də, illər boyu tədqiqatçıların axtardığı, lakin tapmaqdə aciz olduqları cavablara bir aydınlıq gətirə bilər. Hikmət Nəsimidən soruşanda ki, şairin əlyazmalarından, kitablarından bir şey qalıbmı? O, atasından eşitdiyi bir məsələdən söz açıb. Məlum olub ki, 1968-ci ildən 60-70-il əvvəl Nəsiminin bir çox əlyazma və kitablarını kim-lərsə Türkiyəyə aparıblar.

Dövrü ilə müxalifətdə olan, «ağalar-qullar dünyası»nın əksliklərinə qarşı çıxan Nəsiminin aqibəti işkəncəli ölüm olan qismət payı barədə, mənə qalırsa, ən təsirli məqalə Rəsul Rzanın «Cahana sığmayan şairin qərib məzarı» yazısıdır.

Şairin Nəsimi yaradıcılığı ilə bağlı dediyi «Bu möhtəşəm ədəbi-elmi abidənin gözəl, dəqiq, maraqlı və uzunömürlü ya-

ranmasında bir kərpic qoyanın da, yüz kərpic qoyanın da zəhməti hörmət və təqdirlə yad edilməlidir» kəlamı isə əslində, tərxi şəxsiyyətlərimizin yaradıcılığı ilə məşğul olan gənc tədqiqatçılara şairin vəsiyyəti və xeyir-duası kimi qiymət kəsb edir.

Rəsul Rza dünyanın bir çox ölkələrində olub. Hələ 1961-ci ildə Yuqoslaviyaya səfəri zamanı yazdığı «İnsan» şeirində göstərirdi: «İyirmi dörd ölkə gəzdim». Sovet sisteminin sərt qanunları yumşalmağa başlayandan sonra daha çox ölkələrdə olmuş (bizcə, Türkiyəni də ilk ziyarət edən Rəsul Rza olmuşdur), azərbaycanlı oxucuların səhih məlumatata möhtac olduğu bir dövrdə yol qeydlərini yazmışdır. Lakin onun hər biri bir ömrə bərabər barlı-bəhrəli iki səfəri – Suriya və İraqa ziyarəti heç bir səfərlə müqayisəyə gəlməz. O, bu ölkələrə Azərbaycanın iki dahi şairinin – Nəsimi və Füzulinin görüşünə getmişdi.

FÜZULİNİ YETİRƏN MÜHİT

Rəsul Rza Füzulinin görüşünə daha əvvəl, 1959-cu ildə getmişdi. Kərbəlada dahi Füzulini ziyarət etdikdən sonra anlaşılmaz sevinc və duyğularla Kərkük də Füzulinin nəvə-nəticələri ilə görüşmüştür. Həqiqət naminə deyək ki, əsasən Kərkük vilayətində toplu halda yaşayan sayı 3 milyona yaxın türkmanları – azərbaycanlıları bizə ilk olaraq tanıdan da Rəsul Rza olmuşdur.

İraq-Türkman folklorunun heyrətamız gücə malik, ölməz sənət əsərləri səviyyəsinə yüksələn xoyratları (bayatıları) şairə dərin təsir bağışlamış, nəticədə bütün Azərbaycanı, o cümlədən də Kərkük Türkman elini heyran edən, həyəcansız oxumaq mümkün olmayan «Uzaq ellərin yaxın töhfələri» adlı çox sanballı, dissertasiya səviyyəli əsəri meydana gəlmişdir. Əsərdə şairin hiss və həyəcanı təsvir olunan hissə xüsusilə təsirlidir: «Kərküklü tanışlarımı Həsən İzzət və Məhəmməd Xurşid bizi şəhərlə tanış etdilər. Bir kitab mağazasına girdik...

Qoca dükançı qəfəsdən götürüb mənə verdiyi kitabları – «Kərkük xoymat və maniləri»nin üçcildiliyini vərəqlədikcə daxili bir həyəcandan boğazım qəhərlənir, ürəyim quş kimi çırpinır, sinəmdən çıxmaq istəyirdi».

Rəsul Rzanın hissi, həyəcanı vətənə dönəndən sonra da öz axarına düşməmişdi. Görkəmli türk şairi Nazim Hikmət şairin sevinc dolu ovqatını müşahidə edərək yazdı: «Ötən il Rəsul Rza İraqa getmişdi. Qayıdanda əlində bir kitab gördüm. Elə bil şair əlində öz ürəyini aparırdı. Azərbaycancaya çox, lap çox yaxın olan bu şeirlər İraq türkmanlarının xoymatları idi».

Xüsusi qeyd etməliyəm ki, Rəsul müəllimlə birgə hazırladığımız «Kərkük bayatıları» (Bakı, Azərnəşr, 1968) kitabı Bakıda çap olunana qədər Azərbaycanda bir çoxları bayatını vaxtı keçmiş janr hesab edirdilər. Xoşbəxtlikdən xoymatların Bakıda çapından sonra birdən-birə bayatılara münasibət təmamilə dəyişdi. Azərbaycanda sərbəst şeir məktəbinin yaradıcısı olan Rəsul Rza özü də xoymat janrının vurğunlarından birinə, bəlkə də birincisinə çevrilmişdi. Xoymat və manilərlə ilgili hələ 1961-ci ildə «Uzaq ellərin yaxın töhfələri» və «Aşıq Yanıqlı bayatıları» (1964) əsərləri yazan şair, 1980-ci ildə «Yaralı Kərkükün bugünlü xoymat və maniləri» şeirlər toplusunu çap etdirdi. Bir daha təsdiq etdi ki, xalq yaradıcılığının, hətta ən qədim növü belə yeni dövrün fikrini ifadə etməkdə çox münasib forma olur.

Təsadüfi deyil ki, Rəsul Rza yazdı: «Bugünkü sərbəst şeir, şübhəsiz, «Dədə Qorqud» dastanı, nağıllarımız, folklor nümunələrimizlə ilişkilidir».

Yaradıcılığının daha da müdrikləşdiyi, məşhur «Rənglər» silsiləsini yazdığını bir dövrdə və sonralar şairin bayatı janrına müraciəti bir daha təsdiq edir ki, ənənə Rəsul Rza kimi əsl sənətkarlar üçün təməldir. Büdrəməmək, yıxılmamaq üçün söykənəcəkdir, arxadır, xalqa bağlılıqdır. Şair haqqında zərgər dəqiqliyi ilə deyilmiş fikrin tutumuna fikir verin: «Şifahi xalq yaradıcılığı Rəsul Rza üçün elə ədəbi çəsmədir ki, oradan po-

eziyanın arteriya damarları ilə yeni obrazların həyatverici qanı axıb gəlir».

Şübhəsiz buna görədir ki, Rəsul Rzanın adı keçən hər üç əsəri nəinki Azərbaycanda, eləcə də İraq türkmanları arasında böyük əks-səda doğurdu, hadisəyə çevrildi.

Xüsusən də qüdrətli qələmin məhsulu, poetik sözün əsl nümunəsi olan «Uzaq ellərin yaxın töhfələri» əsəri.

Azərbaycan Yaziçılar Birliyinin fəxri üzvü, görkəmli folklorşunas alim Əta Tərzibaşı «Qardaşlıq» dərgisində böyük həcmli, dərin mənalı məqalə ilə çıxış etdi. Azərbaycan Yaziçılar Birliyinin fəxri üzvü, dəfələrlə ölkəmizi ziyarət edən, oxularla «Ədəbiyyat qəzeti»ndə dərc edilən çox maraqlı «Dayı Mehdi» hekayəsi ilə tanış olan Mövlud Taha Qayaçı Rəsul müəllimə məktub ünvanladı: «Dəyərli ağabəyim, «Uzaq ellərin yaxın töhfələri» başlıqlı yazınızı oxurkən «Bir dərdlinin dərmanın o dərdə düşəndən sor» xoyratını xatırladım. Biz soydaşlarınıza göstərdiyiniz iyi duygularınız üçün sizə bilməm minnətdarlığınıızı nasıl bildirim?

Ağabəyim, rus hərfləri ilə türkcə oxumağı bu dəyərli yازınız sayəsində öyrəndiyimi bildirməliyəm. Könül dilər ki, daha böyük fayda vermək üçün onu yeni türk hərfləri ilə basdırısanız».

İllər keçdi, Mövlud Taha Qayaçının bir vaxt bizə əlçatmaz görünən arzusu yerinə yetdi – sovet sistemi çökdü, Azərbaycanda latin qrafikasına keçildi.

«Uzaq ellərin yaxın töhfələri», «Aşıq Yanıqlı bayatıları» və «Yaralı Kərkükün bugünlü xoyrat və maniləri» həm Azərbaycanda, həm də İraqda latin qrafikası ilə qədərincə çap olundu. Təəssüf ki, Rəsul müəllim bunları görmədi.

Yeri gəlmışkən, Dr. Ə.Bəndəroğlu ilə Rəsul Rzanın Kərkük də çap etdirdiyimiz «Ağlayan çox, gülən hanı?» (Kərkük, 2007, 182 s.) kitabına «Uzaq ellərin yaxın töhfələri», «Aşıq Yanıqlı bayatıları» və «Yaralı Kərkükün bugünlü xoyrat və maniləri» şeirlər silsiləsini də daxil etdik. Elə kitabın

Borcumuzdur bu ehtiram

adı da şairin kerküklü qıza həsr etdiyi 8 bəndlik «Ağlama, gözəl, ağlama» şeirindən götürülmüşdür:

*Ağlayan çox, gülən hanı?
Göz yaşını silən hanı?
Matəm tutub bu dünyani
Ağlama, gözəl, ağlama!*

Ölümünə bir il qalmış «Yaralı Kerkükün bugünlü xoyrat və maniləri» əsərini yazan (1980) Rəsul Rza sanki İraqın, xüsusən də Kerkükün bu gününü təsvir edib. Güman ki, şairlərdə olan hissiyyatla, duyumla gələcəkdə baş vercəkləri görmək qabiliyyətinə görədir ki, onları yer üzündə peyğəmbərlərin nümayəndələri hesab edirlər. Rəsul Rzanın timsalında bunu aydınca görürük. «Yaralı Kerkükün bugünlü xoyrat və maniləri» deyilənlərə dayaq olur:

*Kerkükün baş qalası,
Divarı daş qalası.
Ölü ana yanında
Tökür qan-yaş balası.
Bağdaddan karvan gəlir,
Dərdli, pərişan gəlir.
Kimlər qurban kəsilib –
Sularım al-qan gəlir?*

*Atlarım,
İlxı-ilxı atlarım.
Bir çətin günə düşdüm
Ağladı xoyratlarım.
Bağdad qızıl, gümüşdü,
Bağdada yanğın düşdü.
Belə qara günləri
Bağdad haçaq görmüşdü?*

Görülən işlər bəhrəsini verməyə başladı. Dostu İhsan Doğramacının xahişi ilə «Qardaşlıq» dərgisinə müsahibə verən öndərimiz Heydər Əliyev bəyan etdi:

«Tarixi araşdıranda gördüm ki, Güney Azərbaycan, Quzey Azərbaycan və İraq türkmanları bir bütövün parçalarıdır» (Bax: «Qardaşlıq» dərgisi, №8, İstanbul, 2002, s. 4).

Ehtimal etmək olar ki, ümummilli liderimiz bu müsahibəni verəndə Rəsul Rza və bizim tədqiqatlarımızdan xəbərdar olmuşdur.

BAX, O BELƏ ŞAİR İDİ

Rəsul Rza İraqda, xüsusən də Kərkük ellərində çox sevilən şairlərdəndir. Təsadüfi deyildir ki, kərküklü müğənni və bəstəkar Əbdülvahid Kürəçi oğlu şairin «Beşik nəgməsi» şeirinə nəgmə bəstələmiş, Həsən İzzət Çardaxlı isə həmin şeirə «Layla» adlı ayrıca məqalə həsr etmişdir:

– Layla məhəbbət bağçasından dərilən bir dəstə güldür.
Solmaz, inciməz, incitməz.

Layla açılmayan tilsimli qapıları açan anaxtardır!

Sadəcə analar əlində cocuqları uyutmaq üçün sehrdir.

Layla cocuqla ana arasında qıldan incə, poladdan qüvvətli bağdır, gözlə görülməz, əl ilə tutulmaz, barmaqların ucu hiss eləməz bir bağ!

Əzəldən bəri axan bir sevgi qaynağıdır, qurumaz, axdılqca axar!..

Laylanı Rəsul Rza yazmışdır. O, 1910-cu ildə Azərbaycanın Goyçay rayonunda doğulmuşdur. İlk təhsilini Goyçayda almışdır. İlk şeiri 1927-ci ildə basılmışdır. Qırxdan artıq kitab yazmışdır. Kitablarının bir çoxu yabançı dillərə çevrilmişdir. Ərəbcəyə çevrilən xeyli şeiri vardır.

Bir çox önəmlı vəzifələr görmüş, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaktoru olmuşdur. İraq və daha başqa ərəb ölkələrini ziyarət etmişdir. Sovetlər Birliyinin yüksək fikirli şairlərindən biri sayılır (Bax: «Yurd» qəzeti, 6.III.87).

Rəsul Rza dünyanın bir çox ölkələrində tanınan, kitabları və şeirləri çap olunan şairlərdəndir. Məsələn, Kanadada ən çox sevilən, şeirləri və bukletləri dönə-dönə çap olunan şairdir. Azərbaycanda çoxları bilmir ki, indi xalq mahnısı kimi tanınan nəğmələrin çoxunun sözləri Rəsul Rzaya məxsusdur.

Şairin poeziya nümunələrinə Tofiq Quliyev, Emin Sabit-oğlu, Ələkbər Tağıyev, Süleyman Ələsgərov, Rauf Hacıyev, Polad Bülbüloğlu, Əbdülvahid Kürəçioğlu və b. insanı valeh edən neçə-neçə mahnilər bəstələmişlər. Onların arasında «Üzüyümün qaşı firuzədəndir», «Ala gözlü yar», «Gilavar», «Axşam görüşləri», «Bəlkə, yarı� gələr oldu», «Əhdimizə inan yar», «İnsaf da yaxşı şeydir» kimi Azərbaycan radiosunun qızıl fondunda yer alan unudulmaz mahnilər vardır.

Rəsul Rza şəxsiyyəti, ecazkar və heyrətamız poeziyası o qədər güclü olmuşdur ki, istər doğma vətəndə, istərsə də onun hüdudlarından kənardə şairə neçə-neçə özünə layiq şeirlər həsr olunmuşdur və bu şeirlər şairin şəxsiyyətinə və poeziyasına bir güzgü tutur və şairin daha yaxşı tanınmasına, sevilməsinə və ehtiram göstərilməsinə kömək edir. Aleksey Markovun «Əzizim Rəsul» adlı şeirindən verdiyimiz sətirlərdə olduğu kimi:

*Təravətli, odlu şerin
Yarıb keçir sərt illəri.
Köks ötürüb bir vaxt yəqin,
Deyəcəklər: «Rəsul Rza –
Bu ilhamla qadir idi.
Bax, o belə şair idi!»*

Və nəhayət, Rəsul Rzanın məhsuldar yaradıcılıq yolunu izlədikcə ixtiyarsız düşünürsən ki, istər sağlığında, istərsə də qoyub getdiyi irsi ilə əsl şairlər həmişə xalqın görən gözü, döyünen ürəyi, vuran nəbzi məqamında dururlar.

SAĞLIĞINDA HEYKƏLLƏRİ UCALDILAN FENOMEN İNSAN

Türk dünyasının iftixarlarından biri – İhsan Doğramacının anadan olmasının 93-cü il şənliklərində ailəlikcə iştirak etmək üçün dəvət alanda xəyal məni ağuşuna alıb bir neçə il əvvələ – 1995-ci ilə apardı. Prezidentimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə İhsan Doğramacının 80 illik yubileyi dövlət səviyyəsində keçiriləcəkdi. Burada xüsusi qeyd etməliyəm ki, bu iki tarixi şəxsiyyətə xas olan qurub-yaratmaq eşqi, iti

ağıl, zəka, təfəkkür, pərəstiş ediləcək müdriklik onları dahilər mərtəbəsinə yüksəltmiş, dostluqlarına zəmin yaratmışdı. Bu əbədi dostluğun ilk töhfəsini 1994-cü il noyabr ayının 1-də öndərimiz Heydər Əliyevin başçılığı ilə, onun təyyarəsində Türkiyə – Füzulinin 500 illik yubileyinə gedəndə görmüşdük. Bütün təşkilati işləri və məsrəfləri prof. İhsan Doğramacı öz üzərinə götürmüdü.

Buna qədər elm və səhiyyə sahəsində nailiyyətlərinə görə Xocamız Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü və N.Nərimanov adına Tibb Universitetinin fəxri doktoru seçilmişdi. Bu böyük alim haqqında Azərbaycanda ictimaiyyətin bildikləri bu qədər idi.

Lakin gün kimi aydın idi ki, Azərbaycana böyük bir şəxsiyyət, özü də Azərbaycanla bağlı bir şəxsiyyət gəlir, əks-təqdirdə öndərimiz bu işə rəvac verməzdi.

Türk aləminin görkəmli simalarından biri, İraq türkmanlarının güvənc yeri İhsan Doğramacının Azərbaycana gəlişini böyük intizarla, ürək çırpıntıları ilə gözləyənlərdən biri də mən idim. Buna səbəb vardı. Nizami adına Ədəbiyyat İnsti-tutunun İçərişəhərdə yerləşən «Folklor Elm Mərkəzi»ndə ya-ratdığım «İraq–Türkman Ədəbiyyatı və Mədəniyyəti» muze-yini İhsan Doğramacı açacaqdı. O, nümayəndə heyəti ilə birgə muzeyin açılışına gəldi. O gün ömrümün ən şirin anlarını yaşadım...

Bilərəkdən tətil vaxtına salınan ad günü şənliklərinə də-vətnamədə Azərbaycanda yaxşı tanınan, gözəl şairə Nəsrin Ərbil təmənna etmişdi ki, mümkün olsa bir azərbaycanlı qadın müğənninin on gün çəkəcək şənliklərdə iştirakını təmin edim. Nəsrin xanımın təmənnası məni təəccübləndirmədi. Xocamızın İraq türkman musiqisi ilə eyni kökdən olan Azərbaycan xalq musiqisini ürəkdən sevdiyini hamı yaxşı bilir. Sərvər Qu-liyev başda olmaqla 20 nəfərdən çox azərbaycanlı musiqiçinin akustik cəhətdən Türkiyədə ən yaxşı Konsert salonu olan

*Professor İhsan Doğramacı, professor Qəzənfər Paşayev,
Polad Bülbüloğlu və Hüseyin Kürdoğlu «İraq-türkman ocağı»nda.
Bakı, 1995*

Bilkənt Universitetində işləməsi, xalq artisti Arif Məlikovun İhsan bəyə simfoniya həsr etməsi çox mətləblərdən söz açır.

Müğənni məsələsini mümkün olan bir iş kimi məmənuniyyətlə qəbul etdim. Eyni zamanda bu dahi şəxsiyyəti soydaşlarımıza daha yaxından tanıtmaq üçün vicdan borcu amacı ilə bu məqaləni yazmaq qərarına gəldim. Məqaləni yazarkən Doğramacının gənclik dostu, uzun müddət Türkiyədə Parlamentin üzvü və Səhiyyə naziri olmuş, İhsan Doğramacıya kitab həsr etməyə mənəvi haqqı olan, bilik səviyyəsinə görə buna səlahiyyəti çatan prof. Cəlal Ərtuqun «Türkiyədə və dünyada İhsan Doğramacı fenomeni» (Ankara, 1996) və alimin əmək fəaliyyətinin 65 illiyinə həsr olunan «Qəlbində uşaqlar, beynində gənclər» (Ankara, 2003, ingiliscə) kitablarından qədərincə bəhrələndim.

Ömrünün 94-cü ilini yaşayan İhsan Doğramacı 1915-ci il aprel ayının 3-də İraqın Türkman şəhəri Ərbildə çox zəngin Doğramacızadələr ailəsində anadan olmuşdur. Əli Paşa Doğramacızadənin beş övladının ən böyükü İhsan idi. İlk təhsilini Ərbildə türkçə alan İhsan bəy orta təhsilini Beyrutda Amerika Universitetinə bağlı Beynəlmiləl Kollecdə tamamlayıb (1932). Sonra isə İstanbul Universitetinin Tibb fakültəsini bitirib (1938). 1942-ci ildə Bağdadda Amerika Qız Kollecinin məzunu, adlı-sanlı ailədən olan Aysər xanımla evlənib. Üç övladları vardır: Şərmin, Əli, Osman. Aysər xanımla ailə qurduqdan sonra o, ABŞ-da Harvard və Vaşinqton Universitetlərinə bağlı xəstəxanalarda pediatriya üzrə assistant və aspirant olmuşdur. 1947-ci ildə Türkiyəyə qayidaraq Ankara Universitetinin Tibb fakültəsinin Uşaq Sağlamlığı və Xəstəlikləri bölümündə müəllim işləyib. Bizim fikrimizcə, ABŞ-da keçən beş il İhsan Doğramacının həyatında dönüş, istiqamətverici, bəlkə də, təkanverici illər olub. 1949-cu ildə dosent, 1954-cü ildə professor seçilib. Lakin bu uğurlarla kifayətlənməyib.

Bəzi həmkarları onu xəyalpərəst adlandırırlar. Çünkü o, tez-tez gələcəkdə tibbin vəziyyətindən, Universitetlərdə müasirləşmədən söz açır, yeni-yeni fikirlər irəli sürərdi. Bu, Harvard Universitetində işlədiyi və biliyini təkmilləşdirdiyi zaman qazanılmış təcrübə və təhsilə əsaslanırdı. Alimin «Yeni Dünya»dan gətirdiyi yeni ideyalar onun qarşısında geniş üfüqlər açırdı. 1954-cü il aprelin 3-də «İhsan Doğramacı Vəqfi» yaradılmış (fikir verin Doğramacının anadan olan günü), eyni zamanda «Hacəttəpə Uşaq Sağlamlığı İnstитutu Vəqfi», «Hacət-təpə Tibb Mərkəzi Vəqfi» və «Hacəttəpə Universiteti Vəqfi» qurulmuşdur.

Bundan əlavə, Doğramacı «Uşaq Sağlamlığı Klinikası və İnstitutu» adında bir bölümün yaradılmasını ortaya qoymuşdu. ABŞ, İngiltərə və başqa ölkələrdə «Uşaq Sağlamlığı» bölümünün olduğuna dair zəruri sənədləri toplayıb Səhiyyə

nazirliyinə təqdim etmişdi. Səhiyyə naziri bu işə baxmaq üçün Komissiya yaratmış və layihə komissiyada səsçoxluğu ilə qəbul olunmuşdu. Bu qərarla Hacəttəpə Uşaq Sağlamlığı Klinikası və İnstytutunun gələcəkdə Hacəttəpə Tibb fakültəsinin və sonda Hacəttəpə Universitetinin təməli qoyulmuş oldu.

14 iyul 1954-cü ildə Uşaq Sağlamlığı İnstytutunun təməli atılır. Doğramacı ikinci bir mühüm işə başlayır. Həyata keçirəcəyi reformalara uyğun olaraq qabiliyyətli gəncləri seçib öz hesabına ABŞ-ın məşhur universitetlərinə oxumağa göndərir (Yuxarıda demişdik ki, İhsan Doğramacı zəngin bir ailədə anadan olmuşdur. Atası Əli Paşa Ərbilin Bələdiyyə başqanı olmaqla ingilislərin idarə etdiyi Neft şirkətində xeyli payı vardı). Eyni zamanda Xaricdən gənc mütəxəssisləri işə dəvət edir.

Uşaq Sağlamlığı İnstytutuna hüquqi şəxs səlahiyyəti alan İhsan Doğramacı bundan lazıminca yararlanır və Türkiyədə ilk dəfə olaraq 1961-ci ildə Fizioterapiya və Reabilitasiya, Tibbi Texnologiya, Dietik Nurisyon (qida) ali məktəblərini və Tibb Bacıları məktəbini açır.

İndi Hacəttəpə Uşaq Sağlamlıq İnstitutu və Xəstəxanası İhsan Doğramacının adını daşıyır. 1994-cü ildən altı mərtəbəli bu möhtəşəm binanın önündə onun əzəmətli heykəli ucalır.

İhsan Doğramacı Hacəttəpə Universitetini, xüsusən də Hacəttəpə Tibb fakültəsini qurduqdan sonra mütəxəssislərin fikrincə, tibbi təhsildə əlliillik bir sıçrayışa nail olmuşdu.

1960-ci ildə Hollandiyanın «Aldemeen Dagblad» və «De Telegraf» qəzetlərində «Tibbdə reforma həyata keçirən türk» başlıqlı məqalədə yazılırlar ki, biz Türkiyəyə iqtisadiyyatı dirçəltmək üçün Jan Tenbergeri göndərdik, indi isə Türkiyə bizi tibb sahəsində məsləhət görmək üçün prof. İhsan Doğramacını göndərdi.

1966-ci ildə İngiltərə Kral Cəmiyyətinin çox nüfuzlu mütəxəssislərdən ibarət nümayəndə heyəti Hacəttəpə Tibb fakül-

Borcumuzdur bu ehtiram

təsinin tədris işləri ilə tanışlıqdan sonra komissianın sədri, London Universitetinin Tibb fakültəsinin dekanı Ser Briyan Vindeyer «Participant Journal»də yayımlanan yazısında göstərmişdir: «İngiltərədə həyata keçirmək istədiyimiz təhsil sistemi Hacəttəpədə həyata keçirilməkdə olan sistemin eyni olacaqdır».

Komissianın üzvü, Qlazqo Universitetinin Tibb fakültəsinin dekanı Çarlz Mənn Fleminq isə yazmışdır: «Hacəttəpədə nail olunan səviyyə inanılmayacaq bir müvəffəqiyyətdir».

Deyirlər, Universitet yaratmaq bəxt, bacarıq və qabiliyyət tələb edir. Büyük yaradan bütün bunların hamısını İhsan Doğramacıya əta etmişdir. Və o, yaradanın bu payından qədərincə bəhrələnmişdir.

İhsan Doğramacının həyatda amalı, həqiqətən də, Türkiyənin təhsil sistemini müasirləşdirmək və bunun sayəsində Türkiyəni istər texnoloji, istərsə də başqa cəhətdən inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələr sırasında görmək olmuşdur. Xocamız İslam dinini və müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimi əla bilir. Peyğəmbərimizin kəlamlarından da xəbərdardır: «Altmış il ibadət qılmaqdan, bir gün elm öyrənmək daha savabdır». İhsan Doğramacı nəinki öyrənir, eləcə də başqalarını bacardığı şəkildə öyrədir. O bütün dünyada tanınan və görkəmli elm adımı, reformator və yenilikçi kimi etiraf edilən bir şəxsiyyətdir. Akademik Əhliman Əmiraslanov çox mətləbləri ifadə edən bircə cümlə ilə bu dahi şəxsiyyətin qət etdiyi, enişli-yoxlu yola nəzər salaraq qətiyyətlə deyir: «Bu gün dünyada səhiyyə və təhsil sahəsində elə bir zirvə yoxdur ki, onu İhsan Doğramacı fəth etməmiş olsun, elə bir mükafat yoxdur ki, almamış olsun».

Türk, ingilis, fransız, ərəb, fars, alman dillərini mükəmməl bilən İhsan Doğramacı planetimizin heç bir ölkəsində çətinlik çəkmədən sərbəst hərəkət edir, insanlarla təmasda ola bilir.

N.Nərimanov adına Tibb Universiteti və Bakı Dövlət Universiteti də daxil olmaqla dünyanın bir çox universitetlərinin:

Helsinki (Finlandiya), Qlazqo (Şotlandiya), Qahirə, Ayn Şəms (Misir), Tokio, Soka (Yaponiya), Santo Domingo (Dominikan), Nebraska (ABŞ) və s. fəxri doktorudur.

Hindistan, Azərbaycan və s. Elmlər Akademiyalarının fəxri üzvüdür.

Bir çox məşhur şəxsiyyətlərlə öz ölkələrində görüşmüştür.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev, sonralar isə Prezident İlham Əliyev, Həbəştan Imperatoru Haile Selasiys, Argentina prezidenti İ.Peron, Çili prezidenti Eduardo Frei və Pinoçet, Dominikan prezidenti De Jaquin Balaquer, Fransa prezidenti Jak Sirak, Hassan bin Tallat, II Papa Ioann Pavel, Şimali Kipr prezidenti Rauf Dənkdaş, futbolçu – Pele, ABŞ kosmonavtları Nil Armstrong, Edvin Aldrin, Mishael Solins və başqaları ilə görüşləri.

İhsan Doğramacı, eləcə də Ankarada: Konrad Adenauer, Carlz de Qoll, Corc Buş, Marqaret Tetçer, Hüsnü Mübarek, Fransis Mitteran, Mario Soares, Mixail Qorboçov, Haşimi Rəfsəncanı, yeni müstəqilliklərini qazanmış Türk Dövlət başçıları, bir çox Nobel mükafatı laureatları ilə görüşmiş, adı çəkilənlərin çoxunun şərəfinə evində ziyafət vermişdir.

İhsan Doğramacının anadan olmasının 80 illik yubileyi Misir, İngiltərə və ABŞ-da arzuolunan səviyyədə qeyd olundu. Türkiyə və Azərbaycanda isə dövlət səviyyəsində təntənəli şəkildə keçirildi. Opera və Balet teatrında keçirilən təntənəli yığıncaqda prezident Heydər Əliyev yubilyarın əməyini yüksək qiymətləndirmişdir: «Elmdə, mədəniyyətdə, səhiyyədə, ictimai və siyasi fəaliyyətdə ən yüksək zirvələrə çatdırınız. Bunlar sizin şəxsi müvəffəqiyyətlərinizdir. Eyni zamanda bunlar türk xalqı üçün, Azərbaycan xalqı üçün, Azərbaycan Respublikası üçün böyük bir iftixar qaynağıdır. Sizin bu həyat yolunuzda, yaradıcılığınızla və nail olduğunuz bu böyük işlərlə biz fəxr edirik. Fəxr edirik ona görə ki, belə böyük soydaşımız var və bu soydaşımız bütün türk millətinə məxsusdur... Fəxr edirik ki,

belə böyük bir insan Azərbaycana məxsusdur, belə bir insan bizim ana torpağımız Azərbaycana mənsubdur...

Bu gün sizin 80 yaşınızı qeyd edərkən bir xüsusa da toxunmaq istəyirəm. Sizi hər yerdə sevirlər, Türkiyədə sevirlər, Avropada sevirlər, Amerikada sevirlər. Sizi sevirlər ona görə ki, siz fədakarlığınıza dünya mədəniyyətinə, zəkanızla dünya elminə xidmət göstərirsiniz».

Bundan sonra Prezident Heydər Əliyevin təlimatı ilə prof. Ömər Eldarov İhsan Doğramacının heykəlini düzəltdi və 2002-ci ilin iyun ayında Bilkənt Universitetində heykəlin açılışı oldu.

Heydər Əliyev özünə məxsus təmkinlə mərasim iştirakçılarını haldan-hala salan, heyran edən nitq söylədi: «Mən şəxşən insanların sağlığında onlara heykəl ucaldılmasının əleyhinəyəm. Ancaq hər kuralın (qaydanın) bir istisnası vardır. İstə bu istisna İhsan Doğramacının yaşadığı bir zamanda heykəlinin qoyulmasıdır. Və bu istisna qərarını mən verdim və heykəlin açılışı üçün bu an Ankaradayam. Bu heykəl Türkiyə ilə Azərbaycanın bir millət, iki dövlət olaraq sarsılmaz dostluğunun bir simvoludur».

Yeri gəlmışkən, deyim ki, bu iki dahi şəxsiyyət arasındaki dostluq bu gün də öz bəhrəsini verir. İhsan Doğramacı öndərimizə həsr etdiyi bir məqaləsində bəyan edir: «Heydər Əliyevin dostu olmaq mənim üçün bir sevinc və iftixar qaynağıdır».

İhsan Doğramacı bir fenomendir – desək yanılmarıq. O, Türkiyədə heç kəsin qazanmadığı «Xoca bəy» ləqəbini qazanıb. Heç kəs ona «Sayın rektor», «Sayın başqan» demir. Ona çox şirin səslənən «Xoca bəy» deyə müraciət edirlər. Yerinə və zamanına görə ona başqa ləqəblər də vermişlər: «Abidə insan», «Olay insan», «Kompyuter insan», «Xəyallarını gerçəkləşdirən insan», «Dövlət kimi adam», «Ölkəmizin üz ağı», «Özünü təhsilə həsr edən insan», «Universitetlər quran insan», «Fenomen insan» və s. kimi ləqəblər ona olan heyranlığı, yaxşı mənada, həsədi əks etdirir.

İhsan Doğramacı dünyanın 224 ölkəsinin hədəfi daim qədirşünaslıq olan orden, medal və nişanlarına layiq görülmüşdür. Bu təltiflər arasında Azərbaycanın yüksək istiqlal ordeni və Türkiyənin ən yüksək «Dövlətə üstün Xidmət» medali da vardır. Dövlətə xidmətə görə Türkiyədə Doğramacı bu medala layiq görülən 4-cü şəxsdir.

Lakin buna qədər İhsan Doğramacının keçdiyi yol heç də həmişə hamar olmamışdır. Bu yenilməz, olmazı olur hala gətirə bilən, mənfiləri müsbət edə bilən qeyri-adi insan mənələrlə də qarşılaşmış, Şərqi aləminə məxsus həsəd, qısqancılıq, paxılıqla üzləşmişdir. Ankara Universitetinin rektoru olanda da, 1967-ci ildən fəaliyyətə başlayan, hər yönən Qərb Universitetlərinə bərabər olan Hacəttəpə Universitetinin rektoru olandan da onu gözögötürməyənlər olmuş, özəl Hacəttəpə Universitetinin ya bağlanmasını, ya da dövlətin hesabına keçməsinə nail olan qüvvələr baş qaldırılmışdı. Lakin özəl Hacəttəpə Universitetini qapamağa çalışanlar yaxşı bilirdilər ki, ABŞ-da dövlət bütçənin 33 faizə qədərini belə universitetlərə yardım edir.

İhsan Doğramacının gördüyü işin miqyasını dərk edənlər də az deyildi. Əhməd Emin Yılman «Gördüklərim və keçirdiklərim» adlı kitabında yazırıdı: «Türkiyədə iqtidarı ələ keçirənlərə son bir tövsiyəm var. Mənəm-mənəmliyə və qudurğanlığa özünüüzü təslim etməyin... Yaxşı niyyətlərlə işə başlayın. Keçdiyimiz yollara baxanda, kənd institutlarının yıxılmasından içim göynəyir. Bunlar 20 il də vəzifəyə davam etsəydir, bu gün çox inkişaf etmiş bir Türkiyə olacaqdıq. Büyük maarifçi-tərbiyəçi Tonquçun qədrini bilmədik. Bu gün də başqa böyük bir tərbiyəçi-maarifçinin, yaradıcı professor İhsan Doğramacının, onun meydana gətirdiyi o alovlanan Hacəttəpə ocağının qədrini bilmirik. O, indi bu ocağı yıxmağı özünə vətəndaşlıq borcu bilənlərlə qarşı-qarşıyadır.

Çətin Əmeç isə «Hürriyyət» qəzetində yazırıdı: «İnsaf, vicdan, şərəf kimi müsbət keyfiyyətlərdən uzaq olan bir çox in-

sanlar tikməkləri bir yana dursun, indi yixmağı özlərinə şərəf borcu hesab edirlər».

Bununla belə, güclü maliyyə imkanlarına malik, haqsızlıqlara boyun əyməyən Doğramacı inciyərək ölkəni tərk edir.

1975-ci ildə Fransa Nazirlər Kabinetinin qərarı və Fransa prezidentinin razılığı ilə Paris Universitetinə professor təyin edilir. Bu hadisə onun Avropada necə bir nüfuzlu alim, şəxsiyyət olmasına dəlalət edirdi. 1981-ci ildə hərbi çəvrilişdən sonra israrla İhsan Doğramacının vətənə dönməsini xahiş edirlər.

Deyirlər, dahilər zamanında dərk olunmurlar. Bəlkə də, bu dahi şəxsiyyətə hərdən qeyri-obyektiv münasibət bununla bağlı olmuşdur, bilmirəm. Bir onu bilirəm ki, İhsan Doğramacının sayəsində 1982-ci ildə universitetlərin sayı 19-dan 27-ə və bu gün 57-yə çatmışdır. Doğramacının həm Qərbi, həm də Şərqi öz varlığında birləşdirməsi, ehtiva etməsi, yaratdığı universitetlərdə də öz əksini tapmışdır.

Bəzi elm adamlarının qənaəti belədir ki, reformatçı, yenilikçi Doğramacının dəyəri özündən sonra daha ətraflı şəkilidə dərk ediləcəkdir. Bu qənaət bizi tam qane etmir. İhsan Doğramacı dünyanın dörd bir yanında ayaq üstə alqışlarla qarşılanır. Haqqında neçə-neçə kitablar yazılıb. «Uşaqlar qəlbində, gənclər beynində» adlı kitab (Ankara, 2003) alimin dünya səhiyyəsinə xidmətinin 65 illiyinə həsr olunub. Kitab türk ingilis, fransız, rus, alman, polyak dillərində çıxıb. Kitabı «Dünya Sağlamlıq Təşkilatı»nın (Cenevrə nümayəndəsi) Tomris Turmen və «Beynəlxalq Pediatriya Cəmiyyəti»nın (Boston) nümayəndəsi Ceyn Şaller hazırlamışlar. Kitabda dünyanın bir çox görkəmli şəxsiyyətlərinin, o cümlədən Heydər Əliyev, Süleyman Dəmirəl, Kofi Anan, Hikmət Çətin, Vecdi Könülün məqalələri yer alır. Öndərimiz Heydər Əliyevin «Türk dünyasının iftixarı» məqaləsi İhsan Doğramacıya xüsusi ehtiramlı yazılmışdır. Şinası Özsoylunun «İhsan Doğ-

ramacı ilə 40 il» (Ankara, 1995), Muvaffak Akmanın «Yaşantımda Hacəttəpə və sonrası» (Ankara, 1995) və Cəlal Ərtuqun haqqında əvvəldə danışdığınıza kitabları İhsan Doğramacının bir insan, alim, təşkilatçı kimi məziyyətlərini açıb göstərmək baxımından maraq doğurur. Təbii ki, İhsan Doğramacının özünün də bir görkəmli alim kimi müxtəlif dillərdə təkrar-təkrar çap olunan monoqrafiyaları, çoxsaylı məqalələri vardır. Onun «Uşaqlara qayı» kitabı Türkiyədə üç dəfə kütləvi tira-jla çap edilmiş, anaların stolüstü kitabına çevrilmişdir. Dünya şöhrətli alim uzun illər ABŞ, İngilətərə, Almaniya və İsveç-rədə çıxan tibbi jurnalların redaktoru olmuşdur.

İhsan Doğramacının təşəbbüsü ilə bizim üçün çox əziz olan bir kitab da işıq üzü görmüşdür. Öndərimiz Heydər Əliyevə həsr olunan bu kitab «Böyük dövlət adamı» adlanır. Həddən artıq nəfis şəkildə tərtib və nəşr edilən kitab öndərimizə dərin məhəbbət və xüsusi ehtiramla yazılmışdır. Kitabda İhsan Doğramacının məqaləsi ilə yanaşı, Heydər Əliyevi «Yeni böyük Atatürk» adlandırıran Süleyman Dəmirəl, Hikmət Çətin, Mehmet Nuri Yılmaz, Namik Kamal Zeybək, Yüksel Bozər, Əli Doğramacı, Məmməd Əliyev, Nizami Cəfərov kimi görkəmli siyasi, ictimai və elm xadimlərinin maraqlı məqalələri yer alır.

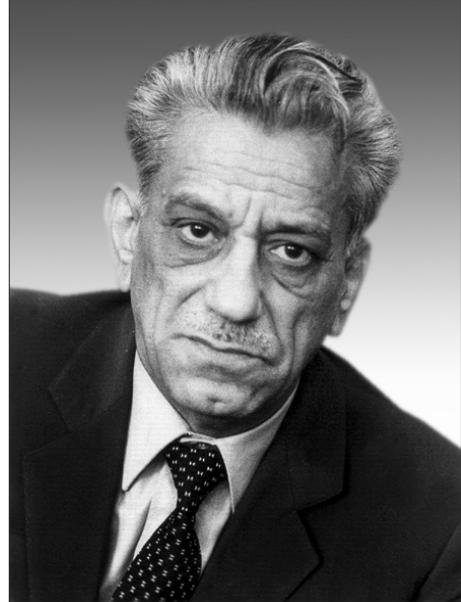
Bir aysberqə bənzər İhsan Doğramacı haqqında düşüncələrimi sona verərkən yaddaşımı müdriklərdən eşitdiyim «Dünya vaxtı ciddi işlərə sərf edənlər, saatların yox, dəqiqliklərin belə qədrini bilənlərindir» və «Tarix qurub-yaradanları yaşıdır» kəlamları gəldi. Xocamızın gördüyü möhtəşəm işlərə sanki işıq tutan bu kəlamlarınlığında aydınca gördüm ki, Türk dünyasının tarixdə qalacaq görkəmli şəxsiyyətləri sırasında İhsan Doğramacının məxsuslu yeri vardır.

O, XALQIN ÜMİD VƏ GÜVƏNC YERİ İDİ*

Əbədiyyətə qovuşmuş örnək insanlardan söz düşəndə göz öünüə ilk gələnlərdən biri də təkcə otaylı-butaylı Azərbaycanda deyil, Türkiyədə də xalqın sevimlisinə çevrilən, sahilsiz ümmənə bənzər poeziyası ilə qəlblərdə məskən salan Bəxtiyar Vahabzadə olur. Bəxtiyar Vahabzadə «Gülüstan», «Ana dili», «Şəbi hicran», «Muğam», «Özümüzü kəsən qılınç», «Dar ağacı», «Şəhidlər» kimi şeir, poema, povest və pyesləri, eləcə də kəskin və obyektiv məqalələri ilə insanları manqurta çevirməyə çalışan sovet rejiminin qanlı-qadalı illərində xalqın gözünü açmağa nail olan qorxmaz şair, cəsarətli alim idi.

Qanlı iyirmi yanvar, azadlıq hərəkatı və erməni təcavüzü dövründə Bəxtiyar müəllim ölməz poeziyası və çıxışları ilə xalqın, xüsusən də gənclərin ümid və güvənc yerinə çəvrilmişdi.

Bəxtiyar müəllimi ilk dəfə 1957-ci ildə Xarici Dillər İnsti-tutunun 1-ci kursunda oxuyanda bir təsadüf nəticəsində görmüşdüm. Soyuq bir payız günü «Azərbaycan» kino-teatrında filmə baxmağa getmişdim. O vaxt kino-teatrlarda film-lərin nümayişindən əvvəl yarım saatlıq konsert verirdilər. Televiziya evlərə hələ ayaq açmamışdı. Odur ki, insanlar axın-axın kino-teatrlara gedir, həm konsertə qulaq asır, həm də filmə baxırdılar. Bazar günü olduğundan kassanın qabağında böyük növbə vardı. İki boylu-buxunlu cavan oğlan növbəsiz

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 12.02.2010

bilet almaq istədi. Adamlar, xüsusən də qadınlar narazılıqlarını bildirdilər. Lakin hamı çəkinə-çəkinə danışındı. Bu səbəbsiz deyildi. O vaxt Bakının «Dağlı məhəlləsi» adlanan hissəsində yaşayan gənc oğlanların bir çoxu heç nədən çəkinmir, yerli-yersiz bıçağa əl atırdılar. Buna baxmayaraq, məndən xeyli arxada növbə tutmuş bir nəfər həmin gənclərə yaxınlaşaraq növbə tutmalarını məsləhət gördü. Hətta qırmızı rəngli bir sənəd çıxararaq onlara göstərdi və dedi: «Bu sənədlə mənim növbəsiz bilet almağa səlahiyyətim var. Bununla belə mən növbədə dururam. Siz də növbə tutun».

Gənclər ehtiramla növbə tutdular. Səbəbi müxtəlif ola bilərdi. Ola bilsin ki, ya onun əlindəki sənəddən çəkindilər, ya da onu tanımışdır. Mənsə onun cəsarətinə heyran olmuşdur. Piçilti ilə növbədə duranlar deyirdilər ki, o, şair Bəxtiyar Vahabzadədir. Şairin əynində qaragül yaxalıqlı palto, başında qaragül papaq vardı. Ömrümdə insana belə gözəl yaraşan palto və papaq görməmişdim.

Səhərisi gün İnstitutumuzun yaxınlığında, Səməd Vurğun küçəsindəki kitab mağazasına girərək Bəxtiyar Vahabzadə-

Borcumuzdur bu ehtiram

dən bir şey olub-olmadığını soruştum. Sən demə şairin «Ceyran» adlı şeirlər kitabı təzəcə çapdan çıxıbmış. Kitabı aldım və instituta gələnə qədər «Bu dünyada» şeirini əzbərlədim. Tənəffüs vaxtı şeiri əzbərdən dedim və kitabı tələbə yoldaşlarımı göstərdim. Aşağıdakı bəndi yenidən deməyimi xahiş etdilər.

*Saatı olmayan tez saat alır,
Qızıldan-gümüşdən ona bağ salır.
Ancaq düşünmür ki, ömrü azalır,
Saat səslənəndə hər bu dünyada.*

Tələbə yoldaşlarımdan gələcəyin gözəl alimi, şairi və tərcüməçisi Ənvər Rza, Akif Həsənov, Vaqif Qafarov və başqaları dərs qurtaran kimi həmin mağazaya gedərək «Ceyran» kitabını aldılar. Səhv etmirəmsə tələbə yoldaşım, indi tanınmış şair Mətləb Misir (Qasımov) də onların arasında idi.

Bəxtiyar müəllimin poeziyasına məhəbbət məndə və tələbə yoldaşlarımda «Ceyran»la başladı. Bəxtiyar Vahabzadə mənə dərs deməyiib. Lakin ADU-nun filologiya fakültəsinin tələbələri: Nəsib Ələkbərli, Zirəddin Xasiyev, İlyas Qurbanov və başqaları deyirdilər ki, Bəxtiyar Vahabzadə əsl müəllim, böyük alimdir. Xüsusən də Füzulinin tədrisində əvəzsiz olduğunu vurğulayırdılar. Etiraf edim ki, Bəxtiyar müəllimin «Xalq şairi Səməd Vurğun» və «Səməd Vurğun» monoqrafiyalarını oxuyandan və 70-ci illərdə sevimli müəllimim İsmixan Rəhimovun tələbələr və müəllimlər üçün təşkil etdiyi, S. Vurğuna həsr olunan «Xüsusi kurs»da Bəxtiyar müəllimin məruzələrini dinlədikdən sonra S. Vurğunu daha yaxşı dərk etdim. Onu da deyim ki, gənclikdə Rəsul Rzanın poeziyamıza gətirdiyi yeniliyi, sərbəst şeirin dəyərini də o qədər yaxşı dərk etmirdim. Bəxtiyar müəllimin Rəsul Rzaya həsr etdiyi şeiri sanki məni ayıltdı.

*Ey Rəsul, sən haqlısan,
Çünki sən öz əsrinə
Daha artıq bağlısan.
Sənət gülüstanına
Qədəm basandan bəri,
O köhnə ölçüləri
Cəsarətlə sən atdın.
«Məna, məna» – demədən,
Sən mənalar yaratdır.*

Bəxtiyar müəllim 1959-cu ildə Rəsul Rza və Qasım Qasimzadə ilə İraqda yaşayan soydaşlarımıizi və Füzulinin qəbrini ziyarət edən ilk azərbaycanlıdır. Əbdüllətif Bəndəroğlu və başqaları ilə dostluğu da buradan başlamışdı. Bəndəroğlunun «Yazıcı» nəşriyyatı tərəfindən çap olunan «Qərənfil», eləcə də mənim tərtib etdiyim «Göylər unutmuşdu yağacağını» kitabına ön söz yazmışdı. Bəndəroğlu isə şairin «Seçilmiş şeirləri»ni Mədəniyyət və İnformasiya Nazirliyinin xətti ilə Bağdadda yayınlamışdı. Bəndəroğlu Bəxtiyar müəllimi gözəl şair və şəxsiyyət kimi yüksək qiymətləndirirdi. Hər dəfə Bakıya gələndə Ayaz Vəfalı və mənimlə hamdan əvvəl Bəxtiyar müəllimi ziyarət edərdi.

1972-ci ilin noyabrında İraqa üçüncü səfərim ərəfəsində Bəxtiyar müəllimə telefon açdım. Ünvanımı götürdü ki, axşamüstü bizə gəlsin. Əziyyət olmasın deyə mən onlara getmək istədim.

Belə çıxır ki, qonaqpərvər deyilsən – dedi və saat 5-də bizdə olacağını bildirdi.

Evimizdə toy-bayram idi. Bəxtiyar müəllimin yaradıcılığını əzbər bilən kiçik qardaşım Ələsgər müəllim də bizdə idi. O, filologiya fakültəsini bitirərək kənddə müəllim işləyirdi. Bəxtiyar müəllim deyilən vaxt QAZ-24 markalı qara «Volqa» avtomobilində gəldi. Bu markalı maşınlar təzə-təzə istehsal olunurdu. Məhəllənin uşaqları maşının başına toplaşmışdılar.

Hamı bildi ki, bizə gələn Bəxtiyar müəllimdir. Sevinir və qürur hissi keçirirdim. «Şəbi hicran», «Gülüstan» poemalarını və bəzi seçmə şeirlərini gətirmişdi ki, Ə.Bəndəroğluna çatdırım. Ələsgər müəllim Bəxtiyar müəllimin şeirlərindən demək istəyəndə qoymadı. Əvvəlcə başqa şairlərin şeirlərindən deməsini arzu etdi. Ələsgər müəllim S.Vurğundan, M.Arazdan, T.Bayramdan şeirlər dedi. S.Vurğunun «Muğam» poemasını əzbərdən söylədi. Bəxtiyar müəllim ürəkdən «Sağ ol!» – dedi və stoldan qalxaraq divanda əyləşdi. İndi mənim şeirlərimdən de. Ancaq tələsmə – dedi. Ələsgər müəllim başladı, nə başladı. Bəxtiyar müəllim gözlərini yumub qulaq asırdı. Bir də gördük gözlərindən yaşı axır.

– Bizi xalqa sevdirən sizlərsiniz. Bizi yaşadan sizlərsiniz. Buna görə «Sağ ol!» demək azdır – dedi.

Mən qohumum Sabir Xasiyevin mənə bağışladığı şairin «Etiraf», «Şəbi hicran» kitablarını gətirərək mənə ünvanladığı avtoqrafi ucadan oxudum: «Mamaoğlu (bibi oğlu deməkdir), oxu Bəxtiyarı, bəxtiyar ol, sən. Bəxtiyar xalqın görən gözü, döyünen ürəyi, vuran nəbzidir».

Bəxtiyar müəllim muncuq kimi gözəl xətlə yazılmış avtoqrafa nəzər saldı və dedi:

– Sən də razı olmurduñ sizə gəlim. Bu isti ocaqda mənim də yerim varmış.

Dördüncü mikrorayonda doqquz mərtəbəli binada yaşayırdıq. Həyətə enəndə gördük ki, binanın sakinləri ellikcə həyətə toplaşıb sevimli şairini gözləyir.

Böyük canlanmavardı. Şairi evinə dəvət edən kim, şeirini deyən kim, əlini öpmək istəyən kim, «Allah bizim ömrümüzdən kəsib sənə versin!» – deyə dua edən kim.

Bəxtiyar müəllim özünü itirmişdi. Bircə onu deyə bildi ki, bu gün bir ömür yaşadım. Bundan sonra Bəxtiyar müəllimlə aramızda çox səmimi bir münasibət yarandı. «Alti il Dəclə-Fərat sahillərində», «İraq-Kərkük bayatıları», A.Dümanın «Qafqaz səfəri», «Nəsiminin İraq Divanı», Amerika alimi,

prof. Sula Benetin Qafqaz xalqlarının həyatından bəhs edən «Necə yaşayasan yüzü haqlayasan» və s. kitabları avtoqrafla şairə təqdim edəndə oxuyur və telefonda fikrini bildirirdi.

1987-ci ildə «Azərnəşr» böyük tirajla «Kərkük folkloru antologiyası» kitabımı buraxmışdı. Bir gün Bəxtiyar müəllim telefon açdı və dedi ki, kitab haqqında rəy yazıb. Bəzi məqamların dəqiqliyinə əmin olmaq üçün məni evinə dəvət etdi. (Bu fakt özü Bəxtiyar müəllimin böyüklüyündən xəbər verirdi.) Onda Bəxtiyar müəllim Hüsü Hacıyev (indiki Azərbaycan) küçəsindəki «Yazıcılar evi»ndə yaşıyırdı.

Baxmayaraq ki, neçə-neçə kitablarım çıxmışdı, mətbuatda rəylər çap olunmuşdu, sevincimin həddi-hüdudu yox idi. Xalq şairi, akademik, otaylı-butaylı Azərbaycanın sevimliyi Bəxtiyar Vahabzadə özü mənim haqqımda yazmışdı. Qaça-qaca 5-ci mərtəbəyə qalxanda az qaldı nəfəsim kəsilsin. Sonralar «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində (22.05.1987) və «Gəlin açıq danışaq» kitabında («Azərnəşr», 1988, s.147–152) çap olunan «O qədər uzaq, bu qədər yaxın» məqaləsini Bəxtiyar müəllim geniş ürəklə, İraqda yaşayan soydaşlarımıza aşkar məhəbbətlə yazmışdı. Şair yazını oxuduqca gözlərimdən yaşı axırdı. Zəhmətimə böyük qiymət verilmişdi. Sevimli şairimi-zin bizdən ayrıldığı birinci il dönümündə qələmə aldığım, mənim üçün vacib olan bu hadisəni nə yaxşı ki, sağlığında «Taledən gələn qismət» adlı məqaləmdə işıqlandırılmışdım (Bax: «Bu sevda ölüncədi», Bakı, «Oskar», 2001, s. 375). Şairin haqqımda ürək sözünü ağ kağıza köçürən əlini öpmək istədim. Bəxtiyar müəllim əlini çəkdi, mənalı-mənalı üzümə baxdı və gözləmədiyim haldı dedi: «Qardaşım, vətənə, xalqa xidmət böyük xoşbəxtlikdir. Sən artıq bu xoşbəxtliyi qazanmışan. Səni təbrik edirəm!»

Aradan illər keçsə də Bəxtiyar müəllimin səmimiyyətlə de-diyi sözləri xatırlayırmış və indi daha yaxşı başa düşürəm. Onu da yaxşı dərk edirəm ki, mənə qismət olan bu xoşbəxtliyi Bəxtiyar Vahabzadə, Rəsul Rza, Abbas Zamanov kimi örnek adamlardan, xalqımıza üzagliğι gətirən şəxsiyyətlərdən əxz etmişəm.

ABBAS MÜƏLLİMİ ANARKƏN *

Yaşca aramızda böyük fərq olmasına baxmayaraq, uzun illər boyu dostluq və şəxsiyyətinə pərəstiş etdiyim Abbas Zamanov haqqında yazmaq istəyəndə hər dəfə tərəddüd etmişəm. Düşünmüşəm ki, birdən yazdıqlarım ona layiq olmaz.

«Ədəbiyyat qəzeti»ndə Ataxan Paşayevin «Əzizimiz, müəllimişim» məqaləsini oxuyanda xəyal məni qanadları üstünə alıb neçəneçə illər öncəyə, Abbas müəllimli günlərə apardı. Coxdan uzaq düşdüyüm xoş və əvəz olunmaz duygular yaşadım.

1966-cı ilin baharının gözəl çağı idi. İraqda dörd il tərcüməçi işləyib vətənə dönmüşdüm. Jurnalist Hacı Haciyevin radioda təşkil etdiyi «Qitədən qitəyə» verilişində hər bazar günü İraqdan bir saatlıq silsilə verilişlərlə çıxış edirdim. Əsasən də Füzulinin nəvə-nəticələrindən – İraqda yaşayan azəri türklərindən söz açırdım. Elə həmin vaxt «Azərbaycan gəncləri» və «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetlərində məqalələrim də dərc olunmuşdu.

Bir gün «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin şöbə müdürü Ayaz Vəfalı dedi ki, Abbas müəllim «əlində çıraq» səni axtarır. Məqalən xoşuna gəlib. Bizim tələbəlik illərində Elmlər Akademiyasında S. Vurğunun xatirə gecəsində Naxçıvanın Ermənistana ilhaq edilməsi ilə bağlı Moskva və Yerevanda

* Bax: «Müasirləri Abbas Zamanov haqqında», tərtibçi İsa Həbibbəyli, Bakı, «Çinar-çap» nəşriyyatı, 2003, səh.119–130

və bu münasibət Abbas müəllim davam etdi.

Abbas müəllim məni Rəsul Rza, Qasım Qasımcadə, Bəxtiyar Vahabzadə, Bəkir Nəbiyev, Anar, Elçin, Pənah Xəlilov, Əjdər Xanbabayev, Yaşar Qarayev, Araz Dadaşzadə, Əlövsət Abdullayev kimi xalq qarşısında xidmətləri olan insanlarla tanış və yaxın etmişdi. Elə bu kifayət idi ki, ömrüm boyu ona minnətdarlıq hissi ilə yaşayım.

Onun qəlbi xeyirxahlıq hissi ilə döyündürdü. Təmizlik, paklıq onun ən başlıca amalı idi. Evində haram tikənin nə olduğunu bilməzdilər. Tanrı onu nəfsi tox yaratmışdı.

Bir dəfə professor Yaşar Qarayev evində «Varlıq» jurnalının baş redaktoru Cavad Heyət, onun Amerikadan qonaq gəlmış qardaşı Firuz bəy, professor Nurəddin Rzayev və mənim iştirakımla bir ziyafət təşkil etmişdi. Uzun illər Akademianın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutuna rəhbərlik edən Yaşar müəllimin evi də özü kimi çox sadə, təmtəraqdan uzaq idi. Nurəddin müəllim üzünü amerikalı qonağa tutaraq xüsusi vurğuladı ki, Yaşar müəllimin evini elə belə də təsəvvür edirdi. Yaşar müəllim mənəviyyatca sağlam ziyalılarımızdır.

Nurəddin müəllim danışdılqca, nədənsə, gözümüzün önündə halallıq mücəssiməsi olan Abbas müəllimin həddindən artıq

planlar hazırlandığı barədə cürətli çıxışından sonra bütün tələbələrin gözündə milli qəhrəmana çevrilən bu qorxmaz insani şəxsən tanımadım.

Abbas müəllimlə Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyinin binasında görüşdük. Maraqlı keçən görüşdə aramızda ata-oğul münasibəti yarandı dünyasını dəyişənə kimi

sadə, lakin hər gün neçə-neçə ziyalının, alimin, aspirantın, tələbənin, əcnəbi ölkələrdən gələn qonaqların xoş məramla ziyarət etdiyi, könülsüz tərk etdiyi, məbədə dönmüş evi canlanırdı. Altmışinci illərin ortalarından başlayaraq Abbas müəllim dünyasını dəyişdiyi 1993-cü ilin baharına kimi hər həftə iki-üç dəfə bu evdə olardım. İlk vaxtlar bu gediş-gəliş adı ehtiyacdən doğurdu. Buna səbəb, bəlkə də, şəxsi maşınının olması idi. Çünkü o vaxtlar maşın az idi. Sonralar isə bu gediş-gəliş mənəvi ehtiyaca çevrilmişdi.

Yolda, işdə, xeyirdə-şərdə kefini soruşanda «Şikayət etməyə əsas yoxdur» – deyən Abbas müəllimin çəkilməz dərdi vardı. Oğlu Firuz sağalmaz bəlaya – əsəb xəstəliyinə tutulmuşdu. Abbas müəllim əlindən gələni edirdi. Onun xahişi ilə mən də başqaları kimi İraqdan, ABŞ-dan, İngiltərədən bizdə tapılmayan bahalı dərmanlar gətirmişdim. Abbas müəllim: «Dərmandan pay olmaz» – deyər, pulunu verməmiş dərmanları götürməzdı.

Firuz Maştəgada ruhi xəstəliklər xəstəxanasında yatırıldı. Abbas müəllim həmin xəstəxanada işləyən bir qadınla danışmışdı. Qadın hər gün Firuz üçün ev yeməkləri hazırlayırdı. Bununla belə, hər bazar günü Firuza baş çəkməyə gedəndə Asya xanım onun xoşladığı ləziz yeməklərdən bişirib aparar, nazını çəkə-çəkə Firuzu yedirdərdi. Adətən, onun yanına Abbas müəllim, Asya xanım və Fuadla gedərdi. Hər hansı bir səbəbdənsə Asya xanım onun dalınca getməyəndə Firuz yemək yeməz, təkidlə deyərdi: «Mamam xəstələnib. Məni evə aparın». Bəzən Firuz, Abbas müəllim və qardaşı Fuadla mübahisə edər, qanqaralıq salardı. Lakin Asya xanımın sözü onun üçün qanun idi. Onu da deyim ki, Fuad və Firuz bunu duyar və hər dəfə dönə-dönə Abbas müəllimə deyərdi: «Papa, mənim yanına anam və Qəzənfərlə gəl!». Əslində, Abbas müəllim belə də edərdi. İstəmirdi dərdini çox adam bilsin. Eşidib-bilən olanda, Abbas müəllim təklifə görə təşəkkür edər və deyərdi: «Bu

məsələ artıq həll olunub. Qəzənfərlə gedəcəyik». Yalnız professorlar Əlyar Səfərli və Şamil Qurbanov təkid edəndə onlarla gedərdilər. Xəstəxanadan dönendə Abbas müəllimin hali pozular, dərindən ah çəkər, Yaradandan gileylənərdi. Tez-tez təkrar edərdi: «Ey Fələk, çərxin dönsün. Mənə çox zülmələr etdin».

Abbas müəllimin belə deməyə haqqı vardı: uşaqlıq evində böyüməsi, həyat yoldaşı Rəfiqə xanımın öz atasına görə sürgün edilməsi, müharibədə keçirdiyi ağır günlər, Firuzun xəstəliyi, siyasi səbəbə görə partiyadan və işdən çıxarılması və s. onun qismətinə düşən, çoxlarının sinə gərə bilməyəcəyi ağır imtahan, həyatın sınağı idi.

Qeyri-adi insan idi Abbas müəllim. Özünün qayğıya, köməyə böyük ehtiyacı olduğu halda, çalışıb hamiya kömək əli uzadardı. Deyirlər, göz yaşının nə demək olduğunu əvvəllər ağlamış adam və yetim yanağı bilər. Bəlkə də, vaxtında göstərilmiş köməyin, qayığının mənasını dərindən duyduğuna görə Abbas müəllim belə qayğılaşmış olmuşdu. Axı, Abbas müəllim insanlığın və elmin bu zirvəsinə çatınca uşaqlıq evindən başlayan uzun və məşəqqətli bir yol keçmişdi.

Abbas müəllimi bir şəxsiyyət kimi fərqləndirən cəhətlər çox idi. Onlardan biri və mühümü onun prinsipiallığı və obyektivliyi idi. Sözü adamın üzünə şax deyərdi. Heç vaxt kiminsə qarasına danışmazdı. Adamın yaxşı işlərini isə üzünə deməzdi. Başqalarının yanında tərifləyərdi. Hünərli, mərdanə, eyni zamanda humanist idi. İnadkarlıq, mübarizlik, əqidəsindən dənməzlik elə bil elm və vətən fədaisi olan Abbas müəllimin boyuna biçilmişdi. İndi kiçik görünən, lakin o vaxtlar böyük mətləblərdən söz açan iki-üç faktı oxucuların nəzərinə çatdırmaq istərdim. Abbas müəllim Atatürkün şəklini çoxaldırıb ziyalılar arasında yayırdı. Xətrini istədiyi bəzi adamlara isə şəkli böyütdürüb çərçivəyə saldırıar və hədiyyə edərdi. Belə bir hədiyyə bacım oğlu Bəxtiyara və mənə də qismət oldu.

Hansı yollasa Türkiyədən Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinə həsr olunmuş kitabı əldə etmişdi. Kitabda vətənin

müstəqilliyi uğrunda ruslarla müharibə aparan və buna görə düşmən hesab edilən Cavad xan haqqında yazı və Cavad xanın yeganə şəkli də verilmişdi. Azərbaycanın Rusiyaya ilhaq olunmasının 150 illiyi dövründə Abbas müəllim və dostu Tofiq Bağırov Cavad xanın şəklini çoxaltdırıb xalq arasında yayırdı.

Sovet dövlətinin qılincının dalı da, qabağı da kəsdiyi dövrdə, təhlükəsizlik orqanlarının Abbas müəllim kimi «qara siyahıya» düşmüş adamları xüsusi nəzarətdə saxladığı bir vaxtda dəfələrlə mənimlə Novxanı kəndində M.Ə.Rəsulzadənin qohumlarını axtarmağa getmişdi. Mənə dönə-dönə tapşırardı ki, bu barədə kimsəyə danışmayım.

Doxsanıncı illərin əvvəllərində ömrü boyu görmək həsrətilə yaşadığı Türkiyəyə getməyə icazə almışdı. Qaranlıq düşəndə Novxaniya getdik. Rəsulzadənin qohumları Abbas müəllimi doğma adam kimi qarşılıdalar. Abbas müəllim bir torba torpaq və xeyli qərənfil götürdü. Az sonra Azərbaycan televiziyası ilə göstərilən verilişdə Rəsulzadənin qəbri üstündə Abbas müəllimin diz çökərək hönkürtü ilə göz yaşı tökdüyünün və göz yaşlarının qəbrin üstünə səpələnən vətən torpağı və qərənfillərlə qarışığının çoxları şahidi oldu.

Abbas müəllim siyasetçi deyildi və bu işləri onun keçmişə – kökə bağlılığı kimi də izah etmək olardı. Əslində, bunlar daha böyük amala – milli şüurun oyanışına xidmət edirdi. Abbas müəllimin həyat və yaradıcılığında bu qırmızı xətt kimi keçirdi.

Abbas müəllim siyasetçilərə, dövlət xadimlərinə xalqa göstərdiyi xidmətə görə qiymət verirdi. Bu onun vətənpərvərliyindən irəli gəlirdi. Məlumdur ki, son otuz ildə Bakıda çoxlu gözoxşayan, qədim Şərq və müasir Qərb memarlıq üslubunu birləşdirən binalar tikilib. Bu binaların yanından keçəndə mütləq deyərdi: «Bunu Heydər Əliyev tikdirib». Bir dəfə Moskva prospektində ayaqqabı fabrikinin yanından keçəndə maşını saxlatdırdı. Binanın fasadına baxaraq: «Halal olsun Heydər

Əliyevə! Bunu da o tikdirib. Qəzənfər, o, böyük şəxsiyyətdir. Nə yaxşı ki, bunu sən də duyur və qiymətləndirirsən» – dedi.

Əqidə dostum Abbas müəllimin belə düşünməyə əsası vardı. 1972-ci ildən M.F.Axundov adına API-də kafedra müdürü işləyirdim. 1989-cu ildə məni, az sonra isə qardaşım Ələsgər müəllimi məktəb direktorluğunundan çıxartdılar. Bakı Dövlət Universitetinə keçdim. İngilis dilindən dərs deyirdim. Ağır vaxtlar idi. Bir gün tarix fakültəsinin tələbələri siyasetdən suallar verdilər. Mən də vicdanımın səsi ilə suallara düşündüyüm kimi cavab verdim. Dedim ki, Heydər Əliyev ölkəyə rəhbərlik etsə, xalq bələdan qurtaracaq. Ölkə nicat tapacaq. Azərbaycan parçalanmayacaq. Bir dövlət kimi dünya xəritəsindən silinməyəcək. Çünkü Heydər Əliyev nadir şəxsiyyətdir. Nadir şəxsiyyətləri isə tarix az-az yaradır ki, xalqın ağır günündə ona nicat yolunu göstərsin. Gözləmədiyim halda tələbələr həftələrlə dərsimi boykot etdilər. Mən «partokrat müəllim», «Heydər Əliyevin adamı» adını qazandım.

Abbas müəllim mənə təsəlli verərək: «Qəzənfər, dünyada əcaib-qəraib işlər çox olur. Ürəyinə salma. Kişinin başına iş gələr. Dıgalara görə mənim başıma nələr gəldiyini yaxşı bilir-sən. Sənin üstünlüğün ondadır ki, başına gələnlər böyük bir kişi, böyük bir şəxsiyyət haqqında həqiqəti dediyinə görə gəlib. Sən bununla fəxr etməlisən» – deyirdi.

Həyat hər şeyi öz yerinə qoyandan sonra dərsimi boykot edən, məni təhqir etməkdən çəkinməyən tələbələr həqiqəti dərk etdilər. Məndən üzr istədilər. Mənim haqlı olduğumu təsdiq etdilər. Abbas müəllim deyən kimi də oldu: dediyim sözlərə görə qürur hissi keçirtdim.

Mən Abbas müəllim qədər həssas, qayğılaş, uşaqları çox sevən az adam görmüşəm. Həftədə ən azı bir dəfə bize gələr, oğlum Murada oyuncaqlar alıb gətirərdi. Murad isə bütün oğlan uşaqları kimi bir-iki saata oyuncaqların axırına çıxardı. Abbas müəllim zəng edib Muradla danışanda Murad adəti

üzrə: «Abbas baba, tank qırıldı. Özü qırıldı» – deyirdi. Səhərisi gün Abbas müəllim yeni oyuncaqlar alıb gətirərdi. Muradı danışdırardı. Qəhqəhə çəkib gülər və deyərdi: «Ə... Qəzənfər, bu qurumsaq bizi sariyb. Deyir ki, tank qırıldı. Tank da özü qırılar?» Ən maraqlısı odur ki, oğlum əsl babasının Abbas müəllim, ya Mikayıl müəllim olduğunu qarışdırardı. Soruşanda deyərdi: «Abbas baba babadı». Heç şübhəsiz buna görədir ki, vaxtaşırı Fəxri xiyabana Abbas müəllimin, elmi rəhbərim akademik M.Şirəliyev, Q.Qasimzadə, Ə.Orucov, A.Dadaşzadə və başqalarının ziyarətinə oğlum mənimlə birlikdə gedir. Abbas babasının qəbrinin üstünə təzə-tər qərənfilləri özü qoyur.

Abbas müəllimin xalq qarşısında, ədəbiyyatımız qarşısında xidmətləri böyükdür. Mən onun ədəbi əlaqələr sahəsindəki xidmətlərini xüsusi qeyd etmək istərdim. Qətiyyən o fikirdə deyiləm ki, başqa ziyalılarımız bu sahədə az iş görmüşlər. Əsla yox. Lakin Abbas müəllimin nəvəsi gənc tədqiqatçı Gülgün Rzayevanın çox doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, Abbas müəllim bu işi daha ardıcıl, daha sistemli, daha məqsədyönlü şəkildə həyata keçirirdi.

İstər Şərq, istərsə də Qərb aləmində olsun, Abbas müəllimin ədəbi əlaqələr sahəsindəki gərgin əməyi əvəzsizdir. Həftədə bir dəfə maaşı hesabına aldığı kitabları mənim maşınıma doldurub ya «Dostluq Cəmiyyəti»nə, ya «Vətən Cəmiyyətinə» ya da BDU-nun kitabxana müdürü Sara xanımın yanına aparardıq. Kitablar xarici ölkələrə göndərilirdi. Həmin ölkələr arasında o vaxtlar Sovet dövlətinin qatı düşmən gözü ilə baxdığı Türkiyə xüsusilə fərqlənirdi. Təsadüfi deyildir ki, indi Ərzurum Universitetində «Abbas Zamanov bağış kitabı» kitabxanası vardır.

Abbas müəllim İraqda yaşayan soydaşlarımızla da sıx əlaqə saxlayırdı. Əta Tərzibaşı, Əbdüllətif Bəndəroğlu, Əli Bəndəroğlu, Sinan Səid, Bahəddin Salehi, Məhəmməd Xurşid və bir çox başqalarına kitablar göndərərdi. Bağdadda çıxan

«Qardaşlıq» jurnalı və «Yurd» qəzetində M.P.Vaqif, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi, M.İbrahimov, M.Arif və başqalarına dair maraqlı yazılarla çıxış edirdi. Yaradıcı adamlarla daim məktublaşırıldı. Məni də məcbur edirdi ki, əcnəbi ölkələrdə yaşayan ziyalılar və alimlərlə heç olmazsa məktublar vasitəsilə six əlaqə saxlayım. Mən «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» kitabımdakı «Məktublar» bölməsinə görə Abbas müəllimə minnətdaram. Açığını deyim ki, bu məktublaşmalardan sonra dərindən dərk etdim ki, ədəbi prosesdə məktubların rolü ölçüyəgəlməzdır.

Şərq aləmi və ədəbi əlaqələr sahəsində Abbas müəllimin maraqlanmadığı bir şey yox idi. Hər dəfə İraqa gedib-gələndə Abbas müəllimin qarşısında «ağır» imtahan verməli olurdum. Saatlarla İraqda yaşayan soydaşlarımızın folkloru, adət-ənənəsi, həyat tərzi, ləhcəsi, görkəmli adamları barədə sual-cavab etməkdən doymazdı.

Bakıda «İraq-Türkman ocağı» yaratmaq fikrimi çox bəyənmişdi. Təəssüf ki, İçərişəhərdə Akademianın Ədəbiyyat Institutunun «Folklor Elm Mərkəzi»ndə, sonra isə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyində yaratdıığım «İraq-Türkman» ədəbiyyatı və mədəniyyəti daimi ekspozisiyasını görmədi.

Abbas müəllim çox ciddi və özünə qarşı həddindən artıq tələbkar idi. Görkəmli alim və ədəbiyyatçı kimi hamı tərəfindən birmənalı qəbul olunduğuna baxmayaraq, qələmindən çıxan hər sözün, hər cümlənin üstündə əsərdi. Şah İsmayııl Xətainin Britaniya Muzeyi kitabxanasında professor Turxan Gənceyi tərəfindən aşkar olunmuş əlyazması və İraqda yaşayan soydaşlarımızla bağlı birgə çap etdirdiyimiz məqalələri yazarkən bunun dönə-dönə şahidi oldum.

Abbas müəllim axşamlar gəzməyi çox sevirdi. Ziyalılar yığışışb axşam gəzintisinə bir yerdə çıxar, görkəmli şəxsiyyətlərin başına gəlmiş maraqlı və qəribə əhvalatları yada salar, məzəli

lətifələr danışar, deyib-gülərdilər. Bəzən də xalqın taleyüklü problemlərindən söz açardılar. Buna adı gəzinti kimi baxmaq olmazdı. Bu gəzintilər açılmamış kitablar idi. Burada hər şey mənim üçün yeni idi. Bir dəfə ədəbiyyatımızı, tariximizi, ümumiyyətlə, mədəniyyətimizi yaxşı bilən və qiymətləndirən Tofiq Bağırovun Abbas müəllimlə Rəsul Rza haqqında maraqlı söhbətinin şahidi oldum. Tofiq müəllim S. Vurğunun xatırə gecəsindəki çıxışından sonra Abbas müəllimin işdən və partiyadan çıxarıldığını və onun keçirdiyi iztirablı anları yada saldı. Hərə Abbas müəllimə bir cür təsəlli verirmiş. Rəsul Rza isə elə Mərkəzi Komitənin binasında «Ay Abbas, fikir eləmə. Bir vaxt gələcək buna qəhrəmanlıq kimi baxacaqlar. Asya xanımı da de ki, sabah bozbaşın suyunu bir stəkan artıq eləsin. Nahara sizə gələcəyəm».

Burada iki cəhət adamı heyran edir, heyrətə gətirir. Birincisi şairin uzaqgörənliyi, ikincisi isə onun mərdliyi. Axı, o vaxtlar siyasi motivlə partiyadan və işdən çıxarılmış, «ləkələnmiş» adamlı nəinki oturub-durmağa, hətta ona salam verməyə heç kəs cürət etməzdı.

Abbas müəllim dostluqda möhkəm, etibarlı və sədaqətli idi. Yaxın olduğu adamlarla ailəvi dostluq edərdi. Avtoqrafla kitablarını bağışlayanda «Dostum filankəsə və ailəsinə» yazardı.

Abbas müəllim tez-tez dostlarını yada salardı. Xüsusən də Rəsul Rza, Cəfər Cəfərov və Əlyar Qarabağlıdan danışmaqdand doymazdı. Dünyasını dəyişmiş dostlarının ailələri ilə əlaqəni kəsməzdı. Dostlarının övlad, nəvə və qohumlarına kömək etməkdən usanmazdı. Kiminə ali məktəbə girməkdə, kiminə aspiranturaya daxil olmaqda, kiminə işlə təmin olunmaqda yardımçı olar, kiminsə işi düzələndə sevinərdi.

Səmimiyyətlə deyirəm, bəlkə də, akademik M.Şirəliyev və Abbas müəllim olmasaydı, doktorluq dissertasiyasını müdafiə etməzdim. Tərcümə yaradıcılığı məni elmi işdən ayırmışdı. Elə

bil hər ikisi sözləşib eyni fikri ifadə edirdilər: «Qəzənfər, o mövzunu səndən başqa kimsə işləyə bilməz. Doktorluğunu müdafiə et, nigarənciliğimizə son qoyulsun. Dünyamızı rahat dəyişək».

Abbas müəllimin ölümündən az əvvəl qarlı-çovğunlu bir qış günü müdafiədən evə qayıdan kimi Abbas müəllim zəng edib zəif səslə məni təbrik etdi. Artıq yatağa düşmüdü. İraq səfirinin müdafiədə iştirak edib-etmədiyini, çıxış edib-etmədiyini, daha kimlərin çıxış etdiyini soruşdu. Professor Zinyət Əlizadə və professor Vaqif Vəliyevin müdafiəyə xəstəxanadan çıxıb gəldiklərini eşidəndə onlara təşəkkürünü bildirdi. Rəyinin oxunub-oxunmadığını soruşdu. Bir səhifəlik ürəkdən gələn rəy vermişdi. Əli qələm tutmadığından diktə etmiş, rəyi gəlini Elmira xanım yazmışdı.

Onu da deyim ki, 1969-cu ildə mən namizədlik dissertasiyası müdafiə edəndə Abbas müəllim dərin elmi və alovlu bir çıxış etmişdi. İndi isə tale elə gətirmişdi ki, doktorluq müdafiəsində iştirak edə bilmədi. Səhərisi gün Abbas müəllimə baş çəkməyə getdim. Qonşusu İbrahim kişini çağırtdırdı. Gəlini Elmira xanımdan xahiş etdi ki, saxladığı «Şirvan» konyakını gətirsin. Badələrə bir az konyak süzdürdü. Məni təbrik edib, İbrahim kişinin etirazına baxmayaraq, azca konyak içdi, üzünü İbrahim kişiyə tutub: «İbrahim, sən Allah şahidsən ki, əhd eləmişdim. Şükürlər olsun ki, arzum yerinə yetdi» – dedi.

Xeyirə-şərə, xüsusən də qonaqlıqlara mənimlə gedərdi. Deyirdi ki, səninlə məclislərə gedəndə Asya xanım nigarən qalmır. Bilir ki, sən maşın sürəndə içki içmirsən. Məni rahatca evə gətirəcəksən.

Abbas müəllimin getdiyi məclislər bir xüsusiyyəti ilə seçiliirdi. Doğrudur, bu məclislərdə də yemək-içmək bol olardı. Lakin insan burada ən çox mənəvi qida alar, mənən zənginləşərdi. Bir axşam «Qarabağ» restoranında Türkiyədən gəlmış yüksək səviyyəli qonaqların şəninə qeyri-rəsmi ziyafət düzəl-

dilmişdi. Abbas müəllimi adəti üzrə başda əyləşdirdilər. Həmin məclisdə şahidi oldum ki, ixtisasca riyaziyyatçı olan akademik Fərəməz Maqsudov poeziyamızı dərindən bilir, sevir və başqalarına da sevdirə bilirmiş. Onu da özüm üçün «kəşf» etdim ki, yazıçı Fərman Kərimzadə qeyri-adi ölçülü, maraqlı şeirlər yazmış. Abbas müəllimin sayəsində məclislərdə olur, çox şey öyrənirdim.

Bir dəfə hüzür yerində idik. Həmyaşları ilə xatirələr danışır, dünyasını dəyişmiş dostlarını yada salır, özlərini çox sərbəst aparırdılar. Məni söhbətə qoşmaq cəhdi bir fayda vermirdi. Evə qayıdanda dedi ki, bir də səninlə hüzür yerinə getməyəcəyəm. Yemək yemirsən, çay içmirsən. Bir kəlmə danışmırısan. Gedib son borcumuzu yerinə yetirdik. Daha nə etməli idik? Ölüynən ölməzlər ki?

Abbas müəllimin bir xüsusiyyəti də vardı. Dünyasını dəyişmiş bəzi insanları son mənzilə yola salanda deyərdi: «Sağ ol, a filankəs». Mənasını soruşanda deyərdi ki, o ölməyib, o bizimlidir. Yaxşı adamlar ölmürlər. Necə ki, biz varıq onlar bizim qəlbimizdə yaşayacaqlar.

Deyilənlər həqiqət idi. Qəbri nurla dolsun, Abbas müəllim bir həyat məktəbi idi. Onunla birgə olduğum hər gün onun yeni-yeni keyfiyyətlərini üzə çıxarırdım.

Bir dəfə «Bakı Soveti» metrosunun yanından keçib gedirdik. Birdən Abbas müəllim maşını saxlatdırdı. Ramiz Mehdiyev səki ilə gedirdi. Təzəcə vəzifədən kənarlaşdırılıb Akademiyaya işə göndərilmişdi. Abbas müəllim təkidlə onu maşına dəvət etdi ki, evinə aparaq. Ramiz müəllim naəlac qalib maşına mindi. Abbas müəllim maşını öz evinə sürdürdü. Ramiz müəllim nə qədər etiraz etsə də, Abbas müəllim sözündən dönmədi. Evdə bir saatdan çox Ramiz müəllimlə dönyanın gedişatından söhbət açdı. «Vəzifə can sağlığı deyil ki, itirəndə tapmayasan. Su gələn arxdan bir də gələr» deyərək Ramiz müəllimin sağlığına badə də qaldırdı.

Abbas müəllim imkanı daxilində hamiya diqqət və qayğı göstərərdi. Kərküklü ziyalı Bahəddin Salehi ağ qan xəstəliyinə tutulmuş oğlu Əhmədi nicat üçün İraqdan Azərbaycana gətirmişdi. Müalicə xeyli davam etdiyindən ailənin pulu tükənmişdi. Abbas müəllimin tutduğu siyahı əsasında hər gün bir nəfər Bahəddinin ailəsinin bazarlığını edirdi.

Abbas müəllim çox ailəcanlı idi. Nəvələri Aygün və Aytəni həm çox istəyir, həm də taleləri onu narahat edirdi. Buna səbəb vardi. Həyat elə gətirmişdi ki, oğlu Fuad yeni ailə qurmuş, qızlar isə anaları Elmira xanımla qalmışdı. Abbas müəllim hər həftə bazarlıq edib nəvələrinə baş çəkərdi. Yazılmamış qanun halını almışdı, gərək qızlar da həftədə bir-iki dəfə Asya xanımla Abbas müəllimə baş çəkəydilər. Abbas müəllim nəvələri ilə zarafatlaşar, dərd-qəmini unudardı. Görüm çanta-nızda nə qədər pulunuz var deyib, çantalarına pul da qoyardı. Hər iki nəvəsinin ali təhsil almاسında rolu böyük idi. Aygün BDU-nu, Aytən isə N.Nərimanov adına Tibb İnstitutunu fərqlənmə diplomu ilə bitirdi. Aygün bu yaxnlarda ədəbiyyatdan namizədlik dissertasiyası müdafiə edəcək.

Bilənlər bilir ki, Abbas müəllimin keçmiş Lenin prospektində «Ştab Armii» deyilən yerdə ikiotaqlı (təzə mənzilə köçəndə bu evi oğlu Fuada vermişdi), N.Nərimanov heykəlinin yanında isə üçotaqlı iki mənzili vardi. Sağlığında hər iki mənzili Aygün və Aytənin adına keçirtmişdi. Abbas müəllimin ruhu şad olsun. İndi Aygün və Aytən həmin mənzillərdə ailələri ilə yaşayır və hər mənzildə Abbas müəllimin iki xoşbəxt nəticəsi böyüyür. Yeri gəlmışkən, Abbas müəllim mənzilləri nəvələrinin adına rəsmiləşdirəndə nə Asya xanım, nə də Fuad etiraz etdilər.

Abbas müəllim çox əliaçıq adam idi. Xəstə olduğu son üç-dörd ay ərzində Universitetindən maaşını mən alıb gətirərdim. Mən müəyyən məbləğ pul verib həmişə yardım etdiyi kasib kişiyyə göndərərdi. «Qəzənfər, apar bunu ona ver. Savabdır. Gözü yoldadır».

Lakin bu əliaçıqlıqla bərabər, kiməsə bir kitab verməzdi. Bir dəfə dənizkənarı parkda gəzərkən üzünü uzun illər dostluq etdiyi Tofiq Bağırova tutaraq dedi: «Ay Tofiq, yadindadırımlı, bir dəfə Əhməd Cəfəroğlunun Türkiyədə çap olunan «Azərbaycan yurd bilgisi» toplusunu sənə göstərmışdım. Toplu yoxa çıxıb. Bəlkə, səndədir. (Sən demə, toplunu Tofiq müəllimə oxumağa veribmiş.) Tofiq müəllim gülə-gülə dedi ki, axı, toplunu özün mənə bağışladın. Abbas müəllim: «Canım üçün yalan deyirsən. Mən heç kimə kitab bağışlayan deyiləm» – dedi və toplunu geri istədi. Bir dəfə də Ayaz Vəfalı ilə evinə getmişdik. Adətən, Abbas müəllimin stolunun üstündə bir qalaq kitab olardı. Ayaz Vəfalı kitablardan birini götürdü ki, göydə axtarırdı, yerdə əlinə düşdü. İkigünlüyü kitabı Abbas müəllimdən istədi. Abbas müəllim: «O dəfə iki günlüyü aparlığıñ kitabı iki aya zornan aldım» – dedi. Ayaz müəllim söz verdi ki, bir də belə şey olmaz. Oturub çay içdik. Söhbət etdik. Salamatlaşış ayrıلندا: «Ayaz, o kitabı yerinə qoy, sonra çıx» – dedi.

Rəhmətlik sözü elə tərzdə deyərdi ki, sözündən adam in-ciməzdi.

Lakin bir gün Abbas müəllimin masasının üstündə «Çırpinırdın, Qara dəniz» adlı kitab gördüm. Cox sevinirdim. İl-lərdən bəri axtardığım bir düyünlü məsələnin izinə düşmüştüm. Belə ki, tədqiqatçı Əta Tərzibaşı «Kərkük xoyratları və maniləri» kitabında kərküklü müğənni Siddiq Bəndə Qafurun bir azəri şairinin «Çırpinırdın, Qara dəniz» adlı şeirinə bəstələnmiş mahnını oxuduğuna görə başına çox bəlalar gəldiyindən söz açmışdı. Şeir Əhməd Cavadın imiş. Kitabı və-rəqlədikcə gördüm ki, şair kərküklülərə bir qoşma da həsr edibmiş. Abbas müəllim özü də sevincək oldu və kitabı mənə bağışladı. Sonralar öyrəndim ki, 1914-cü ildə yazılmış «Çırpinırdın, Qara dəniz» şeirinə bəstələnmiş marş Türkiyənin ali məktəblərində səsləndirilir.

Bir gün akademik Bəkir Nəbiyev ömrünü mühacirətdə – Türkiyədə keçirən Almas İldirimdən söz açmışdı. Onun haqqında kitabını çapa hazırlayırdı. Mən də Türkiyə ilə bağlı «Çırpınırdın, Qara dəniz» əhvalatını danışdım. Aradan xeyli keçdi. Bir axşam ordu stadionuna gəzintiyə çıxmışdım. Adətən, Abbas müəllim, akademik Bəkir Nəbiyev, professor Əlövsət Abdullayev və mən birgə gəzərdik. Söhbət əsnasında Bəkir müəllim özünəməxsus şirin ləhcə ilə dedi: «Abbas müəllim, eşitdim Qəzənfərə kitab bağışlayıbsınız. Belə güman edirəm ki, biz də bu təmənnada ola bilərik». Abbas müəllimin ucadan gülməyi vardi. Gülə-gülə dedi: «Mirzə Bəkir, bu fikirdən vaz keç. Bir səhvdir olub. Bir daha eşitməzsən ki, Abbas müəllim kiməsə kitab bağışlayıb».

Əslində, Abbas müəllim bunun əvəzini çıxmışdı. Bağdadda çıxan «Qardaşlıq» jurnalının Məhəmməd Xurşidin «M.Ə.Sabir və uşaq şeiri» məqaləsi dərc olunan nömrəsini məndən alıb qaytarmırdı. İki-üç dəfə yadına salmışdım. Bir dəfə də gəlini Elmira xanımdan xahiş etdim ki, bu məsələni Abbas müəllimin yadına salsın. Abbas müəllim yarızarafat, yariciddi dedi: «Sən kişilərin işinə qarışma». Məsələ mənə aydın oldu.

Abbas müəllimin vəfatından sonra onun kitab və jurnallarını Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinə vermək üçün hazırlayanda «Qardaşlıq» jurnalının həmin nömrəsini də siyahıya saldıq.

Abbas müəllim kitabların üstündə əsərdi. Bir də görərdin əsəbiliklə qışkırdı: «Dünən filan kitabı bu kitabların yanına qoymuşdum. Kitab yoxa çıxıb. Asya, kitabı kim apardı?» Asya xanım özünə xas təmkin və astalıqla gələr, həmin kitabı başqa kitabların arasından tapar, sakitcə Abbas müəllimə verərdi. Araya anı, lakin üzücü bir sükut çökərdi. Asya xanım qayıdır mətbəxə çatmamış Abbas müəllim ucadan: «Asya xanım (yalnız bir məsələ barədə günahkar olanda «Asya xanım» ifadəsini işlədərdi) bu kitab məsələsi nə böyük problem

Borcumuzdur bu ehtiram

oldu ki, bizə çay vermirsen? Bəyəm səni məhkəməyə, prokuraturaya verdik» – deyərdi. Asya xanım gülə-gülə çay gətirər, beləcə gərginlik aradan götürülərdi.

Təbiətcə çox sərt olan Abbas müəllim Asya xanımla münəsibətdə çox həlim idi. Asya xanımı həddən artıq çox istəyirdi. Asya xanım evdə olmayanda özünə yer tapmazdı. Asya xanım «Leç-komissiyanın xəstəxanası»nda keçinəndə məni evə gondərdilər ki, cənazəni gətirənə kimi Abbas müəllimi məsələdən hali edim. O vaxtlar o özü də həmin xəstəxanadan təzəcə çıxmışdı. Məni görən kimi «Qəzənfər, nə olub, gözümə birtəhər dəyirsən» – deyə soruşdu. Abbas müəllimi qucaqlayıb üzündən öpəndə özümü saxlaya bilməyi ağladım. İşin nə yerdə olduğunu özü anladı. «Məni həyətə çıxarıñ, onu özüm qarşılıyım, özüm heç, Firuzun axırı necə olacaq Asyasız. O da çox yaşamaz» – dedi və dərindən ah çəkdi.

Abbas müəllim deyən kimi də oldu. Çox keçmədi Abbas müəllim də, Firuz da dünyalarını dəyişdilər.

Lakin Abbas müəllimin gördüyü tarixi işlər, əməller onu ölümsüz etmişdir. O, nəinki dost və tanışlarının, mübaligəsiz demək olar ki, bütün ziyalıların qəlbində yaşayır və yaşayacaqdır.

Adını isə 13 yaşlı nəvəsi Abbas Fuad oğlu yaşıdır.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ ELMİMİZİN İFTİXARI*

Yaşından asılı olmayaraq elminə, mədəniyyətinə, mənəviyyatına qibtə etdiyim, özümə müəllim hesab etdiyim şəxsiyyətlər barədə düşünəndə göz öünüə ilk olaraq dostluğundan doyunca kamala bilmədiyim prof. Yaşar Qarayev gəlir.

Böyük yaradan Yaşar Qarayevə titanik zəka və onu tükənməyə qoymayan heyrətamız enerji bəxş etmişdi. Novator tədqiqatçı və novator tənqidçi olan

Yaşar Qarayev XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığının və tənqidinin memarlarından biridir – desək səhv etmərik. O, ədəbiyyatşunaslığımiza və tənqidimizə yeni təfəkkür və orijinal üslub gətirən, elmi səviyyəsi ilə seçilən bənzərsiz alımlarımdan id. Yaşar Qarayev ədəbiyyatımızın hansı dövründən yazar-yazısın, söz açdığı yazarın yaradıcılığına yüksək peşəkarlıqla yeni elmi baxış gətirən, bədii-estetik fikir tarixində, ədəbi düşüncə və tənqidin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərən alımlarımızdır. Ədəbi tənqid də ədəbi kompasa bənzəyir, burada da əqrəb həmişə eyni qütbü – həqiqət qütbünü nişan verir – deyən alimin sözləri hədəfə necə də sərrast dəyir.

Onun möhtəşəm əsərlərini oxuduqca elə təsəvvür yaranır ki, Tanrı onu seçilmişlərindən etmiş, ilahi vergi ilə şərəfləndirərək bu dünyaya ədəbiyyatşunaslıq elmimiz yolunda mühüm missiyaları yerinə yetirmək üçün göndərmişdi.

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 16.03.2007

Vicdanlı peşəkar yaradıcı fəaliyyəti və elmi ona heç bir vəzifə, rütbə, dərəcə, var-dövlətlə əldə edilməyən həqiqi ehtiram, nüfuz qazandırmışdı.

Fəaliyyətə ədəbiyyat elmimizin besiyi Nizami adına Ədəbiyyat İnstитutunda başlayan Yaşar Qarayev ömrünün sonuna qədər burada çalışmış, laborantlıqdan institutun direktoru vəzifəsinə qədər yüksəlmiş, bu elm ocağına baş ucalığı gətirmiş, onu şərəfləndirmişdi. Təkcə bu faktın özü onun bir şəxsiyyət kimi bütövlüyünə dəlalət edir.

Yaşar müəllimin Ədəbiyyat İnstитutuna rəhbərliyi Sovet sisteminin dağıldığı və keçid dövrünün ağrılı-acılı, mənəvi dəyərlərin tapdalıldığı vaxta təsadüf edirdi. Azərbaycan xalqı böyük imtahan qarşısında, təlatümlər içində yaşayırıdı. Qarabağ hadisələri, ölkədaxili çəkişmələr, bir çox sahələrdə olduğu kimi, elmimizdə də durğunluğa, laqeydliyə gətirib çıxarmışdı. Belə ağır vaxtda ədəbiyyat aləmində ən nüfuzlu, ən mötəbər alımlər sırasında duran Yaşar Qarayev öz əzmkarlığı, fədakarlığı, böyük alim səlahiyyəti ilə çoxlarına nümunə oldu. Lakin bu izsiz keçmədi. Əvvəlcə infarkt, sonra isə əlacı olmayan xəstəlik ona tuş gəldi. Bununla belə, bizə qalırsa, alimin yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü elə bu zaman kəsiyinə düşür. Ümumiyyətlə, Yaşar Qarayevin müxtəlif dillərdə 38 monografiyası və kitabı, 470 məqaləsi çap olunub. Onun rəhbərliyi ilə 35 nəfər müdafiə edərək elmlər namizədi, 7 nəfər elmlər doktoru alimlik dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Görkəmli alımlərimizdən Məmməd Arif, Məmməd Cəfər Cəfərov, Abbas Zamanov, Kamal Talibzadə, Bəkir Nəbiyev, Bəxtiyar Vahabzadə, Ağamusa Axundov, Azad Mirzəcanzadə, Mehdi Məmmədov, Anar, Elçin, Qabil, Azadə Rüstəmova, İsa Həbibbəyli, Teymur Bünyadov, Həmid Nitqi, Məmmədəli Fərzanə, Əbdüllətif Bəndəroğlu, Yavuz Akpinar, Nizami Cəfərov, Kamal Abdulla, Tofiq Məlikli, Şamil Salmanov, Şirindil Alişanov, Gülrux Əlibəyli, Məhərrəm

Qasımlı, Səlahəddin Xəlilov, Nizaməddin Şəmsizadə və bir çox başqaları Yaşar müəllimin yaradıcılığına sanballı məqalələr həsr etmişlər. Onların sayı 170-i keçir.

Bu böyük alimə həcmcə kiçik olsa da, üç monoqrafik əsər həsr olunub: Tehran Əlişanoğlu. «Yaşar Qarayev. Şəxsiyyəti və ömür yolu» (redaktor Q.Paşayev). Qurban Bayramov və Jalə Qurbanqızı. «Yaşar Qarayev: Milli yaddaş təlimi – Azərbaycançılıq». Vüsalə Süleymanova. «Yaşar Qarayev meyarları».

Bizə belə gəlir ki, sahilsiz ümmənə bənzəyən, təfəkkürü, bilik dairəsi, səviyyəsi bambaşqa olan Yaşar Qarayevin yaradıcılığına dair bu əsərlər onun ırsinin tədqiqi sahəsində olsa olsa başlangıçıdır.

Yaşar Qarayev ədəbiyyat elmində məxsusi yeri olan, ucalığı, əzəməti ilə seçilən, milli ruhda böyükən, fəqət beynəlmiləlçi alim idi. Cəfər Cabbarlinın yazarlarla bağlı söylədiyi «Ədiblərin fikri əsrləri qabaqlamaqdır» kəlamı ədəbiyyatşünaslıq sahəsində sanki Yaşar Qarayevin boyuna biçilmişdi. O, ədəbi prosesdə stixiyalı gedışatı ilk dərk edənlərdən, ədəbi-bədii hərəkatı istiqamətləndirənlərdən – öncüllərdən olmuşdur. Yaşar Qarayev istər klassik ədəbi ırsə, istər müasir ədəbi

Borcumuzdur bu ehtiram

irsə, istərsə də ədəbi tənqidə münasibətdə 60-cılar nəslinin ən parlaq nümayəndəsi olmuş, prof. Ağamusa Axundovun qeyd etdiyi kimi, ortaqsız və rəqibsiz mövqeyini ahil yaşlarında da bütövlüklə saxlaya bilmışdır.

Yaşar Qarayev nəinki ölkəmizdə, hətta onun sərhədlərindən çox-çox uzaqlarda, beynəlxalq aləmdə tanınan, etiraf edilən alimlərimizdəndir. Bunu hamidan əvvəl duyan akad. Bəkir Nəbiyev xüsusi vurğulayır ki, Yaşar Qarayev bu mərtəbəyə ədəbiyyat nəzəriyyəsi sahəsindəki əsərləri ədəbiyyatşünaslıq elminin nailiyyətləri cərgəsinə çıxdıqdan sonra yüksəlmişdi.

Aydın məsələdir ki, bu mərtəbəyə ensiklopedik biliyə, analitik təfəkkürə, kəskin məntiqə, yaradıcılığa özünü fəda etmək qüdrətinə malik tədqiqatçılar yüksəlir və orada bərqərar olurlar. Tale bu mərtəbəni Yaşar Qarayevə qismət etmişdi.

Akad. B. Vahabzadənin göstərdiyi kimi, Yaşar Qarayevi məşğul edən problemlər miqyaslı və möhtəşəm idi: intibah, maarifçilik, realizm, romantizm, sosialist realizmi, inqilabi romantika, faciə, komediya, lirika, satira və s.

O, qələmini hansı sahədə çalır-çalsın, orada heyrətamız sevgiyə gətirib çıxaran bir laləzar yaradırdı. Maraqlıdır ki, o, Anarın qeyd etdiyi kimi, hər şeyə tənqidçi və mütəfəkkir olaraq yetişdiyi dövrün baxış nöqtəsindən nəzər salırdı.

Yaşar Qarayevi ədəbiyyatımızın filosofu adlandıran prof. Nizami Cəfərov tərəddüd etmədən etiraf edir ki, istər təfəkkürünün səviyyəsinə, istərsə də qələminin miqyasına görə həmkarları onunla müqayisəyə çətin gəlirlər.

Prof. Şirməmməd Hüseynov tək bircə cümlədə Yaşar Qarayev qələminin miqyasını və səviyyəsini açıb göstərə bilmışdır: «Yaşarın istedadı, təxəyyülü və təfəkkürü qələmə aldığı, haqqında fikir və söz dediyi böyük şəxsiyyətlərin, mütəfəkkirlərin səviyyəsinə uyğun olduğu üçün tutarlı, elmi və ehtiraslı olur».

Alim adını daşımaq asan iş deyil. Alımlər öz qələmi, sözü və şəxsiyyəti ilə həmişə xalqın diqqət mərkəzində olurlar. Elə-

ləri var ki, haqqında söz deyəndə ifrata varmaqdan, oxucu və tədqiqatçıların məzəmmət yeri olmaqdan çəkinirsən. Sözü ehtiyatla seçirsən. Elələri də var ki, haqqında ən mötəbər sözləri belə deməkdən çəkinmirsən. Bilirsən ki, elm aləmində etiraf olunan, böyük nüfuz sahibi olan bu alimlər hər cür tərifə və təqdirə layiqdirlər. Analitik təfəkkür sahibi Yaşar Qarayev belə xoşbəxt alimlərdəndir. Bu onun müəllimləri, həmkarları, dostları və tələbələrinin fikirlərində də açıq-aydın özünü bürüzə verir. İkicə misalla kifayətlənəcəm.

«Yaşar Qarayev Azərbaycan ədəbi-estetik fikrini ən yüksək meyarlar ilə qiymətləndirməyi, təhlil etməyi bacaran, buna elmi-nəzəri gücü, mərifəti çatan, milli sədləri aşaraq sənəti bəşəri dəyərlərlə ölçüb-biçən, kamilliyi ilə seçilən, heyrət doğuran şəxsiyyətlərimizdəndir» (Kamal Talibzadə).

M.Fərzanə: «Onun geniş sahəli elmi-analitik yaradıcılıq qüdrəti, ortaya çıxardığı sanballı tənqidi əsərlər və hamidan əvvəl bu böyük alim və nəzəriyyəcidə olan ədəb-ərkan, kamal, təvazökarlıq, işbilərlik və səssiz çalışqanlıq məni heyrətləndirdi...»

Əslində, bu təkcə Fərzanəni deyil, ixtisasından asılı olmayaraq Yaşar Qarayev qələminə, istedadına az-çox bələd olan bütün elm adamlarını heyrətləndirirdi.

Son dövrlərdə Yaşar Qarayevi keşməkeşli dünyamızın gedişatı, bəşəri problemlər daha çox düşündürdü. Onun gəldiyi gözlənilməz nəticələr, apardığı müqayisələr insanı yaxşı mənada heyrətə gətirir: «Son iki əsrədə dünya fəlsəfi və əxlaqi tərəqqisində Şərq öz fəal, ənənəvi mənəvi təsir və cazibə sehrini itirdi. Durğunluq, sxolastik dövr başlandı. Zamana, planetə, öz fərdi iradəsini və hökmünü Qərb tək diktə etməyə başladı. İslamın gerçəkləşdirməkdə ətalətli olduğu idealları və ideyaları Qərb gerçəkləşdirərək gücləndi».

Milli soykökə bağlılığı münasibətdə Yaşar Qarayev müqayisəyəgəlməzdır: «Dünyada heç nə əcdadın uyuduğu

Borcumuzdur bu ehtiram

məzar qədər, bir də əcdad məzarını bətnində bəsləyən torpaq qədər müqəddəs olmur».

Yaşar Qarayev Azərbaycan xalqının soykökü məsələsində nəinki dilçiləri, tarixçiləri, etnoqrafları, toponimistləri, hətta türkoloqları belə mat qoyan bir həqiqəti açıqlamışdır. O, Azərbaycan xalqının soykökünü bilərəkdən, müəyyən məqsədlərlə qarışdırılanların, başqalarının dəyirmanına su tökənlərin, adı ehtiramlı çəkilən görkəmli alimlərimizə qara yaxanların, sapı özümüzdən olan, kəsib yox etməyə meyilli üzdəniraq tədqiqatçıların fikirlərini tutarlı, təkzib olunmaz dəlil-sübutlarla alt-üst etmişdir:

«Hətta milli şərqşünaslıqda və türkologiyada da yevropa-sentrist təmayül-elmilik və mötəbərlik əlaməti sayılmış hər cür sağlam-millətçi təşəbbüs isə pataloji, psixi baxımdan naqislik, qeyri-kamillik, metodoloji baxımdan isə diletantlıq kimi qarşılanmışdır. Bu ona səbəb olmuşdur ki, yalnız qeyri-türk (Avropa, rus, çin, hind, hətta erməni) mənbələr və konsepsiylar, türkün tarixinə və taleyinə münasibətdə yeganə doğru meyarlar və doktrinalar kimi məqbul hesab edilmişdir».

Açığını deyim ki, Yaşar Qarayev haqqında yazmaq qərarına gələndə təkcə onun folklorşünaslıq fəaliyyətindən, bu sahədə səmərəli işlərindən söz açmaq istəyirdim. Lakin görkəmli alimin çoxvüsətli stixiyası məni ağuşuna alıb bu məcraya yönəltdi.

Etiraf edim ki, Yaşar müəllimlə məni yaxın edən, hər şəydən əvvəl, folklor olmuşdur.

Həyatının və yaradıcılığının son dövrlərində o, özünün dəqiqliyi obrazlı ifadələrlə desək, hikmətdən, sözdən təməl və daş qoyan, əzəli, ədəbi, vahid mənəvi məkan hissinin, şürurun stixiyasında, əsatirdə və bayatıda, nağılda və dastanda yaşıdan, xalqın bütövlüyünü, soyunu, əslini, zatını inamda, düşüncədə, mənəviyyatda parçalanmaqdən qoruyan folklor barədə, onun nəzəri məsələləri, istiqamətləri barədə bir-birin-

Qəzənfər Paşayev

dən sanballı məqalələr yazmışdı. Mülahizə və düşüncələrini ehtiva edən çox böyük həcmli «İki əsr və iki era ayrıcında», «Folklorumuzun tarixi», «Milli folklorun toplanması, tədqiqi və nəşri – milli intibahın şərti və zəminidir», «Prototip – şəkilidir, yaxud nəfəsdə zümrümə, tələffüzdə rəqs – Şəki şivəsi», «Göyçəyə qayidan yol folklordan keçir», «Bayatıdan – xoyratdan başlayan yollar və illər» belələrindəndir.

Yaşar Qarayevin Şəki və Göyçə folkloruna həsr etdiyi möhtəşəm məqalələri istər-istəməz mənim yadına Mehdi Hüseynin Məmməd Hüseyin Təhmasibin tərtibində «Bayatılar», Elçinin Bəhlul Abdullanın tərtibində «Arazam Kürə bəndəm» kitabına, Rəsul Rza və Bəxtiyar Vahabzadənin böyük səxavət və məftunluqla Kərkük xoyratlarına və folkloruna həsr etdikləri məqalələri salır.

Folklorla bağlı Yaşar Qarayevin miqyaslı elmi-təşkilati işləri, mühüm müddəaları özünün yaratdığı «Folklor Elm Mərkəzin»də, sonralar isə «Folklor İnstitutu»nda uğurla həyata keçirilməyə başladı. Başqa ölkələrdə olduğu kimi, orada da vahid milli arxiv, çoxsaylı nümunələri əhatə edən vahid kartoteka yaradıldı. «Azərbaycan folkloru antologiyası»nın Naxçıvan, Göyçə, Şəki, Şəki-Zaqatala, Şirvan, İraq-türkman, Qarabağ, Qaraqoyunlu və başqa cildləri çap olundu. İndi fundamental folklor abidələri, yüz cildlik «Azərbaycan folkloru külliyyatı»nın və «Azərbaycan folkloru atlası»nın çapına hazırlıq gedir. Bütün bunlar birbaşa Yaşar Qarayevin adı ilə bağlıdır. Yaşar müəllim Azərbaycan folkloru atlmasını mənəviyyat xəritəmiz adlandırır və xəritəmiz yalnız folklorda dəyişməyib deyirdi. O, Azərbaycan folklorunun yayılma arealının hər bir məntəqəsinin məziyyətlərindən söz açır: «Göyçəni dastansız, Şuşanı bayatısız, Kərkükü xoyratsız, Şəkini lətifəsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür» – hökmünü verirdi.

Şəki lətifələrindən danışarkən heç kimin ağlına gəlməyən bir tərzdə onların məziyyətlərini açıqlayırdı: «Hətta ən adı

mətn də tələffüzdə, nitqdə bu şivəyə köklənəndə ondan pıq-qıltı, qaqqıltı, şaqqanaq səsi gəlir. Lətifə qəhqəhəsi Şəkinin şöhrət və sərvətidir... Şəki lətifələrini «anlamağın zövqü», «qanmağın nəşəsi» adlandırmaq olar» – deyə maraqlı qənaətə gəlmişdi.

Kərkük folkloruna böyük maraq göstərən Yaşar Qarayev kərküklü alim, prof. Subhi Saatçi ilə birgə «Türkiyə dışında türk ədəbiyyatları antologiyası» silsiləsindən İraq-türkman cildini hazırlayaraq çap etdirmişdir (Ankara, 1997, 464 səh.) Qeyd edək ki, kitabda folklor'a dair hissələr bizim Bakıda çap etdirdiyimiz «Kərkük folkloru antologiyası»ndan götürülmüş və məxəz kimi göstərilmişdir. Sonralar Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinə keçirilən «İraq-türkman Ədəbiyyatı və Mədəniyyəti» ocağının «Folklor Elm mərkəzində» yaradılmasının ideyasını da Yaşar Qarayev vermişdi.

Ədəbiyyat İnstitutunda İraq-türkman folkloruna dair beynəlxalq konfransın keçirilməsinin təşəbbüskarı da o idi.

Ə.Bəndəroğlu ilə birgə tərtib etdiyimiz və Ədəbiyyat İnstitutunun «Folklor Elm Mərkəzi»nin nəşr etdiyi «Azərbaycan folkloru antologiyası», İraq-türkman cildi (Bakı, 1999, 468 səh.) kitabının işıq üzü görməsi də onun adı ilə bağlıdır. Redaktoru olduğu həmin kitabın adını da özü qoymuşdu. Kitabın 40 səhifədən artıq «Bitib-tükənməyən incilər xəzinəsi» adlı giriş məqaləsini ciddi şəkildə redaktə etdi. Təəssüflə deməliyəm ki, məqalənin hər sətrində dəst-xətti aydınca görünən də, israrımı baxmayaraq, adının həmmüəllif kimi getməsinə razi olmadı.

Artıq xəstəlik onu üstələsə də, akad. Bəkir Nəbiyev və Ayaz Vəfəli ilə mənim İstanbulda Kərkük vəqfinin çap etdiyi «İraq-türkman folkloru» kitabımın təqdimat mərasimində getdi və insanlarla dolu möhtəşəm salonda Kərkük folkloruna dair maraqlı mülahizələr irəli sürdü. Bütün bunları sadalamaqda məqsədim Yaşar müəllimin folklor'a olan vurğunluğun xüsusi vurgulamaqdır.

Həyatının son aylarında deyirdi ki, sağalan kimi Kərbəlada Füzuli babamızı, Kərkük də onun nəvə-nəticələrini, kötücələrini bir daha ziyarət edərik. Dəfələrlə Ə.Bəndəroğluunun «Ədəbiyyat qəzeti»ndə Yaşar müəllimin 60 illik yubileyi münasibətilə çap olunan yazısını yada salırdı. Güman ki, bu da Kərküklə, folklorla bağlı olduğuna görə idi. Ə.Bəndəroğlu yazırıdı:

«Qardaşım Yaşar! Bizi bir-birimizə bağlayan böyük xalq mirasımız vardır. Tək bir dilin bu mirasına bizdə xoyrat, sizdə bayati deyirlər. Bu xoyrat və bayatılarla öz-özümüzü ovundurduq, dərdimizi, qəmimizi yüngülləşdirmək istədik, yaşamaq üçün mücadiləni davam etdirərək ömür keçirdik:

*Yaşar könlüm;
Qəm içər, yaşar könlüm.
Dostların arzusuya
Çırpinar, yaşar könlüm.
Bağdadda bir ah çəkər,
Bakıda yaşar könlüm».*

Məlumdur ki, Yaşar müəllim fikir adamı idi. Obrazlı şəkildə fikrini elə ifadə edirdi ki, sanki mənsur şeir oxuyur. Lakin son vaxtlar onda əvvəllər müşahidə etmədiyim bir ovqatın şahidi oldum. Bu artıq onun ümidsizliyə qapıldığı dövrə təsadüf edirdi. Hərdən astadan dərin fəlsəfi şeir və bayatılar deyərdi. Xüsusən də aşağıdakı bayatını qəribə tərzdə deyər, acı təbəssümlə fikrə dalardı.

*Keşdi ömrüm,
Gör necə keşdi ömrüm.
Harayladım dönmədi,
Elə bil heşdi ömrüm.*

Yaşar Qarayev ömürlərə bərabər, mənalı bir ömür yaşadı. Vaxt sərvətdir deyərək yazıb-yaratdı, ədəbi ölməzlik qazandı.

SON ŞƏKİL*

Bayatı, layla və oxşamalarımızdan danişanda ecazkar rübabə dənən, qəlbləri təlatümə gəti-rən, keçmişimiz, məişətimiz, adət-ənənələrimizdən danişanda bəla-ğətli nitqi ilə insanı məftun edən, analar anası kimi tanındığımız Əzizə xanımın ölüm xəbəri bir çoxları kimi, mənim də qəlbimi sizildatdı.

«Fatma xanım Kəminə», Kö-nül çırpıntıları», «Azərbaycanın aşiq və şair qadınları», «Şirvanın üç şairi» və s. kimi əsərləri ilə elmi ictimaiyyətin rəğbətini qazanan Əzizə xanım «Aləmdə səsim var mənim», «Bakı-1501», «Cəlaliyyə», «Sənsən ümidim», «Zərrintac», «Gülüstandan öncə», «Vətənə qayıt», «Eldən-elə», «Bəla» kimi bir-birindən maraqlı romanları ilə həm gənclərin, həm də yaşılı nəslin sevimlisinə çevrilmişdi. Bu əsərlər ona bir yazıçı kimi böyük şan-şöhrət, ad-san qazandırılmışdı. Lakin sadəliyi və təvazökarlığı ilə seçilən müdrik ağbirçeyimiz ad-sana, şan-şöhrətə münasibətdə çoxlarımızdan fərqlənirdi. O, bunu son qərarı ilə də təsdiq etdi. Öz alın təri, zəhməti ilə qazandığı, layiq görüldüyü «Xalq yazıçısı» adı, «Xalqlar dostluğu», «Şöhrət» ordenləri və s. kimi təltiflər imkan verirdi ki, Fəxri xiyabanda dəfn olunsun. Lakin atanaya tükənməz məhəbbəti onu bu imtiyazlardan könüllü olaraq imtina etməyə sövq etdi. Son qərarı belə oldu: «Məni ata-anamın yanında basdırarsınız».

İstər saysız-hesabsız çıxışlarında, istərsə də yazılarında Əzizə xanım həmişə dinləyici və oxocularına böyüklərə, xüsü-

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 12.09.2003. s. 2.

sən də ata-anaya hörmətdən söz açar, anasından öyrəndiklərini məhəbbət və ehtiramla yaddaş süzgəcindən keçirərdi. Əzizə xanımın son qərarı onun sözü ilə əməlinin düz gəldiyini göstərir. Bu onun bir şəxsiyyət kimi bütövlüyünə, son anda da şan-şöhrətə uymamağına dəlalət edir. Belə adamlar həyatda az da olsa, olmuş və olacaq. Uzun illər İngiltərəyə rəhbərlik edən V.Çörçil də Londonda rəsmən ən şərafətli sayılan yerdə deyil, Oksford şəhəri yaxınlığında, doğma Blenim kəndində, ata-anasının ayaq ucunda basdırılmağı vəsiyyət etmişdi. İndi ölkəyə gələn əcnəbilər də daxil olmaqla, hamı onu ziyarət edir. Yeri gəlmışkən, V.Şekspirin də qəbri Stratfordda ziyarətgaha çevrililib. Bu, mənə belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir deyim ki, sağlığında xalqın hörmət və ehtiramını qazanmış adam dünyasını dəyişəndə harada basdırılsa, orada fəxri bir guşə yaranır. Onu onsuz da ziyarət edəcəklər. Böyük alim, pedaqoq və görkəmli yazıçıımız Əzizə xanım ümumxalq məhəbbəti qazanmışdı. Buna görə də şübhə etmirəm ki, Əzizə xanımın əvvəllər Şamaxıya, inzibati ərazi bölgüsünə görə, indi Hacıqabula baxan Tağılı kəndində qəbri ziyarətgaha çevriləcək. Bu işdə məktəblilərin rolü böyük olacaq. Ona görə ki, Əzizə xanım məktəblilərin təhsilinə böyük qayğı göstərirdi. Tağılı kəndində vaxtilə kitablarından aldığı qonorar və məvacibi hesabına orta məktəb binası tikdirmişdi. (İndi məktəb Əzizə xanımın adını daşıyır – Q.P.) Əzizə xanım çox nəcabətli bir insan idi. O, Cəfərzadələr nəslinin güvənc yeri olmuş, onların görkəmli alim, yazıçı və s. kimi yetişməsində az əmək çəkməmişdir.

Əzizə xanım millətin ağrıları ilə yaşayan, mənsəbpərəstlikdən, şan-şöhrətdən uzaq, ictimaiyyət tərəfindən etiraf edilən gözəl ziyalımız idı. Az adam inanar ki, Əzizə xanım hətta 80 illik yubileyinin keçirilməyinə belə razılıq vermirdi.

Bizi bir-birimizə bağlayan tellər çox idi. Əzizə xanım da İraqda olmuş, sayıları iki milyon yarımi keçən soydaşlarımızla təmasda olmuş, vətənə döndükdən sonra onların adət-ənə-nəsi, məişəti və folkloruna dair maraqlı məqalələr yazmışdı.

Son vaxtlar İraqda baş verən hadisələr onu çox narahat edirdi. Tez-tez telefon açır, ya da evinə dəvət edir və soydaşlarımı zın taleyi ilə maraqlanırdı. Kərküklülər barədə söhbət etməkdən doymazdı. Bir dəfə isə arzu etdi ki, onu N.Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində yaratdığını «İraq-Türkman Ədəbiyyatı və Mədəniyyəti» ekspozisiya zalına baxmağa aparım. Xəstə idi. Üçüncü mərtəbəyə çıxmaq ona çətin olardı. Odur ki, tərəddüd etdim. Lakin təkid etdi. Sən demə, başqa fikri də varmış. Kərkük dən gətirdiyi xatırə əşyalarını muzeyə hədiyyə etdi. Təəssüratını isə xatırə dəftərinə yazdı.

Əzizə xanım həddən artıq xeyirxah, təmənnasız və qərəzsiz adam idi. Bəlkə, bu onun haradasa folklorşunas olmayı ilə bağlı idi. Təsadüfi deyildir ki, V.Belinski bu münasibətlə yazırırdı: «Böyük zəhmət və fədakarlıqla xalq ədəbiyyatının qiyamətli gövhərlərini toplayan və onları unudulub tələf olmaqdan qoruyan adamlar təvazökar, xeyirxah, təmənnasız və qərəzsiz olurlar».

Mən bütün vəziyyətlərdə Əzizə xanımı Belinskinin dediyi kimi görmüşdüm. Doktorluq müdafiəmdə əziyyət və məsuliyyəti boynuna götürərək birinci opponentim olmuşdu. Kitablarım haqda mətbuatda müsbət rəylər yazmışdı.

Yəqin bütün bunları nəzərə alaraq sözümü yerə salmadı. Milli Elmlər Akademiyamızın Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin Yaziçılar Birliyi ilə birgə yubiley mərasimi keçirməsinə etiraz etmədi. Respublikanın ədəbi ictimaiyyətinin, görkəmli ədəbiyyatşunas alımların əksəriyyətinin iştirak və çıxış etdiyi, Əzizə xanımın bir alim, pedaqoq və yazıçı kimi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdiyi məclisdə Əzizə xanım yenə kərküklüləri yada saldı. Kərküklü alim Əta Tərzibaşından eşitdiyi lətifəni söyləyərək hamını güldürdü. O, ümumiyyətlə, humoru çox sevərdi. Bəzən əsl mətləbi humor vasitəsilə çatdırırdı. Bugünkü kimi yadımdır. Əzizə xanıma «Xalq yazıçısı» adı veriləndə televiziya

Qəzənfər Paşayev

müxbiri onu təbrik edərək nə hislər keçirdiyini soruşanda, Əzizə xanım əhvalını pozmadan dedi ki, 1979-cu ildə ölü-mündən bir az əvvəl Əbülhəsənə «Xalq yazıçısı» adı vermiş-dilər. Yığıncaq keçiriləcəkdi. Məni də rəyasət heyətinə dəvət etmişdilər. Pərdə arxasında Mərkəzi Komitədən gələcək və-zifəli şəxsləri gözləyirdik. Əbülhəsən o yana, bu yana gedir, elə hey deyirdi: «Gecdir, gecdir».

Əzizə xanımın 80 illik yubileyi tədbirində «Ədəbiyyat qə-zeti»nin fotoqrafi Dilavər onun ayrıca şəklini çəkmişdi. Şəkil çox xoşuna gəldi. Mənə dedi ki, mənim heç vaxt belə ürəyim istəyən şəklim olmayıb. Bu şəkil o qədər xoşuma gəlir ki, bun-dan sonra bir də şəkil çəkdirməyəcəyəm. Sonra isə yarızarafat əlavə etdi: «Qoy elə bu gözəllikdə də qalım».

Heç ağlıma gəlməzdi ki, tez bir zamanda Əzizə xanım dünyasını dəyişəcək, ona vida sözü yazmalı olacam və həmin şəkildən belə bir məqamda istifadə edəcəm.

Gözəl insan, böyük alim, yazıçı və pedaqoq, filologiya elmləri doktoru, professor Əzizə xanım Cəfərzadənin əziz xa-tırəsi mənim yaddaşımnda son şəkildə olduğu kimi qalacaq.

NƏCABƏTLİ ADAM*

Nəsir müəllim deyəndə ilk olaraq göz öünüə «Bakı» qəzeti, «Bakı» qəzeti deyəndə Nəsir müəllim gəlir. Bu heç də təsadüfi deyildir. «Bakı» axşam qəzetinin yaradıcısı Nəsir müəllim, sözün həqiqi mənasında, bu mətbü orqanı çox mötəbər qəzetlər səviyyəsinə qaldırmış, oxucuların sevimli qəzetiñə çevirmişdi. Keçən əsrin 50-ci illərinin sonu idi. O vaxt mən Dillər İnstytutunun İngilis-Azərbaycan dilləri fakültəsində oxuyurdum. İnsanlarda elmə, biliyə, ədəbiyyata qəribə bir ehtiras vardı. «Bakı» qəzetində Həsən Seyidbəylinin «Cəbhədən cəbhəyə» povesti çap olunurdu. Qəzet axşamüstü çıxdığından adamlar onun növbəti sayını əldə etmək üçün saat 5-dən qəzet köşklərinin qabağında növbə tuturdular. Azərbaycan ədəbiyyatına yeni ab-hava gətirən bu əsərə böyük maraq, «Bakı» qəzetiñə böyük tələbat vardi. Həmin vaxt mən Lenin və Sabir adına kitabxanalarda gənc yazarlar üçün təşkil olunmuş dərnəklərə gedirdim. Kitabxanalar bir-birinə çox yaxın olduğundan hər iki dərnəyə gözəl şairimiz Tofiq Mütəllimov rəhbərlik edirdi.

Qərara alınmışdı ki, «Cəbhədən cəbhəyə» əsərini müzakirə edək. Əsərin məziyyətləri, səciyyəvi xüsusiyyətləri və s. barədə məruzə mənə həvalə olunmuşdu. Yığıncağa Həsən Seyidbəylinin özünün də gələcəyi gözlənilirdi. Odur ki, Tofiq müəllim məni «Bakı» qəzeti redaksiyasına göndərmişdi ki, əlavə mə-

* Bax: Mətbuatımızın klassiki. Bakı, 2006, s. 252–253

lumat toplayım. Qəzeti «Ədəbiyyat» şöbəsində nasir Qey-bulla Rəsulov və ulduz kimi parlayan gənc şair Cabir Novruz işləyirdi. Təkcə bu fakt Nəsir müəllimin əməkdaşları necə seç-məsini və bunun nəticəsində böyük uğurlar qazanmasını şərt-ləndirən amillərdir.

Maraqlıdır ki, o vaxt «Bakı» qəzetində «İlin ən yaxşı he-kayəsi» adı altında gənc yazarlar arasında müsabiqə keçiri-lirdi. Nəsir müəllimlə şəxsən ilk dəfə bu vaxt tanış olmuşdum. Dərnəkdə oxuduğum «Ürəkdə məşəl» adlı hekayəmin süjeti ilə üst-üstə düşən bir hekayə müəllifi müsabiqədə birinci yeri tutmuşdu. Mənim xahişim ilə komissiya yaradılmışdı. Bir gün dedilər ki, qəzeti redaktoru Nəsir İmanquliyev səni çağırır. Suçlu adamlar kimi qorxa-qorxa Nəsir müəllimin iş otağına girəndə qalxıb əl verdi və əyləşməyə yer göstərdi. Mənimlə çox mehriban davrandı. Dedi ki, oğlum, dünyanın bir-birindən çox uzaq guşələrində bir də görürsən ki, eyni vaxtda kəşflər edirlər. Süjeti uyğun gələn əsərlərə də çox təsadüf edilir. Bu-nunla belə deməliyəm ki, o, (həmin adam indi də yaşayır. Odur ki, adını çəkmək istəmirəm) sənin hekayəndən bəhrələ-nib. Eşitmişəm Mürşüd Dadaşov onun haqqında felyeton yazmaq fikrindədir. Təsəvvür edə bilmirəm bu işin axırı necə ola bilər. Gəncdir, hətta özünə qəsd də edə bilər. Sən bu mə-sələni özünə dərd eləmə. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə birbaşa tərcümələr yoxdur. Məsləhət görürəm qələmini bu sa-hədə sınayasan. Mənə sizin institutdan məlumat verdilər ki, sən Abdulla Şaiqin «Məktub yetişmədi» və Cəfər Cabbarının «Firuzə» hekayələrini ingilis dilinə tərcümə edərək müsabi-qədə 2-ci yeri tutmusan. Bu məni sevindirdi. Sən tərcümə işinə fikir ver.

Vaxt keçdi. İraqda altı il tərcüməçi işləyərkən orada yaşa-yan azərbaycanlıların ləhcəsini və folklorunu tədqiq etməyə başladım. «Bakı» qəzetində vaxtaşırı məqalələrim çıxmaga başladı. Sonralar ABŞ-da ixtisasartırma kurslarında olarkən

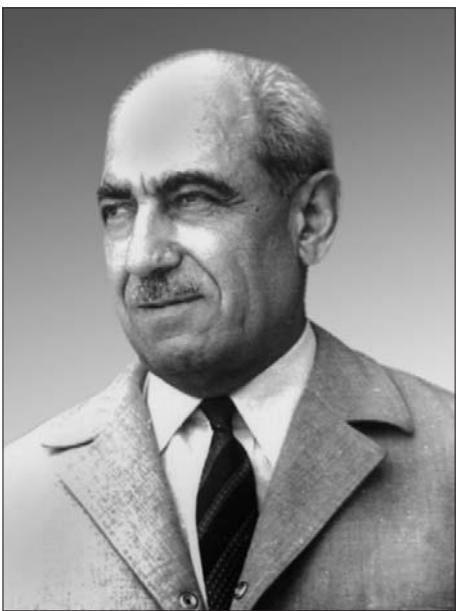
Borcumuzdur bu ehtiram

Azərbaycan dilinə dair çoxlu tədqiqatların şahidi oldum. «Bakı» qəzetində «ABS-da Azərbaycan dilinə dair araşdırmlar» adlı məqalə ilə çıxış etdim. «Ədəbiyyat qəzeti»ndə xeyli sayda yazılarım çıxdı. Bir gün dedilər ki, Nəsir müəllim səni görmək istəyir. Çox sevindim. Elə güman edirdim ki, məni çoxdan unudub. Amerika həyat tərzi, mətbuat, təhsil və s-dən danışdıq. Tərcümələrimlə maraqlandı. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində çıxan «Böyük maraq» məqaləm xoşuna gəlmışdı. Yenə də ingilis dilindən Azərbaycan dilinə birbaşa tərcümənin əhəmiyyətindən söz açdı. Onun mehribanlığı, sadəliyi, xeyirxahlığı məni heyran etmişdi.

Aradan illər keçsə də, Nəsir müəllimin məsləhətləri yadımdan çıxmır. Bədii tərcümə sahəsində qazandıqlarımıma görə o nəcabətli insana minnətdaram.

Deyirlər nəcabətli adam hər yerdə doğulmur. Ancaq belə müdrik harada doğulursa, orada bütöv bir xoşbəxt nəsil çıçəklənir. Heykəlini yaddaşlarımızda əbədiləşdirən, elmlə əbədilik qazanan görkəmli şərqşünas alim, filologiya elmləri doktoru prof. Aida xanım İmanquliyeva, müasir ədəbiyyatımızı layiqincə təmsil edən, görkəmli yazıçı və alim Mir Cəlal müəllimin davamçısı Nərgiz xanım Paşayeva, mədəniyyətimizi, mənəvi dəyərlərimizi, dövlətçiliyimizi xaricdə və vətənimizdə ləyaqətlə təmsil edən, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın həyat və fəaliyyəti bu müdrik kəlamın doğruluğundan və böyük mətləblərdən söz açır.

HƏLİM XASİYYƏTLİ, DAĞ VÜQARLI... *

Deyirlər yaradıcı adam yüksək dəyərlər xəzinəsidir. Gözəl şair və ədəbiyyatşunas alim Qasım Qasimzadəni anarkən ilk olaraq gözlərim öünüə onun bu keyfiyyətləri gəlir. Həlim xasiyyətli, dağ vüqarlı Qasım müəllim nə qədər sadə, təvazökar, eyni zamanda nə qədər də savadlı idi. Xalq danışq dilini incəlikləri ilə bilir, bir şair kimi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müstəsna xidmətlər göstərirdi. Ürəklərə məlhəm kimi ya-

yılan şeirlərini oxuduqca, istər-istəməz fikirləşirsən ki, mühabiblərin qəhrəmanları olduğu kimi, dillərin də qəhrəmanları var. Onlar yazıçı və şairlərdir.

Şairin həyatının müəyyən dövrü İraqla bağlı olmuşdur. Kəsilən yollar açıldıandan sonra Füzulinin qəbrini ziyarət edən ilk ziyalılarımız Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə və Qasım Qasimzadə olmuşdur. Oğlu Fəxrəddin İraqda ərəb dili üzrə tərcüməçi işləmişdir. Şairin İraqdakı soydaşlarımız arasında çoxlu dostları vardır. Q.Qasimzadəni İraq, İran və Türkiyədə yaxşı tanır, əsərlərini sevir və yüksək qiymətləndirirlər. Yaxşı yadımdadır, 1973-cü ilin sentyabrında İraqda yaşayan soydaşlarımızın mədəniyyət mərkəzi «Qardaşlıq»da mənimlə görüş keçirirdilər. Xahiş etmişdilər ki, onlara Azərbaycan şairlərinin şeirlərindən oxuyum. Onu da deyim ki, gənclikdə mənim bir şakərim (hobbim) vardı. Xoşuma gələn şeirləri qəzetlərdən kəsib yiğirdim. Həmin görüşdə bu mənim çox köməyimə gəldi.

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 20.06.2003. s. 2.

«Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» bu barədə geniş danışmışam. Qasım müəllimlə bağlı yazmışam: «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzətinin oraya apardığım nüsxəsindən (1967) Q.Qasimzadənin «İnsan min il yaşardı» şeirini təkrar oxumağımı xahiş etdilər. Məclisdə əksər şairlərimizdən şeirlər oxudum. Nədənsə, yalnız M.Ə.Sabirin «Əzrayılın istefası», və Q.Qasimzadənin «İnsan min il yaşardı» şeirlərini təkrar oxumağı arzu etdilər.

Qasım müəllim çox xeyirxah, insanpərvər adam idi. Bir dəfə Ə.Bəndəroğlu ilə Nəsiminin İraq «Divan» nüsxəsi ətrafinda qalmaqala səbəb olan mübahisəmiz düşmüştü. Münasibətlərimizin doğru məcraya düşməsində prof. Abbas Zamanov, Anar və Ayaz Vəfali ilə bərabər, Qasım müəllim də çox zəhmət çəkdi. Onlar bunu ədəbi əlaqələrimizin pozulmaması naminə edirdilər. Qasım müəllim həddən artıq səliqə-sahmanlı, qarşısındakına qiymət verən, ehtiram göstərən bütün şəxsiyyət, sözün həqiqi mənasında, ali bir insan idi.

Bir dəfə Ə.Bəndəroğlu Bakıya gəlmışdı. Qasım müəllim hər dəfə olduğu kimi, bu dəfə də bizi qonaq çağırmışdı. Yay olmasına baxmayaraq, evinin dəhlizinə və qonaq otağına xalçalar döşətmişdi. Nahardan sonra xeyli söhbət etdik. Qasım müəllim İraqda yaşayan soydaşlarımız – kərküklülər barədə, dostları Məhəmməd Xurşud, Həsən İzzət, Əta Tərzibaşı və başqaları barədə suallar verirdi. Onun Hüsnü Hacıyev küçəsində, Yazıçılar evindəki mənzilini tərk edəndə, Təzə Pirdən azan səsi eşidildi. Hər üçümüz həm təəccübəndik, həm də sevindik. Sovetlər yenicə dağılmışdı. 73 il fasılədən sonra birinci dəfə idi ki, Bakıda azan səsi eşidilirdi. Bəlkə də, bu bir təsadüf idi. Mənə qalırsa, bu, təsadüfdən daha çox Qasım müəllimin evinin müqəddəsliyinə dəlalət edirdi. Bu gün belə həmin azan səsi Qasım müəllimin evinin müqəddəsliyi ilə bağlı düşüncələrimdə həmahəng səslənir. Təqribən bir saatdan sonra Bəndəroğlunun yadına düşdü ki, əl çantası Qasım müəllimgildə qalıb. Qasım müəllimlə telefon əlaqəsi yarada bilmədik. Qapının

Q.Paşayev şairin məzari önündə

zəngini basanda qapını özü açdı. Özünü itirən kimi oldu. Xalçalar yığılmışdı. Gileyləndi. Mən isə pərtliyi aradan qaldırmaq üçün dedim ki, elə-belə yaxşı oldu. Qoy qonağımız özü şahid olsun ki, xalçalar ona hörmət əlaməti olaraq döşənmişdi.

İraqda yaşayan soydaşlarımıza xüsusi məhəbbəti vardi. Mənim doktorluq müdafiəm ərəfəsində Moskvaya səfəri vardi. Biləndə ki, lap yaxın günlərdə müdafiə edəcəyəm, səfərini təxirə saldı. Müdafiəmdə çıxış etdi.

«Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» kitabım çap olunanda «Ulduz» jurnalında çox maraqlı – «Ömrün əbədiləşən illəri» adlı ürəyinin hərarəti ilə yazılmış geniş məqalə çap etdirdi. Qasim müəllim genişürəkli adam idi. XX əsrin 50-ci illərində Kərkükdə cəmisi 26 sayı çıxan «Bəşir» qəzetinin komplektini və oğlu Fəxrəddinin İraqdan gətirdiyi materialları mənə bağışlamışdı. İndi onlar AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində yaratdığım «İraq-türkman ədəbiyyatı və mədəniyyəti» daimi ekspozisiya zalının ən yaxşı eksponatlarındanandır. Qasim müəllim ömrünün 70-ci baharını ağır xəstəliklə qarşılıdı. Baxmayaraq ki, oğulları Nəriman və Xansuvar onu əcnəbi ölkələrə də apardılar. Əlac tapılmadı. Təsəllini hərə əlindən gələni etməkdə tapırkı. Görkəmli ədəbiyyatşunas alimimiz Şamil Salmanovun «Ədəbiyyat qəzeti»ndə Qasim müəllimin yaradıcılıq yoluna işıq salan sanballı məqaləsi dərc olunmuşdu («İlhamlı yaradıcılıq yolu», 9 iyul 1993-cü il). Bu vaxt şair Yevlax rayonunun Malbinəsi kən-

dində, gözəl bağ-bağatlı evlərində qalırdı (Anası Arəstə xanım orada yaşayırırdı). «Ədəbiyyat qəzeti»nin o zaman baş redaktor müavini işləyən Ayaz Vəfali, oğlu İftixar və mən səhər tezdən qəzətdən bir neçə nüsxə götürüb Qasım müəllimə baş çəkməyə getdik. Bağ-bağat, həyət-bacanın və evin səliqə-sahmanı bizi heyrətə gətirmişdi. Xeyli keçəndən sonra Qasım müəllim bizi Aynabənddə qarşılıdı. Qara kostyum, ağ köynək geyinmişdi. İstəmirmiş ki, onu yataqda görək. Gəlişimizə çox sevinirdi. Həmin gün səhər tezdən oğlu Nəriman Yevlaxa üçan təyyarə ilə bizdən əvvəl gəlmış, məqaləni ona çatdırmış və oxumuşdu. Məqaləni çox bəyənmişdi. Doğrudan da, genişürəklə yazılmış məqalə Qasım müəllimə layiq idi.

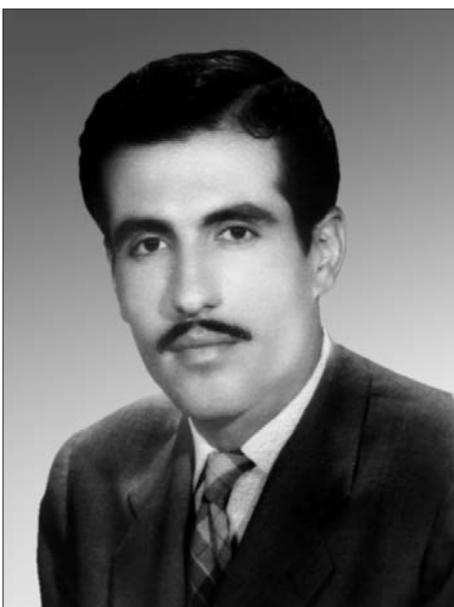
Bizim gəlişimiz münasibətilə toğlu kəsməyə göstəriş verdi. Ayaz müəllimin etirazı fayda vermədi. Aynabənddə kənd yerinə xas olmayan stol açılmışdı. Stolun üstünə şöhrətli restoranlarda olduğu kimi kraxmallı ağ süfrələr salınmış, gözəl boşqablar, cəngəllər, bıçaqlar düzülmüşdü. Qasım müəllim səliqəli geyimdə stolun başında əyləşmişdi. «Buralarda duzlaq çox olduğundan, erkək əti çox dadlı olur – dedi. Doğrudan da, toğlu ətindən çəkilmiş, qoxusu ətrafi bürüyən kabab həddən artıq dadlı idi. Lakin Qasım müəllim bir tikə də yeyə bilmədi. Bu, Qasım müəllimlə son görüşümüz oldu. Həmin görüşdən xatırə qalan stol ətrafindakı söhbətimizi İftixarın diktafona yazması və birgə çəkdirdiyimiz şəkillər oldu.

Qasım müəllim mənim yaddaşimdə beləcə səliqə-sahmanlı, sənməz qaldı. Hər dəfə güzarım Fəxri xiyabana düşəndə və Qasım müəllimin vüqarlı abidəsi önünə qərənfillər düzəndə müdriklərin yaratdığı bayatı:

*Qızıl gül olmayıydı,
Saralıb solmayıydı.
Bir ayrılıq, bir ölüm –
Heç biri olmayıydı –*

qəlbimə hakim kəsılır.

BAĞDADDAN AĞIR XƏBƏR *

Son vaxtlar İraqdan gələn ağır, qəmli-ələmli xəbərlərin sayı-hesabı yoxdur. Bu xəbərlər arasında dostumuz, qardaşımız Sinan Səidin ölüm xəbəri bizi sarsıtdı. Yaradıcılığının çiçəkləndiyi vaxt əbədiyyətə qovuşan Sinan Səid haqqında düşünərkən göz öünüə ilk olaraq İraq-Azərbaycan ədəbi, mədəni və elmi əlaqələri gəlir. Bu sahədə Sinan Səidin xidmətləri böyükdür.

1959-cu ildə dövlətlərarası müqaviləyə əsasən Bakıya gələn Sinan Səid 1970-ci ilə qədər Azərbaycan Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsinin ərəb verilişləri şöbəsində işləmiş, ömürlük həyatını Azərbaycanla bağlamışdı. Bakıda həmkarı Raidə xanımla evlənmiş, oğlu Ümid və qızı Nanə Bakıda ana-dan olmuşdur.

Həmişə böyük əməksevərliyi ilə seçilən Sinan Səid Azərbaycanda vaxtını səmərəli keçirmiş, 1965-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsini bitirmiş, 1969-cu ildə akademik H.Araslının rəhbərliyi altında «İraq türkman mətbuatı və ədəbi məsələlər» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdi. Əsərin «Füzuli və mətbuat» bölməsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Yaxşı yadımdadır, müdafiə vaxtı xalq şairi Rəsul Rza, professorlardan M.Quluzadə, Abbas Zamanov və başqaları öz çıxışlarında bu bölmənin dissertasiya daxilində dissertasiya olduğunu qeyd etdilər.

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 2 avqust 1991, səh 5.

Sinan Səidin Azərbaycanla bağlı arzuları çox idi. Dönə-dönə məktublarında dissertasiyadan söz açır, onun çapını arzu edirdi. Təəssüf ki, bir nüsxəsi yazı masamın üstündə olan, hər gün vərəqlədiyim, hər dəfə də sanbalını və əhəmiyyətini daha dərindən duyduğum həmin əsərin çapı iqtidarım xari-cində olub. Sinan Səidin bu qiymətli əsəri klassik ədəbiyyatımızın, ümumiyyətlə, tariximizin kölgəli qalan bəzi cəhətlərini işıqlandırmaqda alımlarımız üçün gərəkli ola bilərdi. Ən başlıcası isə odur ki, Sinan Səidin bu əsəri bir daha təsdiq edir ki, müəyyən ictimai-siyasi səbəblər üzündən ayrı düşsək də, bu ayrılıq cismani olmuş, nə folklorumuz, nə adət-ənənələrimiz, nə həyat tərzimiz, nə də dilimiz arasında elə bir fərq yoxdur. Eləcə də musiqimiz. Yeri gəlmışkən, qeyd edim ki, Sinan Səid Azərbaycan xalqının qəlbində həzin Kərkük mahnılarının ifaçısı kimi də qalacaqdır. Onun neçə-neçə illər öncə müğənnimiz Nərminə Məmmədova ilə ləntə yazdırdığı mahnılar tez-tez Azərbaycan radiosunda səslənir.

Sinan Səid Azərbaycan – Ərəb Şərqi ədəbi əlaqələri yolunda çox iş görmüşdür. A.Dadaşzadənin «M.P.Vaqif» monoqrafiyası və şairin seçilmiş şeirlərini, M.C.Cəfərovun «M.Ə.Sabir», «C.Məmmədquluzadə» monoqrafiyalarını, Azərbaycan şairlərinin Asiya-Afrika xalqlarının mübarizəsinə həsr olunmuş «Dost əlləri» adlı şeirlər toplusunu, «Azərbaycanın tarixi abidələri» silsiləsindən «Qız qalası», «İçərişəhər», «Şirvanşahlar sarayı» və s. ərəb dilinə Sinan Səid çevirmişdir. S.Rəhimovun «Ata və oğul» povestini və bir sıra hekayələrini də Moskvanın «Proqres» nəşriyyatı Sinan Səidin tərcüməsində çap etmişdir.

Azərbaycan radiosunda ərəb dili üzrə mütəxəssislərin yetişməsində çox əmək sərf edən Sinan Səid, 60-cı illərdə Azərbaycanda orta məktəb üçün yazılmış «Ərəb dili» dərsliyinin də müəlliflərindən biri olmuşdur.

Yeri gəlmışkən, deyim ki, Sinan Səid «Ədəbiyyat qəzeti»-nin də yaxın dostu idi. Qəzeti səhifələrində tez-tez məqalə,

hekayə və tərcümələri, həmçinin özü haqqında yazılar dərc edilərdi.

1970-ci ildə vətənə dönen Sinan Səid Bağdad Universitetinin jurnalistika fakültəsində dərs deməyə başlamış, 1975–1980, 1983–1987-ci illər arası həmin fakültənin dekanı olmuşdur. Bununla belə, Sinan Səid Azərbaycan ədəbiyyatının ərəb dilinə tərcüməsi, çapı və təbliği sahəsindəki səmərəli fəaliyyətini davam etdirirdi. Azərbaycan şairlərinin şeirlərini ərəb dilinə çevirərək «Ərəb ellərinə Azərbaycan nəgmələri» adlı kitabı Bağdad oxucularına təqdim etmişdi.

Neçə il idi ki, Sinan Səid Bağdad radiosunda apardığı «Yeddi gündə bir» adlı verilişində Azərbaycan mədəniyyətinə geniş yer verirdi. Bu təbiidir. Bir Şərq məsəlində deyilir: «Bir gün duz-çörək kəsdiyin yerə qırx il salam ver». Sinan Səid düz on bir il Azərbaycanda duz-çörək, düz çörək kəsib. Ömrü boyu ona qiymət verib. Bunu biz onun «Ərəb ellərinə Azərbaycan nəgmələri» kitabına yazdığı giriş məqaləsindən də görürük: «Xəzər dənizi sahilində eyni ilə İraq türkmanlarının dilində danışan xalq məskən salmışdır. Bu, Azərbaycan xalqıdır. Azərbaycan ölkəsi nefti, pambığı, üzümü, kürüsü, zəfəranı, qonaqpərvərliyi və s. ilə məşhurdur. Məndən onların ən çox nəyi sevdiklərini soruşalar, düşünmədən deyərdim: Vətənlərini, milli irslərini, Füzuli Bağdadını, muğamatı, qonaqları və o cümlədən də ərəbləri. Mən azərbaycanlıların ərəblərə olan ehtiram və məhəbbətini onların gündəlik həyatında, ərəb filmləri göstərilən zaman kinoteatrların önündəki izdihamda, Azərbaycan müğənnilərinin ərəb mahnlarını həvəslə ifa etmələrində, bəstəkar Fikrət Əmirov və Elmira Nəzirovanın «Ərəb mövzusunda konsertində, gənclərin ərəb dilini öyrənmə meyilində görürləm. İraqa gəlincə, onun Azərbaycan xalqının ürəyində xüsusi bir yeri vardır. Bu da, təbii ki, möhkəm tarixi əlaqələrdən doğmuşdur... Bəlkə də, bu yaxınlıq ona görədir ki, İraqda yaşayan türkmanlarla azərbaycanlılar

qanbirdirlər». Adətən, az danışan, məktub yazmayı xoşlama-yan Sinan Səid 1989-cu ilin ikinci yarısında, demək olar ki, hər ay iki-üç məktub yazardı. Elə bil ürəyinə nəsə dammışdı. Neyləmək olar? İraq-Küveyt münaqişəsində yeganə nəvəsini itirən Sinan Səid münaqişədən az sonra özü də vaxtsız dünyadan köcdü.

Sinan Səiddən aldığımız son məktublardan birini oxuduqca, hiss edirsən ki, Bakıya gəlmək, dost-tanışlarla görüşmək arzusu ilə yaşayırırdı:

«Əziz qardaşım Qəzənfər, sevgi və hörmətimi qəbul edin. 5 iyun 1989-cu il tarixli məktubunuzu aldım. Dostanə həsrətlərinizə görə təşəkkür edirəm. Məni hər zaman yad etməyiniz təsadüfi deyil, vəfadarlığınızın ifadəsidir. Buna əminəm və bu məni ürəkdən sevindirir. Mənim Azərbaycanda qaldığım on bir ildə qazandığım sərvət sizin kimi əziz və mehriban dost və insanların məhəbbət və hörmətidir. Siz məni görüşlərinizdə və yaxın dostlarla evlərinizdə, yaxud iş mühitində yad edirsiniz. Mən isə özümü hər zaman Bakıda sizinlə təsəvvür edirəm. Görək gələcək aylarda uzun illərin ayrılığından sonra, nəhayət, Bakıya gəlmək mənə qismət olacaqmı?

İşlərim çoxdur. Seçilmiş Azərbaycan hekayələrinin tərcüməsi, Rəsul Rzanın 50 şeirinin çapa hazırlanması, Anarın «Telefon», sizin «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» kitabınızın tərcüməsi. Əbdüllətif Bəndəroğlu ilə görüşdüm. Sənin kitabın barədə onu deyə billəm ki, Allah qoysa, tərcüməsini ilin sonuna qədər başa çatdırmağa çalışacağam. Bəndəroğlu ilə kitabının nəşri barədə də danışdıq. Görürsünüz ki, işlər çoxdur. Rəhmətlik Rəsul Rza gözəl deyib:

*Nə qədər iş var, görməli,
Nə qədər söz var, deməli
Vaxt var ikən».*

Qəzənfər Paşayev

Təəssüf ki, vaxt və əcəl imkan vermədi ki, xalqımızın dostu, İraq-Azərbaycan ədəbi, mədəni, elmi əlaqələri yolunda yorulmadan çalışan qardaşımız, dostumuz Sinan Səid səmərəli fəaliyyətini davam etdirsin. Cismani ayrılıq Sinan Səidlə bir daha təmasda olmağı qeyri-mümkün etdi. Təsəllimizi onda tapırıq ki, Sinan Səid öz boy-buxunu, təmkini, xoş rəftarını, təvazökarlığını, mədəniyyəti, ziyalılığı ilə onu tanıyanların qəlbində əbədi yaşayacaqdır.

Və bir də Sinan haqqında bu vida sözlərimi onun özünün belə hallarda təsəlli üçün Yəhya Kamaldan dediyi bir beytlə bitirsəm, mən elə bilirəm dostumuzun ruhu şad olar:

*Biçarə könüllər, nə gedən son
gəmidir bu,
Hicranlı həyatın nə də son
matəmidir bu.*

ÖMRÜM SƏNSİZ OLMASIN*

Doxsan illik yubileyi ərəfə-sində Nigar xanımın kitablarını yenidən vərəqlədikcə Füzulinin 500 illik yubileyində (Ankara, 2.11.1994) Türkiyənin o vaxtkı prezidenti Süleyman Dəmirəlin yüksək dəyərlər xəzinəsi olan yaradıcı adamlar barədə dediyi sözlər fikrimdən keçirdi: «Mühəribə-lərin qəhrəmanları, orduların sərkərdələri olduğu kimi, dillərin də qəhrəmanları, sərkərdələri olur. Onlar yazıçı və şairlərdir».

Bu sözlərdə böyük həqiqət, hikmət vardır. Bircə misalla kifayətlənəcəyəm. Dünya dillərinin inkişaf mərhələlərinin tədqiqində bədii əsərlər ən mötəbər mənbə kimi götürülür. Deməli, burada qadın poeziyamızın ənənələrini yaşıdan, inkişaf etdirən, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində layiqli yeri olan, xalqımızın zərif duyğulu şairə qızı Nigar xanımın da payı vardır. Bu gün poeziyamızı Nigar xanımsız təsəvvür etmək çətindir. Nigar xanımın poeziyası həmişəyaşardır. O, fikir aydınlığı, deyim tərzi, özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Nə yaxşı ki, yaradıcı adamların yubileylərini keçirirlər. Nigar xanımın poeziyasını yenidən nəzərdən keçirəndə özüm üçün bir daha kəşf etdim ki, poeziya insanın hər yaş dövründə bir cür anlaşılır, duyulur, dərk edilir. Bu imiş poeziyanın ölməzliyi. Bu imiş onun möcüzəsi. Bu imiş onun həmişəyaşarlığı. Onu da bir daha dərk etdim ki, lirik əsər bütöv, fikir kamilliyyindən ibarət olan bir aləmdir. Onun daxilində

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 24.07.2009

olan doğruluğa, saflığa görə oxuyur və sevirik. Tam səmimiyyətlə deyə bilərik ki, Nigar xanımın poeziyası doğruluğa, saflığa səsləyən təkrarsız poeziyadır. Təsadüfi deyildir ki, onun yaradıcılığına Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn, İlyas Əfəndiyev, Mirzə İbrahimov, Abbas Zamanov, Mirvarid Dilbazi və Rəsul Rza daxil olmaqla bir çox görkəmli qələm sahibləri yüksək qiymət vermişlər. Nigar xanıma həsr olunan saysız-hesabsız şeirlər, onun təsiri altında yazılan poeziya nümunələri şairin böyük nüfuzundan xəbər verir. Baxmayaraq ki, zamanında repressiya məruz qalmış nəslin nümayəndəsi olan Nigar xanıma daş atanlar az deyildi. Lakin o, təzyiqlərə mətanətlə sinə gərirdi. Nə yaxşı ki, onun tale yolunda Rəsul Rza dayanmışdı. Həyatdan, quruluşdan küskün, ürəyi nisgilli Nigar xanıma o vaxt arxa olmaq qəhrəmanlığa bərabər idi. Rəsul müəllim sovet rejiminin qəddarlığı tüğyan elədiyi 1937-ci ilin fevralında, hətta Nigar xanımla ailə həyatı qurmaqdan belə çəkinmədi. Şairin

Borcumuzdur bu ehtiram

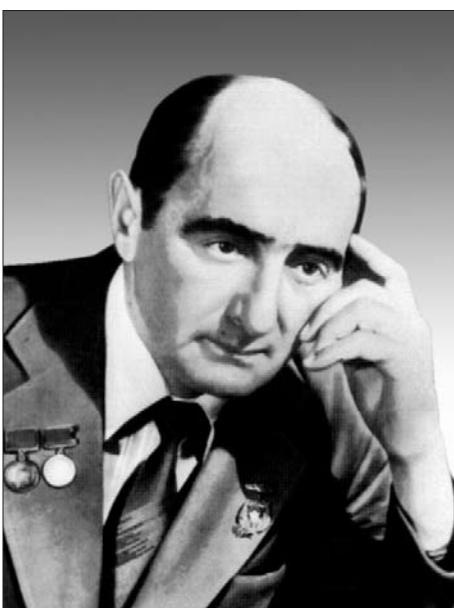
bu addımı ona başucalığı gətirmiş, ictimaiyyət arasında onun qorxmazlığı, cəsarəti, mərdliyi barədə fikir formalaşmışdı. Bu, Nigar xanımın böyük ehtiramına, tükənməz məhəbbətinə səbəb olmuş, duyğuları, hisləri ölməz poeziya misralarına çevrilmişdi:

*Sən olmasan baharın,
yazın ətri olmazdı.
Sən olmasan bir dünya
sevinc belə çox azdı.
Baharın çıçəkləri
açıb solmasın sənsiz.
Ömrüm sənsiz olmasın,
şəirim olmasın sənsiz.*

Nigar xanım bu sətirləri yazanda sanki şair fəhmi ilə duymuşdu ki, elə belə də olacaq. Ayrılığa dözməyən şairə Rəsul müəllimdən cəmi üç ay sonra 1981-ci il iyulun 9-da dünyasını dəyişdi.

Nigar xanımın qapısına daş atanlar, Bəxtiyar Vahabzadə demiş, nə murada yetdi, nə kama çatdı. Onlardan toz izi qədər də bir şey qalmadı. Şairimiz isə gözəl poeziyası, ziyalılığı, mədəniyyəti və şəxsiyyətinin aliliyi ilə xalqın sevimplisinə çevrildi.

HÜSEYN ARİF DÜNYASI*

Mən o xoşbəxt insanlardanam ki, uzun illər Hüseyin Ariflə təmasda olmuşam. Ailəvi yaxınlıq, dostluq səviyyəsində münasibətlərimiz vardı. Şəxsi münasibətlərimizin möhkəm təməli keçən əsrin 70-ci illərinin əvvəlində qoyulmuşdu. Dillər İnstitutunda işləyirdim. Sevimli müəllimim İsmixan Rəhimovun təşəbbüsü ilə ölməz şairimiz Səməd Vurguna həsr olunmuş «Səməd Vurğun» xüsusi kursu təşkil olunmuşdu.

Bu kursu Bəxtiyar Vahabzadə və Hüseyin Hüseynzadə aparırdı. Səməd Vurguna vurğunluğunum elə o vaxtdan hər iki şairə məhəbbətimi alovlandırdı. Yadımdadır, mühazirədən sonra biz – bir qrup Səməd Vurğun pərəstişkarı şairi evinə qədər ötürərdik. İncə qəlbli, incə ruhlu şairlə şəxsi münasibətlərim həmin illərdən başlayıb. Ölümünə altı ay qalmış mənə «Qocaldım» adlı şeir həsr etmişdi. Həmin şeir şairin 80 illik yubileyi münasibəti ilə f.e.n. Gülzar İbrahim qızı ilə hazırladığım və çap etdirdiyim «Hüseyin Arif – 80» (Bakınəşr, 2004, 64 s.) adlı portret kitabda çap olunub.

Onu da deyim ki, Hüseyin Arif hələ «Aşıqlar Birliyi»ni yaratmamışdan çox-çox əvvəl də xalq yaradıcılığını az-çox sevən, folklorla məşğul olan adamları özü tapır, onlarla münasibətdə olurdu.

Şairlə şirin münasibətlərimə folklorla məşğul olmayım da təsir etmişdi.

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 24.07.2009

Borcumuzdur bu ehtiram

Hüseyn Arif bəzən sadəlövhəlik həddini keçən qədər sadə idi. Lakin bu sadəliyin arxasında müdriklik dərəcəsinə çatan güclü bir məntiq, mənəviyyat vardı.

Onun köklə, adət-ənənələrlə bağlı özünəməxsus düşüncə tərzi vardı. Fikir verin, Böyük Vətən müharibəsi vaxtı Konsstantin Simonovun «Gözlə məni» adlı, sonralar məşhur olan şeiri çıxmışdı. Ondan artıq şairimizin Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi həmin şeirdə cəbhədə olan rus əsgərinin hiss-həyəcanı təsvir edilir. Həyat yoldaşına yazır ki, oddan-alovdan keçəcəm, ölməyəcəm, gələcəm. Gözlə məni. Rus düşüncə tərzi üçün məqbul sayılan bu fikri Hüseyn Arif qəbul etmir:

*Mən yazmadım: – gələcəyəm,
Gözlə, yar məni.
Gözlə! – desəm, gözləyənə,
Qınayar məni. –*

deyə bəyan edir. Əslində, Hüseyn Arifin belə düşünməyə haqqı vardı. Mən doğma kəndimizdə «qara kağız» alsa da, yenə də ərinin yolunu gözləyən neçə-neçə qadın görmüşəm.

Hüseyn Arifi çox vaxt təbiət şairi kimi təqdim edirlər. Bizə qalırsa, Hüseyn Arifin təbiət təsvirinə həsr olunan şeirlərində belə Şərq müdrikliyi, fəlsəfi düşüncələr qırmızı xətt kimi keçir:

*Palid səssiz qalxıb, səssiz boy atır,
Söyüd dirçəlməmiş özünüü dartır.
Gölməçə harayı qulaq batırır,
Ümman dilə gəlib: Mən varam! – demir.*

Bu misralarda təbiət təsviri arxasında dərin fəlsəfi fikrin yer aldığı göz qabağındadır.

*Elə ki, balalar gəlir dünyaya –
O gündən hey ölçüb, biçir analar.
Mahnı da oxuyur, şeir də deyir,
Bəstəkar analar, şair analar.*

Şairin «Analar» şeirində qəribə bir mənzərənin şahidi olur. Yalnız Şərq qadınlarına məxsus hadisələr cərəyan edir burada. Ana həyatını övladına verməyə, onun xoşbəxtliyi naminə, hətta öz xoşbəxtliyindən belə keçməyə hazırlıdır. Qərb aləmində isə hərə öz ömür payını özü üçün yaşayır.

Prof. Məhərrəm Qasımlı Hüseyin Arif poeziyasında üç cəhətin – təbiilik, səmimilik və müdrikliyin bərqərar olduğunu xüsusi vurgulayır. Bu, həqiqətən də, belədir:

*Haranı bəyənib seçəsi olsam,
Oraya, ey sənəm, sən mənimlə get.
Bir gün bu dünyadan köçəsi olsam,
Tək onda demərəm sən mənimlə get.*

Bu misralarda təbiilik, səmimilik və müdriklik ali məqamda durur və şairə ehtiram və məhəbbət qazandırır.

Şairin «Sən mənimlə get», «Mən inanmadım», «Qonşu qız», «Dedim–dedi», «Xatırla məni», «Şeir deyilmi?», «Mən sülhə səs verirəm», «Könül deyir yaşa hələ», «Söylə yadindamı?», «Dinə bilmədim» kimi nəğməyə çevrilmiş şeirləri dillər əzbəri olmuşdur. Mən hələ aşiqların dillərindən düşməyən «Sən niyə qocaldın, ay Mirzə dayı» və toylarımıza xüsusi rövnəq gətirən «Meşəbəyi»ni demirəm.

Hüseyin Arifin poetik düşüncə tərzi, xalq ruhundan gələn hikməti, poeziyasının qüdrəti oxucunu haldan-hala salır, heyrlətləndirir:

*Ağriyanda özü doyar özündən,
Yaş süzülər, qəm ələnər gözündən.
Uşaq kimi uşağın da sözündən,
Tez tutulub, tez darilar qocalar.*

Hüseyin Arif xalq arasında da, yaradıcı adamlar arasında da ən çox sevilən şairlərdəndir. Vəfatından 20 ilə yaxın vaxt

Borcumuzdur bu ehtiram

keçsə də, bu günün özündə belə elə bir məclis olmaz ki, «Qağa»dan (Hüseyin Arifdən) söhbət düşməsin, onunla bağlı lətifələr məclisin yarasığına çevrilməsin. Yeri gəlmışkən, lətifələr müdrik adamlar haqqında yaranır. O adam ki, həmişə Hüseyin Arif kimi xalq arasında olur, xalqla nəfəs alır, prof. Nizami Cəfərovun doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, müdrik olmaya bilməz.

Hüseyin Ariflə bağlı yaranmış düşündürücü, duzlu-məzəli lətifələrin sayı-hesabı yoxdur. Maraqlıdır ki, onunla bağlı lətifələr bəzən öz-özünə yaranırdı.

Bir gün «Azərnəşr»in binasında 2-ci mərtəbədə xeyli adam söhbət edirdik. Bir də gördük şair redaktor işlədiyi «Gənclik» nəşriyyatından aşağı enir (nəşriyyat 3-cü mərtəbədə idi). Şair «Azərnəşr»də şöbə müdürü işləyən Mustafa İsgəndərzadəyə xitabən dedi:

- A Mustafa, nə var, nə yox?
- Hər şey yaxşıdır, ay qağa.
- Elqızı neynir? (Söhbət Mustafanın həyat yoldaşı Mənzərə xanımdan gedirdi.)
- Əlini öpür, ay qaşa, yaxşıdı.
- İşləyirmi?
- Bəli, işləyir.
- İşləsə yaxşıdı, qoy işləsin – deyərək çıxıb getdi. Yarım saatdan sonra kefi kök geri qayıtdı. Mustafa ilə həmin dialoq yenidən başlandı. Söhbət Mənzərə xanımının üstünə gələndə Mustafa necə deyərlər, valı dəyişdi.
- Elqızı işləyirmi?
- Yox, ay qaşa, işləmir.
- Qadın işləməsə yaxşıdır – deyib çıxıb getdi.

Bəlkə də, bu, qarşısındakının fikrinə hörmət əlaməti idi, bilmirəm. Bir onu bilişəm ki, Qaşa bənzərsiz, təkrarsız adam idi.

Bir dəfə dedim: «Qaşa, səni yaman bəzəyir, haqqında lətifələr düzəldirlər».

Şair kefini pozmadan gülümsədi və məni mat qoyan cavab verdi: «Onlarda o baş hardadı, özüm düzəldirəm». Gözlərim öündə Molla Nəsrəddinə bənzər bir müdrik canlandı.

Bəzi lətifələrdə, hətta şairin «Meşəbəyi» şeirində, şair əməlli-başlı içki içən kimi təqdim olunur. Mən isə şairin əlli, yüz qramdan artıq içki içdiyini görməmişəm. Bu miqdar sanki ona şeirə, sənətə, insanlara məhəbbətini alovlandırmaq üçün lazımdı. Belə hallarda onsuz da müləyim xasiyyətli şair ipəyə döñərdi. Kefi kök, damağı çağ olardı. Ana təbiətdən, güldən, çiçəkdən, çəməndən söz açardı. Şairin belə anlarının birində soruştum ki, qaşa, gülə, ciçəyə, çəmənə şeirlər də qoşubsan, onların hansını daha çox sevirsən? Şairin cavabı yenə də məni mat qoydu: «Çəməni-ciçəyi çox sevirəm. Qızıl gülə həsəd aparıram. Onun bülbül kimi aşiqi – Məcnunu var».

Hüseyn Ariflə bağlı bir məqamı da diqqətə çatdırmaq istərdim. İlahi vergili şairlərdə gələcəklərini, olacaqları görmək qabiliyyəti olub. Şeirlərində bunu bəyan edən M.Lermontov və Səməd Vurğun belələrindəndir. Hüseyn Arif də şair fəhmi ilə olacağı bəyan edib:

*Sevirəm Tiflisi, sevirəm, ancaq,
Öləndə Qazaxdan götürün məni.*

Şair Barat Vüsəlin dediyinə görə, 1992-ci ildə şair Ağstafada dünyasını dəyişəndə orada məscid olmadığına görə onu Qazax məscidindən götürübllər.

Fəxri xiyabanda halalca yeri olsa da, Xalq şairi Hüseyn Arif vəsiyyətinə əsasən Ağstafada oğlu Arifin yanında dəfn olunmuşdur.

Təbiətdən gələn müdrikliklə şair yaxşı bilirdi ki, sağlığında xalqın məhəbbətini qazanmış adam dünyasını dəyişəndə hərada dəfn olunsa, orada fəxri bir guşə yaranır. Onu onsuz da ziyarət edəcəklər. Hüseyn Arif ümumxalq məhəbbəti qazanan, sevilən, qəbri ziyarət edilən həmişəyaşar şairimizdir.

ÖYÜNMƏYƏ HAQQI OLAN ŞAİR*

Sağlığında onun haqqında yazmaq mənə qismət olmadı. Lakin vaxtaşırı kitablarını vərəqlədikcə, ürəyimə yatan, zövqümü oxşayan şeirlərini təkrar-təkrar oxuduqca bir daha dərk etdim ki, şairlik Allah vergisidir. İlahi qüdrətdən nur alan əsl şairlər poeziyanın ecazkar gücü ilə ürəklərə yol tapır, qəlbələrdə məskunlaşırlar. Belə şairlərdən biri də Tofiq Bayramdır.

Tofiq Bayram (Tofiq Qulam oğlu Bayramov) 1934-cü il dekabrın 16-da Bakının Əmircan kəndində anadan olmuşdur. Burada orta məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycan Pedaqoji İnstytutunda (1954–1959) təhsil alıb. Elə qəbul imtahanı zamanı şairliyini təsdiqləyib. Məsələ burasındadır ki, o vaxtlar dil-ədəbiyyat fənnindən imtahan verəndə üçüncü sual, adətən, cümlə təhlili olardı. O, cümləni təhlil etmək, mübtəda, xəbər və ikinci dərəcəli üzvləri göstərmək əvəzinə vərəqdə yazır:

*İnlədi qəlbimdə incə bir səda,
Burda nə xəbər var, nə də mübtəda.*

Bütün müəllimlər yığışır və gənc şairin təbini alqışlayırlar. Tofiq Bayram, doğrudan da, tezliklə şair kimi tanınır və institutu qurtardığı 1959-cu ildə Yaziçılar İttifaqına üzv qəbul edilir.

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 17.12.2004; «Tofiq Bayram – 70», 2005, s. 3–14. Q.Paşayev kitabı f.e.n. Gülgəz İbrahimqızı ilə birgə hazırlayaraq öz hesabına çap etdirmişdir (red).

Əmək fəaliyyətinə «Azərbaycan müəllimi» qəzetində şöbə müdürü (1959–1960) kimi başlayan Tofiq Bayram sonralar Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio verilişləri komitəsində (1960–1961), M.F.Axundov adına Dövlət Opera və Balet Teatrında (1961–1964), «Ulduz» jurnalında (1964–1968), «Ədəbiyyat və İncəsənət» qəzetində (1968–1978) və «Yazıcı» nəşriyyatında müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır.

Şair çox gənc ikən məşhurlaşmışdı. Bunu özü də etiraf edirdi:

*İyirmi dörd yaşlı bir cavan idim...
...Şairəm deyəndə lovğalanırdım.*

Doğrudur, yaratıcı adam özündən razı olmasa, yazıl-yarada bilməz. Lakin şair yaşa dolduqca vədəsindən əvvəl məşhurlaşmağın, vaxtından əvvəl çıçək açan ağaç kimi az bəhrə verdiyini, xeyirdən çox ziyan gətirdiyini, arxayıncılığa, özünə aludəciliyə gətirib çıxardığını dərk edərək yazmışdı:

*Dərd olur vədəsiz şöhrətə yetmək,
Kirayə verilən bir otaq kimi.
Özgə paltarında görüşə getmək,
Özgə ürəyilə yaşamaq kimi.*

Məhz bu daxili həssaslıq və qorxu hissi onu gecə-gündüz yazıb-yaratmağa sövq etmiş, biri-birinin ardınca neçə-neçə kitablar çap etdirmiş, poeziya həvəskarlarının sevimli şairlərindən birinə çevrilmişdi. Onun müxtəlif illərdə yazdığı «Ana təbəssümü» (1961), «Mənim şair xalqım» (1963), «Azərbaycan dünya gəzir» (1965), «İnamım, əqidəm» (1969), «Gərək elə yanım» (1971), «Azərbaycan deyəndə» (1974), «Əsrin oyunu» (1979), «Könlümdə yaşayanlar» (1980), «Məsləkim, silahım» (1984), «Ay gecikən məhəbbətim» (1987) və s. kitablar və eləcə də şairin ölümündən sonra çap olunan

Borcumuzdur bu ehtiram

«Torpağın altı da mənə vətəndir» (1998) və «Səkkizliklər» (2004) kitabları əl-əl gəzmiş, şairin hər kitabı çıxanda hadisəyə çevrilmişdi. Bu baxımdan Tofiq Bayramı xoşbəxt taleli şairlərdən hesab etmək olar.

Şairin qırx dörd yaşı olanda «Ucuzlaşmış kitablar mağazasında» adlı düşündürücü bir şeir yazmışdı. Həmin şeirində şair kitabları mağazalarda yiğilib qalan talesiz yazarların bəxtinə acı'yır, öz taleyi də belə olarsa «kor olsun taleyin gözü» – deyirdi:

*Burda satıcılar qaşqabaqlıdır,
Burda alicilar seyrək görünür.
Yazıq kitabların dili bağlıdır,
Onları dindirən tək-tək görünür.*

*Dükandan çıxıram, səssiz, ahəstə,
Fikrimdə öz qayğım, öz acılarım...
Deyirəm, ay mənim oxucularım,
Gəlməyin, gəlməyin qəbrimin üstə.*

*Bir gün ucuzlaşsa şeir kitabım,
Gəlin qəmli-qəmli, bax, bu dükana.
Gəlin o kitabı axtarın, tapın,
Mənim qəbrim bilib ağlayın ona!*

Tofiq Bayram bu hissi yaşamış, dərindən duymuş, ağıl süzgəcindən keçirmişdi. Şairin gəldiyi qənaət şəksizdir:

*Təyyarə səmasız, gəmi dənizsiz,
Şeir oxucusuz yaşaya bilməz.*

Tofiq Bayramın bir çox şeirlərinə musiqi bəstələnib. «Cavənlığım», «Vağzalı çalınır, anam ağlayır», «Ay gecikən məhəbbətim» və bu kimi qızıl fondda yer alan mahnilər isə onu Azərbaycanda hər evin, hər toyun sevimplisinə çevirmişdir.

Qəzənfər Paşayev

Tofiq Bayramın əksər şeirlərində fikir o qədər aydın, inanlırıçı və emosionaldır ki, oxucu şairin hiss və həyəcanlarına şərik olur, onu zehnində, duyğu və düşüncələr aləmində yaşadır:

*Duvağa bürüniüb yola düşürsən,
Qonşular telinə çiçək bağlayır.
Ay bacım, sən haldan-hala düşürsən
«Vağzalı» çalınır, anam ağlayır.*

Və ya:

*Qartal idim birdən birə,
Zirvələrdən endim yerə.
Bəlkə, uzaq bir xatırə,
Bir xəyaldır cavanlığım.*

Tofiq Bayram poeziyası mövzu, forma və məzmun cəhətdən çox zəngin və rəngarəngdir. Bununla bağlı bir məsələni xüsusi qeyd etmək istərdik. Aşiq məktəbləri, aşiq mühitləri olduğu kimi, poeziya məktəbləri, poeziya mühitləri də ola bilər. Adətən, Azərbaycanın Şərqi bölgəsində əruz vəzni üstünlük təşkil edir. Şərqi bölgəsinin nümayəndəsi Tofiq Bayramda bunun əksini görürük. Şairin yaradıcılığında heca vəzni qırımızı xətt kimi keçir:

*Gördüm ilqarını, vüqarını mən,
Qartal tək başına qonaklı, dağlar.
Əyilib su içdim qaynar döşündən,
Oldum körpə kimi analı, dağlar.*

Şairin 50 yaşı tamam olanda çap etdirdiyi «Məsləkim, silahım» (1984) kitabına yazdığı böyük həcmli «Müəllifdən» adlanan giriş məqaləsində özü bir çox məsələlərə, o cümlədən də yuxarıda söhbət açdığımız məsələyə tam aydınlıq gətirmişdir:

«Müharibənin ən ağır dövründə – 1941-ci ilin axırlarında Ağstafaya yola düşdük. Həmin rayonun birinci katibi Meh-dixan Vəkilov (Səməd Vurğunun böyük qardaşı) atamın yaxın dostu idi. Mehdixan müəllim onu ət hazırlığı idarəsinə müdir vəzifəsinə təyin eləmişdi. Biz köçlü-külfətli, böyük çə-tinliklə, ...Ağstafaya çatdıq ...Atam Bakıda olduğu kimi, Ağstafada da şeir-sənət adamları ilə yaxından dostluq edir, tez-tez onları evimizə qonaq çağırırdı. Mən həmin vaxtlar Aşiq Əsəd, Aşiq Mirzə (Tovuz aşıqları – Q.P.) kimi qüdrətli el sənətkarlarının sazına, sözünə saatlarla qulaq asmışam. Xalq poeziyasının sehrkar sədaları beynimə, hafızəmə həkk olunub. Ağstafanın bağ-bağathlı gözəl təbiəti, Dilcan dərəsinin füsunkar mənzərələri, lilparlı bulaqların zərif piçiltiləri, «şa-irlər vətəni» Qazax camaatının danışığındakı dil zənginliyi, ləhcə gözəlliyi, dinlədiyim nağıl və dastanların poetik cazibəsi, məna qüdrəti maqnit kimi məni özünə cəzb edirdi».

Yeri gəlmışkən, qeyd edək ki, Tofiq Bayramın şeirləri Səməd Vurğunun çox xoşuna gəlib və haqqında deyib: «Bu gəncin dili səlis, misraları ləngərlidir».

Qürur hissi ilə deyə bilərik ki, Səməd Vurğun yaradıcı gənclərlə bağlı söylədiyi bütün fikirlərində olduğu kimi, Tofiq Bayram barədə dediklərində də yanılmamışdı.

Doğrudan da, şairin dili səlis, saf, şirin və cazibəlidir. Gör-kəmli alman alimi Leybnisin dərin mənalı, təcrübədə təsdiqini tapmış müdrik kəlamı vardır: «Mənə mükemmel dil verin, sizə mükemmel mədəniyyət verim».

Göründüyü kimi, Tofiq Bayram dilimizə, ədəbiyyatımıza, bütövlükdə mədəniyyətimizə eyni dərəcədə layiqli xidmət göstərmişdir.

Özünün göstərdiyi kimi, şairlik haqqını gec alan Tofiq Bayram həyat təcrübəsindən gələn müdriklik çağına qədəm qoyduğu bir dövrdə dünyasını dəyişdi. Biz bu barədə söhbət açmaq fikrindən uzağıq. Burada bir onu demək istəyirik ki, bütün zamanlarda əsl sənətkarların yolu daşlı-kəsəkli, enişli-

Qəzənfər Paşayev

yoxuşlu olmuşdur. Hətta hamı tərəfindən etiraf edildikləri halda belə onlara həsəd aparan, bostanlarına daş atan, ilham-larına mane olmağa çalışanlar az olmamışdır. Lakin həqiqi sənətkarlar öz bədxahlarının istəyinə xilaf çıxaraq coşqunluqla yazıb-yaratmağa davam etmişlər. Tofiq Bayram istisna təşkil etmir. Həyatın keşməkeşləri, riyakarlıq, yalan, böhtan ayaq açıb yeriməsəydi, şair ömrü kəm olmazdı. Şair Qasım Qasınzadə demiş, «İnsan min il yaşardı», şair qocalmazdı:

*Bir eşqin quludur, bir həqiqətin,
Şairə yalanla barışmaq çətin.
Əzabla doğulan şeirin, sənətin,
Yolu hamar olsa, şair qocalmaz.*

Xüsusi vurgulamağa dəyər ki, şairin bu mövzuda yaddaş-lara həkk olunmağa layiq neçə-neçə şeiri vardır:

*Gəncliyi havayı itən bir ömrün,
Əzablı, mənasız qocalığı var.*

Ümumiyyətlə, Tofiq Bayram poeziyası ibrətamızlıyi, rə-vanlığı, eləcə də məzmun və mündəricə etibarı ilə bir-birinə bənzəməyən, fəqət poeziya baxımından yüksək meyarlara cavab verə bilən, insanı düşündürən bir poeziyadır:

*Bir adam didərgin düşsə vətəndən,
Qürbət əzabına qəlbi dağlanar.
Yurduna can atar son nəfəsəcən,
Qəbri də vətənsiz od tutub yanar.*

və ya:

*Bir qəmi düşəndə mühasirəyə,
Ya özü-özünüü batırmalıdır.
Ya dor ağacından təsliməm deyə,
O, hökmən ağı bayraq qaldırmalıdır.*

Tofiq Bayram yaradıcılığında «Ana» mövzusu aparıcı yerlərdən birini tutur. Şair analara böyük ehtiram və şükranlıqla neçə-neçə dərin mənalı şeirlər həsr edib: «Analıq haqqı», «Şair arvadına», «Ana sevinci, ana qəzəbi», «Ay gecikən məhəbbətim», «Vağzalı çalınır, anam ağlayır», «Qadın ürəyi», «Qadınlar və analar haqqında qəsidə» və s. kimi biri-birindən gözəl şeirlərdə real həyat həqiqətləri bariz şəkildə əks etdirilir:

*Yüz il dayansam da
Qulluğunda mən,
Ay ana, bir günlük
Haqqın ödənməz!*

Demək yerinə düşərdi ki, şairin «Vağzalı çalınır, anam ağlayır» və «Qadın ürəyi» şeirlərini vaxtilə İraqa aparmış və soydaşlarımız olan kərküklülərin «Qardaşlıq» dərgisində toplantı vaxtı ədəbiyyatçılara oxumuşduq. Hətta bu barədə «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» kitabında yazmışdıq. «... Tofiq Bayramdan «Qadın ürəyi» və «Vağzalı çalınır, anam ağlayır» şeirlərini oxudum. Cox maraqla dinlədilər». Ondan sonra iraqlı soydaşlarımız Tofiq Bayram yaradıcılığı ilə ciddi maraqlanmağa başladılar. Kərküklü folklorşunas və yazıçı dostum, bu ilin noyabr ayının 25–30 arası Bakıda qonağım olan Mövlud Taha Qayacı ilə «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» kitabımda çap etdiyim məktublaşmalarım deyilənlərə sübutdur. «...Şair Tofiq Bayramın şeirlərini və şəklini göndərirəm. Rica edirəm həmin şeirlərdən xoşuna gələn olsa, «Qardaşlıq»da çap etdir».

Mövlud Taha 4.11.1972-ci il tarixli cavab məktubunda yazmışdı: «Qardaşım, göndərdiyiniz on nüsxə «Arzu-Qəmbər»dən yalnız iki nüsxə çatmışdır. Şair Tofiq Bayramın nə şəklini, nə də şeirlərini aldım».

Yeri gəlmışkən, qeyd edim ki, 1972-ci ilin 2 dekabrında İraqa növbəti ezamiyyətə əksər şairlərimizin, o cümlədən də

Qəzənfər Paşayev

Tofiq Bayramın şeirlərindən seçmələri özümlə apardım. Bütün bunları sadalamaqda məqsədim odur ki, şairi iraqlı soydaşlarımıza tanıyor və yaradıcılığını qiyətləndirirler.

Tofiq Bayram Azərbaycanı tarixdə yaşıdan, onun ilham mənbəyinə çevrilmiş korifeylərimizdən: N.Gəncəvinin, Füzulinin, M.F.Axundovun, M.Ə.Sabirin, Ü.Hacıbəyovun, S.Vurğunun, Rəsul Rzanın, S.Bəhlulzadənin, Maestro Niyazinin və bir çox başqa dəyərli sənətkarlarımızın ədəbi portretlərini elə ustalıqla canlandırmışdır ki, oxucu ilə bu böyük dühalar arasında sanki ədəbi bir dialoq yaranmışdır. Bu şeir-sənət dühaları şairin həyat və yaradıcılığına elə dərin təsir etmişdir ki, onun forma, mövzu, məzmun və dil baxımından cilalanmış əsərlərini oxuduqca valehedici bir mənzərənin şahidi olursan: təvazökarlıq, yenə də təvazökarlıq:

*İndi nə Vurğun var, nə Rəsul Rza,
Düşmüşük dahilik iddiasına.*

Bunu şairin çağdaşlarına münasibətində də görmək mümkündür. Şairin Məmməd Araza həsr etdiyi şeirində olduğu kimi:

*Yox, yox, sənin yerin məndən ucadır,
Mən bu həqiqəti söyləyim gərək.*

Burada bir məsələdən də söz açmaq yerinə düşərdi. XX əsrə ədəbiyyatımızda geniş yer alan dostluq şarjları təəssüf ki, indi unudulmağa üz tutub. Etiraf edirəm ki, məşhur «Kirpi» jurnalını ən çox dostluq şarjlarına görə sevirdim. Yeri gəlmışkən, dostum, filologiya elmləri doktoru Kamil Ramazanovun vəsiyyəti ilə qızı Rəna xanım bu jurnalın 40 illik komplektini mənə bağışladı. Mən isə öz növbəmdə onu Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinə hədiyyə etdim.

Borcumuzdur bu ehtiram

Onu da deyim ki, keçən əsrin 2-ci yarısında xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə barədə, məncə «Kommunist» qəzetində oxuduğum dostluq şarjının ləzzəti hələ də damağımızdan getməyib:

*Qatlayıb dizinin altına qoyar,
Alım Bəxtiyarı, şair Bəxtiyar.*

Dostluq şarjları Tofiq Bayram yaradıcılığında da əhəmiyyətli yer tuturdu. Duzlu-məzəli şarjlarına görə o, qələm dostlarının xüsusi hörmət və ehtiramını qazanmışdı. Onun Anar, Nəbi Xəzri, Hüseyn Arif, Səyavuş Aslan, İsi Məlikzadə, Sabir Əhmədov, Oqtay Kazımov və Musa Yaquba həsr etdiyi şarjların ideya məğzini, xoşməramlı niyyət, həddindən ziyadə səmimiyyət, lakinlik, nikbinlik, zarafatıyanə sataşma təşkil edir. Həm də bu şarjlar ünvanlandığı qələm və sənət sahiblərinin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməklə, hədəfə dəqiq dəyməsi ilə fərqlənir:

Hüseyn Arif:

*Aşıqlar evini mən yaratmışam,
Elə ki, anıram çölü-çəməni,
Necə danışmayım özüm barədə?
O günü səfərə, yola hazırlam.
Müdirəm, rəhbərəm o idarədə,
Aşıqlar Bakıda axtarsın məni,
Bu yolda can qoyub, saç ağartmışam,
Qazaxda saz çalıb, şeir yazıram.*

İsi Məlikzadə:

*Adıma yazdılar qırmızı diplom,
Oldu ixtisasım qaz mühəndisi.
Elə bil ciynimdən boru asdilar,
Dedim, ilişmişən, vayındır, İsi.*

Qəzənfər Paşayev

*Zavodda, mədəndə girlənib bir az,
«Kövrək qanadlar»la endim həyata.
Bəxtimdən hardasa fantan vurdu qaz,
Məni diyirlədi ədəbiyyata.*

Anar:

*Filmimlə pyesim verib səs-səsə,
Roman yazmağa da xoşum var, xoşum.
Tənqid güldən ağır mənə söz desə,
Fikrim var, hirslənib şeir də qoşum.*

Tofiq Bayram dünya xalqlarının poeziyasını yüksək peşəkarlıqla Azərbaycan dilinə çevirən ən səriştəli sənətkarlardan biri kimi də tanınır. Bədii kamilliyi ilə seçilən həmin tərcümələri oxuyanda onların sanki azərbaycanca yazıldığını, şairin öz təxəyyülünün bəhrəsi olduğunu güman edirsən:

*Nəğməmi, sözümü yayın hər yana:
Vurğunam Bakıya, Azərbaycana!
Bu yerlər köksümün başında gəzər,
Qəlbimdə çırpınar dəli Kür, Xəzər.
Yüz ölkə dolansam, yüz diyar görsəm
Əsri başdan-başa laləzar görsəm,
Bu doğma yerləri mən unutmaram,
O çörəyi, duzu ucuz tutmaram.*

(Leonid Xaustov – rus şairi)

və ya:

*Qoy şirin yuxuna girsin gecələr,
Sənin ürəyincə olan bir həyat.
Ləkəli deyilsə vicdanın əgər,
Sən arxayın yat!*

(Qaysın Quliyev – Kabardin–balkar şairi)

Şairin uğurlu tərcüməsində Azərbaycan oxucuları A.Tvardovskinin «Üfüqlərdən-üfüqlərə» (1966) və «Ürəkdən ürəyə» (1975), Rəsul Həmzətovun «Durnalar» (1973) və «Dostları qoruyun» (1989) şeir kitabları, Puşkinin «Mosart və Salyeri», Tvardovskinin «Yaddaşın hökmü», Anna Axmatovanın «Rekviyem» poemaları, ispan dramaturqu Lope de Veqanın «Hiyləgər məşuqə» əsəri ilə tanış olmaq imkanı əldə etmişdir. Şair eləcə də Y.Yevtuşenko, İ.Abaşidze, Q.Quliyev, L.Xastav, M.Posxişvili, T.Çiladze, V.Konstantinova və başqalarının bu gün də şür və qəlblərə sırayət edən poeziya nümunələrini yüksək bədii səviyyədə tərcümə edərək Azərbaycan oxucularına töhfə etmişdir.

Tofiq Bayramın tərcümə sahəsindəki uğurları, hər şeydən əvvəl, onunla şərtlənir ki, şair Azərbaycan dilinə həqiqi sənət əsərlərini seçib çevirmişdir.

Etiraf etməliyik ki, şairin tərcümə fəaliyyəti ədəbi əlaqələr yolunda əlahiddə xidmətdir.

O, keçmiş sovet məkanında yaxşı tanınan şairlərdən idi. Bu baxımdan görkəmli rus şairi Andrey Voznesenskinin fikri maraq doğurur: «Mən dünyanın heç yerində Tofiq Bayram qədər auditoriya tərəfindən hərarət və xüsusi məhəbbətlə qarşılanan şair görməmişəm».

Tofiq Bayram yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıq belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, şairin forma, üslub, məzmun və ideya baxımından biri-birindən fərqlənən, bütövlükdə poetik təfəkkürün bəhrəsi olan əsərləri bir ortaq nöqtədə doğma xalqına, vətəninə qeyrətli bir oğul kimi xidmət etmək anlamında birləşir:

*Vətən mənim bu günüm,
Sabahkı toy-düyüñüm.
Haqqım var ki, öyüñüm,
Azərbaycan deyəndə.
Ürəklərdə döyüñüm,*

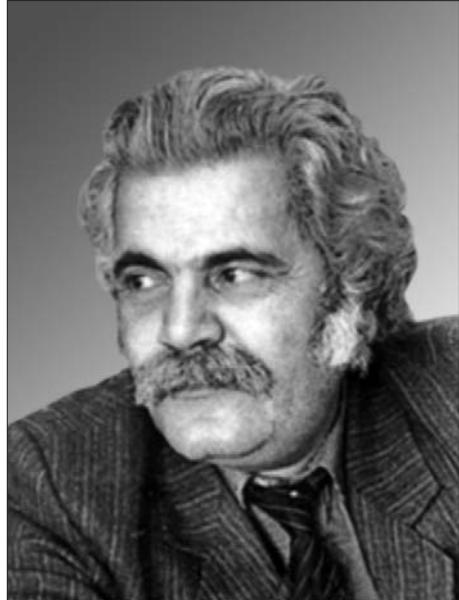
*Azərbaycan deyəndə...
Mən Vətənə Füzuli,
Abbas Səhhət deyirəm.
Mən Vətənə Sabiri
Doğan qeyrət deyirəm.
Mən Vətənə Üzeyir,
Müşfiq, Səməd deyirəm.
Günəş kimi müqəddəs
Bir həqiqət deyirəm
Azərbaycan deyəndə.*

Tofiq Bayramın xidmətləri dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O, Əməkdar incəsənət xadimi (1984), Dövlət mükafatı laureati (1988) kimi fəxri adlara layiq görülmüşdür. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Əmircan kəndində istirahət parkına onun adı verilmiş və parkda şairin əzəmətli büstü qoyulmuşdur. Parkın açılışında şəxsən iştirak edən, ədəbiyyatımızın böyük qayğıkeşi Heydər Əliyev şairin yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdir.

Mənalı ömür yaşayan Tofiq Bayram 1991-ci il aprel ayının 18-də dünyasını dəyişdi və Əmircan kənd qəbiristanlığında dəfn edildi. Nə edəsən ki, «bir yandan boşalıb, bir yandan dolan dünya»mızın keçilməz qanunları vardır. Tofiq Bayramın yoxluğunu ürək ağrısı ilə qeyd etsək də, təsəllini onda tapırıq ki, şairin ölməz poeziyası yaşayır və tam əminliklə deyə bilərik ki, ədəbiyyatımızda layiqli yeri olan sənətkarın poetik irsi gələcək nəsillərin də qəlbində yaşayacaqdır.

FƏRMAN KƏRİMZADƏ*

Fərman Kərimzadə ilə eyni ildə, o, ilk bahar dönəmində, mən son bahar dönəmində anadan olmuşuq. Lakin o, Bakıya məndən iki il əvvəl gəldiyinə görə düşüncə tərzi və mühakimələrində üstün idi. Ümumiyyətlə, o, xarici görünüşü və danışığı ilə köhnə kişiləri andırırdı. Bununla da möhtəşəm idi. Fərman və Əlibala Hacızadə ilə Lenin adına kitabxanada gənclər üçün təşkil olunmuş yaradıcılıq dərnəyində tanış olmuşdum. Dərnəyin rəhbəri, şair Tofiq Mütəllimov onlardan xahiş edirdi ki, hərdən dərnəyə gəlsinlər. Bu vaxt artıq onların hekayələri çap olunurdu. 1961-ci ildə isə hər ikisinin eyni vaxtda kitabı çıxdı. Bundan sonra onun «Ömrümüz günümüz» (1963), «Heykəl dilə gəlir» (1965), «Qarlı aşırım» (1971) kimi bir-birindən maraqlı əsərləri çıxdı və bir yazıçı kimi ona şöhrət gətirdi. Onu da deyim ki, məni Fərmanla indi haqq dünyada olan dostum, gözəl ədəbiyyatşunas alim İsrail Mustafayev tanış etmişdi. «Qarlı aşırım» əsasında çəkilmiş «Axırıncı aşırım» filminin baxışına (premyerasına) birgə getmişdik. Filmin böyük uğur qazanacağıni əvvəlcədən duyduq və onu ürəkdən təbrik etdik. O isə nə razı idi. «Axırıncı aşırım»a baxanda gördük ki, bəyi o, müsbət obraz kimi, yəni həyatda necə olmuşdusa eləcə göstərmək istəyirmiş. Məlumdur ki, Kərbəlayı və Abbasqulu ağa obrazlarını o, həyatdan götürüb. O da məlumdur ki, İsmayııl Şıxlının «Dəli

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 24.07.2009

Kür» romanı əsasında çəkilən eyniadlı filmdə Cahandar ağıdan sonra sovet dönəmində bəyi müsbət qəhrəman kimi verən ikinci yazılımız Fərman Kərimzadə olmuşdur.

Fərman mütaliəni çox sevirdi. Hərtərəfli biliyə malik idi. Lakin onun biliyi ensiklopedik bilikdən fərqlənirdi. O, hər şeyi real həyatla vəhdətdə qəbul edirdi. Bunun mən Əlibayramlının Vladimovka kəndinə mənim maşınimdə İsrail Mustafayevin istədiyi Həsən kişinin qızı Nellinin diləkçiliyinə gedib-gələndə şahidi olmuşdum. Onu da deyim ki, İsrailin tuyunu Montində edəndə şair Qabil tamada, Fərman isə onun müavini idi. Fərman çox danışmağı sevməzdi. Ona görə də yaxınları belə onunla bağlı bəzi məqamları bilməzdilər. 1988-ci ilin sonları idi. Türkiyədən yüksək səviyyəli qonaqlar gəlmışdilər. «Qarabağ» restoranında onlara qonaqlıq verirdilər. Mən ora Abbas Zamanovla getmişdim. Məclisi akademik Fərəməz Maqsudov aparırdı. Mən orda ilk dəfə gördüm ki, Fərəməz müəllim həm türk, həm də Azərbaycan poeziyasını demək olar ki, əzbər bilir. Sabir Rüstəmxanlığının təpədən-dırnağa azərbaycançı olduğunu bilirdim. Lakin gördüm ki, o, eyni dərəcədə türkçidür. O da məlum oldu ki, Fərman Kərimzadə qeyri-adi şeirlər yazmış. Həmin şeirlərdə dərin hüzn, qüssə, kədər qırmızı xətt kimi keçirdi.

Onu da deyim ki, «Qarlı aşırıım»dan sonra Fərman düz 11 il susdu. Hərə bir şey deyirdi. Lakin lap yaxın adamlar bildirdi ki, o, tarixi roman üzərində işləyir. Gecə-gündüz mütaliə edir, material toplayır. 1982-ci ildə «Xudafərin körpüsü» şimşək kimi çaxdı, ildirim sürətilə bütün evlərə, ailələrə mehman oldu. Bir il sonra kitabın II hissəsi çıxdı. 1988-ci ildə isə 300 səhifəlik «Çaldıran döyüşü» romanı 65 min tirajla işıq üzü gördü və elə bil Fərman gözə gəldi. Nəzər tutdu onu. Lakin Fərmanın yaxın dostları yaxşı bilir ki, onun dərdi el-oba dərdidi. Qarabağ dərdidi idi. Az adam bilir ki, Fərman Kərimzadə Ermənistandan – öz ana torpaqlarından, ata yurdlarından

Borcumuzdur bu ehtiram

qaçmağa məcbur olaraq Azərbaycana gələn qohum-əqrəbasını qarşılıyarkən onların ağır vəziyyətini görmüş, ürəyi dözməmiş, əbədi dayanmışdı. O, qələminin və ağlının ən kəsərli vaxtı anadan olduğu mart ayında, ilk baharda, Novruz bayramına üç gün qalmış dünyasını dəyişdi.

Nə edəsən, həyat keşməkeşli və anlaşılmazdır. Təsəllini onda tapırıq ki, onu əbədiyaşar edən tarixi romanları, povest və hekayələri vardır.

NƏSRİMİZDƏ İSİ MƏLİKZADƏ NƏFƏSİ*

Ədəbiyyata XX əsrin 60-cı il-lərində gələn, 60-cılar nəсли kimi tanınan yeni nəслиn əsərlərində mövzu, real həyat probleminin qoyuluşu və bədii həlli məsəlesi Azərbaycan ədəbiyyatının çox maraqlı və uğurlu mərhələsini təşkil edir. Həmin dövrün istedadlı qələm sahiblərindən biri də İsi Məlikzadədir.

İsi Məlikzadə 1934-cü il may ayının 1-də Quzey Azərbaycanın Ağcabədi rayonunda anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunun (indiki Azərbaycan Neft Akademiyası) neft-mədən fakültəsinə daxil olmuş (1952) və həmin institutu bitirmişdir (1957). Tələbəlikdən qələmini bədii yaradıcılıqda sınamış və uğur qazanmışdı. İsi Məlikzadə həmin illəri belə xatırlayır: «Cavan vaxtlarında gündüzlər istehsalatda çalışırdım, gecələr isə yuxuma haram qatıb, gözüüm toyuşu gedənəcən hekayə yazırdım. Yazdıqlarımın keyfiyyətindən razı idim. Say artdıqca özümə inamım da artırdı».

Sonralar bədii yaradıcılığa olan həvəsi onu ixtisasından uzaqlaşdırıb ədəbiyyatın geniş üfüqlü qoynuna atdı. Şair Tofiq Bayram ona dostluq şarjı həsr etdi:

* «Vəfa» jurnalı, №4, 2004, s. 20–21, «İsi Məlikzadə –70», «Bakı nəşriyyatı», 2004, s. 3–5; (Gülzar İbrahimqızı ilə şərīkli). Q.Paşayev kitabı öz vəsaiti hesabına çap etdirmiştir (red).

*Adıma yazdilar qırmızı diplom,
Oldu ixtisasım qaz mühəndisi.
Elə bil ciyinimdən boru asdilar,
Dedim ilişmisən vayındır, İslə.*

Ədibin bir sıra kiçik həcmli hekayələri dərhal oxucu rəğbəti qazandı. Bu hekayələrin əsas möğzi real həyatdan gəldi. Lakoniklik, az sözlə böyük məna ifadə etmək ədibin yazı mənərasına xas olan başlıca cəhət idi.

İslə Məlikzadə əsərlərinin mayası həyatdan, torpaqdan, xalqdan, milli kökə, ənənəyə bağlılıqdan irəli gəlir. XX əsrin 70–90-cı illəri İslə Məlikzadə yaradıcılığının ən məhsuldar dövrünü təşkil edir. Bu illərdə yazdığı çoxsaylı hekayə, povest və romanları geniş ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır.

İslə Məlikzadə «Ulduz», «Azərbaycan» ədəbi-bədii jurnallarında, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında, «Azərbaycan-film» kinostudiyasında və s. işləmişdir. İlk hekayəsi 1960-cı ildə, ilk kitabı – «Həsrətin sonu» 1964-cü ildə çap olunub. Uzun illər ərzində «Vəfa», «Bünövrə», «Kürsü», «Möhlət», «Özgə anası», «Oyanmış xatirələr», «Haram tikə», «İki günün qonağı», «Kövrək qanadlar», «Evin kişişi», «Qaranquş yuvası», «Günəş harada gecələyir», «Gümüşgöl əfsanəsi», «Küçələrə su səpmişəm», «Yaşıl gecə», «Görüş», «Dədə palid», «Günəşli payız», «Qırmızı yağış», «Alovlu qış» və b. kitabları nəşr olunmuşdur.

Ədibin «Molodaya Qvardiya», «Sovetskiy pisatel» kimi nüfuzlu nəşriyyatlarda rus dilində ondan artıq kitabı nəşr olunmuşdur. Moskvada fransız dilində çıxan «Azərbaycan nəşri antologiyası»nda İslə Məlikzadənin bədii yaradıcılığına yüksək qiymət verilmiş, ədibin «Oğul» hekayəsi çap olunmuşdur.

İslə Məlikzadənin Respublika teatrlarının səhnəsində «Gəl qohum olaq», «Sağlıq olsun», «Hərənin öz ulduzu», «Məndən nigaran qalmayıñ» pyesləri tamaşaşa qoyulmuşdur.

Uzun illər «Azərbaycanfilm» kinostudiyasında baş redaktor işləyən ədibin ssenariləri əsasında çəkilmiş «Qatarda», «Gümüşgöl əfsanəsi», «Pəncərə», «Ağ atlı oğlan», «Kişi sözü», «Cehiz güzgüsü», «Güllələnmə təxirə salınır», «Hacı Qara», «Papaq», «Evin kişiisi», «Evlənmək istəyirəm», «Qoca palidin nağılı» kimi qısa metrajlı bədii və sənədli filmlər böyük ekranda öz geniş təcəssümünü tapmış və tamaşaçı rəğbətini qazanmışdır.

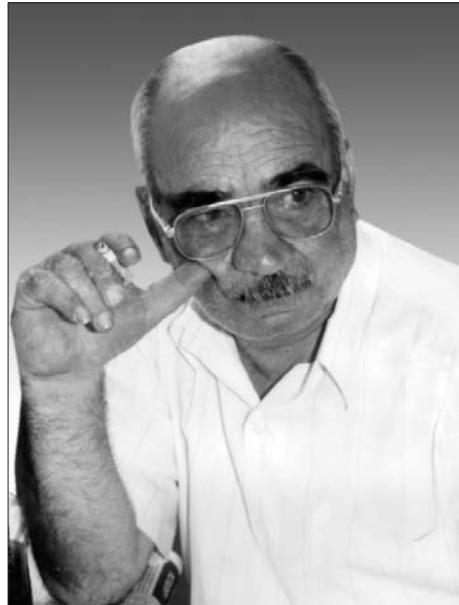
Xüsussən də, yazarının «Qatarda» əsəri cəmiyyətdə baş verən haqsızlıqlara qarşı güclü etiraz, üsyan, haray olmaq baxımından fərqlənir. Sovet sisteminin qılıncının dalı da, qabağı da kəsdiyi bir dövrdə onun eybəcərliklərini tam çılpaqlığı ilə açıb göstərən, kəskin tənqid atəşinə tutan «Qatarda» əsəri ədəbiyyatımızda hadisədir. Xalq arasında çox sevilən bu əsərin şöhrətini Yaşar Nuri, Həsən Əbluc kimi görkəmli səhnə ustalarının bənzərsiz oyunu daha da artırmışdır.

Bir qələm əhli olaraq, İsi Məlikzadə özünü bədii yaradıcılıqda tam təsdiq etmiş, oxucu və tamaşaçı kütləsinin sonsuz məhəbbətini qazanmışdır. Təəssüf ki, o yaradıcılığının çicəkləndiyi bir dövrdə, Azərbaycan xalqının tale yüklü Qarabağ məsələsində Xudu Məmmədov (Qarabağa dair iclasda), Hafiz Baxış (Qarabağa dair iclasda), Fərman Kərimzadə, Mikayıllı Azaflı, Hamlet Xanızadə, Eldar Baxış, Famil Mehdi, Şahmar Əkbərzadə və başqaları kimi, İsi Məlikzadə də sarsıntı keçirdi və 1995-ci ildə dünyasını dəyişdi. Təsəllini onda tapırıq ki, İsi Məlikzadənin əsərləri bu gün də səhnədən düşmür, həmişəki məhəbbətlə oxunur, xatirəsi layiqincə yad edilir.

Təkcə onu demək kifayətdir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2004-cü ildə latın qrafikası ilə əsərlərinin çapı nəzərdə tutulan yazıçıların siyahısında İsi Məlikzadənin də adı vardır.

«BİR DƏ GÖRÜRSƏN Kİ, AÇILAN SOLUR...»*

Onunla həmyaş idik. Hər iki-mizin uşaqlığı II Dünya Müharibəsi dövrünə düşmüdü. Müharibə «xeyirxahlığını» bizlərdən də əsirgəməmişdi. Şəkərin, şirniyyatın nə olduğunu bilməmişdik. Uşaqlıqdan bizə qalan acı xatırələr olmuşdu. Bizi bir-birimizə bağlayan tellər folklorla başlayırdı. O da folkloru, adət-ənənələrimizi, etnoqrafiyanı çox sevirdi, mən də. O, Xızı rayonunun Tudar kəndində anadan olsa da (30.XI.1937), dünyasını dəyişdiyi günə qədər (25.03.2006) ölkəmizin paytaxtı Bakıda, əsasən Sovetski deyilən «dağlı məhəlləsi»ndə yaşamışdı. Mən ömrünü folklorumuza həsr edən, onu bütün vücudu ilə sevən, təbliğ edən, milyonlarla adama sevdirən, ümumxalq məhəbbəti qazanan Əmir Hüseyn Məcidovun bu keyfiyyətinə, şifahi xalq ədəbiyyatını dərindən bilməyinə pərəstiş edənlərdən olmuşam. İncəsənət Universitetində əldə etdiyi biliyin sayəsində o, Azərbaycan Televiziyasına millilik gətirənlərin sırasında idi. Əmir Hüseyn Məcidov Azərbaycan televiziyasında görkəmlı rejissor Arif Babayevin yanında rejissor köməkçisi kimi işə başlamışdı (1963). Arif Babayev «Zirvə», «Arşın mal alan», «Sehrli xalat» filmlərini çəkəndə də onun köməkçisi olub. 1967-ci ildən başlayaraq ömrünün 35 ilini bağladığı AzTV-də sərbəst verilişlər hazırlamışdı. «Səhər görüşləri»nin ilk doqquz sayılı daxil olmaqla «Evrika», «Sağlamlıq», «Odlar diyarı», «Şimşək», «Ədəbi üfüqlər», «Səadət» qadın klubu, «Kitab köşkü», «Klassik irsimizdən» kimi bir-

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 12.05.2006. s.5.

birindən maraqlı, böyük tərbiyəvi, elmi və mədəni əhəmiyyəti olan, xalqın qan yaddasını oyadan verilişlər onun təxəyyülünün məhsulu olub.

Mən dostum Əmir Hüseyn Məcidovun «Klassik irsimizdən», «Sətirlərdə döyünen ürək», «Zirvələr» rubrikaları altında silsilə ədəbi verilişlərinə həmişə bu müstəvidən baxmışam. Mənə belə gəlir ki, ədəbiyyatımızın ən uğurlu təbliği yolu televiziya verilişləri, televiziya tamaşalarıdır. Teatrlarda tamaşalara yüzlərlə adam baxırsa, televiziyyada onları minlərlə, milyonlarla adam izləyir və ədəbiyyatın aşılılığı sonsuz ümməna bənzəyən mənəvi dəyərləri əxz edir. Bu verilişlər sözün həqiqi mənasında musiqili tamaşa olub, tamaşaçılara bədii zövq vermək baxımından da seçilirdi. Məhsəti xanım, Heyran xanım, Natəvan, Nəbatı, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif və başqalarına həsr olunmuş musiqili teletamaşalar ədəbi kökümüzə, özünüdərkə qayıdış yolunda atılan gərəkli addımlar idi. O, müasir yazarlarımızın yaradıcılığına da böyük ehtirasla yanaşırdı. Xalq şairi B. Vahabzadə, N. Xəzri,

C.Novruz, N.Həsənzadə və başqalarının yaradıcılığına yadda qalan verilişlər həsr etmişdi. O, hansı yeni bir verilişə girişirdə, uğur qazanırdı. Çünkü peşəni mükəmməl bilən sənət fədaisi idi. Yaz yağışından sonra göbələk kimi artan, tele və radio kanallarda baş alıb gedən, insanı darıxdıran mənasız tele-şou, program və «yeni projektlər»dən usananda Azərbaycan televiziyasının gəl-gəl deyən vaxtları və mütləq Əmir Hüseyn müəllimin verilişləri, xüsusən də 70-ci illərdə «Klassik irsimizdən», 80-ci illərdə «Ozan» və 90-ci illərdə «Durna teli» göz öünüə gəlir. Lakin tərəddüb etmədən deyə bilərik ki, onun şah əsəri memarı olduğu «Ozan» olmuşdur. «Ozan» və «Durna teli» kimi ümumxalq rəğbəti qazanan verilişlərin həm müəllifi, həm də rejissoru Əmir Hüseyn Məcidov özü idi. O, həqiqətən, sənətinin vurğunu, bilicisi və fədaisi idi.

«Ozan» Əmir Hüseyn Məcidovun fəaliyyətində qırmızı xətt kimi keçir. Özünün etirafına görə o vaxtlar Mərkəzi Komitənin katibi olan Həsən Həsənov xalq yaradıcılığına dair bir veriliş hazırlamağı məsləhət görübümiş. Elə «Ozan» adını da o özü təklif edibmiş. «Ozan» hay-küysüz, sakit bir tərzdə təqdim olunurdu. Hətta aparıcını belə veriliş boyu görmək mümkün deyildi. Onu yalnız verilişin əvvəlində tamaşaçıları salamlayarkən və sonda görmək olurdu. Bu, belə böyük həcmli veriliş üçün yenilik idi. Əmir Hüseyn müəllim xalqa demək istədiklərini folklorun dili ilə, həm də çox uğurla çatdırırırdı. Əsas məqsəd indiki verilişlərdən fərqli olaraq, özlərini göstərmək deyil, tamaşaçıya lazımı mətləbləri sözlə çatdırmaq idi. «Ozan»ın təqdimat musiqisinin özü bir tapıntı idi: Ü.Hacıbəyovun «Koroglu» operasının uvertürası. «Ozan»ın cəmisi yeddi nömrəsi efirə çıxandan sonra, onu Dövlət mükafatına təqdim etmişdilər. Elə bu faktın özü çox mətləblərdən xəbər verir. Əmir Hüseyn müəllim «Ozan»a neçə-neçə gənc müğənni, aktyor, sənət adamını cəlb etmişdi. Onlar «Ozan»ı, «Ozan» isə onları xalqa tanıdırdı. Onların arasında Xarici Dillər İnstitutunda

üç il ingilis dilindən dərs dediyim, cazibəli səsi və diksiyası ilə seçilən tələbəm Mürsəl Ağamirzəyev və İncəsənət Universitetində təhsil alan Nadir Hüseynov da var idi.

Əmirhüseyn Məcidov «Ozan»a materialı xalqdan toplayırdı. Odur ki, Azərbaycanda getmədiyi oba, tanımadığı kənd və söz sərrafı yox idi. Əmirhüseyn müəllim istirahət nədir, bilməzdi. Rahatlığını işləməkdə tapırkı. Sözün həqiqi mənasında, istedadlı rejissor idi. Bundan əlavə folklor dan ilahi bir müdriklik də əxz etmişdi.

Rejissor ekranda, demək olar ki, görünmür. Professor İlham Rəhimlinin göstərdiyi kimi: «Görünən onun istedadının, estetik zövqünün, dünya duyumunun, həyat görüşlərinin bədii təcəssümüdür. Onun dəyəri və dəyərsizliyi ilə rejissorun sənətinə qiymət verilir».

Ədalət naminə deyək ki, XX əsrin 70-ci illərindən başlamış indiyə kimi görkəmli alımlar, sənət adamları, qələm sahibləri onun sənətinə yüksək qiymət vermişlər. Professorlar İlham Rəhimli, İsmayıł Məmmədov, Xanlar Qurbanov, Aydın Daşaov, eləcə də Nahid Hacızadə, Ağalar Mirzə, Müşfiq Cabiroğlu, Tamara Mütəllimzadə, Xəyalə Hüseynli, Yavər Hüseynov, Salman Babayev və başqalarının yazıları bu qəbildəndir.

Gün kimi aydın bir həqiqətdir ki, bu sənət adamlarının yolu hamar olmur. Ağrılı-acılı, təlatümlü, enişli-yoxuşlu olur. Daim onu qabarmalar və çəkilmələr izləyir. Sarsıntılar da keçirir. Bu vaxt onu sənətinə vurğunluq xilas edir. Əmirhüseyn müəllim də sarsıntıya məruz qalmışdı. Lakin o, acısı heç vaxt səngiməyən zərbəni sənətdə deyil, Çernobil faciəsindən almışdı. Oğlu Elşən Çernobılda sağalmaz xəstəliyə mübtəla oldu. Əlac tapılmadı, 24 yaşında dünyasını dəyişdi. Əmirhüseyn müəllim az qaldı dəyanətini itirsin. İnciməyəcəyinə inanaraq onunla açıq söhbət etdim. Yeganə oğlunu itirmiş şairimiz Hüseyn Arifin sarsıntılarını, qələmə sarılıraq ağır vəziyy-

Borcumuzdur bu ehtiram

yətdən çıxmaq istədiyini göz önünə gətirdik. Bundan sonra Əmir Hüseyn müəllim «Elşən» təxəllüsü götürərək qəmli ədəbi əsərlər, pyeslər, hekayələr, şeirlər yazmağa başladı. Folklordan, görkəmli elm və sənət adamlarından, yazarlarımızın həyat və yaradıcılığından bəhs edən beş sanballı kitab çap etdirdi.

Xalq arasında övladın öz atasının yolu ilə getməsi, sənətini davam etdirməsi həmişə yaxşı hal kimi qarşılanıb. Təskinlik olsun deyə rahatlıqla deyə bilərəm ki, Əmir Hüseyn müəllimin 35 il çalışdığı Azərbaycan Dövlət Televiziyasında onu əvəz edən oğlu İman atasının sənətini davam etdirir *.

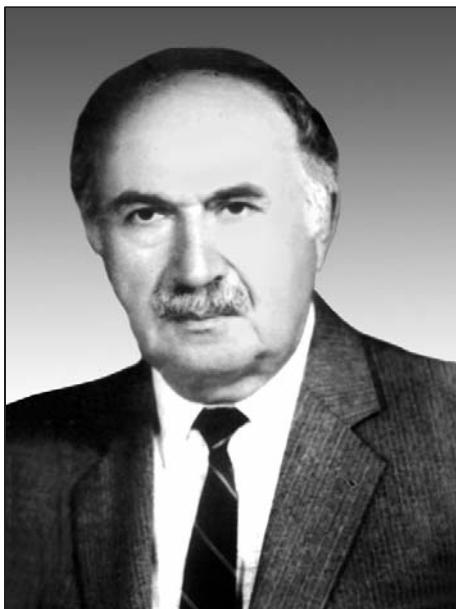
Əmir Hüseyn müəllim İraqda yaşayan dili dilimizdən, adət-ənənəsi, həyat tərzi, folkloru, musiqisi eyni olan, əsasən Kərkük mahalında toplu halda yaşayan bacı-qardaşlarımızın folklorunun və xalq musiqisinin təbliğinə də misilsiz xidmətlər göstərirdi. Təəssüf ki, dostumun haqqında keçmiş zamanda yazmaq məcburiyyətindəyəm.

Nə edəsən ki, həyatın sərt və dəyişməz qanunları, ömrün yarpaq tökən çağrı var. Belə anlarda insanları ovunduran, təsəlli verən müdrik kəlamlar olur:

*Bir də görürsən ki, açılan solur,
Düşünən bir beyin, bir torpaq olur:
Bir yandan boşalır, bir yandan dolur –
Sırrını verməyir sirdəşa dünya...*

* Hazırda İman «Space» telekanalında redaksiya müdürü vəzifəsində çalışır.

O, MÜDRİKLİK ZİRVƏSİNDƏ BƏRQƏRAR OLMUŞDU*

Dərin mənalı söhbətlərini, müdrik kəlamlarını neçə vaxtdan bəri dəftərə köçürdüyüm Tofiq müəllim haqqında sağlığında cü-rət edib ürək sözlərimi deyə bilmə-diymə təəssüflənirəm. Açığını deyim ki, qorxurdum ona layiq olmaz, bəyənməz. Təsəllimi onda tapırıam ki, saralmış vərəqlər xəyalən məni Tofiq müəllimli günlərə aparır, xatirələr kino lenti kimi göz öündən keçir. Tofiq müəllim canlı həyat və müdriklik məktəbi

idi. Dünyaya, həyata bizim çoxlarımızın görə bilmədiyi mütə-fəkkir gözü ilə baxır, güclü məntiqi ümumiləşdirmələri ilə seçiliyi. Xeyirdə, şərdə hamı onun başına toplaşır, onunla təmasda olmağa, insana mənəvi zövq verən söhbətlərinə qulaq asmağa can atıldı. Nə gizlədim, əvvəllər bunu onun yüksək və-zifələrdə işləməsi ilə bağlayırdım. Lakin sonralar, onun mən-tiqi və məna dolu söhbətlərini dinləmək mənə də nəsib olduqdan sonra, səhvimi başa düşdüm.

Bütün dünyada məşhur «Şərq müdrikliyi» ifadəsi vardır. Bu, sağlam düşüncəli, müdrik ağsaqqalların həyat təcrübəsinin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Tofiq Məsim oğlu Bağırov belə müdriklərin davamçılarından idi – desək, səhv etmərik. Bu, təkcə bizim deyil, onu yaxından tanıyanların əksəriyyəti-nin qənaətidir. Nə yaxşı ki, belələrini Yaradan xalqa bəxş ey-ləyir. Onunla təmasda olduqca, müdrik kəlamlarına qulaq

* Bax: Xanlar Bayramov, Zakir Sadatlı. Onu Gəncə böyütmüşdü.
Bakı, «Nurlan», 2004. s. 201–207.

asdıqca sanki xalqımızın tarixi, ədəbiyyatı, ümumiyyətlə, mədəniyyəti vərəq-vərəq göz öündən keçir, indiyə qədər sənə qaranlıq qalan bir çox mətləblər, məqamlar aydınlaşırıldı. O, tariximizə tarixçilərin həsəd aparacağı səviyyədə bələd idi. Eləcə də elmin başqa sahələrinə, xüsusən də elmi ədəbiyyata, ensiklopedik ədəbiyyata. Klassik və müasir ədəbiyyatımızı gözəl bilirdi. Azərbaycan ədəbiyyatında elə bir önəmli hadisə, elə bir həqiqi ədəbi imza tapmaq çətin idi ki, Tofiq müəllim ondan xəbərsiz olsun, ona obyektiv qiymət verə bilməsin. XX əsrin 20-ci illərindən yaradıcılığa başlayan yazarlarımızın hamısının avtoqrafla hədiyyəsi Tofiq müəllimin 7000-dən artıq nadir kitabı əhatə edən kitabxanasının xüsusi rəflərini bəzəyir. Yeri gəlmışkən, Tofiq müəllimin kitabxanasında bir saz və eləcə də Cavad xan, Şeyx Şamil, Atatürk və Səməd Vurğunun portretləri asılıb. Soruşanda: «Saz milli rəmzimizdir. Savadını nəzərə alaraq, bu şəxsiyyətlər barədə sənə məlumat verməyə ehtiyac duymuram, Səməd Vurğundan başqa. Tiflisdə Dəmiryol İnstitutunu bitirdikdən sonra, məni Mahaçkalaya işə göndərmişdilər. Azərbaycana qayıtmagıma görə ona minnətdaram» – demişdi.

Tofiq müəllim böyük ziyalı idi. Ziyalı kim hesab olunur? – sualına bir dəfə belə cavab vermişdi: «Ziyalı təkcə savadlı olmaq demək deyildir. Sözsüz, ziyalı yüksək intellekt sahibi olmalıdır. Eyni zamanda yüksək mənəviyyatlı, eqoizmdən kənar, təvazökar, ədalətli, millətin ağruları ilə yaşayan, məssəbpərəstlikdən uzaq, yaltaqlığa, ikiüzlülüyə nifrət edən, bir sözlə yüksək intellektli, qüsursuz adamı ziyalı adlandırmaq olar. Ziyalı ictimaiyyət tərəfindən etiraf olunur».

Deyirlər nəcabətli adam hər yerdə doğulmur. Ancaq belə müdrik harada doğulursa, orada bütöv bir xoşbəxt nəsil çıxəklənir. Tofiq müəllim öz xeyirxahlığı, ləyaqəti və nəcabəti ilə buna tam nail olmuşdu.

Böyük şərqşünas və islamşünas alimimiz, dünyanın bir çox Elmlər Akademiyalarının üzvü, prof. Vasim Məmmədəliyevlə bağlı yazdım: «Elmi, təfəkkürü, fitri istedadı ilə seçilən şəx-

siyyətlərlə uzun müddət oturub-duranda, təmasda olanda çox vaxt onlar adilosırlar. Lakin Vasim müəllimlə yaxın olduqca qəribə bir mənzərə ilə qarşılaşırısan. O, gündən-günə insanın qəlbində və gözündə ucalır, əzəmətli dağa dönür» (Bax: «Vasim Məmmədəliyev zirvəsi» kitabı, 2002, s.118) – sözlərini tərəddüd etmədən Tofiq müəllimə də aid etmək olardı.

Tofiq müəllim, milli hislərlə yaşayan və bunu əməllərində yaşıdan, milli ziyalı mövqeyindən çıxış edən bir insan idi. Danışarkən hislərə, emosiyaya yol verməzdi.

Nədən danışsa, həyati təcrübəsinə arxalanır və gəldiyi nəticə ilə insanı heyran edirdi.

Bir dəfə söhbət Fəxri xiyabandan düşmüdü. Hərə bir şey deyirdi. Tofiq müəllim dedi: «Sağlığında ehtiram qazanmış adam dünyasını dəyişəndə harada basdırılsa, orada fəxri bir guşə yaranır. Onu onsuz da ziyarət edəcəklər. Fəxri xiyabanda isə xalqın mədəniyyəti və tarixini yaradan ən ləyaqətli övladları dəfn olunmalıdır».

Hamı onun sözünü təsdiq etdi. Qəribədir ki, onun bütün fikirləri, demək olar ki, qeyd-şərtsiz qəbul olunurdu. Bu, müdriklik nişanəsi idi.

... İnsan arzu ilə yaşayır. Lakin bir yaşı dövrü gəlir, insan bu günlə yaşayır. Vaxt keçdikcə, insan keçmiş ilə yaşayır. Mən indi keçmişimlə yaşayıram. Keçdiyim həyat yoluna nəzər salanda heç bir nigaranlıq görmürəm. Yaxşı ad qoyub gedirəm ki, bu da üç oğluma kömək olacaq. Onu da deyim ki, Yaradanın işinə qarışmaq olmazmış. Adam qocalıb əldən düşəndə ona birinci arvadı həyan olur. Özü də qadın kişidən ən azı 8–10 yaş kiçik olmalıdır. Sonra qız gəlir, sonra bacı. Gənclikdə dalbadal oğlanlarım olduqca fəxr edirdim. Deyirdim: «Nə yaxşı qız olmadı». Yaşlı vaxtimda nə böyük səhv etdiyimi anladım. Dərk etdim ki, Yaradanın işinə qarışmaq, onun qoyduğu qanunlarda nöqsan, ədalətsizlik axtarmaq nəinki ağılsızlıq, həm də böyük günahdır. Bir şey də var ki, dini məsələləri elmi yolla izah etmək lazımdır, yoxsa mövhümata gətirib çıxarıır – deyirdi.

Məqamdan istifadə edərək dedim ki, yaşıınız çoxalıb. Yenə bir təskinlikdir. İmkanınız da vardır. Niyə müqəddəs yerləri ziyarət etmirsiniz?

– Ziyarət gərək ziyarət olsun, yoxsa bəziləri kimi turist sıfətilə müqəddəs yerlərə gedib özümü pis vəziyyətdə qoya bilmərəm. Müqəddəs yerlərə getsəm gərək islamın bütün göstərişlərini yerinə yetirəm. Yaşlı adam olduğumdan indiyə qədər etmədiyim bir işi görə bilmərəm. Odur ki, hesab edirəm ki, hərəkətim riyakarlıq olardı.

Hər şeyə ağıl, sağlam düşüncə və məntiqlə yanaşan Tofiq müəllim «gözünün işığı» olsan belə, heç vaxt mühakimələrində tərəfkeşlik etməzdi. Bir dəfə söhbət siyasetdən düşmüdü. Söhbət zamanı onun nə qədər dəqiq, qərəzsiz və vicdanlı olduğunu bir daha kəşf etdim. Tofiq müəllim deyirdi: «Siyasət odla oynamağa bənzəyir. Onu elektrik cərəyanına bənzətmək olar. Hər ikisində bircə səhv, bircə diqqətsizlik ölümə bərabərdir. Qarabağ məsələsində bəziləri prezidenti qətiyyətsizlikdə təqsirləndirirlər. Belələri dövlət siyasetindən xəbərsiz adamlardır. Qarabağ məsələsi o vaxt həll olunacaq ki, onu ortaya atanlar öz məqsədlərinə çatsınlar. Prezidentimiz çalışır ki, bu məsələdən az ziyanla çıxaq».

Tofiq müəllimin kitabxanasında 1943-cü ilə qədər oxuduğu kitablardan seçmələr verilmiş 78 səhifəni əhatə edən dəftərlər vardır. Məktəbli dəftərlərinin saralmış vərəqləri nələrdən xəbər vermir. O, özü belə deyirdi: «Bu dəftərlər mənim həyatımın artıq vərəqlənmiş səhifələridir. Dəftərləri vərəqlədikcə acılı-şirinli gənclik illərim göz öündən keçir. O vaxt arzularla yaşayırdım. İndi isə həyata keçib-keçməyən uğur və uğursuzluqlarımı göz öünüə gətirirəm. Anlayıram ki, insan həyatı dərindən dərk etdikcə aktiv fəaliyyətə həvəs azalır. Özü də bu hər yaşda ola bilər. Bir də həyatın sonunun fəlsəfi mənası da vardır. İnsan həvəsdən düşdükcə fəaliyyətdən də düşür, həyata münasibət sənə rahatlıq vermir».

Tofiq müəllimin müəyyən fikir, düşüncə və qənaətlərini bir söz belə dəyişmədən oxoculara təqdim etməyi münasib saydım.

• Həyatda ən böyük var-dövlət ləyaqətdir. Ləyaqətli adamlar başqalarından vicdanları ilə seçilirlər. Ümumiyyətlə, insanda yaxşı nə varsa vicdanın məhsuludur. Vicdanla görülən iş insana şərəf gətirir. Vicdan insanın daxilində olan ədalət məhkəməsidir. Ləyaqət və vicdan insanın peykidir. Hər şeyi xərcləmək olar, qazanırsan xərcləmək üçün. Ləyaqət və vicdan da həyatda qazanılır. Lakin onu ömür boyu toplamalı və xərcləməməlisən. Ləyaqət və vicdan paylanmaz.

• Düşməncilik heç bir tərəfə xeyir vermir. Hətta qalib tərəf özü də qazanmır. Çalış düşmən qazanma. Düşməni dost eləməyə çalış. Pis adama qarşı düşməncilik etmə. Onun düşməni daxilindədir. O, öz-özünü əzəl-axır məhv edəcək.

• Hamı ilə səhbət etmək olar. Mübahisəni isə intellekti olan adamlı etmək olar. Mübahisə höcətləşmə yolu ilə olmamalıdır.

• Şöhrət dalınca qaçma. Sən onu olduğu qədər qəbul et. Arxasında düşsən o səni uçuruma aparacaqdır. Eləcə də vəzifə.

• Qohumlar gəlib-getməlidirlər. Uşaqlar kiçiklikdən bir yerdə olmasalar mehribançılıq yaranmaz. Uşaqların gələcəyini nəzərə alın. Yoxsa Avropadakı kimi fərdi olacaqlar.

• Qohumluqda qudalıqdan şirini olmaz. Hər iki tərəf bir-birinə dünyada yaxşı nə varsa hər şeyi arzulayır. Çünkü bir-birləri ilə qırılmaz tellərlə bağlı və asılı olurlar.

• Bu günün ləzzəti ilə yaşamaq olmaz. Əgər sən qayğıdan qaçırsansa, demək sən yaşamırsan. Qayğıdan kənar həyat yoxdur. Qayğı zəncirvari prosesdir. Hər yaş dövrünün öz qayğısı var. Hoppanıb keçmək olmaz. Onda ardıcılıq pozular. Qayğı arzu ilə nisbətdə götürülür. Qayğı realdır, arzu xəyaldır. Qayğı arzuya çatmaq üçün vasitədir.

• Tamah, nəfs yıxmayan evi heç nə yixa bilməz. Var-dövlət artıdqca bəzi adamlarda iştah da böyüyür. Tamahın qarşısını almaq və normal yaşamaq üçün gərək onun ağızına qıfil vurub açarını dənizə atasan. İnsan nəfsinin toxluğu, mənəvi paklıq, əxlaqi saflıq dünyada ən böyük var-dövlətdir.

Həyatda kitablardan, maraq dairəmi genişləndirməkdən və biliyimi artırmaqdan doymamışam. Di gəl ki, çox oxuduqca, çox bildikcə, dərk eləyirəm ki, az bilirəm. Bununla belə, kitablar mənə o qədər doğmalaşib ki, əslində onlara övlad münasibəti bəsləyirəm. Ədəbi tənqidlə çox maraqlanıram. Odur ki, «Ədəbiyyat qəzeti»ni 1935-ci ildən yiğirəm. Açıq deyək ki, son vaxtlar tənqidimiz qənaətbəxş deyil. Tənqidçilər əsasən yazarların əsərlərinin arxasınca gedir, onlara yarınmaq üçün yazırlar. Bir sözlə, tənqid xatırınə yazırlar.

- Biznes qumar kimi bir şeydir. Alışdın, aralana bilmirsən. Həmişə gəlib birdən kəsiləndə, baxmayaraq ki, ömrünün axırına qədər yeməyə-içməyə hər şeyi var, insan qəribə hislər keçirir. Elə hey qazanmaq istəyir. Düşünmür ki, qumarda olduğu kimi, biznesdə də hər vaxt udmaq, qazanmaq olmur.
- Ev üçün, ailə üçün böyük xoşbəxtlik ondadır ki, qadın pak süd əmmiş olur. Etibarlı, mərifətli olur. Evinin, uşaqlarının əsiri olur.
- Nigarəncılıq hissi keçirirəm. Müstəqillik əldə etdikdən sonra milli şür artmaq əvəzinə get-gedə azalır. İnsanlarda var-dövlətə hərislik hissi artıb. Bu, milli şüura əngəl törədir. Milli şür olmayan yerdə isə laqeydlik baş alıb gedir. Vətən məfhumu mənasız bir şeyə çevrilir. Biganəlik meydan sulayan yerdə vətənpərvərlikdən danışmaq olmur. İnsanın günü harada xoş keçir, ora onun üçün vətən olur. Gənclərin Azərbaycanı axın-axın tərk etməsi bununla bağlıdır.

Tofiq müəllim möhkəm iradəli və dəyanətli adam idi. Əhdini pozan, sözünü dəyişdirən deyildi. İllərlə öncə Respublika Üzümçülük Komitəsinin sədri işləyən Yunis Rzayev Tofiq müəllimin nəvəsi Elgün dünyaya gələndə 20 butulka şampan şərabı göndərmişdi. Tofiq müəllim Elgünün toyunda açağıını elan edərək, onları özü bağ evinin həyətində torpağa basdırmışdı. Təəssüf ki, Elgünün toyunu görmədi.

Son vaxtlar həyat Tofiq müəllimi də ağır imtahana çəkmişdi. Bir yandan gözünün nurunu itirməsi, həyat yoldaşı Qəmər xanımın dünyasını dəyişməsi, əlli ildən artıq dostluq etdiyi İdris Əsgərovun həyat yoldaşını və oğlunu itirməsi Tofiq müəllimin dəyanətini pozmuşdu. Ən böyük narahatçılıq dövrümüz başlayıb – deyirdi. Dərd-ələmini poeziya dili ilə izhar etməyə başlamışdı:

*Müsibətimiz də, dərdimiz də bir,
Ürək nə dayanır, nə də dincəlir.
Vaxtımı-vaxtsızmı, bu dünyaya biz,
Gəlmışık, tək onu bir Allah bilir.*

Son günlərini yaşayırdı. Həmişəki kimi ədəbiyyatdan, poeziyadan, söz düşmüşdü. Səməd Vurğunun başdan-ayağa əzbər bildiyi «Vaqif» dramından böyük bir parçası avazla əzbərdən dedi. Sonra isə «Komsomol poeması»ndan Dünya ilə bağlı dörd bəndi qəhər boğa-boğa deyəndə gözlərindən yaş gəldi. Bu, möcüzə idi. Deyirlər, gözünün nurunu itirmiş adamın gözündən yaş gəlməz. Lakin Tofiq müəllimin oğlu Adil və mən bunun şahidi olduq.

Tofiq müəllim dərindən ah çəkdi. Bu, onunla son görüşümüz idи. Ürəyi boşalandan sonra, yenidən sözə başladı:

– Mən xəyallarla yaşayan adam deyiləm. Reallıqla hesablaşan adamam. Bilirəm ki, sabahım bundan da ağır olacaq. O biri gün daha ağır olacaq. Uşaqlara demişəm, dünyamı dəyişəndə baş daşima özüm duyub yazdığını aşağıdakı sadə sətirləri yazdırırsınlar:

*Dağ çayı tək axıb getdim
Şimşək olub, çaxıb getdim.
Dünya qədim, dünya gözəl
Pəncərədən baxıb getdim.*

Beləcə bir nurlu, müdrik ziyalımız da bu fani dünyani tərk edib getdi.

AZƏRBAYCANIN QOCA QARTALI*

Aşıq sənətindən, aşiq yaradıcılığından söz düşəndə göz öünüə ilk gələnlərdən biri də böyük coşquluqla yazıb-yaradan, yaradıb-yaşadan, aşiq sənətini inkişaf etdirən, sağlığında klassikləşən ustad aşiq Mikayıł Azaflı olur. Azaflı Mikayıł (21.03.1924 – 12.10.1990) təkcə aşiq sənətini kamil bilməyi ilə deyil, eləcə də coşqun şairlik təbinə malik olmağı, saz çalmağı, məclis aparmağı ilə də fərqlənirdi.

Azaflının öz sənət aləmi, öz dünyası vardı. Bu dünya ulu qaynaqlardan su içib müdriklik zirvəsinə yüksəlmişdi. Onun «İnsan, dünya və zaman» silsiləsindən olan poetik inciləri sənətkarın görüb müşahidə etdiklərini bir güzgü kimi əks etdiriyindəndir ki, onları sevməmək, əzbərləməmək olmur.

Azaflı aşiq poeziyasının bütün şəkillərində əsl sənət nümunələri yaradan, klassik aşiq ənənələrini layiqincə davam etdirən sənətkarlardandır. Onun yaratdığı «Azaflı dübeyti», «Azaflı gözəlləməsi», «Azaflı divanisi», «Azaflı dünyası», «Azaflı gəraylısı» və başqa saz havaları dillər əzbəri olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Azaflının yaratdığı aşiq havaları nəinki aşıqların, hətta müğənnilərin belə repertuarından düşmür. Bu havaların hər birinin öz ritmi, ahəngi, gözəlliyi, öz aləmi vardır.

Azaflının sənətkarlığı o qədər güclü olmuşdur ki, bütün ailəsinə də dərin təsir etmişdir. On bir övlad olan bu böyük ai-

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 12.03.2004.

lədə saz çalıb-oxumayan yoxdur. Oğlu Hakim, nəvəsi Roman və qızı Gülarə onun yolu ilə gedərək ömürlərini bu ulu sənətə həsr etmişlər. Azaflının qızlarından Dilarə, Minayə və Marala isə atasından şairlik keçmişdir.

Adətən, ilahi vergi verilən insanların həyat yolu ağırlı-acılı, əzab-əziyyətli, keşməkeşli olub. Azaflı Mikayılin da həyatı əzab-əziyyət içində keçib. Bir yaşında olarkən atasını itirməsi, əmisinin himayəsində böyüməsi, ata-ana nəvazışınə həsrət qalması onu zəmanədən küsdürmüsh, böyüdükcə həyatda qarşılaşlığı haqsızlıqlar onu daha da barışmaz etmişdi. Sovet sisteminin eybəcərliklərini çəkinmədən, tam çılpəqlığı ilə açıb göstərməsi, kəskin tənqid atəşinə tutması aşığı həbsxanaya gətirib çıxarmışdı. Guya «oğurluqda və evində silah saxlamaqda təqsirli bilinib» damgası ilə sənətkar dörd il (1961–1964) azadlıqdan məhrum edilmişdi. Lakin həbsxana həyatı sənətkara bir universitetdə qazanılacaq qədər təcrübə qazandırmışdı. Onu daha da mətinləşdirmişdi. Onun zindan həyatını təsvir edən «Ağarmayın ay saçlarım, amandı», «Bülbül», «O mənəm», «Deyəmmərəm», «Bənzər», «Sən demə», «Döndü körpələrin qana yaşları» kimi qoşmaları aşiq hələ zindandaykən dillər əzbəri olmuşdu. Azaflı azadlığa çıxdıqdan sonra da sovet qurluşunu qamçılamamaqdan çəkinmirdi. Öz tutumu, dərin mənası ilə qalaq-qalaq kitablara sığmayan tale yüklü dərdlərimizi, xalqımıza üz vermiş bələləri, görün aşiq ikicə misrada necə məharətlə ifadə etmişdir:

*Qoca Azaflıyam, dilim var, lalam,
Təbrizdə qardaşım, Sibirdə balam.*

Bütün bunlara görədir ki, Azaflı poeziyası xalq arasında geniş yayılsa da, XX əsrin 80-ci illərinin sonlarına qədər mətbuat üzünə həsrət qalmışdı.

Azaflı yaradıcılığının klassik aşiq poeziyası ilə müasir aşiq poeziyası arasında qüvvətli bir keçid, bir körpü təşkil etdiyini

Mikayıl Azaflını son mənzilə yola salarkən

qeyd etsək yanlışlıraq. Yəqin Azaflını Vətənimizin hüdudlarından kənarda yaxşı tanımlarının bir sirri də bundadır.

Aşıq sənəti ağır zəhmət tələb edən sənətdir. Saz adı çalğı aləti deyil və saz havalarını nota köçürmək də sözsüz ki, çox çətindir. Saz böyük bir orkestri andırır. Aşıqlara qulaq asanda ingilis alimi Raskın böyük dəqiqliklə dediyi sözlər diqqəti çəkir: «Əsl incəsənət nümunəsi onda yaranır ki, insanın beyni də, əli də, qəlbi də eyni vaxtda vurur». Bu isə klassik aşıq sənətini dərinən bilən, həyatını bu ulu sənətə həsr edən, xalqın istək və arzuları ilə yaşaya-yaşaya saç ağardan Azaflı kimi ustad aşıqlara qismət olur.

Azaflı yaradıcılığının ana xəttini prof. Camal Mustafayevin doğru olaraq göstərdiyi kimi, fəlsəfi fikirlər təşkil edir. Onun elə bir şeiri yoxdur ki, orada həyat fəlsəfəsi özünü bariz şəkildə göstərməsin:

*A bəxtəvər, qocalmadın,
Girdin dondan dona dünya.
Nə bir şaha baş əyirsən,
Nə sultana, xana dünya –*

deyən Azaflı qədimdən zəmanəmizə qədər dünyada baş verən hadisələrdən poeziyanın füsunkar dili ilə söz açır, oxucunu haldan-hala salır.

İnsanın amalı və mənəvi qüdrəti Azaflının ilham mənbəyi olmuş, onu riqqətə gətirmişdir. Bu poetik aləm el duyğuları, xalq ruhu ilə qaynayıb qarışır, insanları pis əməldən, bədxahlıqdan çəkinməyə səsləyir, onlara nəciblik, müdriklik, sədaqət, mərhəmət, məhəbbət, xeyirxahlıq kimi hislər aşılıyor.

Azaflının şeir bağçasında hər kəs öz zövqünə uyğun misralar, şeirlər tapa bilər. Çünkü bu poeziya klassik poeziya üstündə köklənən, xalqın özündən gələn təbii bir poeziyadır.

Azaflı müdrik sənətkar olmaqla bərabər, həm də qəlbi xeyirxahlıqla döyünen imanlı bir insan, seçilən şəxsiyyət idi. Adətən, sənətkarlar arasında bir-birinə qısqanlıqla yanaşanlara rast gəlmək olur. Mikayıl Azaflı bu cəhətdən də xüsusi fərqlənirdi. O, nəinki hansısa aşağı tənqid etməz, əksinə onda yaxşı xüsusiyyətləri üzə çıxarmağa səy göstərər: «Hər sənətkarın özgə bir gözəlliyi vardır» – deyərdi.

Ürək genişliyi, sənətə və sənətkara məhəbbətlə yanaşması ona böyük hörmət və ehtiram qazandırmışdı. Aşıqlığa meyil göstərən gənclər onun yanında şəyird olmaq istəyirdilər. Sənətkarın çoxlu sayda şəyirdinin olması, neçə-neçə tanınmış aşiq yetişdirməsi də elə bununla bağlıdır. Bu, aşiq üçün ən böyük xidmət hesab olunur. Çünkü sənəti yaşatmağın ən ümdə yolu budur.

Azaflının xidmətlərindən danışarkən onun rəhbərliyi ilə Tovuz Aşiq məktəbinin adlı-sanlı nümayəndələri tərəfindən «Koroğlu» dastanının dörd qolunun vala köçürülməsini qeyd etməmək olmaz: «Koroğlunun Dərbənd səfəri» (Mikayıl

Azaflı), «Durna teli» (Əkbər Cəfərov), «Toqat səfəri» (Mahmud Məmmədov), «Koroğlu və Bolubəy» (Əlixan Niftaliyev).

Aşıqların IV Qurultayında (mart, 1984) sənətkara böyük ehtiram göstərilərək çıxış etmək təklif olunmuşdu. Azaflı məruzə səviyyəli çıxışında çoxillik təcrübəsindən istifadə edərək aşiq sənətinin incəliklərindən, çatışmazlıqlardan, qarşında duran vəzifələrdən söz açdı. Onun irad və tövsiyələri minnətdarlıqla nəzərə alındı. Qurultayda Azaflının aşiq sənətinin inkişafında göstərdiyi fədakarlıq və xidmətləri xüsusi qeyd edildi. O, Aşıqlar Birliyinin sədr müavini seçildi. 1989-cu il Novruz bayramı şənliklərində xalqımızın müdrik qəhrəmanı Dədə Qorqud obrazı ona həvalə olundu. Həmin ilin may ayında sənətkar «Əməkdar mədəniyyət işçisi» fəxri adına layiq görüldü.

Lakin Azərbaycan xalqının tale yüklü Qarabağ dərdi, Qanlı Yanvar hadisələri Xudu Məmmədov, Fərman Kərimzadə, Eldar Baxış, Şahmar Əkbərzadə, İsi Məlikzadə kimi onu da sarsıtdı. Ürəyi tab gətirmədi. İnfarkt keçirdi və 1990-cı ilin oktyabrında altmış altı yaşında dünyasını dəyişdi.

Ölümündən sonra Tovuz şəhərində bir küçəyə aşığın adı verildi və Azaflı kəndində oxuduğu məktəbin önündə büstü qoyuldu.

Mart ayının 21-də sənətkarın anadan olan günüdür. «Mənim dünyam» adlı şeirində:

*Mən ölsəm də yaşa səni,
Mənim dünyam, mənim dünyam –*

deyən aşığın anadan olmasının 80 ili tamam olur. Əminliklə deyə bilərik ki, Azaflı dünyası yaşayır və ulu aşiq sənəti yaşadıqca onun Qoca Qartalı bu sənətin nəhəngləri sırasında zirvədə duracaqdır.

«NATİQLƏR YETİŞİR, ŞAİRLƏR DOĞULURLAR»*

Vladimir Qafarov yadına düşəndə qədim romalıların – natiqlər yetişir, şairlər doğulurlar – sözlərini xatırlayıram. Bu fikirlərin hər ikisini Qafarova aid etmək olar. O, yaradıcılığa şair kimi başlamış və gözəl şeirlər müəllifidir. Amma gözəl şair olmaqla yanaşı, həm də böyük tərcüməçi, eyni zamanda öz fikirlərini, sözlərini ustalıqla, incəliklə çatdırıran natiq idi. Bunun üçün isə təkcə şair kimi doğulmaq azdır. Həm də yetişmək lazımdır. Mən də tərcümə ilə

məşgul olmuşam. Bədii tərcümədə dil bilmək hələ heç nə demir. Bu çox azdır. Tərcüməçi müraciət etdiyi müəllifin üslubunu, yaşadığı dövrü, onun özünəməxsus xüsusiyyətlərini, mənsub olduğu xalqın adət-ənənəsini bilməlidir. Bunun üçün isə elmə iyələnmək, yetişmək lazımdır.

V.Qafarov Azərbaycan dilindən onlarla müəlliflə yanaşı, folklorumuzu da rus dilinə çevirmiştir. Mən folkloraya yaxın bir adamam, «İraq-türkman folkloru» kitabının müəllifiyəm, eyni zamanda ingilis dilindən bədii tərcümə kitablarım var. Folklorun tərcüməsinin nə olduğunu, onun ağırlığını, çətinliyini başa düşürəm. O, folklorun tərcüməsi kimi çətin bir işin məsuliyyətini öhdəsinə götürmüdü. Bu, Qafarovun vətənpərvərliyindən, xalqına sevgisindən irəli gəlirdi. Bu sevginin, zəhmətin nəticəsi idi ki, onun tərcüməsində Azərbaycan bayatları Rusiyada, eləcə də indiki MDB məkanında böyük şöhrət qazanmışdı. Bu tərcümə vasitəsilə Şərqi Avropa ölkələri də

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 3.06.2005, s. 4.

Borcumuzdur bu ehtiram

Azərbaycan folkloru ilə tanış olurdular. O tərcümə etdiyi hər bayatının orijinalını necə də saxlamışdı! Onun qələmindən çıxan hər bayatı bir tabloya, bitmiş böyük bir əsərə bənzəyir. Onları oxuyanda elə bil Səttar Bəhlulzadənin, Tahir Salahovun əsərlərinə baxırsan. «Rus dilində Azərbaycan bayatları kitabı» onun tərcüməsində əl-əl gəzirdi. Azərbaycan xalqının adət-ənənəsini, tarixini bilmədən belə tərcüməyə nail olmaq çətindir. Bunların fövqündə isə onun xalqına məhəbbəti dayanmışdı. Allah da ona böyük qabiliyyət vermişdi. O, qabiliyyətini el yolunda xərclədi.

Vladimir Qafarovla – bu böyük sənətkarla birgə işləmək mənə də nəsib olub. O, mənim «Kərkük folklorunun janrları» kitabımı rus dilinə tərcümə edib. Onunla bu kitab üzərində işləyəndə nə qədər zəhmətkeş, vicdanlı qələm sahibi olduğunu gördüm. Həddindən artıq təvazökar, sadə, eyni zamanda inad-kardı. İnsanlara qayğı göstərmək, onlarla təmasda olmaq onun iliyindən, qanından gəlirdi. O tərcümə etdiyi əsərin həm-müəllifi səviyyəsinə qalxırdı. Bir əyani misal deyim: «Mən bu yay Moskvaya getmişdim. Orada Qafarovun tərcüməsində «Kərkük folklorunun janrları» kitabı dostlarımı payladım. Onlar kitabı oxuyub – folklorda nə böyük hikmət var, – deyirdilər. Sonra əlavə edirdilər ki, elə bil bu folklor ruscadır».

Qafarov etdiyi tərcümələrdən heç bir maddi maraq güdmürdü. Yeganə məqsədi rus dili vasitəsilə Azərbaycan xalqının böyüklüyünü göstərmək idi. Ona görə də klassik Azərbaycan ədəbiyyatını çevirməyi üstün tuturdu. Klassik ədəbiyyata müraciət, eyni zamanda onun yüksək zövqünün, elminin təzahürü idi. Klassik ədəbiyyat zərdir, incidir. Onun qədrini isə Qafarov kimi zərgərlər bilər. Onun ədəbiyyatımıza və sənətinə belə vicdanlı münasibəti Qafarova böyük nüfuz, şöhrət gətirmişdi. Baxmayaraq ki, o özü heç vaxt şöhrət haqqında düşünmürdü.

Mən onun tələbələri arasında çox olmuşam. Tələbələri onu necə də sevirdilər, hörmət edirdilər, ehtiram göstərirdilər. Bu, həm də onun sənətinə, şəxsiyyətinə ehtiram idi, onun mə-

dəniyyətinə, biliyinə ehtiram idi. Ən başlıcası isə xalqa göstərdiyi xidmətə ehtiram idi.

O, həddən artıq mehriban və ciddi bir qələm sahibi idi. Biz onunla Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstytutunda (indiki Bakı Slavyan Universitetində) bir yerdə işləyirdik. Mən kafedra müdürü idim, o isə tərcümədən dərs deyirdi. Tələbələr başqa müəllimlərin mühazirəsini buraxıb onun dərslərinə – mühazirələrinə, seminarlarına gəlirdilər. Tələbə isə barometrdir. Müəllimə belə münasibət onun yaxşı pedaqoq olmağından xəbər verir.

Təəssüf ki, Vladimir Qafarov kimi adamlar elmi ad almaq üçün çalışmayırlar. Belə yaradıcı şəxsiyyətlərin elmi işin xırdaçılarını görməyə hövsələsi çatmır. Nəticədə onların əmək haqqı digər alımların əmək haqqından az olur. Vladimir Qafarov da Qulam Məmmədli, Əli Fəhmi kimi elmi dərəcə almağa həvəs göstərmədi. O, tərcümə elmimizə təmənnasız xidmət göstərdi.

Vaxtilə belə məsələlərə ədalətli münasibət olub. Mirzə İbrahimov, Səməd Vurğun doktorluq işi müdafiə etmədən akademik seçiliblər. Onlar dilin, ədəbiyyatın akademikləri idilər. Xaricdə Vladimir Qafarov kimi klassik ədəbiyyat üzərində işləyən adamlara asanlıqla doktorluq elmi dərəcəsi verərdilər. İndi müstəqil ölkə olmuşuq. Müstəqilliyimizdən istifadə edib, çox işlər görməliyik. Mən ədəbiyyat üzrə ixtisaslaşdırılmış Doktorluq Müdafiə Şurasının üzvü kimi bu ədalətsizliyi aradan qaldırmağa çalışıram. Bu sahədə artıq təcrübəmiz var.

Böyük şəxsiyyətlərin çox zaman müəyyən həyatı tələblərə belə ehtiyacları olur. Onlar çox zaman bu çətinlikləri bürüze vermirlər. Vladimir Qafarovda çox böyük bir qürur, mənlik vardı. Onunla ünsiyyətdə olanlar ondan nəsə öyrənirdilər. Bizim yaşımız arasında o qədər böyük fərq yox idi. Amma onun yanında mən özümü kiçik kimi aparırdım. Onu tanıyanların əksəriyyəti ona ustad, müəllim deyərdilər.

Vladimir Qafarov kimi vətənpərvər şair az görmüşəm. O, təpədən dırnağa kimi milli idi. Bununla belə millətçi deyildi, beynəlmiləlçi idi. Bu da onu başqalarından fərqləndirirdi.

Mən bir dost kimi onların evində çox olmuşam. Sadə, mehriban ailəsi vardı. Bir-birimizin xətrini çox istəyirdik. O, klassik şairlərin əsərlərini sifarişsiz, filansız rus dilinə tərcümə etmişdi. O istəyirdi mən bu yazıçıların əsərlərini nəşr etdirim. Etdirmək istəyirdim də. Mən ona söz verdim. Təəssüf ki, vaxtsız ölüm onu bizdən tez ayırdı. Bu işimiz yarımcıq qaldı. O, vəfat edəndən sonra düşündüm ki, o, öz orijinal şeir kitablarının nəşrinə kömək üçün heç kimdən xahiş etmədi. Amma folklorumuzu, klassik ədəbiyyatımızı tanıtmak üçün əlindən gələni əsirgəmədi, hətta lazımlı gələndə minnətçi düşürdü.

1993-cü ildə doktorluq işi müdafiə edəndə avtoreferatımı rus dilinə Vladimir Qafarov tərcümə etmişdi. Müdafiədən sonra evimdə xudmani bir məclis düzəltmişdik. İraqın səfiri də o məclisdə iştirak edirdi. Vladimir Qafarov məclisdə sandallı elmi söhbətlər, məntiqi çıxışlar etdi. Məclis qurtarandan sonra milliyyətcə türkman olan İraqın səfiri Fərrux Salman Davud Vladimir Qafarova işaret edərək dedi ki, siz – yaradıcılıqla məşğul olan insanlar, nə xoşbəxt adamlarsınız. Biz diplomatların işi sizə baxanda çox çətindir. Bax, əsl insan belə olmalıdır. Vladimir Qafarov ömrünü gör necə ürək açıqlığı ilə keçirir. Düşündüyü kimi danışır.

O məclisdə Qafarov şeirlər də dedi. Mənə bir ünvan yazmışdı. O ünvanı ən əziz bir xatırə kimi saxlayıram. Ünvanı Vladimir Qafarov özü yazıb, altına da imza atıb. Hazırda həmin ünvan Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyindədir. Mən arxivimi ora təhvıl vermİŞəm.

Nə qədər ki, ədəbiyyatımız, folklorumuz, poeziyamız var, Vladimir Qafarov da yaşayacaq. Özü də təkcə onu tanıyanların deyil, bütün xalqın xatırəsində. Gördüyü işlərilə, etdiyi tərcümələrilə, yazdığı şeirlərilə. O, bir şair kimi gəmidə dünyaya gəldi. Bir pedaqqoq, alim kimi, tərcüməçi kimi yetişdi. Onun doğulduğu gəmi çoxdan sıradan çıxb. Amma Qafarovun şeir, sənət gəmisi nəsillərdən-nəsillərə yol gedir.

HEYİF SƏNƏ, BƏNDƏROĞLU*

Fevral ayının 3-də səhər saat səkkiz radələrində uzun bir telefon zəngi gəldi. Danışan Azərbaycan ədəbiyyatının böyük dostu, görkəmli şair, publisist, dilçi, ədəbiyyatşunas, folklorçu, tərcüməçi Dr.Əbdüllətif Bəndəroğlunun oğlu Okan idi. Ammandan danışındı. Ağlaya-ağlaya: «Əmican, babam qeyb oldu. Allahın rəhmətinə getdi. Vəsiyyət etmişdi. Cənazəni Bağdada, oradan isə doğma Tuz Xurmatuya aparacaqıq. Orada göməcəyik». Okan boğula-boğula danışındı. Qəhər bizi də boğdu.

İnanmaq olmur ki, hər il iki-üç dəfə günlərlə bir yerdə olduğumuz, deyib-güldüyüümüz, İraqın düşdürüyü ağır bəladan söhbət açdığımız qardaşımız Bəndəroğlu ilə bir daha görüşməyəcəyik.

Bəndəroğlu Azərbaycanı çox sevir, onu doğma vətəni hesab edirdi. Hər il heç olmazsa bir-iki dəfə ölkəmizə gəlməsə durra bilməzdi. Bağdad-Bakı arasındaki məsafə həsrət-vüsal yollarına çevrilmişdi. Bakısız darixıram, – deyərdi. Hələ 1961-ci ildə Bakını görməmişdən əvvəl –

*Röyada gördüm bir yer,
Dedilər bu Bakıdır –*

misraları ilə başlayan «Bakıya həsrətlərim» şeirini yazmışdı. Sonralar Azərbaycana gəliş-gediş «Qız qalası»,

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 8.02.2008, s. 3. (Məqalə akademik Vasim Məmmədəliyevlə birgə yazılmışdır.)

Borcumuzdur bu ehtiram

«M.F.Axundova», «Bir azəri gözəlinə», «Mən Bağdadda, yar Bakıda» kimi xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yüksək qiymətləndirdiyi poeziya nümunələri və «Qərənfil» poeması meydana gəldi.

Danılmaz həqiqətdir ki, onun Azərbaycana sevgisi sahilsiz ümmana bənzəyirdi. Lap bu yaxılarda – dekabr ayının 8-də Rəşid Behbudov adına Mahnı Teatrında, bütün ərəb ölkələrinin, o cümlədən də İraqın səfiri kərküklü soydaşımız Ərşad Ömər İsmayılin iştirak etdiyi «Kerkük gecəsi»ndə o da olmalı idi. Telefonla dedi ki, ən böyük arzularından biri yerinə yetir. Namərd xəstəlik, ürək çatışmazlığı imkan vermir ki, iştirak edim. Ərşad bəyə də, sizə də telegram göndərmişəm. Xahiş edirəm, onu gecədə oxuyasınız. İraqın səfirinin istəyilə onu biz səsləndirdik: «Kerkük gecəsinin Bakıda düzənlənməsi iraqlı türkmanlarla azərbaycanlı qardaşlarımız arasında olan kök-qan və dil birliyyinin bir simvoludur. Gecəyə qatılanları ürəkdən salamlayarkən bütün qardaş Azərbaycan xalqına xoşbəxtlik və sağlıq arzulayıram.

Aramızdakı qardaşlıq və dostluq tellərinin möhkəmlənməsi ilə nəsillərimizin gələcəyi daha artıq aydınlaşacaq və türk dünyasında daha fazla irəliyə doğru addım olacaq.

Hər iki xalqın bağçalarını çiçəkləndirən və güllərə su verən əllər var olsun.

Sizlərə sevgimi bu bayatımla bildirirəm:

*Yaşar könlüm,
Çırpinar, yaşar könlüm.
Bağdadda bir ah çəkər,
Bakıda yaşar könlüm.*

İşdə bu bir həqiqətdir. Sağ olun, sağlıqla qalın.

Qardaşınız Əbdüllətif Bəndəroğlu
İraq, 8 dekabr 2007-ci il»

Həqiqətən də, onun Azərbaycana, Azərbaycan ədəbiyatına, ümumiyyətlə, mədəniyyətimizə, incəsənətimizə sevgisi sonsuz idi. Səddam rejiminin amansızlıqlarından belə çəkinmədən illərlə ədəbiyyatımızı İraqda qədərinçə təbliğ və tədqiq etmişdir. 1970-ci ildən çıxan və ilk gündən 2003-cü ildə məlum səbəblər üzündən fəaliyyətini dayandırıldığı «Yurd» qəzetinin baş redaktoru olan Bəndəroğlu qəzeti, eləcə də «Birlik səsi» dərgisinin elə bir sayı olmazdı ki, Azərbaycanla bağlı maraqlı yazılar verməsin. Hələ biz onun Bağdadda böyük tirajla Mədəniyyət Nazirliyi nəzdində «Türkman mədəniyyət müdirliyi»nin xətti ilə buraxdığı kitabları demirik. Bəzi kitabların adını sadalamaqla onun gördüyü xidmətin miqyasını oxucuların nəzərinə çatdırmaq istəyirik. «Çağdaş Azərbaycan şeirindən seçmələr» (1974, 222 s.), «Azərbaycan şeiri» (1987, 270 s.), Bəxtiyar Vahabzadə və Nəbi Xəzrinin hər biri 142 səhifədən ibarət olan seçilmiş şeirlər topluları (1989), «Azərbaycan hekayələri» (1991, 253 s.), Kamil Vəliyevin «Xalqın sözü»

(1991, 123 s.), Elçinin hekayələri (1996, 147 s.), Q.Paşayevin «İraq-türkman folkloru» (1995) və «Altı il Dəclə-Fərat sahil-lərində» kitabı ərəb dilində.

1994-cü ildə İraqda Füzulinin 500 illik yubileyini keçirən Dövlət komissiyasının sədr müavini kimi Əbdüllətif Bəndəroğlunun çəkdiyi böyük zəhməti Azərbaycan nümayəndə heyətinin bütün üzvləri bu gün də minnətdarlıq hissi ilə xatırlayırlar.

Bəndəroğlunun Azərbaycana hər gəlişi yeni əsərlərlə nəticələnir, ədəbiyyatımızın İraqda təbliğinə təkan verirdi. 2007-ci ildə Azərbaycanı iki dəfə ziyarət edən Bəndəroğlu İraqa döndükdən sonra, özünün təsis etdiyi «Yurd» dərgisinin son üç sayında Azərbaycanla bağlı verdiyi yazıların miqyası adamı heyrətə gətirir Şəhriyar və Rəsul Rzanın şeirləri və onlar haqqında yazılar, Bəkir Nəbiyevin ədəbiyyatşunaslıq elmimizin inkişafında xaricdə yaşayan alımlarımızın rolundan bəhs edən geniş məqaləsi, Bəndəroğlunun Nizami Gəncəvi və Elçinə, Esmira Fuadın Bəxtiyar Vahabzadəyə həsr etdiyi məqalələri, Sabir Nəbioğlunun Səməd Behrəngi və Mehriban Ələkbərzadənin Tehranda nəşr olunan kitabına həsr etdiyi yazıları, Əli Rza Xələflinin «Azərbaycan ədəbiyyatı və Bəndəroğlu» yazısı, Bəhlul Abdullanın Q.Paşayevə həsr etdiyi «Kərkük pərvanəsi» məqaləsi, Oqtay Rzanın şeirləri, «Ədəbiyyat qəzeti»ndə Bəndəroğlunun baş redaktorla keçirdiyi müsahibə, V.Məmmədəliyev və Q.Məmmədəliyevanın «Mövlənə Cəlaləddin Ruminin məsnəviləri» mövzusunda məqalələri, Q.Paşayevin «Kərkük folklorşunasları», «Nəsiminin həyat və yaradıcılığına yeni baxış» və Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadəyə həsr etdiyi məqalələri və s.

Yorulmaq bilmirdi. Gecə-gündüz işləyirdi. Sanki ürəyinə nəsə dammışdı. Təkcə 2007-ci ildə kürəkəni Cəlal Poladın ərəb dilinə tərcümə etdiyi «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunu redaktə edərək İraqda çap etdirdi. Həmin ilin iyul ayında Ba-

kıya gəlmişdi. Rəsul Rzanın şeirlər toplusunu hazırlayaraq «Ağlayan çox, gülən hanı?» adı altında böyük tirajla geniş giriş məqaləsi ilə çap etdirdik. (Kərkük, 2007, 182 s.)

Noyabr ayında yenidən Bakıya gəldi. Elçinin «Əsli və Kərəm» qara sevgi dastanının motivləri əsasında yazılmış «Mahmud və Məryəm» romanını geniş giriş məqaləsi ilə çapa hazırladıq. Bu əsər üzərində dayanmağımız təsadüfi deyildi. Nəzərə aldıq ki, «Əsli və Kərəm» Kərkük dolaylarında sazla çalınıb-oxunan yeganə dastandır (Tiləfər bölgəsində). Beləliklə, «Mahmud və Məryəm» Kərkük də işq üzü gördü (2007, 215 s.).

Növbədə Hüseyin Kürdoğlunun bayatıları və Ayaz Vəfa-lının şeirlər toplusu idi. Nə edəsən, həyatın öz yazılmamış qanunları, keşməkeşləri varmış. Açılan solarmış, gül açılmamış bağban gedərmış. Son vaxtlar ürəyi onu çox incidirdi. Həkimlər cərrahiyə əməliyyatı aparmaqdan çəkinərdilər. İllərcə öncə böyrəyinin biri fəaliyyətdən düşdüyünlə görə həkimlər kəsib atmışdır. Ürəyinin əlacını Azərbaycanda axtarırdı. Güvənc və pənah yeri ölkəmiz idi. Şübhəsiz, onun çox sevdiyi bayatisında dilə gətirdiyi –

*Bağdadda bir ah çəkər,
Bakıda yaşar könlüm.*

misraları bu amacı açıqlayır.

Son ziyarəti zamanı onu görkəmli cərrah, «Kaspar» xəstəxanasının baş həkimi, professor Gerasim Rüstəmovun yanına apardıq. Baş həkim göstəriş verdi, onu diqqətlə analiz etdilər. Analizlərə baxandan sonra professor qəti şəkildə bildirdi ki, cərrahiyə əməliyyatı barədə düşünməsin.

– Sizin yalnız bir böyrəyiniz var. Narkoz verəndə o fəaliyyətdən düşəcək. Dözün, Allah verən ömür payını yaşayın. Sonralar Almaniya və Fransada da azərbaycanlı həkimin sözleri öz təsdiqini tapdı. Lakin Ammandə hansıa həkimlər onun saqqızını oğurlamışdır...

Borcumuzdur bu ehtiram

O, Bakıya gələndə əziz qonaq kimi hamı onu evinə dəvət edərdi. Lakin o, yalnız bizlərin – Bəxtiyar Vahabzadənin, Vasim Məmmədəliyevin, Ayaz Vəfalının, sağlıqlarında Qasım Qasimzadə, Yaşar Qarayev və Nəbi Xəzrinin bir qutu İraq xurması ilə evini ziyarət edərdi. Hər dəfə Azərbaycana gələndə, ilk növbədə Fəxri xiyabana gedər, görkəmli yazıçı, ədəbiyyatşunas alimlərimizi ziyarət edərdi. Son vaxtlar, demək olar ki, ildə iki-üç dəfə gələr, əvvəlcə öndərimiz Heydər Əliyevi ziyarət edərdi. Həqiqətən də, öndərimizi həddən artıq çox istəyirdi. Hətta sonbeşiyinə öndərimizin adını vermişdi. Deyirdi ki, onlarla iraqlı soydaşlarımızın Azərbaycanda ali təhsil alması, bəzisinin alim kimi yetişməsi onun bizlərə olan ehtiramının nəticəsidir. Oğlum Heydərin Bakı Dövlət Universitetinə qəbul olunması, 5 il pulsuz oxuyacağı, yataqxana və təqaüdlə təmin ediləcəyi birbaşa böyük şəxsiyyət Heydər Əliyevin göstərişi ilə olmuşdur. Qardaşım Əli və həyat yoldaşının Bakıda təhsil alması da eləcə. Azərbaycanda təhsillə bağlı adamlar yaxşı bilirlər ki, Bəndəroğlu kərküklülərin ölkəmizdə oxumasına nə qədər qayğı göstərirdi. Heç təsadüfi deyil ki, bu yaxınlarda Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru akademik İsa Həbibbəyli bizimlə Ə.Bəndəroğluna sifariş göndərdi ki, 2007-ci ilin sentyabr ayında universitetimizə iki nəfər türkman göndərsin, istədikləri fakültədə oxusunlar.

Xəbəri eşidəndə ilk sözü bu oldu: «İndi dərindən duyдум ki, azad və müstəqilsiniz. Bu xoşbəxtliyi Allah sizə çox görməsin».

Əbdüllətif Bəndəroğlu İraqda və Türkiyədə olduğu kimi, Azərbaycanda da böyük nüfuza malik idi.

Onun Bakı Dövlət Universitetinin fəxri doktoru, Azərbaycan Yazarları Birliyinin fəxri üzvü, «Ədəbiyyat qəzeti»nin redaksiya şurasının üzvü, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi şurasının üzvü olması, həyat və yaradıcılığına dissertasiya həsr edilməsi çox mətləblərdən söz açır.

Qəzənfər Paşayev

Azərbaycanda bir şair, tərcüməçi, tədqiqatçı alim, dilçi, jurnalist, folklorçu kimi tanınması, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında yer alması (IV, s.126), Bakıda mötəbər nəşriyyatlarda Bəxtiyar Vahabzadə və bizim giriş məqalələrimizlə dörd kitabınn nəşr olunması, Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində «İraq Türkman ədəbiyyatı və mədəniyyəti» daimi ekspozisiyasında yer alması, orada onun 28 bədii və monoqrafik əsərlərinin sərgilənməsi hər şeydən əvvəl, onun misilsiz xidmətlərindən xəbər verir.

Əziz Əbdüllətif, sənə söz vermişdik ki, ömrünün 71-ci baharını bayram etmək üçün anadan olduğun 1 apreldə akademik Bəkir Nəbiyev, Ayaz Vəfəli, Şirindil Alışanov və biz region naziri işlədiyin Ərbil şəhərinə gələcəyik. Əlimizdə sənin yubileyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış, çapını çox gözlədiyin, üçümüzün hazırladığımız «Azərbaycanca-ərəbcə lüğət»in çapa gedəcək variantını gətirəcəydik. Arzumuzu gözümüzdə qoydun. Lakin söz veririk, lüğəti əziz xatirənə həsr edəcəyik. Haqqında isə monoqrafiya yazacaqıq. Rahat uyu. Səni heç vaxt unutmayacaqıq. Heyif sənə, Bəndəroğlu!

BÖYÜK NƏĞMƏKAR DA KÖÇDÜ DÜNYADAN

Başının üstündən qara buludlar heç vaxt əskik olmayan İraqdan hər dəfə ağır xəbərlər gələndə ürəyim sizildayır. Xüsusən də dost itkisi barədə xəbərlər məni göynədir, sanki qəlbimdən bir sap qopur. Son zamanlar qismətimə Sinan Səid, Məhəmməd İzzət Xəttat, Rəmzi Köprülü, Əhməd Otraqçı oğlu kimi dostların itkisi düşüb. Ömrün yarpaq tökən dövrü başlayıb. Belə tezliklə məşhur müğənni Əbdülvahid Kuzəcioğlu və Əbdüllətif Bəndəroğlunu itirəcəyimiz ağlıma belə gəlmirdi. Mart ayında Seyfəddin Çaxmaqçı, may ayında isə qardaşı oğlu Şəmsəddin Kuzəçi Kərkükdən telefon açaraq məni onunla danışdırmışdı. Yaşı səksəni keçsə də səsi gümrah idi. Bəlkə də, bu onun müğənniliyindən irəli gəldi, bilmirəm. Tə-əssüf ki, iyul ayının əvvəlində xəbər gəldi ki, 2007-ci il iyunun 29-da İraq türkmanlarının ən görkəmlı müğənnisi Əbdülvahid Kuzəcioğlu dünyasını dəyişib.

Əbdülvahid 1925-ci idə Kərkükün Çay məhəlləsində ana-dan olmuşdur. Məlahətli və güclü səsi olan Əbdülvahid İraq türkmanlarının yetişdirdiyi böyük müğənnidir. Şərq ölkələrinin əksəriyyətində məşhur olan bu müğənni İraq-türkman mahnılarını aləmə tanıdan sənət elçisi adına layiq görülmüşdür.

Saf səsi və özünəməxsus üslubu olan Əbdülvahid «Rast» muğamının «Bəsiri», «Hicaz» muğamının «Muçala», «Segah» muğamının «Müxalif» xoyrat üsullarını elə məlahətlə oxuyurdu ki, müğənnilər bu gün də onun ovsunu altından çıxa

bimirlər. Belə gözəl əda və üsulla oxumağa xalq arasında «Əbdülvahid ağızı» deyirlər.

1952-ci ildə İngiltərəyə, 1956, 1958 və 1963-cü illərdə Türkiyəyə gedərək London, Ankara və İstanbul radiolarında ilk olaraq Kərkük mahnlarını və müğamlarını oxumuş, onları vala və lentə köçürütmüşdü. Türk müğənniləri onun mahnlarını «Kərkük havaları» adı altında indi də oxuyurlar.

1958-ci ildə Bağdad radiosunun türkmanca bölümü açılanda da efirdə ilk səslənən Kuzəcioğlunun mahnları oldu.

Əbdülvahidlə İraqa 1-ci səfərim zamanı tanış olmuşdum. Bu barədə «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» («Yazıcı», 1985, s.74; 79) kitabında ətraflı yazmışam: «...1966-ci il aprelin 1-də axşamüstü Kərkükdə «Qızıl Arslan» mehmanxanasında oturub söhbət edirdik. Toplaşanlar arasında məşhur müğənni Əbdülvahid Kuzəcioğlu, Böyük Hafız oğlu Molla Nurəddin, Məhəmməd İzzət Xəttat, Mövlud Taha Qayaçı, Əhməd Otراقçı oğlu, Rəmzi Köprülü və başqaları vardı. Söhbət musiqidən, ədəbiyyatdan düşmüştü. Molla Nurəddin dedi: «Biz Azərbaycan musiqisini, Azərbaycan ədəbiyyatını çox sevərik. Hər vaxt Azərbaycan radiosunu dinlərik. Çünkü dilimiz birdi. Heç fərq etməz. Bəzi şivə fərqləri var».

Onun dediklərini lentə yazdım. Nədənsə ürəyimə gəldi ki, bəlkə, könlünü xoş etmək üçün belə deyir. Tezliklə səhvimi başa düşdüm. Onlar xorla S. Vurğunun «Gülə-gülə» şeirinə yazılmış mahnını məni valeh edən bir tərzdə ifa etdilər. Məlum oldu ki, Ə.Kuzəcioğlu şeirə musiqi bəstələmiş, elə həmin ildə çıxan «Kuzəcioğlunun xoyrat və bəstələri» (Kərkük, 1966) kitabına daxil etmişdir.

... Səhərisi gün axşam Əbdülvahid Kuzəcioğlunun və bələdiyyə idarəsinin məsul işçilərinin qonağı oldum. Kuzəcioğlu oxuduğu bütün mahnıların lentini və «Kuzəcioğlunun xoyrat və bəstələri» kitabını mənə hədiyyə etdi. Kitabı vərəqlədikcə qəlbim dağa döndü. Bir çox mahnıların Azərbaycan xalq

Borcumuzdur bu ehtiram

mahnısı olduğu və ya şairlərimizin sözlərinə bəstələdiyi göstərilirdi: «Ollam boyuna qurban», «Ay qız mənə bax, bax», «Layla balam, a layla» (sözləri Rəsul Rzanındır), «Vəfasız», «Gülə-gülə», «Samovar almışam, silənim yoxdu» və s. Bəziləri isə «Əski mahnilər» adı altında çap olunub: «Yeri, yeri, yeri, küsmüşəm səndən», «Bu xal nə xaldı», «Evlərinin önü yonca», «Gözələ bax, gözələ» və s. Bu mahnilər həm onlarda, həm də bizdə qədimdən ifa olunmuşdur.

Onu da deyim ki, Əbdülvahidin ifa etdiyi:

*Ay qız tovuz kimi sən,
Nə gözəl bəzənmisən –*

ilə başlayan mahnını onun kimi məlahətli səslə oxuyana təsadüf etməmişəm.

İraqdan vətənə dönəndən sonra hər həftə bazar günləri Azərbaycan radiosunda bir saatlıq «Qitədən-qitəyə» proqramında Kərkük folklorundan, Kərkük musiqisindən söz açır, Kuzəcioğlunun mahnilərini səsləndirirdim. Odur ki, elə o vaxtdan Azərbaycanda müğənninin mahnilərinə böyük məhəbbət vardı. Xanəndələrimiz toylarda və konsertlərdə onun mahnilərini oxuyurdular. Onun məlahətli səsi və mahniları müğənnilərimizi də ovsunlamışdı.

Azərbaycan incəsənət və elm xadimləri, yazıçı və şairləri 1994-cü ildə Füzulinin 500 illik yubiley günlərində Kərkük də verilən möhtəşəm konsertdə bir daha Kuzəcioğlunun səsinin şahidi oldular. 70 yaşlı müğənni əsasına söykənə-söykənə səhnəyə çıxdı. Azərbaycan müğənnilərinə qibtə ilə dedi: «Sizin zəngin, rəngarəng musiqi alətləriniz gəncliyimdə məndə ol-sayıdı, dünyani çevirərdim». Sonra isə oxudu və hərarətlə qarşılandı. Çıxışını bu bayatını oxumaqla tamamladı:

*Minaya dəyər;
Zülfün minayə dəyər.
İl var bir günə dəyməz,
Bu axşam min aya dəyər.*

Müğənni «gün var» əvəzinə «bu axşam» deməklə həmin axşamın yaddaşlardan silinməyəcəyini və tədbirin möhtəşəmliyini nəzərdə tuturdu.

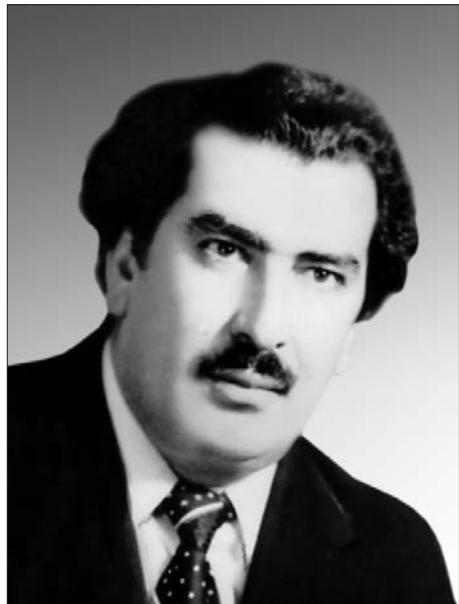
Müğənni ilə hərdən telefonla əlaqə saxlasam da, ondan sonra onunla bir daha görüş qismət olmadı. Doğrudur, 2001-ci ilin may ayında akademik Bəkir Nəbiyev, prof. İsrafil İsrafilov, elmlər namizədləri Ağalar Mirzə, Sirus Abbasbəyli və oğlum Muradla Bağdada gedəcəyimi eşidəndə çox sevindi və mütləq Bağdada gələrək bizimlə görüşəcəyini söylədi.

Onu da deyim ki, müğənninin Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyində yaratdığını «İraq–Türkman Ədəbiyyatı və Mədəniyyəti dəmi ekspozisiyasında yer alan portreti çox xoşuna gəlirdi. Odur ki, Kuzəcioğlunun rəssam Nazim Rəhmanzadəyə çəkdirdiyim yeni portretini də götürərək müğənni ilə görüşmək arzusu ilə Bağdada yola düşdük. Təəssüf ki, xəstəliyi ilə bağlı nə o, Bağdada gələ bildi, nə biz Kərkükə gedə bilsək. Təsəllini onda tapıram ki, Bağdadda «Qardaşlıq» ocağında nümayəndə heyətimizlə görüşdə və konsertdə müğənniyə çatdırmaq üçün portretini klubun rəhbərliyinə çatdırıq. Müğənni Əkrəm Tuzlu isə yalnız Kuzəcioğlunun mahnlarını oxumaqla müğənniyə və bizə ehtiramını göstərdi.

İraq kimi iqlim şəraiti ağır olan, siyasi durumu dözülməz olan bir ölkədə uzun ömür sürmək hər adama qismət olmur. Kuzəcioğlu uzun və mənalı ölüm yaşadı və dünyasını dəyişdiyi günə qədər xalq arasında qazandığı hörmət, izzət, vicdan, ləyaqət və məhəbbəti qorudu, xərcləmədi.

AYRILIĞA DÖZMƏK OLMUR*

İlləri-illərə calayıb çox yaşamaq hünər deyil. Hünər mənalı yaşamaq, gələcək nəsillərə gərəkli olan nəsə qoyub getməkdir. Bu baxımdan Rasim Kərimli (01.05.1932–24.06.1996) xoşbəxt taleli insanlardandır – desək həqiqətdən kənar olmaz. Rasim Kərimli Yaradandan verilən ömür payında istedadlı bir şair kimi bir-birindən maraqlı və oxunaqlı kitablar qoyub getdi.

Cəmi beş yaş fərqlə bir kənddə boy-a-başa çatdığınış şairin yoxluğununu ürək ağrısı ilə xatırlayıram. Təsəllini onda tapıram ki, şairin «Dostluq ilk sözümdür» («Gənclik», 1969), «Şəfqət bulağım» («Gənclik», 1975), «Dünya məndlər dünyasıdır» («Gənclik», 1979), «Biləydin kaş» (Gənclik», 1983), «İntizarda qoyma məni» («Yazıçı», 1991) kitablarını vərəqlədikcə ölümün nə olduğunu bilmədiyimiz illər göz öünüə gəlir.

Rasim Kərimli xalq ruhunda yazan, xalqın qəlbinə asanlıqla yol tapan, sevilən şairlərdən idi. Büyük Yaradan bu sahədə ondan kəramətini əsirgəməmişdi. Uşaqlıqdan saz, zurna-balaban çalan, Bakı Dövlət Universitetində oxuyarkən qarmon və pianino çalmağı öyrənən Rasim Kərimli Universitetin bədii özfəaliyyət dərnəyinin ən fəal üzvlərindən biri idi. Hələ orta məktəbdə oxuyarkən şeir yazan Rasim bu vaxt artıq Respublika mətbuatında çap olunurdu. Burada xüsusi

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 19.05.2009; Rasim Kərimli, «Dözmək olmur ayrılığa», Bakı, «Nurlan», 2009, s. 3–8.

Qəzənfər Paşayev

vurğulamalıyam ki, Tovuz rayonunun Düzqırıxlı kəndindən görkəmli alımlər, Sosialist Əməyi Qəhrəmanları, təsərrüfat rəhbərləri, milli məclisin üzvü və ictimai xadimlər çox çıxıb. Lakin o, bu kənddən çıxan və xalq tərəfindən etiraf edilən, Yaziçılar Birliyinə üzv qəbul edilən yeganə şairdir.

Rasim Kərimli Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində təhsil almış (1951–1956), bir il Ağsu rayonunda müəllim işlədikdən sonra, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda elmi işçi vəzifəsində çalışmış (1957–1969), lakin bədii yaradıcılıq elmi yaradıcılığa üstün gəlmişdi. Sanki Süleyman Rüstəmin Bəxtiyar Vahabzadəyə həsr etdiyi:

*Qatlayıb dizinin altına qoyar,
Alım Bəxtiyarı, şair Bəxtiyar. –*

dostluq şarjı elə Rasim Kərimliyə də aid idi. Tezliklə o, M.F.Axundov adına Dillər İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasına müəllim keçdi. Bu vaxt Rasim artıq tanınmış şair idi. Odur ki, onun bizim instituta gəlməsi toy-bayram kimi qarşılandı və ömrünün axırına qədər bu təhsil ocağında dərs dedi. Rasimin dərsləri o qədər maraqlı keçirdi ki, müəllimlər və başqa kurs tələbələri də onun dərsinə gəlirdilər. Bununla belə, bədii yaradıcılıq onun üçün hər şey idi. Rasimin yaradıcılığında, xüsusən də onun gəraylı və qosmalarında Vaqif, Vurğun, Osman Sarıvəlli, Hüseyn Arif ruhu açıqca görünürdü. Şairin əsərlərinin xalq ruhuna son dərəcə yaxın olması, onların asanlıqla əzbərlənməsinə və xalq arasında yayılmasına şərait yaradırdı. Bu təsadüfi deyildir. Uşaqlıqdan qonşuları Aşıq Nağının yanında aşiq havalarını və el şairlərinin şeirlərini əzbər öyrənməsi onun gələcək yaradıcılığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmüşdi. Bu təsir o qədər güclü olmuşdur ki, həyatı boyu saz-söz adamlarının cazibəsindən kənara çıxa bilməmişdi. Keçən əsrin 60–70-ci illərində

aşıqlar şəhərə müəyyən münasibətlə gəlirdilər. Və mütləq qatardan səhər-səhər düşən kimi Rasim Kərimlinin evinə gələrdilər. Təkcə ona görə yox ki, şair dəmiryol vağzalının lap yaxınlığında, indiki S.Rəhimov adına küçədə yaşayırırdı. Bir də ona görə ki, Rasimin dostları idilər. Ona baş çəkməyi özlərinə borc bilirdilər. Mikayıł Azaflı, Əkbər, İmran, Xanlar, Əlixan, Əli, Hüseyn Saraclı, Əmrəh, Kamandar və başqaları onun daimi qonağı, ürək və yaradıcılıq dostları idilər. Şairin həyat yoldaşı Zəminə xanımın obrazlı şəkildə dediyi kimi, evləri hələ o vaxtlar mövcud olmayan Aşıqlar Birliyinin filialı idi. (Aşıqlar Birliyi 1982-ci ildə yaranıb.) Maraqlısı budur ki, həmin günlərdə Rasimgildə saz-söz məclisləri təşkil olunardı. Həmin məclislərdə xalq şairləri Osman Sarıvəllini, Hüseyn Arifi, İlyas Taplığı, Zəlimxan Yaqubu, prof. Camal Mustafayevi, prof. Bəşir Əhmədovu, Vilayət və İbadət Rüstəmzadələri, Vəli Musaoğlunu və bir çox başqalarını dəfələrlə görmüşdüm.

Kim bilir, bəlkə də, mənim folklorçu kimi yetişməyimdə bu məclislərin də rolü böyük olub. Bir neçə musiqi alətlərimizdə gözəl çalan Rasim Kərimli milli musiqimizin bilicilərindən idi.

Qəzənfər Paşayev

Həm buna, həm də şeirlərinə görə musiqiçilər və müğənnilərin əksəriyyəti onunla dostluq edirdi. Habil Əliyev, Əlibaba Məmmədov, Teymur Mustafayev, Arif Babayev, Mayis Salmanov, Mayis Məmmədov və başqaları şairə xüsusi ehtiram göstərirdilər. Elə bir konsert (Dövlət tədbirləri daxil olmaqla), elə bir şənlik, elə bir toy olmazdı ki, Rasim Kərimlinin sözlərinə yazılmış mahnilər oxunmasın. Şairin «Səndən savayı», «Biləydin kaş», «Bir qız bir oğlanındır», «Qurban olum», «Sənsiz», «Min yaşasın», «Axtarar səni», Zümrüt Məmmədova və Təhmurazın oxuduğu çox maraqlı, dərin mənalı «Deyişmə» və başqa şeirlərinə bəstələnmiş mahnilər dillər əzbəri olmuşdu.

Şairin yaradıcılıq diapazonu geniş idi. Onun poetik irsini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. «Gəraylılar», «Qoşmalar», «İthaflar», «Satirik şeirlər», «Təmsillər», «Dördlüklər», «Poemalar». Minnətdarlıq hissi ilə uzun illər Azərbaycan Elm-lər Akademiyasında Rasim Kərimli ilə bir şöbədə çalışan filologiya elmləri namizədi Seyfi Behbudov və alimin qızı Gülnarə Behbudovanın şairin yaradıcılığına həsr etdikləri «Rasim Kərimli poeziyası» («Nurlan», 2002, 56 səh.) kitabını yada salmaq istərdim. Tədqiqatçılar şairin yaradıcılığını «Lirik şeirlər» və «Satirik şeirlər» başlıqları altında təhlil etmiş və şairin poeziyasını yüksək qiymətləndirmişlər.

Şairin istər lirik, istər satirik, istərsə də ictimai-siyasi, fəlsəfi şeirlərində fikirləri aydın və qəlbəyatandır:

*Məftunu olmayıb könlüm heç kəsin,
Ay xumar baxışım, səndən savayı.
Sigindim eşqinə, bir pay görmədim,
Dumandan savayı, cəndən savayı.*

*Qaytar eşq havası çalan günləri,
Ağlımı başından alan günləri.
Ömürdən saymiram qalan günləri,
Oduna yandığım gündən savayı—*

şairin səmimi etirafı, lirikanın gözəl nümunəsidir.

Borcumuzdur bu ehtiram

Rasim Kərimlinin həyat yolu keşməkeşli olub. Ömür-gün yoldaşından ayrılandan sonra çox peşmançılıq çəkib. Bu, şairin yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçib:

*Səni itirdiyim gündən, ay mələk,
Dünyada hər şeyi itirmişəm mən –*

deyə taleyindən şikayətlənib. Qadını evin çıraqı adlandırıb.

*Heç əskik olmasın evin çıraqı,
O, qəlbə dayaqdır, o ömrə keşik.
Çəkmişəm qəhrini çıraqsızlığın
Çıraqsız qalmasın, bir ev, bir eşik –*

arzusu ilə yaşayıb.

Rasim Kərimlinin şeirlərinin kövhərini qeyri-adi təsvirlər, həyat həqiqətləri, fəlsəfi fikirlər təşkil edir. Şairin poeziyası oxucunu haldan-hala salır, düşüncələrə qərq edir:

*Bildirir aləmə qış öz dadını,
Sulara buzlarla yazır adını.
Kürklülər dördnala çapır atını,
Kürksüzlər qəlbində ildirim çaxır,
Arana qar yağır, dağa qar yağır.*

*Piyəlmək gör necə haraya çatır,
Ayilar dünyadan bixəbər yatır.
Alçacıq yuvalar qar altda batır,
Dərd varmı yuvasız qalmaqdən ağır,
Arana qar yağır, dağa qar yağır.*

Rasim Kərimli yaradıcılığında satirik şeirlər əhəmiyyətli yer tutur. Şairin satirik şeirləri bədii boyaların canlılığını, deyim

Qəzənfər Paşayev

tərzinin rəngarəngliyi, ifşa obyektinin reallığı ilə seçilir. «Olmur», «Verilmədi», «Nə var ki...», «Millət» şeirlərindən verilən misralar deyilənlərə dayaq olur.

*Qanmazlar bir kökə salır adamı,
Əllicə yaşı da haqlamaq olmur.*

*Qarğı qarıldadı, mükafat aldı
Bıçarə bülbülə söz verilmədi.*

*Baldırını dışlaməsə öz itin,
Özgə itdən qorunmağa nə var ki?*

*Toplayan arılar, yiğan arılar
Ayilar nırx qoyur balına, millət. və s.*

Şairin nəzirələri məna dərinliyinə, axıcılığına görə xüsusilə fərqlənir. Xalq şairi Məmməd Arazın «Salamat qal» şeirinə Rasim Kərimlinin yazdığı nəzirəsi deyilənlərə əyani sübutdur:

*Əzəldən belədir işi dünyanın,
Şamaman dərildi, tağ, salamat qal.*

Rasim Kərimlinin ithafları tədqiqata layiq böyük bir bölmədir. Burada xalq sırasında şəksiz xidmətləri olan İmadəddin Nəsimi, M.Füzuli, M.Ə.Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Səməd Vurğun, İsmayııl Şıxlı, Zəlimxan Yaqub, Rübabə Muradova, Zeynəb Xanlarova, Şahnaz Haşimova, tarzən Ramiz Quliyev, professorlar Qoşqar Əhmədov, Həbib Şirinov, Bəşir Əhmədov, Camal Mustafayev və başqalarından söz açılır.

Aşiq Ədalət və Habil Əliyevə həsr olunmuş «Elə çaldın» və «Kaman dindi» poemaları kitabıñ sanbalını artırır. İlhamla, məhəbbətlə yazılmış bu poemalar, ümumiyyətlə, saz-

Borcumuzdur bu ehtiram

söz sənətinə töhfə olmaq baxımından əhəmiyyət kəsb edir və maraqla oxunur.

İthaflarda şair tərənnüm etdiyi şəxsiyyətlərin obrazını ustalıqla yaratmış, onların daxili aləmini, yaradıcılıqda tutduqları mövqelərini açıb göstərə bilmışdır.

Rasim Kərimlinin «Şeir bağçasının bağbanı şair» misralını oxuyan kimi söhbətin Səməd Vurgündan getdiyini duysan. Və ya:

*Vətənin dağları, düzü kimisən,
Saflıqda çeşmələr gözü kimisən
Elə təbiətin özü kimisən,
Bağından, bağcandan gül ətri gəlir.*

misralarını oxuyanda gözlərimiz önündə dağ vüqarlı, saflıq, paklıq, ziyalılıq rəmzi olan İsmayııl Şıxlı canlanır.

Sözümə son verərkən onu da deməliyəm ki, şairin «Dözmək olmur ayrılığa» kitabı ilə şeirsevərlərin görüşü təkcə bulaq kimi dupduru, qəlbə rahatlıq gətirən poetik incilərlə görüş deyil, eyni zamanda Rasimli günlərə qayıdışdır.

Bu qayıdışı, bu təkrarsız görüşü gerçəkləşdirən Millət vəkili Qənirə Ələsgər qızı Paşayevaya minnətdarıq.

«Dözmək olmur ayrılığa» kitabı təsəlli və şairin ölməzliyi yolunda ucaldılan abidədir – desək, səhv etmərik.

XATİRƏYƏ DÖNƏN ÖMÜR

Fani dünyani ömrünün çiçəkləndiyi dövrdə tərk edib əbədiyyətə qovuşan alim ziyalılarımızdan söz düşəndə gözümün önünə ilk gələn Rafiq müəllim olur. Onun bir çox məziyyətləri, insani keyfiyyətləri onu mənim qəlbimdə əbədiyaşar etmişdir. Ümumiyyətlə, yaxşı adamlar cismani cəhətdən bizdən ayrılsalar da, mənən bir neçə nəsil dəyişənə qədər onun dost və tanışlanının, qohum-əqrəbasının, övlad və nəvə-nəticələrinin qəlbində yaşayırlar.

Rafiq müəllim nəcibliyi, əməyi- zəhməti, xeyirxahlığı, mədəniyyəti, ziyalılığı və elmi ilə yaddaşlarda yaşamaq səlahiyyətini hələ sağlığında qazanmışdı. Yaxşı qohum, təmənnasız dost, nümunəvi ailə başçısı kimi Rafiq müəllim böyük hörmət, ehtiram sahibi idi. O, Ələkbərovlar nəslinin ağsaqqalı və yol göstərəni idi. Rafiq müəllim bir alim kimi böyük nüfuza malik idi. Kimya elmi sahəsində sayılıb-seçilən alımlırdən idi. *

Professor Rafiq Ələkbərov uzun illər boyu indiki Azərbaycan Pedaqoji Universitetində Kimya kafedrasının müdürü vəzifəsində çalışmış, onlarla elmlər doktoru və elmlər nami-zədlərinin yetişməsində böyük zəhməti olmuşdur.

Həm həmkar kimi, həm də xalam qızının əri kimi onunla 40 ildən artıq dostluq və qohumluq münasibətində olmuşam. Onun müdrik kəlamlarından, şirin söhbətlərindən doymaq olmurdu.

* Bax: Rafiq Ələkbərov – «Ürəklərdə yaşayan insan». Məqalələr toplusu, Bakı, «Ziya-Nurlan» nəş., 2008, səh. 50–52.

Ən böyük arzusu hər üç övladına: Azad, Fuad və Gültəkinə mükəmməl təhsil vermək idi. Bilənlər bilir ki, Rafiq müəllimin övladları necə də savadlı, mədəni və əxlaqlıdırlar. Azadla Gültəkin yüksək ixtisaslı həkim, Fuad isə hüquqşünasdır. Gültəkinin tibb elmləri namizədi olduğunu da qeyd etmək yerinə düşər və bu, Rafiq müəllimin ruhuna rahatlıq gətirər.

Onu da deyim ki, Rafiq müəllim təhsilə çox yüksək qiymət verirdi. Xalam qızlarının hamisinin ali təhsil almasında Rafiq müəllimin danılmaz xidməti vardır. İlahiyyətə o qədər də qapanmasa da, dəfələrlə Məhəmməd Peyğəmbərin elmlə bağlı kəlamlarını misal çəkməsinin şahidi olmuşdum: «Altmış il ibadətlə məşğul olmaqdansa, bircə gün elmlə məşğul olmaq daha savabdır».

Yadımdadır, bir dəfə qədim Çin mütəfəkkiri Konfusinin maraqlı bir kəlamını yada saldı: «Elm, bilik elə bir həzz mənbəyidir ki, o insana hər şeyi, hətta fiziki iztirabı, necə qocaldığını belə unutdura bilir» və əlavə etdi ki, elmlə məşğul olsaq, Allah qoysa XXI əsrin bir rübünü yaşaya biləcəyik: «Mən ürəyimin qədrini bilmədim, heç olmasa sən ürəyini qoru», – dedi.

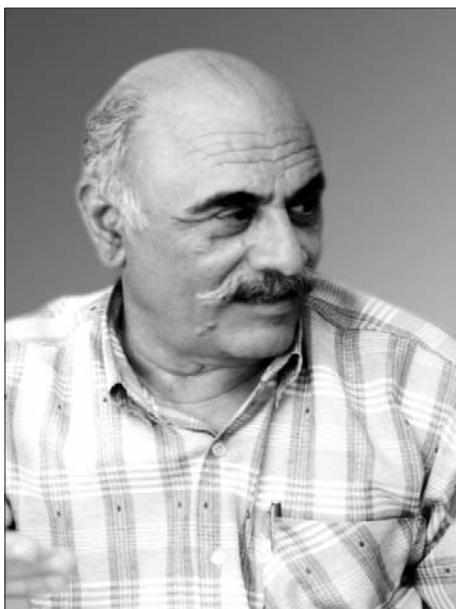
«Deyəsən ürəyim mənimlə yoldaşlıq eləməkdən bezib», elə danışındı ki, sanki, ürəyinə nəsə dammışdı.

Bəli, ürək belədir, şad xəbəri də, bəd xəbəri də insana məqamında çatdırır.

Etibarlı qohum, gözəl insan, əla ziyalı, böyük alim Rafiq müəllimin yoxluğu bu gün də yada düşəndə qəlbimi sizladır. Təsəllimiz biz qohumlara baş ucalığı gətirən övladları və soy adını yaşadacaq nəvələrin yetişməsidir. Bu məqamda 50 yaşında dünyasını dəyişmiş Səməd Vurğunun ilahidən gələn misraları yada düşür:

*Bir də görürsən ki, açılan solur,
Düşünən bir beyin bir torpaq olur.
Bir yandan boşalır, bir yandan dolur,
Sırrını verməyir sirdəşa dünya.*

HƏR BİR DƏRDDƏN BETƏR AYRILIQ...*

Ayrılıq əlacı olmayan dərdə bənzəyirmiş. Xüsusən də ömrün payız çağında ağrısı-acısı adamı göynədirmiş. Vaxtaşırı albomlarda şəkillərimizə baxıram. Ani olaraq yoxluğunu unudur, şirin xatirələrə dalıram. Sanki şəkillər danışır. Qırx ildən artıq zaman kesiyində gördüyüümüz işlər, qarşılaşdığınıımız çətinliklər, xüsusən, sənə mane olmaq, sindırmaq istəyən bədxahlarının arzusuna xilaf çıxaraq gecə-gündüz yorulmaq bilmə-

dən işləməyin gözlərimin önünə gəlir.

Qardaşım Bəndəroğlu, elə vaxt olmaz ki, Bəkir Nəbiyev, Vasim Məmmədəliyev, Ayaz Vəfali, İsrafil İsrafilov, İmamverdi Həmidov, Şirindil Alişanov, Tahir Əliyev və başqa dostlarla görüşəndə səni yada salmayaq. Lap bu yaxınlarda (noyabr, 2008) akad. Bəkir Nəbiyev, akademiyamızın müxbir üzvü Teymur Kərimli, şərqsünas Səadət Şixiyeva və mən Suriyanın Hələb şəhərinə «Beynəlxalq Nəsimi konfransı»na getmişdik. Yerin görünürdü. Təsəllini onda tapıram ki, Nəsiminin İraq divan nüsxəsindən, onu sənin üzə çıxarmağından, kitab buraxdığından, müştərək işimizdən söz saldım.

Məlumdur ki, vaxtilə Şam və Hələb şəhərləri arasında Qara Türkman xanlığı olub. İndi də Hələb ətrafında çoxlu türkman kəndləri vardır. Onlar da bizim kimi danışır və həsrətlə yaşayırlar. Hələbdə olanda gecə keçənədək bizdən ayrılmırdılar.

Qardaşım, sən hər dəfə Bakıya gələndə «Ədəbiyyat qəzeti» redaksiyasında görüşər, dərdləşərdik. Bir qəzet səhifəsinə sığ-

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 30.01.2009; «Kredo» qəzeti, 7.02.2009.

Borcumuzdur bu ehtiram

mayan son müsahibələrinin birində çox mətləblərdən söz açdın. Çox həyəcanla danışırdın. Deyirdin ki, otuz beş ildən bəri Ayaz müəllim, sən və mən dostluq, qan qardaşlığı naminə mübarizə aparmışıq. Bu yolda yorulmuşuq...

Ayaz Vəfalının «Amma bu xoş yorğunluqdur» müdaxiləsinə: «Doğrudur, bu yorğunluq nə qədər çoxalırsa, o qədər insana səadət gətirir, nə qədər çoxalırsa, o qədər bizim gələcək nəsillərimiz üçün, nəvələrimiz üçün böyük qapılar açır. Bu qapıları biz açdıq, bu qapıların qapanmamasını istəyirik. Qapılar necə qapanacaq, necə qapanmayacaq? İndi mənim bütün qorxum odur ki, otuz beş il boyunca yapduğımız, vəfa etdiyimiz o işlər yarımcıq qalsın. Qorxuram ki, o qapılar ki, biz açdıq, o qapılar qapadılsın. Qorxum budur ki, İraq-türkmanları öz əsillərini, öz soydaşlarını unutsun. Səbəb budur. Mənim qorxum bundadır», – dedin.

Həyəcanını elə bil indi-indi başa düşürəm. Şair fəhmi ilə dediyin sözlərdə nə qədər böyük həqiqət varmış.

Ancaq heç şübhə yoxdur ki, gənclərimiz bu vacib vəzifəni layiqincə davam etdirəcək və estafeti növbəti nəsillərə ötürəcəklər. Gərək onlar dostluq, qardaşlıq əlaqələrimizin qapılarının bağlanmasına imkan verməsinlər.

Qardaşım, yoxluğunla dostumuz Ayaz Vəfalının doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan-İraq-türkman ədəbi əlaqələr tarixinin çox əlamətdar bir mərhələsi yekunlaşmış oldu.

Elə bir mərhələ ki, dil və qan birliyimiz təkzib olunmaz faktlarla sübuta yetirildi. Canından artıq sevdiyin, sonbeşiyinə adını qoyduğun ulu öndərimiz Heydər Əliyev bəyan etdi: «Tarixi araşdıranda gördüm ki, Güney Azərbaycan, Quzey Azərbaycan və İraq türkmanları bir bütövün parçalarıdır» (Qardaşlıq dərgisi. İstanbul, 2000, N4).

Bu çox məhsuldar mərhələdə Bağdadda və Kərkük də «Çağdaş Azərbaycan şeirindən seçmələr» (1974, 222 s.), «Azərbaycan şeiri» (1987, 270 s.), Bəxtiyar Vahabzadə və Nəbi Xəzrinin hər biri 142 səhifədən ibarət olan şeirlər toplusu

Qəzənfər Paşayev

(1989), «Azərbaycan hekayələri» (1991, 253 s.), Kamil Vəliyevin «Xalqın sözü» (1991, 123 s.), Elçinin hekayələri (1996, 147 s.), mənim «İraq–Türkman folkloru» (1995, 160 s.) və «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» (1996, 168 s., ərəbcə) kitabı Bağdadda dövlət hesabına İraq Mədəniyyət Nazirliyi xətti ilə, Rəsul Rzanın «Ağlayan çox, gülən hanı?» (Kərkük, 2007, 182 s.) və Elçinin «Mahmud və Məryəm» (Kərkük, 2007, 216 s.) romanını öz hesabına çap etdirdin.

Qardaşım, iki dahi şairimizə – Nəsimi və Füzuliye monografiyalar həsr etdin. 1973-cü ilin 13 sentyabrında Bakıda Nəsiminin 600 illiyinə həsr olunmuş yubiley şənliklərində iştirak etdin və təntənəli yığıncaqda yaralı yerin dil məsələsinə də toxundun: «Nəsimi xalq dilini çox gözəl bilirdi. Öz poetik yaradıcılığında xalq dilinin ən qiymətli xəzinəsindən geniş və sərbəst istifadə edirdi. Bu isə doğma xalqın mədəniyyətinin inkişafına böyük kömək olmuşdur...» («Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 22 sentyabr 1973-cü il).

Yubileydə azərbaycanca danışan yeganə natiq sən oldun. Bu, böyük dövlət xadimi, dilimizin təəssübkeşi Heydər Əliyevin diqqətindən yayınmadı. Həmin gün axşam ziyafətdən sonra demişdi: «Sağ ol, Bəndəroğlu, öz doğma dilimizdə danışdın!»

Xidmətlərin böyük idi. Azərbaycan-İraq ədəbi əlaqələri sahəsində bir institutun görə biləcəyi işi gördün. Minnətdarlıq hissi ilə İraqda Füzulinin 500 illik yubiley şənliklərində (13–26 sentyabr 1994) təşkilat komitəsinin sədr müavini kimi Səddam rejiminin türkmanlara qarşı tügyan edən basqları dövründə gördüğün işlər əvəzsiz idi.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un 1300 illik yubileyində öndərimiz Heydər Əliyevə söz vermişdin ki, «Dədə Qorqud»u ərəb dilinə çevirərək çap etdirəcəksən. Ömrünün son ilində bu vədini də yerinə yetirdin. 2007-ci ilin iyun ayında Bakıya gələndə kürəkənin Cəlal Poladın tərcüməsində ərəbcə nəfis şəkildə çap etdirdiyin «Dədə-Qorqud dastanları» (Bağdad, 2007, 264 s.)

kitabını gətirdin. Kəskin ürək ağrılardan əziyyət çəksən də, öndərimizə verdiyin sözü yerinə yetirdiyinə görə sevinirdin. Sanki sevincini bölməyə gəlmişdin. 2007-ci ilin noyabrında yenidən Bakıya gəldin. Ürəyinin əlacını Azərbaycanda axtarırdın. Nə edəsən ki, bəzən xəstəlik qarşısında həkimlər də aciz qalırlar.

Son dəfə gələndə Bakıda aparılan tikinti-abadlıq işləri səni heyran etmişdi: göydələn binalar, yeraltı keçidlər, körpülər, yeni metro stansiyaları, Heydər Əliyev adına Respublika Sarayıının, Milli bankın yanındakı, Səməd Vurğun küçəsindəki keçidlər xüsusilə xoşuna gəldi.

Həmişə olduğu kimi, Fəxri xiyabana getdik. Öncə ulu öndərimizi ziyarət etdik. İcazə alıb öndərimizə ucaldılmış abidənin yanında şəkil çəkdirdik. Sonra isə Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Abbas Zamanov, Qasım Qasımcızadə, Araz Daşaşzadə, Yaşar Qarayev, Nəbi Xəzri və Qabili ziyarət etdik. Onların məzarı başında şəkil çəkdirdin. «Yadigar qalsın», – dedin. Bakıdan çox kədərli getdin. Onda nazir vəzifəsində çalışırdın. İşini sahmana salıb yenidən Bakıya dönmək fikrin vardı. Hətta pasportunun surətini üç yerdə çıxartdırdın ki, şəklin aydın çıxsın. Mənə verdin ki, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyindən viza üçün icazə istəyəndə problem yaranmasın.

Təəssüf ki, ortaq bayatımızda deyilənlər yerini aldı:

*Qızıl gül olmayaydı,
Saralıb-solmayaydı.
Ölüm Allahın əmri,
Ayrilıq olmayaydı.*

Ayrılıq qaćılmaz oldu. Bu ayrılıq Azərbaycanda səni tanıyanların hamısını sarsıtdı. Neçə illərdən bəri üzvü olduğun Azərbaycan Yaziçılar Birliyi, Nizami adına Ədəbiyyat İnsti-tutu, xalq yaziçisi Elçin, xalq şairi, akademik Bəxtiyar Va-habzadə ailənə, doğmalarına və səni tanıyanlara başsağlığı ünvanladılar. Biz dostların – akad. Vasim Məmmədəliyev, Ayaz Vəfali və mən isə haqqında yazılarla çıxış etdik. Bəxtiyar Vahabzadə sənin «Qərənfil» (Bakı, 1977) kitabına yazdığı «Ön söz»ü «Ədəbiyyat qəzeti»ndə ixtisarla yenidən çap etdirdi. Şərqşünas alim Cavanşir Xidirov isə «İnqilabi İraqda türk-manlar» (Bağdad, 1973) adlı ərəbcə çıxan kitabını azərbaycanca çevirərək keçən bir il ərzində «Kredo» qəzetində dərc etdirdi.

Aprel ayında yubileyinə hazırlaşırdıq. Üzvü olduğun Yaziçılar Birliyinin sədri Anar müəllim sənin haqqında xüsusi buraxılış hazırlamağı Ayaz Vəfaliya və mənə məsləhət görmüşdü. Fevralın 2-də (2008) acı xəbərin gəldi. Arzumuzu gözümüzdə qoydun.

Unudulmaz qardaşım, Azərbaycanda hamı bilir ki, sən Azərbaycanı doğma vətənin hesab edir və ürəkdən sevirdin. Bizzət də səni doğma qardaş hesab edir, sənə böyük ehtiram göstərirdilər. Bakıya gəlişlərində o zaman Dövlət müşaviri iş-ləyən Hidayət Orucov, Baş nazırın müavini Elçin Əfəndiyev, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri, Şeyxüllislam Hacı Al-laşükür Paşazadə, Yaziçılar Birliyinin sədri Anar və başqa-larının qapısı üzünə açıq olurdu.

Hər şey bitdi. Gözümüzü yolda qoydun. Həsrət-vüsal yolları sona yetdi. Təəssüflər olsun ki, yubileylərimizdə intizarla gözlədiyimiz, böyük mətləblərdən söz açan təbrik məktublarına, teleqramlarına bundan sonra həsrət qalacaqıq. Nə yaxşı ki, göndərdiyin təbriklər kitablarımızda yadigar qalıb. 2009-cu ildə çapdan çıxan «Akademik Bəkir Nəbiyev» kita-bında təbrikini oxudum. Xəyal məni qanadları üstünə alıb birgə keçirdiyimiz xoşbəxt günlərə apardı:

Borcumuzdur bu ehtiram

«Doğum gününüz – 75 illik yubileyiniz münasibətilə sizi ürəkdən təbrik edirəm. Sevincinizi bölmək üçün yanınızda ol-saydım, şərəf sayardım. Otuz illik dostluğumuz və qardaşlı-ğımız dövründə xoşbəxt anlarımız çox olub. Ortaq şairimiz Nəsiminin 600 illik, «Dədə Qorqud»un 1300 illik yubileylərini Bakıda, Füzulinin 500 illik yubileyini Bağdadda birgə keçir-diymiz, professorlar Yaşar Qarayev, Vasim Məmmədəliyev, Qəzənfər Paşayev və Ayaz Vəfali ilə evimizə gəlməyiniz, birgə Kərkük şəhərinə getməyimiz, İraq Mədəniyyət və Məlumat nazirləri ilə görüşlərimiz həyatımın unudulmaz anlarıdır. Buna görə Yaradana və sizlərə minnətdaram...» Ə.Bəndə-roğlu, Bağdad; 16.06.2005.

İndi sənin kimi haqq dünyada olan görkəmli ədəbiyyatşü-nas alimimiz Yaşar Qarayevin 60 illik yubileyinə göndərdiyin, «Ədəbiyyat qəzeti»ndə çap olunan məktub və bayatı hamı-mızın ürəyini kövrəltmişdi. Bayatı sənin Yaşar müəllimə, ələlxüsus da Azərbaycana olan məhəbbətindən söz açırdı:

*Yaşar könlüm,
Qəm içər, yaşar könlüm.
Dostların arzusuyla
Çırpinar, yaşar könlüm.
Bağdadda bir ah çəkər,
Bakıda yaşar könlüm.*

Belə bir bayatını qəlbində illərlə Azərbaycana məhəbbət bəsləyərək ilahi sevgiyə çevirən, ürəyi həsrətlə döyünən bir adam yaza bilərdi. O, sən idin. Təsəllini onda tapırıq ki, o ülvi məhəbbəti özünlə aparmadın, bizlərə ərməğan qoyub getdin. Onun istisində isinir, sənin ruhuna dualar edirik. Rahat yat, qardaşım. Nə qədər ki, biz varıq, nə qədər ki, ədəbi əlaqəleri-miz var, sən varsan, sən bizimləsən. Səni heç vaxt unutmayan qardaşın Qəzənfər.

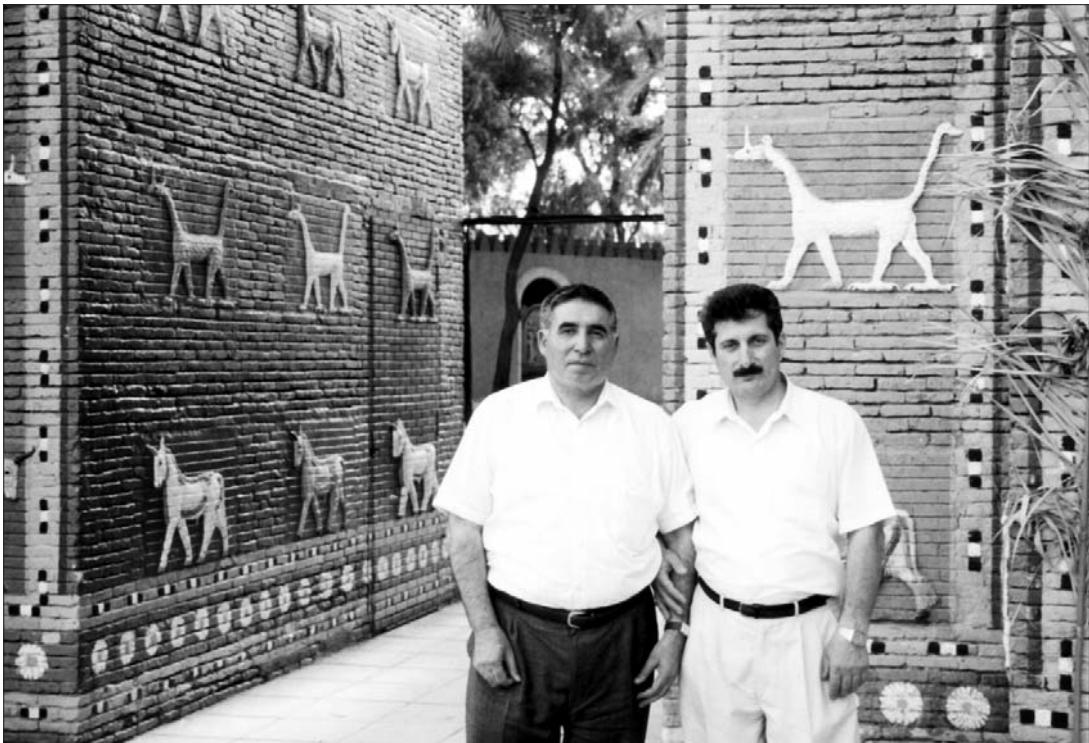
BİLMƏZ İDİM AYRILIQ VAR...*

Hörmətli Ayaz müəllim! Martin 5-də bir il olacaq ki, ömrünü folklorumuzun, xüsusən də aşiq sənətinin təbliği və tədqiqinə həsr edən, Azərbaycan televiziyasında bir-birindən maraqlı verilişləri ilə tamaşaçıların rəğbətini qazanan Ağalar Mirzə haqq dünyasına qo- vuşub. Onunla keçən əsrin 80-ci illərinin lap əvvəlindən tanış və dost olmuşdum. Kərkük folkloru ilə bağlı məni tez-tez «Bulaq» ve- rilişinə dəvət edirdilər. Ağalar

gənc olsa da, Səməndər Rzayev və Məhluqə xanım Sadıqovanın daha da məşhur etdiyi, dinləyicilərin intizarla gözlədiyi «Bulaq» verilişinin aparıcı simalarından idi. Folklorumuza dərin məhəbbəti açıqca duyulurdu. V.Belinskinin doğru ola- raq göstərdiyi kimi, ürəyi folklorla döyünen adamlar, adətən, təvazökar, xeyirxah, qərəzsiz, fədakar olurlar. Ağaları bu keyfiyyətlər fərqləndirirdi. Onun bu keyfiyyətləri televiziyanın rəhbərliyinin diqqətindən yayınmadı. Tezliklə onu «Ədəbiyyat və xalq yaradıcılığı redaksiyası»na keçirdilər. Televi- ziyyada ad-san qazanan, təcrübəli Nahid Hacızadə, Firudin Ağayev və Əmir Hüseyn Məcidovun yanında məktəb keçdi. Folklorumuzun gözəl bilicisi və araşdırıcısına çevrildi. Hətta «Xaltanlı Tağının yaradıcılıq yolu» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etdi.

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 6.03.2009.

Ağaların yol yoldaşlığı bambaşqa idi. Akademik Bəkir Nəbiyev, prof. İsrafil İsrafilov, t.e.n. Sirus Abbasbəyli, Ağalar Mirzə və oğlum Muradla İran və İraqı başdan-başa gəzdiyimiz yaxşı yadımdadır. Ağalar bir an belə boş dayanmazdı. Bəlkə də, bu televiziyadan gəlmə vərdiş idi, bilmirəm. Kazımiyyədə İmam Kazımla yanaşı uyuyan dahi Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin qəbrini pul hesabına min əzabəziyyətlə çəkəndə də (icazə vermirdilər), Harun ər-Rəşidin azərbaycanlı zövcəsi Zibeydə xatunun qəbrini və məqbərəsini çəkəndə də, İraqda Babili, İranda Bisutun dağıını lentə alanda da, Təbrizdə Şəhriyarın, Ərdəbildə Şah İsmayıllı Xətainin məqbərəsini lentə alanda da necə sevindiyi indi də gözlərimin önündədir. Vətənə dönəndən sonra televiziyada maraqlı bir veriliş təşkil etdi. Ağalar gecə-gündüz işləyirdi. Elə bil ürəyinə nəsə dammışdı, çox tələsirdi. Təəssüf ki, bir çox arzuları yerinə yetmədi. Onlardan biri – bəlkə də, ən böyüyü doktorluq dissertasiyası ilə bağlı idi.

Qəzənfər Paşayev

«Şirvan aşıq məktəbi» adlı doktorluq dissertasiyası yazmışdı. Əsər BDU-nun «Folklor» kafedrasında müzakirə olunmuş, tədqiqatçılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və müsbət rəylə müdafiəsinə icazə üçün Ali Attestasiya Komissiyasına göndərilmişdi. Qəfil ölüm hər şeyi yarımcıq qoydu. Müdafiəsində deyəcəyimiz ürək sözlərimiz də ürəyi-mizdə qaldı. Ağalar Mirzənin doktorluq dissertasiyasına rəsmi rəy vermişdim. Həm təsəlli olsun deyə, həm də aramızdan çox erkən gedən qələm dostumuzun ruhuna ehtiram əlaməti olaraq həmin rəyi çap etməyinizi xahiş edirəm. Qoy ruhu şad olsun*.

* Qəzeti 6.03.2009-cu il tarixli sayında «Şirvan aşıq məktəbi»nə dair rəyimi dərc edən qəzeti redaktoru Ayaz Vəfaliya təşəkkür edirəm.

YAXŞILAR ÖLMÜR*

Vilayətlə eyni ildə, qanlı-qadılı 1937-ci ilin avqust ayında anadan olmuşduq. Məndən cəmisi 15 gün böyük idi. İnstituta eyni ildə – 1957-ci ildə daxil olmuşduq. O, Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutuna, mən isə Xarici Dillər İnstitutunun ingilis dili fakültəsinə. Lakin tezliklə institutlarımız birləşdirildi və dostluğunuzun təməli də elə o vaxtdan qoyuldu. Mən yazı-pozu ilə məşğul olurdum, o isə yaxşı şeirlər yazırıdı. Mətbuatda hələ 1956-ci ildən şeirləri çap olunurdu. Odur ki, onu Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutuna göndərdilər. Aradan çox sular axdı. Dörd il İraqda tərcüməçi işləyərək vətənə döndüm (1966). Əlibəş gəlməmişdim. İraqda yaşayan indi sayı iki milyonu keçən soydaşlarımızın folklor nümunələrini, xüsusən də xoyratlarını (bayatlarını) toplayıb böyük kargüzarlıq dəftərlərinə köçürərək gətirmişdim. Vilayətlə «Azərnəşr»də görüşdük. 1965-ci ildən «Azərnəşr»də tərcüməçi-redaktor işləyirdi. O, artıq əməlli-başlı məşhurlaşmışdı. Vilayət Rüstəmzadə adını ehtiyatla çəkirdilər. «Azərnəşr»də yeddi tərcümə kitabı və özünün «Oxu bülbülüm» şeirlər kitabı çıxmışdı. Hal-əhval tutandan sonra dedi: «Qəzi (mənə elmlər doktoru, professor olandan sonra da, dünyasını dəyişdiyi günə qədər Qəzi deyərdi), bilirsən nə var? Rəsul Rza 5 çap vərəqi həcmində «Kərkük bayatları» kitabını plana saldırıb. Ustadın (Rəsul Rzaya ustad deyə

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 05.02.2010.

müraciət edərdi) yanına gedib, xahiş etmək lazımdır ki, sənin gətirdiyin bayatları əlavə etməklə kitab ikinizin tərtibində çıxsın. Ağlım bir şey kəsmədi. Sən qarışma – dedi. Rəsul müəllimə zəng etdi. Səhərisi gün saat 12-də Rəsul Rzanın kabinetində olduq. O vaxt Rəsul müəllim Azərbaycanın ilk ensiklopediyasının ilk baş redaktoru idi. Ensiklopediya indi Heydər Əliyev Fondu ucaldılan yerdə köhnə bir binada yerləşirdi. Rəsul müəllim hər biri 150–250 səhifə arası olan dəftərlərimi vərəqlədikdən sonra təqribən yarım saat mənimlə söhbət etdi. «Azərnəşr»in direktoru Qılman Musayevə (İlkinqə) zəng etdi və məni onun yanına göndərdi. «Kərkük bayatları» 1968-ci ildə ikimizin adına çıxdı və Vilayətin ağıllı məsləhətinin nəticəsi olaraq mən də məşhurlaşdım. Təkcə «Kərkük bayatları»na görə deyil, həm də adımın Rəsul Rzanın şərəfli adı ilə yanaşı getdiyinə görə.

Dost olanda da adamın Vilayət kimi dostu ola. Vilayət çox mərdanə, həm də ərkyanə adam idi. Hamiya o qədər yaxşılıq, o qədər xeyirxahlıq etmişdi ki, hamı onun ərkini qəbul edirdi.

Sevinirəm ki, cavanlıq dövrümüzdə dostumun yaxşılığından çıxa bildim. Dillər İnstitutunda xarici dillər üzrə məsul katibin müavini vəzifəsində qəbulda qalmışdım. Bir axşam Moskvadan telefon açdı ki, Səməd Vurğunun dostu Hidayət Bayramovun qızı Günəş Bayramova alman dili şöbəsinə girir. Ona kömək et. Günəş lələşinin nişanlısıdır – deyə əlavə etdi. Bacardığım köməyi etdim. Əslində, Günəşin köməyə ehtiyacı da yox idi. Qəbul imtahanında gözlənilməz hadisələr çox olur. Odur ki, nəzarətdə saxladım. Günəş yüksək qiymətlərlə instituta qəbul olundu. Bu münasibətlə məşhur neftçi Akif Cəfərovun atası Mədət müəllimin 4 sayılı xəstəxana ilə üzbəüz S.Vurğun küçəsindəki evində Hidayət Bayramov qonaqlıq verdi. Məclisi Osman Sarıvəlli aparırdı. Vilayətlə mənim sağlığıma badə qaldırdılar. Lakin Vilayətlə qohumluq barədə

söhbət getmədi. Aradan bir-iki ay keçəndən sonra Vilayət Moskvadan gəldi. Xoş-beşdən sonra dedi: «Qəzi, sənə bir müqəddəs yalan demişəm, ərkyana zarafat etmişəm. Gərək məni bağışlayasan. Mənim nişanlım İsmayıł Dağıstanının qızı Natelladır. Qorxdum Günəş instituta girə bilməyə, Səməd Vurğunun yadigarı Hidayət qağa pisikə».

Vilayət bir dost kimi gözümdə daha da yüksəldi. O, 1968–1971-ci illər arası yenidən Moskvaya gedərək M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetində filologiya fakültəsində aspirant oldu. Moskvadan böyük əlaqələrlə, dərin bilik və dünyagörüşü ilə döndü. Tərcümə fəaliyyətini davam etdirdi. A.Blok, N.Nekrasov, R.Həmzətov, A.Vlasov kimi məşhur şair və yazıçıların əsərlərini səlis və rəvan dillə tərcümə edərək Azərbaycan oxocularına ərməğan etdi. Vilayət məni neçə-neçə dəyərli insanlarla tanış və dost etdi. Onlardan biri də bacanağı Əfqan idi. Əfqanla dostluğumuz indi də davam edir. Onunla olanda Vilayət yada düşür. Vilayətin söhbətlərindən doymaq olmurdu. Heç vaxt da özünü təkrar etməzdi. Yaziçıların, şairlərin həyatından maraqlı epizodları olduğu kimi danışardı. Bir dəfə söhbət Hüseyn Arifdən düşmüdü. Dedi ki, bəzi adamlara elə gəlir ki, Hüseyn Arif sadəlövhür. İnanma. Qaşa mətiqli adamdır. Biz aspirant olanda Moskvaya gəlmışdı. Yaxşı bir qonaqlıq verdi. Ayrılanda cibimə bir 50-lük basdı. Dədim: «Qaşa, eşitdiyimə görə Səməd Vurğun sənin cibinə 100-lük basarmış».

«Kəs səsini» – dedi. «Nə sən Hüseyn Arif ola bilərsən, nə də mən Səməd Vurğun».

Vilayətlə oturub-durmaq, dostluq taledən gələn qismət idi. Həsəd aparılacaq gözəl xasiyyəti vardı. Bir dəfə də olsun kiminsə qiybətini qırlığını, kiminsə arxasınca danışdığını, kiməsə həsəd apardığını görmədim. Əksinə, hamının uğuruna sevinərdi. Lakin özünə qarşı laqeyd idi. Nə qədər çalışdıq, hazır dissertasiya işini müdafiə etmədi ki, etmədi. Dərindən

Qəzənfər Paşayev

duyurdu ki, elmi səviyyəsi bir çox müdafiə etmişlərdən yüksəkdir. Təsəllini onda tapırıq ki, qızı Aytən atasının yolunu davam etdirdi və AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstитutunda əyani aspiranturunu bitirərək «Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında milli xarakterlər» mövzusunda hələ Vilayətin sağlığında – 1996-cı ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etdi.

Akademiyamızın müxbir üzvü, prof. Abbas Zamanov dünyasını dəyişmiş bəzi dəyərli insanları son mənzilə yola salanda deyərdi: «Sağ ol, a filankəs». Mənasını soruşanda deyərdi ki, o ölməyib, o bizimlədir. Yaxşı adamlar ölmürlər. Onlar neçə ki, biz varıq, bizim qəlbimizdə yaşayırlar.

Abbas müəllimə haqq qazandırmamaq olmur. Vilayət duzlu-məzəli söhbətləri, müdrik kəlamları ilə həmişə bizimlədir.

SON GÖRÜŞ

Keçən əsrin ortaları və ikinci yarısı ədəbiyyatımızın çiçəklənən, gəl-gəl deyən dövrü idi. Güman ki, bu zamanla bağlı idi. «Şeytan əməli» televiziya evlərə yeni-yeni ayaq açırdı. Demək olar ki, əksər evlərdə kiçik kitabxanalar vardı. Adamlar kitablara var-dövlət kimi baxır, onlarla fəxr edirdilər. Məclislərdə əsas mövzu yazarlarımızın əsərləri olardı. Bir dəfə söhbət Əlfəi Qasımov və onun «Adilənin taleyi» romanından düşmüştü. Yaziçinin əsəri barədə ürəkdən danışırdılar. «Adilənin taleyi» romani 1964-cü ildə çap olunmuşdu. İnstitutu bitirib tərcüməçi kimi xaricə göndərildiyimdən (1962–1966) nə əsəri oxumuşdum, nə də ictimaiyyətin əsər barədə rəyindən xəbərdar idim. Onu da deyim ki, o vaxtlar xalq arasında sevilən kitabları oxumamaq cahillik hesab olunurdu. Belə adamlara xor baxırdılar. Odur ki, yaşadığım evin yaxınlığındakı M.Əzizbəyov adına kitabxananadan «Adilənin taleyi»ni götürdüm və bir-nəfəsə oxudum. Əsər mənə böyük təsir etdi. Bir neçə gün sonra «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində şöbə müdürü işləyən köhnə dostum İsrail Mustafayevlə redaksiyaya getmişdim. Yaziçılar İttifaqı tərcüməyə dair plenum keçirirdi. Mən də orijinal ilə bağlı «Biz hazır» adlı məqalə yazmışdım. Gözləmədiyim halda İsrail gülərzülü bir nəfərə: «Əlfəi müəllim, bu Qəzənfər Paşa-yevdir, İraqdan gəlib. Ədəbiyyatımızı çox sevir» – dedi. O vaxta qədər Əlfəi müəllimlə şəxsən tanış deyildim. Əlfəi müəlli-min cavabı məni həm təəccübəndirdi, həm də sevindirdi: «Mən Qəzənfərlə artıq tanışam. Onun «Bağdad səfəri» məqaləsini qəzetiinizdə oxumuşam. Onun haqqında fikrim müsbət-

dir. Deyirsən ədəbiyyatımızı çox sevir. Qoy onda desin görək Əlfı Qasımovdan nə oxuyub?» – ərkyana tərzdə dedi.

Nə yaxşı ki, «Adilənin taleyi»ni vaxtında oxumuşdum (taleyimdən çox raziyam. Heç vaxt məni darda qoymayıb). Əsər haqqında danışüb ürəyimi boşaldandan sonra Əlfı müəllim təbəssümlə dedi: «Cavan oğlan, bu dediklərini yaz və elə olduğu kimi qəzətdə çap etdir».

Əlfı müəllimin təbəssümündən və cümləni bitirəndən sonra gülməyindən elə başa düşdüm ki, zarafat edir. Mən də yarızərafat, yarıgerçək dedim ki, əsər haqqında məqalə yazmağa tövbə etmişəm. Tələbə olanda həcməcə çox da böyük olmayan, guya kənd həyatından bəhs edən «Şəfəq» romanını oxuyub şagird dəftərində tənqid yazdım və «Azərbaycan gəncləri» qəzetinə yollandım.

Romanda kənd həyatından əsər-əlamət yox idi. Hələ bu bir yana. Əsər başdansovdu qələmə alınmışdı, ürəkyanğısı ilə yazılmamışdı (müəllif dünyasını dəyişdiyindən burada adını çəkmək istəmirəm). Məni şöbə müdürünin yanına apardılar (illər keçəndən sonra bildim ki, şöbə müdürü sonralar görkəmli alim olacaq Bəkir Nəbiyev imiş). O, məsələdən hali olandan sonra dedi: «Get, tərifləməyi də öyrənəndən sonra gələrsən».

Əlfı müəllim əlini-əlinə vuraraq ucadan güldü və dedi: «Mənim əsərim barədə fikrin müsbət olduğuna, təriflədiyinə görə çap edərlər».

«Əlfı müəllim, qorxuram bu dəfə də deyələr ki, get tənqid öyrən gəl» – dedim.

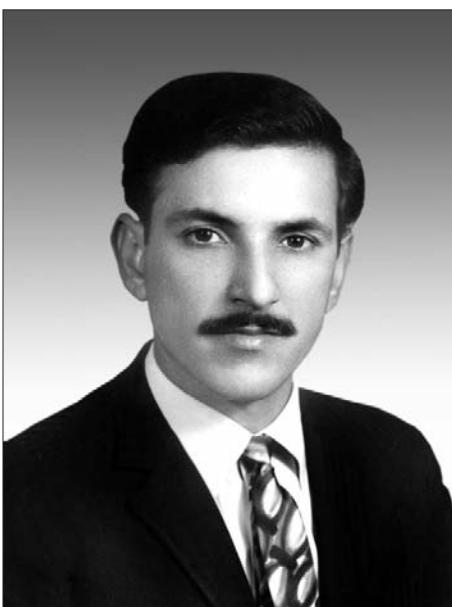
Əlfı müəllim yenə də güldü. Ciddi görkəm alaraq dedi: «Mən Nəşriyyat Komitəsində işləyirəm. Nə işin olsa çəkinmədən yanına gəl. Xoşuma gəldin».

Sən demə Əlfı müəllimi «Nəşriyyatlar İdarəsi»nin rəisi kimi çox məsul vəzifəyə irəli çəkiblərmiş. Bir dəfə komitəyə getdim ki, görün məni qarşılıyacaqmı, necə qarşılıyacaq?! (Çoxları vəzifəyə keçəndən sonra sözlərini də, özlərini də, tanış-bilişi, dostları da unudurlar.)

Məni illərlə tanıdığı, ünsiyyətdə olduğu adam kimi qarşıladı və «Nəşriyyat komitəsi»ndə işlədiyi 1983-cü ilə qədər çıxan bütün kitablarımın plana salınmasına təmənnasız kömək etdi. Qəribədir ki, o vaxtkı kişilərin, demək olar ki, hamısı tamahsız, təmənnasız, xeyirxah idilər. Yəqin buna görə də onlar mötəbər idilər. Heç şübhəsiz ki, indinin özündə belə onlardan söz düşəndə adlarının böyük ehtiramla çəkilməsi də bununla bağlıdır. Adı ehtiramla çəkilən kişilərdən biri də Əlfı Qasımovdur. Əlfı müəllimlə dünyasını dəyişdiyi 1985-ci ilə qədər dostluğa yaxın ziyalı münasibətində olduq.

Həyatının sonuna yaxın ürəyindən şikayətlənirdi. Hətta infarkt keçirmişdi. 5 sayılı şəhər xəstəxanasının kardeologiya şöbəsində yatırıldı. «Gənclik» nəşriyyatının baş redaktor müavini Hidayət Orucov və «Kitablar aləmi» jurnalının redaktoru Sabir Tanrıverdiyevlə yazın gəldiyini xəbər verən iliq bir mart axşamı Əlfı müəllimlə baş çəkməyə getdik. Bizi sevincək qarşıladı. Gülgə-gülə dedi: «Həkimlər deyirlər ki, yemək olmaz, içmək olmaz, hətta çox sevinmək də olmaz. Belə də şey olar? Artıq özümü yaxşı hiss edirəm. Sabah həkimlərdən xahiş edəcəm məni evə buraxınlar. Mütləq evə gələrsiniz. Qara qızın (həyat yoldaşı Rəhilə xanımı belə təqdim edirdi) mürəbbəli çayından içərik. Burada yoxdur, evdə təzəcə çıxan «Toy gecəsi» romanımı da sizə bağışlayaram. Ürəyimin odu ilə yazmışam. Görəsən tənqid necə qarşılıyacaq? Sonra acı təbəssümlə: «Deyəsən, ürəyimi çox incitmişəm. O da məndən intiqam alır» – deyəndə tibb bacısının başı qapıda göründü. Bu o demək idi ki, vaxtdır. Əlfı müəllim tibb bacısının «olmaz» sözünə məhəl qoymadan bizi pilləkənlərin başına qədər ötürdü. Bizimlə öpüşüb ayrıldı. Kim bilərdi ki, bu son görüşümüzdür. Səhərisi gün ildirrim sürəti ilə şəhərə xəbər yayıldı ki, yazıçı Əlfı Qasımov keçinib. Əlfı müəllim qələminin və ağlının iti vaxtında – 58 yaşında xatirəyə çevrildi. Təsəllimizi onda tapırıq ki, gözəl insan və gözəl yazıçı Əlfı Qasımov «Adilənin taleyi», «Məni qınamayıñ», «Könülsevən», «Toy gecəsi» və s. kimi roman və povestləri ilə əbədilik qazanmışdır.

O DA BAKI HƏSRƏTİLƏ YAŞAYIRDI*

İraq Türkman yazarlarından ikisi Azərbaycan nisgili ilə yaşayır, vətənimizə sevgi və məhəbbətlərini gizlətmirdilər.

*Yaşar könlüm;
Çırpinar, yaşar könlüm.
Bağdadda bir ah çəkər
Bakıda yaşar könlüm.*

deyən rəhmətlik Əbdüllətif Bəndəroğlunu ölkəmizdə tanımayan az adam tapılardı. Onun səmiyyətinə inanmayan isə demək olar ki, yox idi.

Azərbaycanı öz vətəni hesab edən və buna mənəvi haqqı olan Mövlud Taha Qayaçı isə hislərini, isti münasibətini yazıları və məktubları vasitəsi ilə izhar edirdi. Onun xalq şairi Rəsul Rza, prof. Abbas Zamanov və bizə yazdığı məktublarını həyəcansız oxumaq olmurdu. Təəssüflə deməli oluram ki, ədəbiyyatımızın dostu, yazıçı və folklorşünas Mövlud Taha 7 mart 2011-ci il tarixdə, ömrünün 70-ci baharında əbədiyyətə qovuşdu. Təsəllini onda tapıram ki, 1966-ci ilin aprel ayından dostluq etdiyim, Bakıya həsrətlə yaşayan qardaşımın arzusu ürəyində qalmadı. İki dəfə onu Azərbaycana dəvət etdim. Yازıcılar Birliyində, Nizami adına Ədəbiyyat İnstитutunda, Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində, «Ədəbiyyat qəzeti»ndə yüksək səviyyəli görüşlər keçirdik. Oxularımız onun yaradıcılığı ilə hələ keçən əsrdən «Ədəbiyyat və İncəsə-

* Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 06.05.2011

nət» qəzetində çap olunan (18.04.1980) maraqlı «Dayı Mehdi» hekayəsi vasitəsi ilə tanış olmuşdular.

Azərbaycanda yaradıcılığına yüksək qiymət verilən dostum Yaziçılar Birliyinin fəxri üzvü seçilmişdi. Yaziçılar Birliyinin sədri Anar müəllim üzvlük vəsiqəsini ona təqdim edəndə dostumun keçirdiyi sevinc və qürur hisləri indi də gözlərimin öündən getmir.

Mövlud Taha Qayaçı İraqda mənim yaradıcılığımı məqalə həsr edən ilk tədqiqatçıdır. (Bax: «Qardaşlıq» dərgisi, №10–11, Bağdat, 1972, s. 30–31)

Haqqında son yazısı «Sevməmək olmur onu» oldu. (Bax: «Türkmanlı Ədəbiyyat və Sənət» dərgisi, sayı 30, Kerkük, Temmuz (iyul) 2010.)

Mövludla ən azı ildə bir dəfə görüşərdik. Türkiyədə Kayseri şəhərində Erciyes Universitetində və İstanbulda konfranslarda görüşlərimiz şirin xatirətək yaddaşımdan silinməyəcək. Həddən artıq zarafatçı və həyatsevər dostumla son görüşüm keçən ilin may ayında baş tutdu. Görkəmli folklorşünas alim Əta Tərzibaşı və başqa dostları görmək amacı

ilə təyyarə ilə İraqın tamamilə təhlükəsiz olan şimal bölgəsinə – Ərbil şəhərinə gedərək oradan Kerkük şəhərinə yollandım. Kerkükün qırx km-də Altun Köprüdə Mövlud Taha, Bəndəroğlunun kürəkəni Cəlal Polad və başqaları dörd məşinla məni qarşıladılar, cəmi bir neçə ay əvvəl güclü partlayış olmuş restoranda çay və sərinlədici içkilər içərək birbaşa Əta Tərzibaşının evinə üz qoyduq. Orada xeyli ziyalı toplaşmışdı. Qəzet, dərgi, radio və televiziyanın gələnlər də az deyildi. Ya qismət, bir də nə vaxt görüşərik – deyərək şəkil çəkdirdik. Bu, Mövludla son görüşümüz və çəkdirdiyimiz son şəkil oldu.

YERİ GÖRÜNƏN VİCDANLI ALİM, YAXŞI DOST

Professor Xeyrulla Məmmədovla məni rəhmətlik Abbas Zamanov və Ayaz Vəfələ tanış və yaxın etmişdilər. Hər ikisi deyərdi ki, Xeyrulla müəllim ciddi insan və ciddi alimdir. Abbas müəllim onun xatirini həddən artıq çox istəyirdi. Bunun sırrını Abbas müəllim dünyasını dəyişəndən sonra bildim. Məlumdur ki, Abbas müəllim yaradıcı ömrünün əsas hissəsini M.Ə.Sabirə həsr etmişdi. Hətta lap qoca vaxtında da hər il Şamaxiya «Sabir poeziya günləri»nə gedərdi. Mütləq Xeyrulla müəllim də Abbas müəllimlə birlikdə olardı. Sonralar mən Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində şöbə müdürü işləyəndə, muzeyin direktoru, professor İsrafil İsrafilovun xeyir-duası və şöbə əməkdaşlarının gərgin əməyi sayəsində tez-tez tanınmış yazıçı və şairlərlə görüşlər keçirir, dünyasını dəyişmiş görkəmlı qələm sahiblərinin yubileylərini yüksək səviyyədə qeyd edərdik. Bu münasibətlə kitab-bukletlər buraxardıq. Tofiq Bayram – 70, İsi Məlikzadə – 70, Hüseyn Arif – 80 və s. belələrindən idi. Yaxşı yadımdadır Nigar Rəfibəylinin, Nazim Hikmətin, ingilis yazılıcısı Ceyms Oldricin, Əzizə Cəfərzadənin və bir çox başqalarının da yubileylərini əla səviyyədə keçirdik.

Xeyrulla müəllim bəzən çıxış edər, ancaq necə çıxış edərdi! Bir dəfə mənə məsləhət gördü ki, M.Ə.Sabirin yaradıcılığına həsr olunmuş tədbir keçirək. Keçirdik də. Tədbirə çox adam gəlmişdi. O da yadımdadır ki, mən giriş sözümdə Sabirin ağır həyat keçirdiyini, hətta dolanmaq üçün sabun bışırıb satdığını

dilə gətirəndə şair Qabil hirsłəndi: «Onlar hamısı Sovetin propoqandası idi» – dedi. Mən Xeyrulla müəllimə baxdim. Başı ilə işaret etdi ki, cavab verməyim. Sonra Xeyrulla müəllimə söz verdim. Alimin Sabir haqqında necə maraqla, necə məhəbbətlə danışdığını zaman keçdiyinə görə təsvir etməkdə çətinlik çəkərəm. Lakin «kəşf etdim» ki, Abbas Zamanov Xeyrulla müəllimi niyə belə çox istəyirmiş.

Bu unudulmaz tədbirə qədər professor Xeyrulla Məmmədovla bir müddət Nizami adına Ədəbiyyat İnstututunda Dissertasiya Şurasının (o vaxt Müdafiə Şurası adlanırdı) üzvü olmuşduq. Mən indiki kimi, Dissertasiya Şurasının həmsədrini idim. Həmsədr olanda istəsəm də, istəməsəm də Şuranın üzvlərinin fəaliyyətinə ciddi nəzarət etməli olurdum. Görkəmlı tənqidçi alim, akademik Kamal Talibzadə Müdafiə Şurasının sədri idi. Lakin səhhətinə görə yığıncaqlarımıza az gəlirdi. Bütün ağırlıq mənim üzərimə düşürdü. Nə Dissertasiya Şurasının üzvlərinə, nə də opponentlərə gördükleri ağır işin müqabilində bir qəpik də pul vermirdilər. Odur ki, Dissertasiya Şurasının üzvlərini ciddi intizama dəvət etmək o qədər də asan deyildi. Yadıma gəlmir ki, Xeyrulla müəllim Müdafiə Şurasının işinə gecikəydi. Həddən artıq intizamlı, səliqə-sahmanlı, işə vicdanla yanaşan, tanınmış alim idi. Müdafiə Şurasında heç vaxt «çıxış xatırınə çıxış» etməzdi. Qoy bu sətirləri oxuyanlar məni qınamasınlar. Ona görə də «çıxış xatırınə çıxış» məsələsinə aydınlıq gətirirəm. Ali Attestasiya Komissiyasının Nizamnaməsində Dissertasiya Şurasının üzvlərinin fəallığına xüsusi diqqət yetirilir. Dissertanta bir neçə sual vermək, müdafiədə bir neçə nəfərin çıxış etməsi yazılmamış qanun kimi tələb olunurdu. Elə indinin özündə də belədir.

Xeyrulla müəllimin opponentliyi Müdafiə Şurasının üzvləri üçün toy-bayram olardı. Yığcam danışar, çox mətləbləri ortaya qoyardı. XIX əsrin sonu, XX əsrin birinci rübü üzrə cəsarət edib onunla mübahisəyə girişməkdən çəkinərdik. O döv-

rün tanınmış tədqiqatçısı və mötəbər söz sahibi professor Xeyrulla Məmmədov idi. Bunu alimlərimiz bilir və etiraf edirdilər. Müdafiə Şurasının yiğincaqlarında bəzən gözlənilməz münaqışələr baş verirdi. Belə olan halda güvəndiyim həmkarlarımın üzünə baxar, çıxış yolu axtarardım. Çox inandığım alimlərdən biri də Xeyrulla müəllim idi. Bir dəfə çox xoşagəlməz hadisə baş verdi. Mir Cəlal müəllimin nəvəsi, ədəbiyyatımızı yaxşı bilən, artıq əsl alim kimi tanınan Nərgiz Paşayeva Elçinin yaradıcılığından doktorluq dissertasiyasını müdafiə edirdi. Müdafiədə ölkəmizin hüdudlarından kənardə da yaxşı tanınan alimlər, Nərgiz xanımın yaxın qohumları, hətta atası Arif Paşayev və bacısı, görkəmli ictimai xadim, ölkəmizin birinci xanımı Mehriban Əliyeva da iştirak edirdi. Yiğincağı mən aparırdım. Nərgiz xanım çox məntiqli, bəlağətli nitq ilə dissertasiyanın məziyyətlərinə danişirdi. Birdən akademik Bəkir Nəbiyev Nərgiz xanıma müraciətlə dedi ki, monoqrafiyalarınızı oxumuşuq, Ali Attestasiya Komissiyasının Nizamnaməsi əsasında dissertasiyanızı İnstitutumuzda müzakirə edərək müdafiəyə buraxmışıq (Bəkir müəllim onda da, AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutuna rəhbərlik edirdi, elə indi də həmin ağır, lakin şərəfli vəzifəni layiqincə yerinə yetirir). Məncə, kifayətdir.

Sizdən sonra opponentlarınız olan görkəmli alimlərimiz, eləcə də Müdafiə Şurasının üzvləri, eləcə də qonaqlarımız bu dəyərli əsəriniz barədə ürək sözlərini deyəcəklər. Gözlənilmədən akademik Kamal Talibzadə dedi: «Bəkir, qoy danışsin. Nərgiz xanım burada oturanların çoxuna ədəbiyyat elmindən dərs deyir». Nərgiz xanımın dissertasiyasında estetika məsələləri yer aldığına görə dissertasiya Şurasının tərkibinə əlavə olunmuş akademik Fuad Qasımcı zərərindən: «Mən Kamal müəllimin tərəfindəyəm» – dedi. Məsələ ciddiləşdi. Bəkir müəllim dedi ki, onda hər iki təklifi səsə qoyaq. Gözüm sol tərəfdə, 2-ci cərgədə, həmişəki yerində əyləşən Xeyrulla müəllimi aradı. Xeyrulla müəllim başını buladı. Sanki Allahdan qəlbimə nida

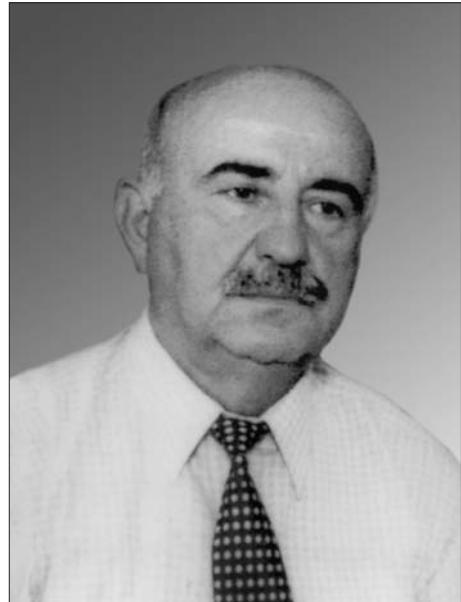
gəldi və dedim: «Sədr kimi belə hesab edirəm ki, buna ehtiyac yoxdur. Nərgiz xanımdan xahiş edirəm, müxtəsər danışın. Etiraz edən yoxdur». «Xeyr» sədaları eşidildi. Müdafiəni yüksək səviyyədə başa vurduq. Səsvermədən sonra Xeyrulla müəllimə dərin minnətdarlığını bildirdim. Səbəbini bilən olmadı. İndi açıqlayıram. Xeyrulla müəllim müdrik adam idi. Ən başlıcası isə vicdanlı alim, yaxşı dost idi. Yeri açıqca görünən dəyərli alimimiz təəssüf ki, sıralarımızı çox erkən tərk etdi. Təsəlli olan odur ki, sanballı əsərlər qoyub getdi.

O, TƏMƏNNASIZ İNSAN, DƏYƏRLİ DOST İDİ

Onun bu fani dünyani tərk etdiyini eşidəndə inanmadım. Necə inanaydım ki, aramızda ondan sağlam cüssəli başqa bir dostumuz yox idi. İlboyu səhər-axşam Xəzərdə çımərdi. Xəzərlə bir-birinə o qədər dərin mehr salmışdılar, inanıram ki, Xəzər dənizi illərlə nəvazişlə qoynuna aldığı dostunun yolunu indi də gözləyir. Elə biz özümüz də. Hərdən fikirləşirəm ki, qapıdan girəcək, gur səsi ilə otağa dirilik gətirəcək, duzlu-məzəli, bəzən ciddi elmi söhbətləri ilə ovqatımıza ovqat gətirəcək. Gəldiyi kimi də gözlənilmədən, son dəfə olduğu kimi, çıxıb gedəcək. Axırıncı dəfə «Ədəbiyyat qəzeti» redaksiyasında görüşmüştük. Rəhmətlik Əlibala Hacızadə və Gülhüseyn Hüseynoğlu da orada idi. Ağəddinin xahişi ilə şəkil də çəkdirdik. «Ölüm-itim dünyasıdı, qoy yadigar qalsın» – dedi. Çay içdik. Adətən, zarafatı sevməyən Ayaz Vəfəli ilə xeyli zarafatlaşdı. Birdən ayağa qalxdı: «Di salamat qalın. Qismət olsa görüşərik» – dedi və çıxıb getdi. O gedəndən sonra Ayaz Vəfəli ilə bir-birimizə baxdıq. İlk dəfə idi ki, Ağəddin bizimlə belə salatlaşırırdı. Hələ israrla birgə şəkil çəkdirməyimiz nə idi?

Deyirlər əməlisaleh adamlar ölümün yaxınlaşdığını duyurlar. Kəndimizdə Seyid Əli kişivardı. Bir gün hamı ilə halallaşdı. Səhərisi gün eşitdik ki, Seyid Əli kişi dünyasını dəyişib. Mənim kiçik qardaşım Ələsgər müəllimə də belə bir ölüm qismət oldu.

Lakin Ağəddini belə tez itirəcəyimiz ağlıma da gəlməzdi. Nə edəsən həyatın öz qanunları vardır. Dahi Səməd Vurğun

«Dünya» adlı fəlsəfi şeirində göstərdiyi kimi «Bir də görürsən ki, açılan solur».

Ağəddin Mansurzadə ilə qələm dostluğumuz keçən əsrin 70-ci illərindən başlayıb. Bütün övladlarının toyunda iştirak etmişəm – desəm dostluğumuzun qələm dostluğu çərçivəsini yarıb keçdiyi aydın olar. Hər ikimiz 1997-ci ildə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi nəzdində yaradılmış Elmi-Dini Şuranın üzvü olduqdan sonra münasibətlərimiz daha da dərinləşdi. Hacı Ağəddin inam və iman sahibi idi. Sadə, təvazökar, savadlı, ədəbiyyatımızı, ilahiyyatı dərindən bilən gözəl bir insan idi. Hamını özünə dost bilirdi. Həqiqətən də, hamı onun xatirini çox istəyirdi. Deyirlər insan yolda tanınar. Mən dəfələrlə Ağəddinlə Elmi-Dini Şuranın xətti ilə Ağdaş, Goyçay, Əlibayramlı, Mingəçevir, Lənkəran və Masallıda olarkən yuxarıda sadaladığım müsbət keyfiyyətləri onda gördüyümdən çəkinmədən sadaladım. Ağəddin kəsərli qələm sahibi idi. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin xətti ilə buraxılan bütün kitabların redaktoru, tərtibçisi, bir sözlə çapına məsul şəxs Ağəddin

Mənsurzadə idi. Onun Şeyxüllislam Allahşükür Paşazadəyə, eləcə də müəllimi-professor Nəsir İmanquliyevə həsr etdiyi «Nəsir İmanquliyev məktəbi» kitabları çox mətləblərdən xəbər verir. Hər şeydən əvvəl, onun danılmaz qələm sahibi olmağından, sözü hər şeydən uca tutmağından, hərtərəfli biliyindən, dünyagörüşündən söz açır. Hələ mən onun akademik Vasim Məmmədəliyevin 60 illik yubileyi münasibəti ilə çap olunan «Vasim Məmmədəliyev zirvəsi» adlı kitaba yazdığını ön sözü demirəm.

Onu da qeyd edim ki, Şeyxüllislamın rəhbərliyi ilə Elmi-Dini Şuranın üzvlərindən akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Bünyadov, akademik Fuad Qasimzadə, professor İsrafil İsrafilov, Hacı Ağəddin və mən Cənub bölgəsinə getmişdik. Masallıda – Daşvənd mehmanxanasında qalırdıq. Ağəddin müəllimlə mən bir otağa düşmüşdük. Orada məlum oldu ki, Hacı Ağəddin təkcə yaxşı müsahib deyil, eyni zamanda poeziyamızı yaxşı bilən, qeyri-adi yaddaşı olan ziyalımızdır. Dediym kimi, görkəmli alımlərimizin, din xadimlərimizin, ziyalılarımızın Vasim müəllimə həsr etdikləri məqalələri üçinə alan «Vasim Məmmədəliyev zirvəsi» adlı kitaba Ağəddin böyük həcmli giriş məqaləsi yazmışdı. «Daşkənd» mehmanxanasında axşam məqaləni mənə oxumaq istədi. Vaxtin gec olduğunu bəhanə etdim. Əslində, çəkinirdim ki, nöqsan olsa deyərəm, o da məndən inciyər. Bu, qələm sahiblərinin çoxuna xas olan xüsusiyyətdir. Səhərisi axşam inadla, coşa-coşa həddən artıq böyük və sanballı məqaləni oxudu. Maraqlı bir yazı idi. Lakin məqalələr toplusundan ibarət kitab üçün çox böyük idi. Birinci iradım bu oldu. Ağəddin bu iradımı qəbul edəndə çəkinmədən məqalənin mətləbdən kənar yerlərinin ixtisarı barədə fikrimi bildirdim. Sonralar Ağəddinin redaktorluğu və tərtibi ilə çıxan kitabda onun ön sözünü oxudum və gördüm ki, sözümüz yerə salmayıb. Təşəkkür edəndə təvazökarlıqla dedi ki, mən sənə təşəkkür etməliyəm ki, məqaləmin sanballı çıxmasında əməyin oldu.

Ağəddin təmənnasız adam idi. Elə ki, insan təmənnasız oldu, onda yalnız yaxşı keyfiyyətlər axtar. Məlum məsələdir ki, çoxları kitablara rəy yazanda çox vaxt müəllifin mövqeyini nəzərə alır və ya nəsə bir təmənna güdürlər. Ağəddin mənim «İraq-Kərkük bayatıları» kitabıma rəy yazanda biz şəxsən tanış deyildik. Bir-birimizi mətbuatdan tanıyırdıq. «Yaxın, uzaq bayatılar» məqaləsindən hasil etdiyim bu oldu ki, Ağəddin Mansurzadə həddən artıq səmimi, xeyirxah, alicənab və təmənnasız ziyalidir. Sonralar da yaradıcılığıma səmimi məqalələr həsr etmişdi. Dostluğa çevrilən şəxsi tanışlıqdan sonra qənaətlərimdə yanılmadığım aydın oldu. Maraqlıdır ki, bu xüsusiyyətləri onun oğlanlarında, qardaşlarında, dayısı oğlu notarius Bəşirdə də gördüm. Onu da gördüm ki, bu həkimlər, hüquqşünaslar, şərqşünaslar nəslində hamı yazib-yaradır, daha doğrusu, hamı ədəbiyyatla nəfəs alır. Qardaşları Zülfüqar və Fəxrəddin Ziya, oğlu Savalan neçə-neçə şeir kitablarının müəllifidirlər. Və mənə belə gəldi ki, bu işdə Ağəddinin şəxsi nümunəsi az rol oynamayıb. Ağəddin həyatsevər, qəlbi yaşamaq eşqi ilə döyünen, gözü tox, nəfsi tox, olana şükr edən, olmayana heyifsilənməyən dəyərli dost, qardaş idi. Əməlləri ilə ad-san qazanan bir insan idi. Ağəddin haqqında yazarkən gözləmədiyim halda bir Çin kəlamı qəlbimə hakim kəsildi: «Əmələ çevrilməyən bilik adama əzab verir». Şükürlər olsun ki, bu baxımdan Ağəddin xoşbəxt adam idi. Onun illərdən bəri çap olunan, ziyahılar və adı oxucular tərəfindən təqdir edilən 20-dən artıq kitabı, saysız-hesabsız elmi və publisistik məqalələri deyilənlərə dayaq olur. Yoxluğu qəlbimizi üşütse də, təsəllini onda tapırıq ki, Ağəddin öz xeyirxah əməlləri, dəyərli əsərləri və duzlu-məzəli söhbətləri ilə həmişə bizimlədir.

GÖDƏK OLDU ÖMRÜN SƏNİN*...

Tələbə yoldaşım, dostum Ənvər Rzanın yenicə çapdan çıxmış «Kəlbəcərə gedən yollar» kitabını bacısı oğlu Qorxmaz mənə hədiyyə edəndə həm sevindim, həm də qəhərləndim. Sevindim ona görə ki, gözəl şair, tərcüməçi və alim Ənvər Rzanın sağlığında işıq üzü görməyən bir çox şeir, poema və ingilis dilindən birbaşa tərcümələri bu kitabda cəm olunub.

Qəhərlənməyim, qəm, qüssəkədərə batmağım beş il bir yerdə oxuduğum (1957–1962) məslək və qələm dostum Ənvəri çox tez itirməyimiz oldu. Biz Xarici Dillər İnstytutunun ingilis dili fakültəsinə daxil olanda 100 nəfər idik. Onlardan iki nəfər şair – Ənvər Rza və Mətləb Misir (Qasimov), iki nəfər tərcüməçi – Ənvər Rza və mən, öz alim – Ənvər Rza, Fərman İsmayılov (fəlsəfə elmləri doktoru) və mən çıxdım. Ənvər Rza hər şeydə bizdən öndə idi. Bizdən əvvəl müdafiə etdi. C.Bayronun «Şərq poemaları» əsasında İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri mövzusunda namizədlik dissertasiyası yazmışdı. Bizdən əvvəl evləndi. Yaxşı yadımdır toyu 3-cü mikrorayonda «Arzu» şadlıq evində oldu. Məclisi sevimli müəllimimiz İsmixan Rəhimov aparırdı. Ənvərin tələbə dostları adından təbrik üçün mənə söz verilmişdi. O da yadımdadır ki, Ənvərin «Yollar haçalanır» şeirini əzbərdən dedim. Üç bənddən ibarət olan şeirin son misraları belədir:

*Yollar birləşər də, haçalanar da,
Çalış məhəbbətin haçalanmasın.*

Heyif o günlərdən. Yaradıcılığın möhtəşəm aldanişı bizi ağuşuna alıb öz dünyamızdan qoparmışdı. Ömrün yarpaq tökən çağı olduğu heç ağlımızda da gəlməzdi. Bilməz idik ayrılıq var, ölüm var. Heç bilmirəm niyə belə, gödək oldu ömrün sənin?

Ənvər bu fani dünyanı tərk edəndə hələ əlli yaşı tamam olmamışdı. Təsəllini onda tapırıq ki, tanınmış alim və şair kimi, ingilis poeziyasının Azərbaycan dilinə orijinaldan ilk tərcüməcisi kimi əbədiyaşar bir irs qoyub gedib.

«Kəlbəcərə gedən yollar» («Azərnəşr»- 2010, 412 səh.) kitabı vərəqlədikcə deyilənlərin şahidi olacaqsınız. Kitabın redaktoru, ömrünü kitabların hazırlanması və nəşri kimi nəcib bir işə həsr edən, «Azərnəşr»ın baş redaktoru Əlövsət Ağalarov ona kövrək bir ön söz yazmış, Ənvərin boy-a-başa çatdığı Kəlbəcər ədəbi mühitini göz öünüə gətirmiş, Aşıq Şəmşirdən, Məmməd Aslandan, Bəhməndən, Sücaətdən, Qəmkeş Allahverdiyən söz açmış, kitabın poeziya pərəstişkarlarına layiqli ərməğan olduğunu xüsusi vurgulamışdır.

Onu da deyim ki, III–IV kurslarda oxuyanda İnstitutumuzda tələbələr arasında ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və əksinə tərcümə üzrə müsabiqələr keçirilərdi. Poeziya üzrə Ənvər, nəşr üzrə indi professor olan Səyadulla Babayev və mən fərqlənərdik.

Ənvər həyatının sonuna kimi ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədən ayrılmadı. «Kəlbəcərə gedən yollar» kitabıının 333–409-cu səhifələri bütövlükdə ingilis poeziyasından edilmiş tərcümələrə ayrılmışdır. Burada V.Şekspirin «Bülbüllə səhbət», «Təmiz ad», «Məhəbbətin fəlsəfəsi», şairin sonetləri, C.Bayronun şeirləri, «Şilyon məhbusu» və «Mazepa» poemaları, R.Şellinin «Gecən xeyrə qalsın», «Şivən», «Solmuş bənövşə», «Yay və qış» şeirləri və «Anarxiya maskaradı» poeması,

Borcumuzdur bu ehtiram

Henri Lonqfellowun və Robert Bernsin adamı haldan-hala salan şeirləri yer alır. Maraqlıdır ki, biz institutda Bayronun «Şilyon məhbusu» poemasını keçənə qədər bilmirdik ki, insanın saçı dəhşətli qorxudan bir anda ağara bilərmiş. Görün Ənvər poemanın həmin hissəsini, daha doğrusu, başlangıcını nə qədər gözəl tərcümə edib.

*Saçım qirov kimi akdir necə də,
Amma yaşdan deyil bu ağlıq, inan,
Nə də çallaşmayıb bircə gecədə
Qəfil vahimədən, qəfil qorxudan.
Ağır zəhmət deyil belimi əyən,
İnsanın qəddini iş əyə bilməz.
Qəmli sükünatdə pas atmışam mən,
Məhbəs salıb məni bu hala, məhbəs!*

Ənvər Rzanın tərcüməsində bir ailənin başına gətirilən dəhşətlər ürəkağrısı ilə dilə gətirilir. İnsanın gözləri önündə Sovet dönəmində bütöv ailələrin başına gətirilən dəhşətlər canlanır:

*Təkcə mən qalmışam altı qardaşdan,
Odda yandırdılar bir qardaşımı,
İkisi səhrada, əhdi-inamı
Qanla möhürləyib, sonra verdi can.
Üçümüz salındıq zülmət məhbəsə,
Yatdı qəlbimizdə dərd düyün-düyün,
Öldü qardaşlarım, qaldım mən isə,
Qaldım şəhidləri ağlamaq üçün.*

Ənvər Rza ingilis poeziyasının incilərini milli koloriti saxlamaqla elə gözəl tərcümə edib ki, oxumaqla doymaq olmur. Hələ mən şairin öz poeziyasını demirəm.

Ənvər Rza səmimi insan idi: Onun səmimiyyəti poeziyasına da hopub. Ənvər poeziyası aşiq poeziyasından, el şairlərinin yaradıcılığından da qaynaqlandığı üçün Bəhmən və Məmməd Aslanın poeziyası kimi elin yaddaşında, aşıqların sazında yaşayır. Ənvərin poeziyası bulaq suyu kimi dumduru, şəffafdır.

Nə yaxşı ki, kitaba Ənvərin tələbəlik illərində yazdığı şeirləri də daxil edilib. Hələ birinci kursdan çoxumuz onun şeirlərini əzbər bilir, təqdir edirdik: «Kəklik», «Gözlərin», sonralar «Layla», «Dəlidəğ», «Gizli dərd», «Bahar gəlir», «Murov» və s. Xüsusən də şairin «Gizli dərd» şeiri Əli Kərimin «Qaytar ana borcunu» şeiri kimi biz tələbələrin dillər əzbəri olmuşdu. Tələbə oğlan kənddə intizarla xəbər gözləyən sevgilisi ilə əlaqə saxlaya bilmir. Məlumdur ki, Sovet dönməndə 50–60-cı illərdə kəndlərlə yeganə əlaqə məktublaşma yolu ilə olurdu. Telefon filan yox idi. Dərd budur ki, o yazdığı məktubları sevgilisinə göndərə bilmir:

*Od tutub alışıram,
Dərdin, qəmin əlindən.
Yanan şey tüstüllənər
Tüstiüsüz yanırıam mən.*

*Sən məndəki dərdə bax,
Yazdığım məktublar da
Yığın-yığın, on-ondur,
Göndərə də bilmirəm
Qardaşı poçtalyondur.*

Kitabın adını «Kəlbəcərə gedən yollar» qoyulması təsadüfi deyil. Şairin yollara həsr elədiyi neçə-neçə gözəl şeirləri vardır. «Kəlbəcərə gedən yollar» ayrıca məna daşıyır:

Borcumuzdur bu ehtiram

*Min bulaqdan içib gedir,
Qayaları biçib gedir.
Ürəyimdən keçib gedir,
Kəlbəcərə gedən yollar.*

Şair «Yollar» adlı başqa bir şeirində dünyada mövcud olan yollardan söz açır, ürəkdən ürəyə gedən yolu yada salır. Şair qələminə heyran olmamaq olmur:

*Yol var ki, baş alıb min yoldan keçir,
Maral buynuzu tək atır qol-budaq.
Dolanıb gah dağdan, gah yaldan keçir,
Düzlərdə qəddini düzəldir, ancaq.*

Şair sonda göylərdən enir və mətləbin üstünə gəlir. Bir qızın ürəyinə yol tapdığınıdan danışır və deyir:

*Bu yoluñ biri də tez düşə bari,
Onların evinə kaş bizim evdən.*

Şairin hansı şeirini götürürsən götür orada bir yenilik, orijinallıq var. «Doğum evi» şeirinə diqqət vermək kifayətdir ki, onu alqışlayanas:

*Qaçıb itgin düşübdür
Burdan kədər, qüssə, qəm –*

deyən şair doğum evini sevincxana adlandırır.

Böyük bir poema təsiri bağışlayan «Tüstülər» şeiri insanı haldan-hala salır:

*Uzaqdan tüstü qalxsa,
Müsafirlər, yolcular
Düşünərlər o yerdə
Ya şəhər var, ya kənd var.*

Şair kənd evlərindən söz açır, xoşbəxt ailələri, fıravan, abad evləri dilə gətirir.

Və birdən ovqatı dəyişir. Olub-keçənləri yada salır, qanlı qadalı müharibənin faciələrindən danışır:

*Kəndimizdə ev də var -
Kəndimin kədəridir.
Kəndimizdə ev də var
Neçə ildən bəridir
Bacaları tüstüsüz,
Qapıları bağlıdır
Calm-çarpaz dağlıdır.*

*Hərbin uğursuz yeli,
Üzərindən əsibdir,
Cəbhələrdə partlayan
Bombaların tüstüsü
Tüstüsünü kəsibdir...*

Ənvər Rzanın yaradıcılığında bir məqam onu bir çoxlarından fərqləndirir. Şairlər tanıyıram uzun-uzadı, aşiq yaradıcılığında «Sicilləmə» adlandırılın şeirlər kimi şeirlər yazırlar, xalq arasında deyildiyi kimi, «çevir tatı, vur tatı», axırda da heç bir yeni fikir demirlər. Ənvər Rzada isə tamam başqa bir mənzərənin şahidi oluruq. Onun əksər şeirləri gözlənilməz, valihedici sonluqla bitir. Bunun bariz nümunəsinə «Sən deyən oldu, qonşu», «Gizli dərd», «Ölənlərim», «Ahın daqlara», «Zürək», «Gülüş otağı», «Yollar», «Vurğun», «Yaralı misralar», «Axı necə dinclik tapım», «Maralgöl», «Bu şəhərdə mənim üçün», «Cüyür», «Şeir yazıram», «İşə gedirəm» və s. Ənvərin bu və digər şeirlərini oxuyandan sonra bir daha özüm üçün «kəşf» etdim ki, şair olmağın zilləti, ağrısı-acısı xoşbəxtliyindən çox imiş. Aləmin dərdi, ələmi onun öz dərdinə çevril-diyyində şair olan bəndə ömrü boyu od-alov içində yanırmiş.

Borcumuzdur bu ehtiram

Ənvərin poeziyasında təbiət təsviri çox güclüdür. Şairin kitabını vərəqlədikcə, təbiət təsvirləri ağlımı başından alıqca, bir həqiqəti dərk elədim ki, dağlarda yayın əlvanlığını, qışın çılgınlığını görməyən şair, təbiəti, dağları təsvir edə bilməz.

Adətən, şairlər dağları, bulaqları, yaylaqları, çəmənləri tərənnüm edirlər. Ənvər Rzada da belə təkrarsız şeirlər çoxdur. Lakin dərənin gözəlliyini vəsf etmək hər şairə qismət olmur:

*Mərcanı çiyələk, gül dərə-dərə,
Gəldim bir dərəyə, dərə nə dərə.*

Ənvər Rzanın insanın ruhunu dilləndirən, nəşə verən neçə-neçə mahnısı vardır. «Gözlərəm səni», «Bircə sənsən, bircə mən», «Bəlkə, elə baharsan», «Gözlərinə göz dəyər» və s. belələrindəndir. Təsəvvür üçün aşağıdakı bəndə diqqət yetirmək bəs edər:

*Dikilibdir təkcə sənə gözlərim,
Sanki baxır aya, günə gözlərim.
Vurulubdur gözlərinə gözlərim.
Məhəbbətin ilk sözünü öz deyər,
Elə baxma, gözlərinə göz dəyər.*

Ənvər Rzanın həyatı barədə düşünərkən iki misrası qəlbənə hakim kəsildi:

*Necə də bərk yatmışammiş, ay haray!
Tay-tuş köçüb cərgəmizdən bir alay.*

Təəssüf ki, şair özü də cərgəmizdən tez getdi.

Əllicə yaşı da haqlaya bilmədi. Sağalmaz xəstəliyə tutulduğunu biləndə yazmışdı:

*Bel bükən bu xəbəri
Kaş yalana yozalar.*

Bir bayatısında isə:

*Tale yatıb, bəxt yatıb,
Dərdim yatmir oyaqdı –*

deyən şair Moskvada onkoloji xəstəxanada son şeirini yazmışdı:

Yangın düşmüş gur meşəyəm,
Çılıklənmiş bir şüşəyəm.
Boynubükük bənövşəyəm –
Gödək oldu ömrüm mənim.

İnsana qəm, qüssə, kədər, nisgil gətirən bu misralar həqiqətdən söz açır. Ənvərin yoxluğundan xəbər verir. Lakin bir həqiqət də var. Yaradıcı adamlar ölmürlər. Büyük həcmli, həddən artıq maraqlı «Kəlbəcərə gedən yollar» deyilənlərə dayaq olur.

MONOQRAFİK TƏDQİQATLARI:

1. «İraq–türkman folkloru». Bakı, 1992, 216 səh.;
2. «İraq–TÜRKMAN folkloru». Bağdad, 1995, 160 səh.;
3. «Irak–TÜRKmen folkloru». İstanbul, 1998, 320 səh.;
4. «Kərkük dialektinin fonetikası». Bakı, 2003;
5. «Kərkük folklorunun janrları». Bakı, 2003, 316 səh.; Tehran, 2008, 314 səh.;
6. «İraq–TÜRKMAN ləhcəsi». Bakı, 2004, 422 səh. (şərikli);
7. «Жанровыj состав Иракско-Төркменского фольклора». Bakı, 2003, 128 səh.;
8. «Nəsimi haqqında araşdırmlar». Bakı, «Qarabağ», 2010, 168 səh.

MÜNDƏRİCAT

KƏRKÜK FOLKLORUNUN JANRLARI

Abidə bir əsər (prof. Mahir Naqib)	7
Giriş	12
I FƏSİL	
Mərasim folkloru	32
İlkin janrlar	32
İnanclar	32
Yemindlər	44
Dualar və bəddualar (alqış və qarğışlar)	46
Fallar	58
Xalq mərasim və nəgmələri	60
Dini bayram və nəgmələr	71
Məişət mərasim və nəgmələri	73
Yas mərasim və nəgmələri	74
Toy mərasim və nəgmələri	80
II FƏSİL	
Lirik növ	93
Xoyratlar və manilər	93
Xoryat üsulları	138
Xalq türküləri	147
Beşik nəgmələri	158
Bayati-tapmacalar	166
III FƏSİL	
Epik növ	173
Nağıllar	173
Atalar sözleri və məsəllər	194
Tapmacalar	227
Lətifələr	241
Dastanlar	261
Nəticə	280
Qaynaqlar	284

BORCUMUZDUR BU EHTİRAM

Unudulmazlar haqqında uvertüra.....	306
Xilaskar.....	311
Səməd Vurğunun dünya şöhrəti	314
İki zirvədən biri	319
Sağlığında heykəlləri ucaldılan fenomen insan.....	334
O, xalqın ümid və güvənc yeri idi	345
Abbas müəllimi anarkən.....	351
Ədəbiyyatşunaslıq elmimizin iftixarı.....	366
Son şəkil.....	375
Nəcabətli adam.....	379
Həlim xasiyyətli, dağ vüqarlı.....	382
Bağdaddan ağır xəbər.....	386
Ömrüm sənsiz olmasın.....	391
Hüseyn Arif dünyası.....	394
Öyünməyə haqqı olan şair.....	399
Fərman Kərimzadə.....	411
Nəsrimizdə İsi Məlikzadə nəfəsi.....	414
«Bir də görürsən ki, açılan solur...».....	417
O, müdriklik zirvəsində bərqərar olmuşdu.....	422
Azərbaycanın qoca qartalı.....	429
«Natiqlər yetişir, şairlər doğulurlar».....	434
Heyif sənə, Bəndəroğlu.....	438
Böyük nəğməkar da köcdü dünyadan.....	445
Ayrılığa dözmək olmur.....	449
Xatırəyə dönən ömür.....	456
Hər bir dərddən betər ayrılıq.....	458
Bilməz idim ayrılıq var.....	464
Yaxşılar ölmür.....	467
Son görüş	471
O da Bakı həsrəti ilə yaşayirdı	474
Yeri görünən vicdanlı alim, yaxşı dost	477
O, təmənnasız insan, dəyərli dost idi	481
Gödək oldu ömrün sənin	485
Monoqrafik tədqiqatlar	493

**Qəzənfər Paşayev
SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ
III CİLD
Bakı, «Təhsil», 2012.**

Bədii və texniki redaktoru: *Abdulla Ələkbərov*
Kompyuter tərtibatçıları: *Aqıl Əmrəhov, Mələk Cəlilova*
Korrektoru: *Ülkər Şahmuradova*

Çapa imzalanmışdır 31.01.2012. Kağız formatı 60x90 ^{1/16}.
Ofset çapı. Fiziki çap vərəqi 31. Sifariş 120. Tiraj 300.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» müəssisəsinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, AZ 1052, Fətəli xan Xoyski küç., 121^A
Tel.: (+994 12) 567-81-28/29; Faks: (+994 12) 567-82-68
E-mail: info@tahsilnp.com